

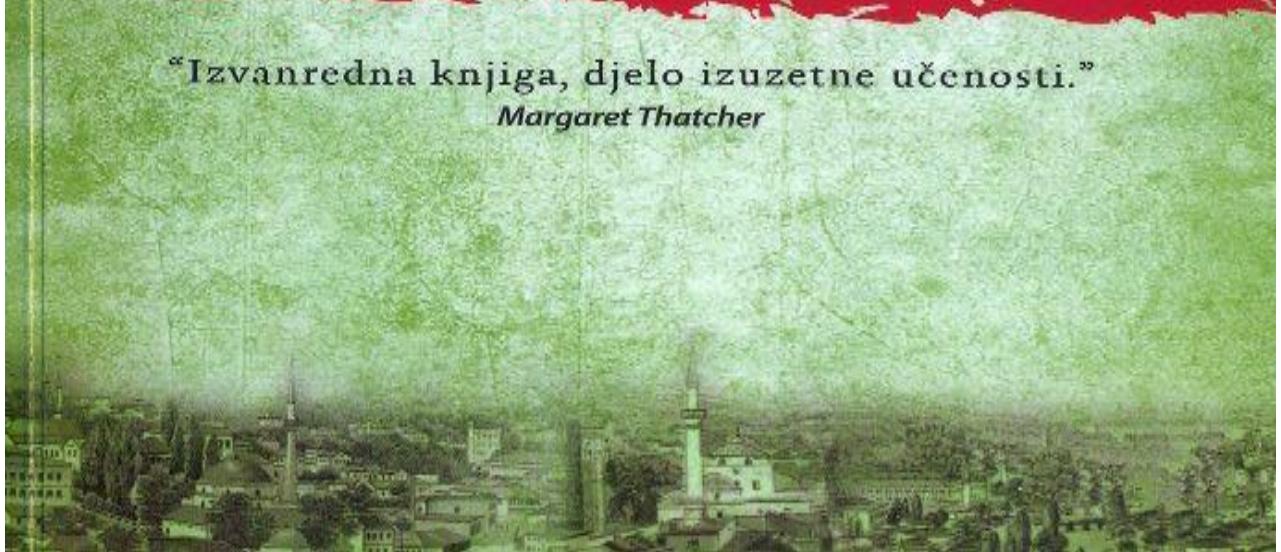
Noel Malcom

BOSNA KRATKA POVIJEST

“Izvanredna knjiga, djelo izuzetne učenosti.”

Margaret Thatcher

Noel Malcolm

BOSNA

KRATKA POVIJEST

Naslov izvornika
BOSNIA: A Short History,
Noel Malcolm

Za Ahmeda i Zdravka

“Bosna leži na čvorištu velike historijske civilizacije i njenu je historiju teško napisati zato što iziskuje poznavanje nekoliko jezika i poznavanje vrlo zamršenih događaja. S obzirom na današnju bosansku katastrofu, to iziskuje i razumijevanje svijeta u razdoblju nakon hladnog rata. Kombinacija svih ovih kvalifikacija u knjizi koja je pristupačna čitateljima, nevjerojatan je pothvat koji može izvesti samo najbolji od najboljih. Noel Malcolm je najbolji: ovo je njegov trijumf, i u ovoj knjizi nema ni jedne stranice, od pregleda arheoloških nalaza na početku do moralne osude na kraju, koja ne bi bila na mjestu.”

Norman Stone

Zahvale

Najviše žalim što nisam imao prilike raditi u sarajevskim knjižnicama dok je to još bilo moguće. Duboko sam zahvalan osoblju knjižnica u kojima sam obavio veći dio istraživanja potrebnih za ovu knjigu: Bibliotheque Nationale u Parizu, Bodleian Library u Oxfordu, Cambridge University Library, School of Oriental and African Studies u Londonu, a nadasve School of Slavonic and East European Studies u Londonu. Za pomoć u dobavljanju ili pronalaženju publikacija do kojih je teško doći, posebno sam zahvalan Anthonyju Hallu, Johnu Laughlandu, Johnu Londonu, Branki Magaš i Georgeu Stamkoskom. Isto tako dugujem zahvalnost Andrewu Gwatkiniu što mi je pomogao oko kompjuterske obrade, a Marku Willingaleu i Chrisu Burkeu što su nacrtali i izradili mape za ovu knjigu. Moje dugovanje onima koji su prije mene pisali o Bosni jasno je iz mojih fusnota, ali bih želio ovdje posebno spomenuti lucidnog naučnika Johna Finea, koji mi je pružio dragocjenu podršku. Isto bih tako želio izraziti zahvalnost Johnu Yarnoldu, Sabi Risaluddinu, Benu Cohenu, Georgeu Stamkoskom i Maji Topolovcu za sve ono što su u posljednjih godinu dana učinili da ponude tačne informacije britanskim medijima i svijetu o onome što se zaista zbivalo u Bosni.

Za ovo izdanje, unio sam neke manje ispravke u sam tekst i dodao više posebnih napomena. U tom poslu oko ispravaka i dopuna pomogli su mi svojim komentarima mnogi čitatelji koji su mi dali svoja mišljenja i zapažanja o izvornom engleskom tekstu. Posebno bih želio zahvaliti Slavku Goldsteinu, Danielu Ivinu, Ivanu Lovrenoviću, Branki Magaš, Anti Kneževiću, Vladimиру Jamnickom, Maji Topolovcu, Branku Franoliću, Billu Tribeu i Dimitriju Obolenskom.

Predgovor hrvatskom i bosanskom izdanju

Ovu sam knjigu pisao u augustu i septembru 1993. obuzet gotovo sveopćim očajem zbog budućnosti Bosne. Činilo se da je vanjski svijet odustao od svakog ozbiljnijeg pokušaja da spasi Bosnu od propasti; činilo se isto tako da su srpski političari i vojni zapovjednici koji su isplanirali osvajanje teritorija i masovno protjerivanje stanovništva gotovo postigli sve svoje ciljeve. Pa ipak, danas, u februaru 1995, kad pišem ovaj predgovor, Bosna je još tu. Njezina budućnost, iako neizvjesna, ulijeva sada više nade nego prije 18 mjeseci. Zasluga je to hrabrosti i odlučnosti samih naroda Bosne i Hercegovine - Muslimana, Hrvata, demokratskih Srba i ostalih - koji su odbili poslušati savjet vanjskog svijeta da se pomire s "neminovnim" porazom. Prva i posljednja lekcija koju odatile može izvući svaki povjesničar glasi: ništa nije uistinu neminovno u ljudskoj povijesti.

Kako je jedan britanski povjesničar uopće došao na to da piše o povijesti upravo ove balkanske zemlje? Odgovor se krije u spoju mojih povjesničarskih i publicističkih interesa koji su se iznenada poklopili zbog tragičnih okolnosti ovoga rata. Gotovo od prvog dana ratovanja u Bosni, zapadni su mediji bili puni mitova, laži i zabluda o prirodi povijesti Bosne općenito i o uzrocima rata posebno.

Dok sam proučavao te mitove (nastojeći ih suzbiti člancima koje sam pisao za britanske novine), uočio sam da se u mnogima od njih odražava sličan način razmišljanja; svrha im je bila opravданje srpskog napada na Bosnu i osporavanje bosanske vlasti, štaviše, osporavanje i same ideje bosanske države. Tako se zbog tvrdnje da su ovaj rat izazvale vjekovne etničke mržnje ne samo činilo da je rat neminovan (kao rezultat prastarih povijesnih sila) nego je bosanska vlast svedena na isti status kao i agresor - na status obične "etničke skupine". (Još i danas, nakon gotovo tri godine rata, na vojnim mapama UNPROFOR-a u Sarajevu, položaji bosanske vojske označeni su kao "muslimanski".) Isto tako, mišljenje da je Bosna "umjetna tvorevina" koju je "izmislio" Tito, osporavalo je bosansku državu i stvaralo dojam da bosanska vlada ne predstavlja pravu državu nego samo arbitarno područje na geografskoj karti. (Prije svega dvije-tri sedmice proslrpski zastupnik u Britanskom parlamentu, Harold Elletson, rekao je u govoru svojim kolegama da je Bosna "umjetna država kojoj je granice odredio Tito") Stoga je opća tendencija svih ovih mitova bila da opravda srpski napad na Bosnu i Hercegovinu i ujedno pribavi kakvo-takvo opravdanje politici zapadnih zemalja, čiji je stav podrazumijevao da treba prihvati osvajanje 70 posto ukupnog bosanskog teritorija kao svršeni čin i izvršiti pritisak na bosansku vladu da prizna poraz.

Najprije sam kanio napisati knjižicu pod naslovom "Mitovi i zablude o povijesti Bosne", u kojoj sam se htio okomititi na najeklatantnije primjere tih pogrešaka. Ali, kako je vrijeme prolazilo, sve sam više uviđao da toliki mitovi slobodno kruže zapadnim medijima zato što nema jednostavnog, objektivnog i koliko-toliko iscrpnog pregleda sveukupne povijesti Bosne i Hercegovine na engleskom jeziku (pa ni na drugim jezicima, koliko znam). Stoga sam odlučio napisati takav pregled. Smatrao sam da je takva odluka u isti mah i nužna i pomalo paradoksalna. Da nije bilo rata, ja ne bih napisao ovu historiju Bosne. Pa ipak, mislim da su jedine bitne historijske činjenice koje treba znati da bi se razumjeli uzroci ovoga rata, činjenice iz političke povijesti Jugoslavije (nadavne političke povijesti Srbije) u posljednjih sedam-osam godina. Osnovni razlog zbog kojeg pišem i o drevnoj povijesti Bosne jest taj što mislim da se uzroci ovoga rata ne kriju u drevnoj povijesti Bosne - i da je stoga potrebno opovrgnuti sve one pseudohistorijske teorije koje tvrde suprotno.

Iznosim ove činjenice zato što želim da čitatelji u Bosni i Hercegovini (pa, nadam se, i u drugim dijelovima bivše Jugoslavije) shvate i okolnosti u kojima sam pisao ovu knjigu i vrstu čitateljstva kojem sam je namijenio. Čitateljstvo kojem sam se obraćao nije bilo stručno, akademsko, nego široko čitateljstvo u Engleskoj i Americi. Imajući na umu takve čitaoce, morao sam tumačiti neke osnovne činjenice iz jugoslavenske povijesti koje su dobro

poznate gotovo svakome u republikama bivše Jugoslavije. Iz istog razloga, u nekim sam dijelovima ove knjige posvetio više prostora kazivanju o bosanskim muslimanima nego o ostalim vjerskim zajednicama. Mnogi čitatelji na Zapadu nisu uopće znali, prije nego što je izbio rat u Bosni i Hercegovini, da tako brojno muslimansko stanovništvo živi u bilo kojoj evropskoj zemlji: za takve je čitaocu kulturna i politička povijest muslimana bila nešto kao tamna strana Mjeseca - nešto neviđeno i nepoznato. Istodobno, moj očaj zbog ugroženog opstanka Bosne naveo me je na mišljenje da će Muslimani, od svih naroda u Bosni i Hercegovini, izgubiti najviše kad ta zemlja bude zbrisana s geografske karte. Stoga svoju knjigu nisam zamislio samo kao pokušaj suzbijanja mitova i zabluda, nego i kao svojevrstan spomen na povijest i kulturu kojima prijeti uništenje. Ova je knjiga u biti politička historija i ne može biti sveobuhvatna kad je riječ o kulturnoj historiji. Ipak, za ovo sam izdanje naknadno dopisao određen broj napomena (označenih zvjezdicama i dodanih uz tekst pojedinih poglavlja), od kojih neke sadrže preporuke za čitanje nekih drugih djela o područjima kulturne povijesti Bosne koja nisu dostatno obuhvaćena u mom prvočitnom tekstu.

Možda se okolnostima u kojima sam pisao ovu knjigu može objasniti još nešto što je izazvalo kritiku nekih čitalaca: način na koji pišem o Titu. Svi oni na Zapadu koji govore o "vjekovnoj etničkoj mržnji" i "neminovnosti" rata u Bosni i Hercegovini svagda su skloni govoriti i o Titovim zaslugama, o kome tvrde da "barem nije dopuštao da se odigne poklopac s lonca". Po tome bi se reklo da je Tito našao pravo rješenje za jugoslavenske probleme; i zaista, sve do posljednjeg mogućeg trenutka u junu 1991, evropski i američki političari nastojali su očuvati Titov jugoslavenski sistem na okupu zato što su mislili da je to jedino rješenje koje može funkcionirati. Moje me vlastite analize upućuju na suprotan zaključak. Ja ne mislim daje Tito našao pravo rješenje; naprotiv, on je stvorio dobar dio problema. Višenacionalne federacije mogu funkcionirati samo ako posjeduju istinske demokratske institucije i tradicije. A ono što je Tito stvorio bilo je sve duboko nedemokratski. Politička struktura koju je on stvorio pripremila je najmanje na tri načina teren za nasilje u devedesetim godinama. Prvo, oduzela je običnim nacionalnim osjećajima pravu demokratsku mogućnost izražavanja, stoga su se neke vrste nacionalizma, naročito u Srbiji, na kraju izrodile u ekstremizam i nasilje. Drugo, upravo je komunistički sistem proizveo onaj tip političara manipulatora koji nastupa s pozicijom moći, čiji je karakteristični predstavnik Slobodan Milošević. I treće, privredni neuspjesi Titova sistema ostavili su za sobom siromašno i razočarano stanovništvo, savršen materijal kojim se političar kao Milošević mogao poslužiti da provede u praksi svoju demagošku politiku.

Proučavajući Titovu karijeru kao političara koji je nastupao s pozicijom moći, došao sam do zaključka da njegovu ulogu u ratu ne treba prikazivati u onom herojskom svjetlu kako je bilo uobičajeno u jugoslavenskoj historiografiji. I dalje vjerujem da sam, u biti, ispravno prikazao u ovoj knjizi i njegovu strategiju i njegove zasluge. Međutim, za ovo sam izdanje naknadno dopisao više napomena u kojima sam pokušao proširiti i objasniti svoje prethodne komentare. Ja smatram da je Tito od samog početka ratovanja u Jugoslaviji bio najviše zaokupljen borbom za vlast s potencijalnim političkim suparnicima u Jugoslaviji, i da mu je ta borba bila važnija od ratovanja s okupatorom. (Ovo moje mišljenje dotiče i historijski mit kojim se političari na Zapadu služe u posljednje tri godine kao izgovorom za nepoduzimanje vojne akcije u Bosni: mit prema kojem je Tito "vezao" u Jugoslaviji 30 do 40 njemačkih divizija.)

Gledana u ovom svjetlu, Titova moralna superiornost nad njegovim protivnikom Mihailovićem nije više tako očigledna. Ipak, htio bih istaknuti da se moji komentari u ovoj knjizi o toj dvojici u Drugom svjetskom ratu odnose isključivo na političku i vojnu strategiju te dvojice vođa kao pojedinaca. Dakako da mnogi obični borci u partizanskim redovima nisu

bili komunisti i da im nije bilo stalo do toga da se u zemlji uspostavi komunistička vlast kao takva. Njih je u Titovu programu posebno privukao onaj aspekt po kojem je bila predviđena neka vrsta federativnog sistema za različite narode u Jugoslaviji, a to je zaista bila izbalansiranija zamisao od svega onoga što su druge političke snage u Jugoslaviji nudile u to vrijeme. S druge strane, mnogi od običnih boraca u redovima Mihailovićevih snaga (i mnogi njihovi lokalni zapovjednici) bili su opterećeni radikalnim velikosrpskim mentalitetom, prema kojem je ubijanje nesrba bilo važan element u vojnim aktivnostima. Ipak, kao povjesničar i kao vanjski posmatrač rata u Bosni i Hercegovini, mislim da ne bi trebalo dopustiti da sadašnja zbivanja bitno utiču na tumačenje Drugog svjetskog rata. To historijski ne bi bilo ispravno zato što su mnogi uzroci i uvjeti tog ratnog sukoba bili različiti od današnjih. Isto tako mislim da je politički pogrešno neprestano povezivati današnje događaje s događajima koji su se zbili prije pedeset godina. Postupati na taj način znači samo služiti nastojanjima onih propagandista u Beogradu i na Palama koji žele uvjeriti svijet da je sve ono što se danas događa neminovna posljedica mržnje koja seže sve do Drugog svjetskog rata, mržnje koja se sad očituje "prirodnom" željom žrtava iz tog rata da se osvete Muslimanima i Hrvatima.

Međutim, jedna je od lekcija koje se mogu izvući iz Drugog svjetskog rata i ova: koliko god bile užasne rane nanesene Bosni, one se na kraju ipak mogu zaliječiti. Između 1941. i 1945. Bosanci su počinili zvjerstva nad Bosancima - pa ipak, u desetljećima nakon rata ljudi su se u Bosni naučili ponovo živjeti zajedno. Taj se proces vidanja rana možda može i pospješiti i intenzivirati ako se poduzmu prave sudske mjere da se optuže i kazne svi oni koji su počinili najteže zločine u ovom ratu. Ma koliko to potrajalo, vjerujem da je reintegracija Bosne i Hercegovine (zajedno sa srpskim stanovništvom) jedino trajno rješenje problema u Bosni i Hercegovini. Jedna od tema koje se provlače kroz ovu knjigu je i to da je Bosna i Hercegovina zemlja koja ima svoj povijesni identitet - da je zapravo jedna od povijesnih zemalja u Evropi, s gotovo neprekinutom poviješću kao izrazita geopolitička cjelina od srednjega vijeka do dana današnjega. U većem dijelu razdoblja od 1180. do 1463. bila je nezavisna kraljevina; od 1580. do 1878. bila je ejalet (izraz koji označava najveću teritorijalnu jedinicu u Osmanlijskom carstvu); od 1878. do 1918. "krnska zemlja" u sklopu Austro-Ugarske; a od 1945. do 1992. federalna republika. Prema tome, otprilike 650 od posljednjih 800 godina postojao je na geografskim kartama entitet zvan "Bosna". (Ovo je u prilično velikoj opreci s poviješću Srbije koja od osmanlijskog osvajanja u 14. i 15. stoljeću i oslobođanja od osmanlijske vladavine u 19. stoljeću nije uopće postojala kao entitet.) Svi Bosanci, Muslimani, Hrvati i Srbi, nasljednici su posebne povijesne baštine koja se ne može olako odbaciti.

Ali nastojeći istaknuti povijesni identitet Bosne i Hercegovine u ovoj knjizi, nadam se da moja argumentacija neće biti pogrešno shvaćena. Ja ne tvrdim da bosanski Hrvati i bosanski Srbi moraju prestati smatrati sebe "Hrvatima" i "Srbima", i da se umjesto toga moraju smatrati samo "Bosancima". Premda smatram da je do uvođenja srpskog i hrvatskog nacionalnog identiteta u Bosni i Hercegovini došlo u povijesnom smislu prilično kasno, dakako da se slažem da je do toga ipak došlo i da se točak povijesti ne može okrenuti unatrag. Ja samo želim reći da bosanski Hrvati i bosanski Srbi moraju isto tako priznati činjenicu da njihova kultura i povijest imaju i posebnu, bosansku dimenziju. Razlozi zašto oni to moraju priznati nisu samo historijski nego i moralni i praktični.

Moralni i praktični razlozi proističu sasvim jednostavno iz njihove etničke geografije, iz kaleidoskopske izmiješanosti svih triju zajednica na geografskoj karti. Tri zajednice u Bosni i Hercegovini ne mogu se podijeliti na tri etnički čiste države bez golemih praktičnih poteškoća i moralnih nepravdi. Dakako da je dosad bilo takvih pokušaja dijeljenja, najprije su to u većim razmjerima učinili srpski politički i vojni čelnici, a potom u manjim, lokalnim

okvirima, ostale dvije zajednice. Na taj su način stotine hiljada nedužnih ljudi protjerane iz svojih domova. Osnovna provjera svakog "mirovnog rješenja" mora se provoditi na mogućnosti da se ti ljudi vrate na svoja ognjišta i da mogu obnoviti svoje kuće i živote. Takav će proces nužno uključiti i obnovu Bosne i Hercegovine kao demokratske države u njenim prirodnim granicama. Ni jedan pokušaj komadanja Bosne i Hercegovine ili otkidanja od nje manjih dijelova teritorija neće donijeti ni pravdu ljudima koji ondje žive ni trajnu stabilnost u toj regiji.

Više puta sam čuo kako ljudi govore: "Bosna može postojati samo u sklopu Jugoslavije; ako Jugoslavija propadne, nestat će i Bosne." Ja mislim da je upravo suprotno istina. U sklopu jugoslavenske države bilo je moguće (ne poželjno, nego moguće) da Bosna prestane postojati kao posebna cjelina - što se i dogodilo u Kraljevini Jugoslaviji u godinama pred Drugi svjetski rat. Ali čim je Jugoslavija prestala postojati, bilo je prijeko potrebno da se Bosna i Hercegovina očuva, jer bi ljudska cijena dijeljenja stanovništva i njihova teritorija bila naprosto previsoka. Takvo je dijeljenje već pokušano, i cijeli je svijet vidio kolike je užasne patnje ono izazvalo. Pa ipak, Bosna je još tu i njeni narodi neće odustati od svoga idealja da obnove demokratsku državu Bosnu i Hercegovinu u njenim prvobitnim granicama. Ja vjerujem da je to ideal za koji se vrijedi boriti - zbog svih ljudi u Bosni i Hercegovini.

Predgovor izdanju 2010. godine

Jako sam zahvalan izdavačima što objavljuju ovo novo izdanje Povijesti Bosne kao i na pozivu da dodam novi predgovor. Kad sam pisao ovu povijest, u ljeto 1993. godine, pitao sam se da li bi sama knjiga mogla opstati duže od zemlje čiju povijest opisuje. Danas, Bosna je definitivno opstala - mada na problematičan način - i ja sam prijatno iznenađen da je i sama knjiga "preživjela" cijelih šesnaest godina od svog prvog izdanja.

U predgovoru hrvatsko-bosanskom izdanju, objavljenom 1995., objasnio sam okolnosti u kojima sam pisao ovu knjigu, i svoju tadašnju motivaciju; nije potrebno ovdje podrobno ponavljati to objašnjenje. Pišući ovu knjigu pokušao sam ponuditi jedan opći prikaz povijesti Bosne, jednu kritičku sintezu postojećeg historijskog znanja; nadao sam se da će tako dokazati da su pogrešni mitovi i lažne tvrdnje o bosanskoj povijesti koji su cirkulirali u medijima tokom rata imali veoma negativan uticaj na politiku Zapada. U tom smislu, i samo u tom smislu, rekao bih da sam napisao knjigu koja ima političku svrhu: kako spriječiti diplomate i političare da svoju politiku temelje na lažnoj povijesti.

To je po svojoj prirodi negativan, a ne pozitivan zadatak. Ne vjerujem daje posao historičara diktirati politike, čak ni na temelju istinite povijesti; povijest ne određuje šta će se desiti u budućnosti, niti određuje šta se mora desiti. Naravno, oni koji donose političke odluke treba da poznaju povijest zemlje koja je predmet njihove politike - iz očitih razloga. Problemi koji postoje u toj zemlji nastali su historijski; čak i ako ne diktira rješenja tih problema, historija nameće neka ograničenja na to koja su rješenja moguća. Ali, u svakom slučaju, povijest najrelevantnija u te svrhe je skorija povijest - događaji koji su se desili narodu koji sada tu živi i prethodni uvjeti koji su uticali na to kako su osjećali i kako su tumačili vlastito iskustvo. Za definiranje politika Bosne danas, nije potrebno posjedovati znanja o srednjovjekovnoj Crkvi bosanskoj niti o motivima koji su naveli ljudi u Bosni da pređu na islam u ranom osmanlijskom periodu. (Takve teme su, vjerujem, od velikog značaja - ali taj značaj je historijski, a ne politički.) Gotovo uvijek kad političari tvrde da su našli opravdanje u toj "drevnoj" povijesti, njihova verzija povijesti je na neki način iskrivljena ili izmanipulirana. Nije manje iskrivljena ni tvrdnja nekih propagandnih centara u toku rata da Bosna uopće nema "drevnu" povijest - tvrdnja da je Bosna bila vještačka tvorevina koju je "izmislio" Tito, koja bi se, stoga, lako i s pravom mogla ukinuti. Da bi se suprotstavilo toj tvrdnji, bilo je potrebno ukazati na to da Bosna ima jedan izuzetan historijski kontinuitet kao politička tvorevina - i da je ta gotovo kontinuirana povijest temelj istinski duboko ukorijenjenog bosanskog identiteta. Ali, čak i tako fundamentalnu historijsku činjenicu poput ove ne treba koristiti, po meni, da bi se diktirala politika, kao da je povijest jedino što određuje budućnost.

Šta bi onda trebao biti temelj za definiranje politike? Odgovor nije teško dati apstraktno, mada on sadrži cijeli niz stvari koje katkad mogu djelovati kao prioriteti koji se međusobno natječu i koji ne moraju uvijek biti lako izvodljivi u praksi: pravda, legalnost, poštovanje ljudskih prava i promocija dugoročnog prosperiteta, sigurnosti i mira. S tim principima na umu, ja ovdje dodajem nekoliko kratkih komentara o problemima s kojima se Bosna suočavala u posljednjih petnaest godina i problemima s kojima se suočava danas.

U "Epilogu" koji sam dodao u drugom engleskom izdanju ove knjige objavljenom 1996. godine (koji je prvi put preveden u ovom izdanju) sažeo sam tok događaja od sredine 1993. do kraja 1995. godine, čija je kulminacija bila Dejtonski sporazum, te izrazio neke ozbiljne sumnje oko same osnove na kojoj je sačinjen taj sporazum.

Dayton je održavao i "ušančio" vještačku podjelu Bosne i Hercegovine na dva dijela, na osnovu niza prethodnih diplomatskih prijedloga koji su pred kraj rata bili sasvim neosnovani. (Čak i precizna teritorijalna podjela 51:49, naslijedena iz tih ranijih planova, bila je ponovo vještački nametnuta.) I u nastanku te podjele na dva dijela, Dejtonski ustav je

prenio većinu ključnih elemenata vladinih nadležnosti s nivoa Bosne i Hercegovine na nivo dva entiteta, čime je ozbiljno oslabio državu Bosnu i Hercegovinu.

Činjenica da je američka diplomacija nastojala nametnuti ovo rješenje još više iznenađuje budući da su Amerikanci bili ti koji su prethodno ohrabrali stvaranje bošnjačko-hrvatske federacije s kantonalnom strukturom; prirodno rješenje bilo bi proširiti Federaciju, na kraju rata, na cijelu teritoriju Bosne, dodavanjem srpskih kantona u područjima koja su prije rata bila većinski srpska a zadržavajući ključne ovlasti vlade na nivou bosanske federalne vlade koja bi obuhvatala cijelu državu.

To što nisu uspjeli obnoviti jedinstvo bosanske države bila je najveća greška zapadnih diplomat u Daytonu.

Taj je neuspjeh pratila još jedna greška, koja je dodatno reducirala čak i ograničenu vrijednost Dejtonskog sporazuma: odluka - koju su donijeli američki State Department i Ministarstvo odbrane, bez obzira na proteste Richarda Holbrookea - da međunarodnim vojnim snagama u Bosni nakon rata da jedino mandat da nadziru dezangažiranje vojski i da sprječe oružani sukob, a ne da pomognu povratak izbjeglica u njihove domove. Govorilo se da se od međunarodnih snaga ne može očekivati da stoje po uglovima ulica i štite domove ljudi (iako su, samo četiri godine kasnije, počele upravo to činiti za Srbe koji su ostali u srpskim enklavama na Kosovu). Rezultat je bio to da nije došlo do masovnog povratka izbjeglica i raseljenih lica u njihove domove u Bosni - koji se trebao i mogao desiti - a etnička podjela naprosto je bila dodatno učvršćena.

Rezultat ovih odluka je bio podjednako nepraktičan i nepravedan: slaba i nefunkcionalna bosanska država, u kojoj su mreže vlasti koje su uspostavljene tokom rata ostale na snazi. Postepeno su, međutim, donesene neke odluke koje će imati učinak osporavanja situacije obilježene sa *status quo post bellum*. U decembru 1997. godine, međunarodno Vijeće za implementaciju mira prenijelo je takozvane Bonske ovlasti na visokog predstavnika, čime mu je omogućeno da smjenjuje zvaničnike i nameće zakone. U sljedećoj godini, Carlos Westendorp je iskoristio te ovlasti te smjenio nekooperativnog predsjednika Republike Srpske Nikolu Poplašena a dvije godine kasnije Wolfgang Petritsch je odgovorio na secesionističku politiku tvrdolinijaškog vodstva HDZ-a smjenom Ante Jelavića iz bosanskog Predsjedništva. U proljeće 2003, Paddy Ashdown je ukinuo Vrhovni savjet odbrane Republike Srpske, a krajem te godine dogovoren je da će Bosna i Hercegovina imati jedno Ministarstvo odbrane za cijelu zemlju i jedinstvenu carinsku upravu. Drugi značajan događaj je odluka međunarodnih arbitara donesena 1999. godine da Brčko bude specijalni distrikt zaseban od oba entiteta (time je blokirana, geografski, mogućnost secesije Republike Srpske), kao i nametanje jedinstvene Gradske uprave u Mostaru 2004. godine. Najvažnija od svih zbog svojih temeljnih implikacija bila je odluka Ustavnog suda donesena 2000. godine da narodi Bosne i Hercegovine treba da imaju status konstitutivnih naroda u oba entiteta: ova je odluka poništila jedan od suštinskih principa Dejtonskog ustava, zakonsku ratifikaciju etničkog čišćenja.

Ali, mada su ova dešavanja na izvjestan način doprinijela procesu ponovnog ujedinjenja Bosne i Hercegovine, taj su proces onemogućili neki moćni faktori. Činjenica da nije bilo masovnog povratka izbjeglica u njihove domove, što je vremenom samo "zapečaćeno" tako što su mnogi prodali svoje prijeratne kuće novim stanarima - konsolidirala je efekte etničkog čišćenja. To što su obrazovanje i mediji bili pod kontrolom entitetskih vlasti doprinijelo je da iskrivljeno prikazivanje skorije povijesti postane široko prihvaćeno među stanovništvom Republike Srpske. Premijer tog entiteta, Milorad Dodik, pokazao je kao političar značajno taktičko umijeće u suprotstavljanju potezima koji bi vodili reintegraciji Bosne. A međunarodna zajednica je, u međuvremenu, počela djelovati po principu da je zatvaranje Ureda visokog predstavnika i, konsekventno, odustajanje od korištenja Bonskih

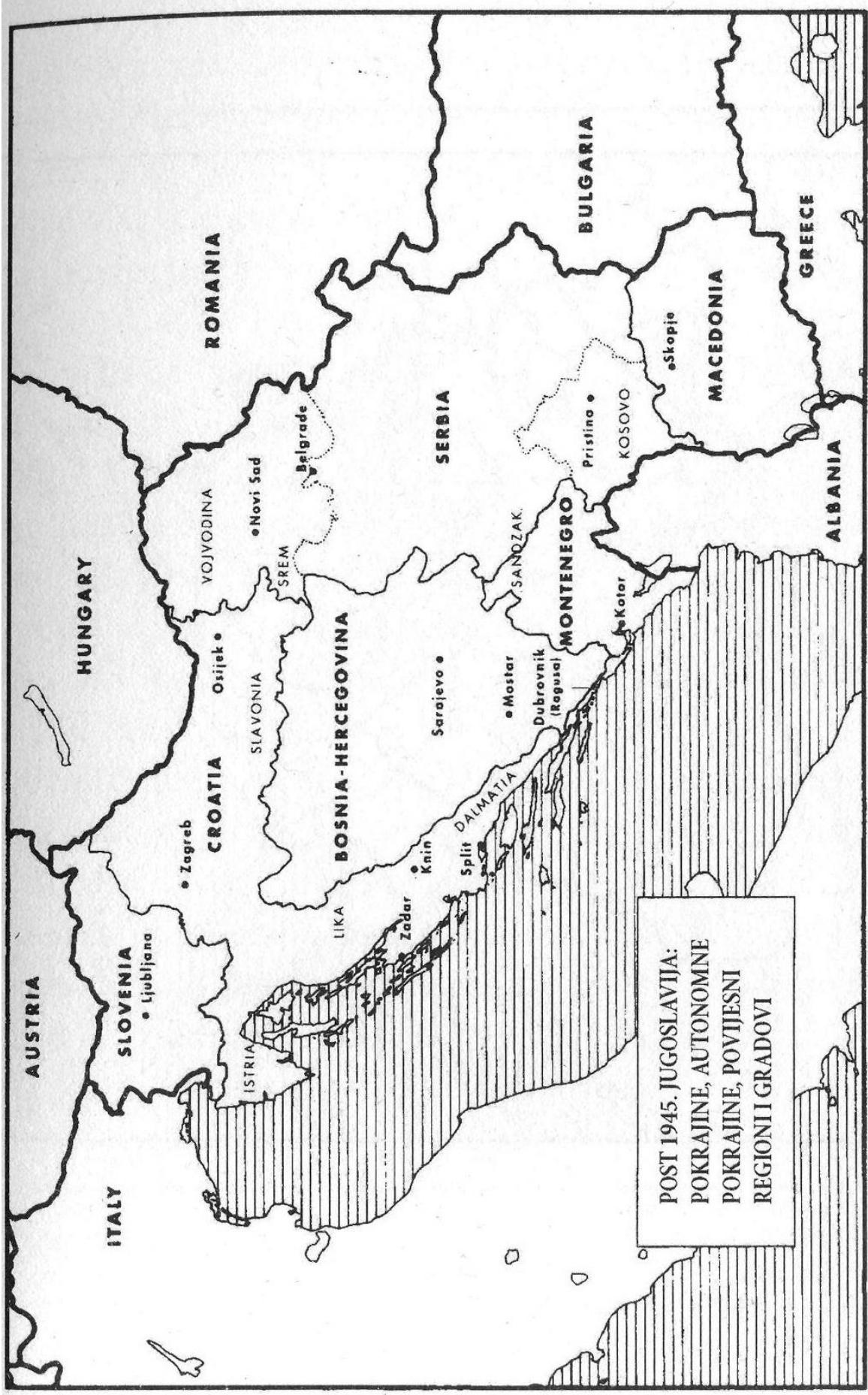
ovlasti poželjan cilj sam po sebi. Ta politika se temelji na ideji da će privlačnost mogućnosti da se zemlja pridruži NATO-u i EU biti dovoljna da motivira Bosance da sami reformiraju svoj politički sistem; ali zasad nema previše čvrstih dokaza da je to zaista tako.

Kada je Međunarodni sud pravde obznanio svoje Savjetodavno mišljenje o Kosovu u julu 2010., u kojem je naveo da proglašenje nezavisnosti Kosova nije značilo kršenje međunarodnog prava, Milorad Dodik je požurio da izda saopćenje u kojem je izjavio kako to Mišljenje može poslužiti kao "smjernica za našu borbu za status" i "nećemo isključiti mogućnost dodatne borbe za status koji, u skladu s ovim Mišljenjem, neće biti suprotan međunarodnom pravu". Ipak u Stavu 112 tog Mišljenja, Međunarodni sud pravde je sažeо argument koji su navele mnoge države (argument s kojim se Sud složio) da, kada je Vijeće sigurnosti donijelo Rezoluciju 1244 o međunarodnoj upravi nad Kosovom, "da je Vijeće sigurnosti željelo spriječiti kosovsku deklaraciju o nezavisnosti, uradilo bi to na jasan i nedvosmislen način u samom tekstu Rezolucije, kao što je to učinilo u Rezoluciji 787 (1992) u vezi s Republikom Srpskom". Relevantno poglavje Rezolucije 787, Stav 3, navodi da Vijeće sigurnosti "snažno reafirmira svoj poziv svim stranama i drugima kojih se to tiče da strogo poštuju teritorijalni integritet Republike Bosne i Hercegovine te potvrđuju da neće biti prihvaćen bilo koji unilateralno proglašeni entitet, ili rješenja nametnutu u suprotnosti s ovim stavom"; princip ove Rezolucije je ispoštovan u Dejtonskom sporazumu, koji je Republici Srpskoj dao samo status entiteta u okviru suverene države Bosne i Hercegovine.

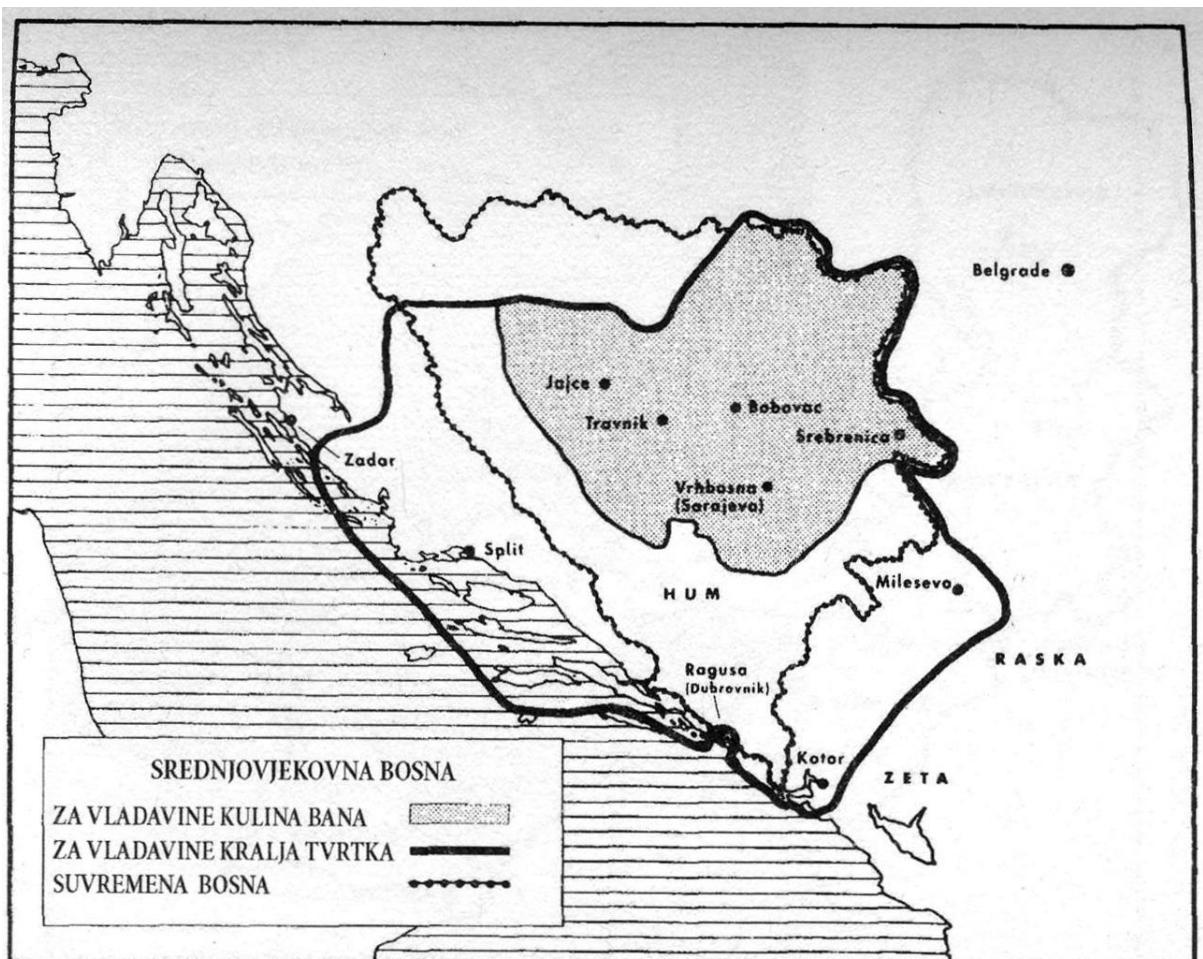
Da bi se potpuno razumjelo zašto ne može biti paralelizma između slučaja Kosova i slučaja Republike Srpske potrebno je imati i određeno historijsko znanje: u bivšoj Jugoslaviji, Kosovo je bilo jasno definirana ustavna jedinica s gotovo svim istim pravima i ovlastima kao i republice, dok Republika Srpska uopće nije bila nikakva jedinica. Ali, temeljni razlozi što je međunarodna zajednica odbila, i nema sumnje da će nastaviti odbijati nezavisnost Republike Srpske, nisu historijski - već moralni i politički. To je politički entitet koji je stvoren etničkim čišćenjem; dati nezavisnost entitetu koji je uspostavljen na tom osnovu predstavljalje bi i kršenje prava onih koji su bili žrtve čišćenja i opasan presedan za slične kampanje ubijanja i progona u budućim sukobima drugdje u svijetu. Principi pravde, zakonitosti, poštovanja ljudskih prava i promocije međunarodnog mira i sigurnosti su, dakle, svi potpuno primjenjivi na ovo pitanje; od tih principa međunarodna zajednica neće odustati, čak i ako odustane od administriranja u Bosni.

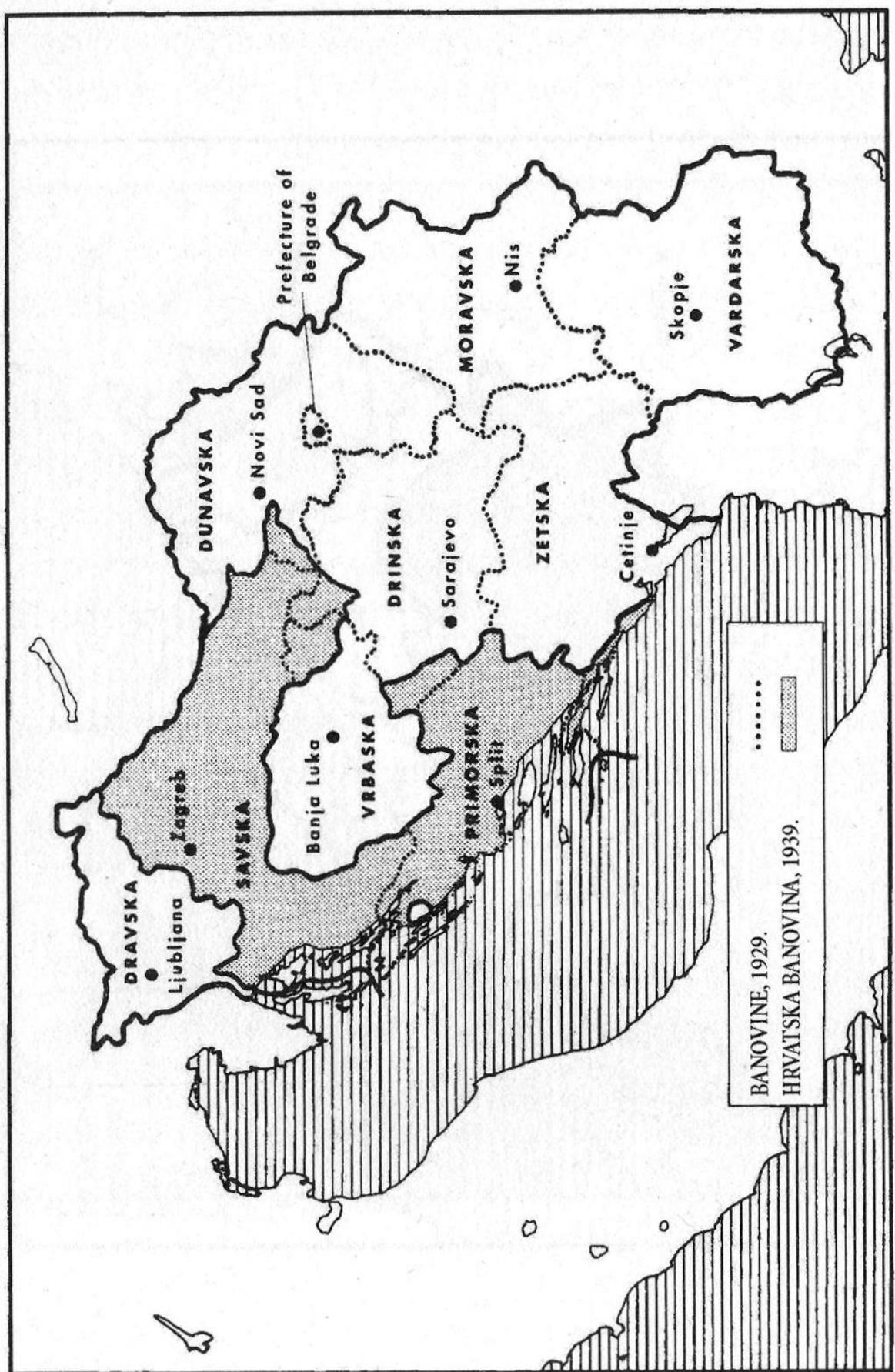
Zaključujem, stoga, da će Bosna i dalje postojati, unatoč očitom slabljenju mehanizama koji njeno postojanje garantiraju i podržavaju. Bosna kakvu smo znali prije 1992. godine nikada neće biti u potpunosti obnovljena; ali neka Bosna mora nastaviti postojati i iz toga slijedi da će ljudi koji žive u njoj morati shvatiti šta je ono što im je zajedničko kao Bosancima. Najhitnije je da imaju zajedničku povijest. Nadam se da ova knjiga može i dalje na svoj skromni način doprinositi razumijevanju te povijesti, koja - suprotno svekolikoj neupućenoj priči koju čujemo u zapadnim zemljama o "drevnim etničkim mržnjama" - zaista ujedinjuje Bosance mnogo više no što ih dijeli.

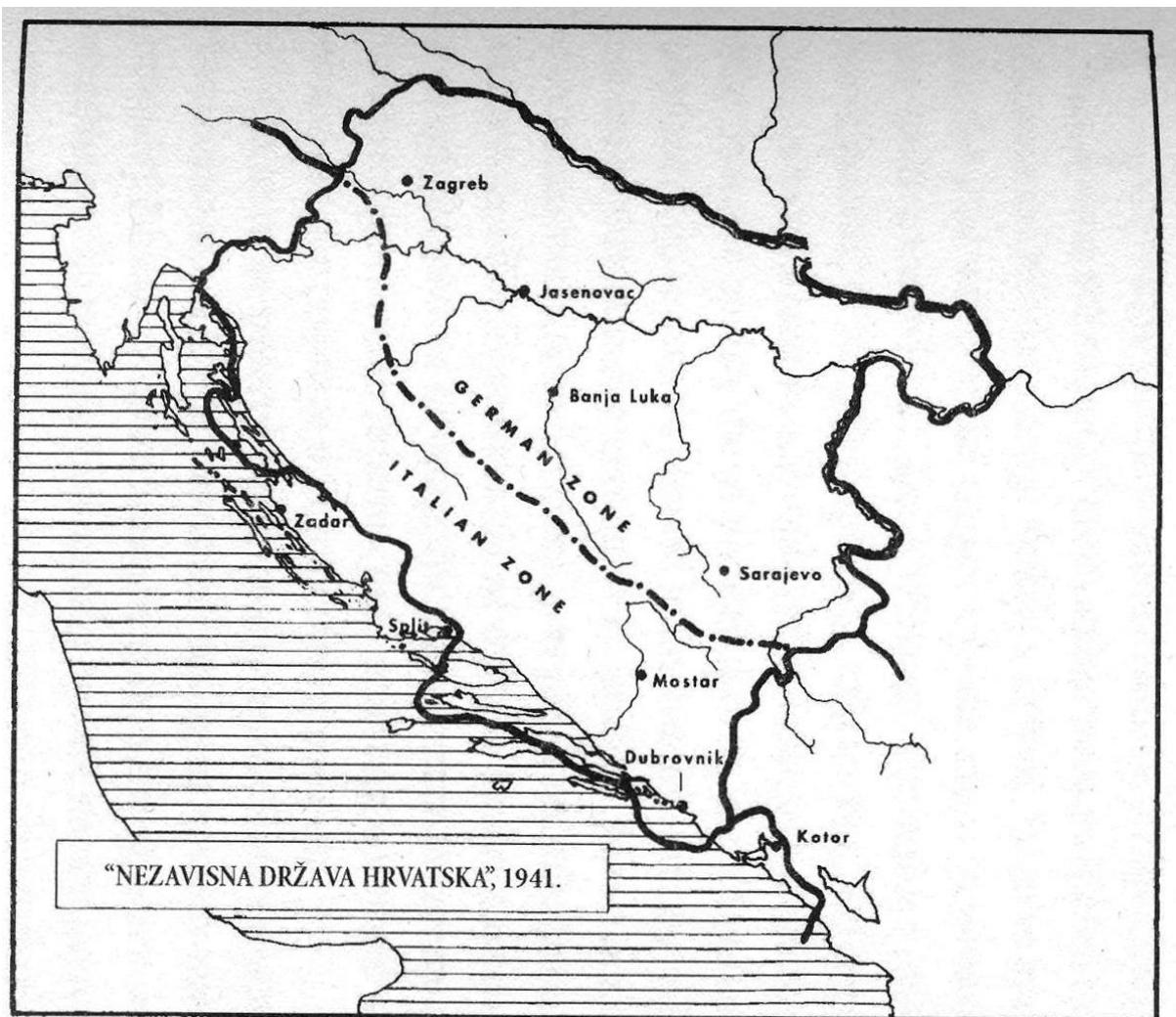
Noel Malcolm,
Oxford, septembar 2010.

Uvod

Godine 1992. i 1993. pamtit će se kao godine u kojima je razorena jedna evropska zemlja. Bijaše to zemlja s političkom i kulturnom poviješću različitom od bilo koje druge zemlje u Evropi. Tu su se preklopile i udružile velike religije i velike sile u evropskoj povijesti: carstvo Rima, Karla Velikoga, Osmanlija i Austro-Ugarske, te religije zapadnog kršćanstva, istočnog kršćanstva, judaizma i islama. Već bi same ove činjenice bile dostatan razlog da se povijest Bosne proučava kao predmet koji je sam po sebi od jedinstvenog interesa. Ali rat što je zahvatio ovu zemlju 1992. godine, dodao je još dva tužna razloga da se njena povijest detaljnije prouči: prvi je od njih potreba da se dokuče uzroci sukoba, a drugi potreba da se odagnaju oblaci nerazumijevanja, namjernog stvaranja mitova i pukog neznanja kojima su obavijene sve rasprave o Bosni i njenoj povijesti.

Od te dvije potrebe, ova potonja je kudikamo preča. Paradoksalno je da je najvažniji razlog za proučavanje povijesti Bosne upravo to što nam ono omogućava da shvatimo kako povijest Bosne sama po sebi ne objašnjava uzroke ovoga rata. Dakako da do rata ne bi bilo došlo da Bosna nije bila ona čudnovata stvar što je bila, zbog čega je postala predmet posebnih ambicija i interesa. Ali te su ambicije bile usmjerene na Bosnu izvana. Najveća je zapreka svakom razumijevanju tog sukoba pretpostavka da je ono što se zabilo u toj zemlji posljedica - prirodna, spontana i u isti mah nužna - sila koje djeluju unutar povijesti same Bosne. To je mit koji su brižljivo širili oni koji su izazvali taj sukob, koji su željeli uvjeriti svijet da ono što rade oni i njihovi "revolveraši" ne rade oni nego neke bezlične i neumitne povjesne sile koje su izvan bilo čije moći.

I svijet im je povjerovao. Na budućim je povjesničarima da prosude koji su argumenti uistinu prevagnuli u glavama državnika Evrope i Amerike da reagiraju na ratne sukobe u Bosni potezima kojima ne samo što nisu riješili krizu nego su je još mnogo više produbili. Bjelodano je jasno da su im glave bile već tada pune magle historijskog neznanja. Evo, naprimjer, promišljenog istupanja britanskog premijera Johna Majora pred Donjim domom više od godinu dana nakon izbijanja rata u Bosni:

Najvažniji pojedinačni element koji stojiiza onoga što se dogodilo u Bosni jest raspad Sovjetskog Saveza i stege u kojoj je on držao vjekovne mržnje u bivšoj Jugoslaviji. Kad je jednom te stege nestalo, vjekovne su se mržnje opet pojavile, a njihove smo posljedice vidjeli kad su započele borbe. Bilo je tu i nekih drugih elemenata, ali je taj raspad bio kudikamo najvažniji. (Hansard, 23. juni 1993, stupac 324)

Teško je reći odakle bi trebalo početi komentarisati ovaku tvrdnju. "Stega" u kojoj je Sovjetski Savez držao Jugoslaviju naglo je prekinuta, kao što je dobro poznato, 1948. godine kad je Staljin izbacio Tita iz Kominforma. Možda je g. Major želio aludirati na odluku komunističkih rukovodilaca kao što je Slobodan Milošević u Srbiji da iskoriste izvore nacionalizma za svoje političke ciljeve, ali taj je proces u Srbiji bio na djelu već u ljeto 1989. godine, dvije godine prije "raspada Sovjetskog Saveza", a umnogome se jedva razlikovao od načina na koji su nacionalizam koristile prijašnje političke vođe u komunističkom sistemu kao, naprimjer, Nicolae Ceausescu. Misao da je komunizam općenito provodio djelotvornu "stegu" kako bi držao nacionalizme na uzdi dvojako je pogrešna. Komunističke su vlasti ili same raspirivale nacionalizam i manipulisale njime za svoje vlastite ciljeve, ili su ga gušenjem još više razbuktavale i trovale stvarajući politički frustrirano i otuđeno stanovništvo, ili su često radile i jedno i drugo. Taj je dvostruki učinak danas jasno vidljiv u većini istočnoevropskih zemalja, u kojima stranke takozvane "krajnje desnice" privlače obične glasače, jer ih potiču vjerski i historijski simboli iz pretkomunističkog doba i političari koji su svoje ranije karijere gradili u komunističkoj partiji i službi državne sigurnosti. To se manje-više dogodilo i u Srbiji.

Druga velika netačnost koju je u tim svojim napomenama izrazio John Major, a koju je za njim ponavljala većina zapadnih čelnika u svojim javnim komentarima o ratu u Bosni, jest tvrdnja da je sve ono što se zabilo u Bosni od proljeća 1992. godine zapravo očitovanje "vjekovnih etničkih mržnji" što su se nagomilale same od sebe. Svakako je istina da je u prošlosti Bosne bilo mržnje i suparništva, a oni koji su u posljednje dvije godine prikazivali nekadašnju Bosnu kao čudesnu zemlju nepomućenog međuvjerskog sklada zasigurno su pretjerali. Ali kad se malo bolje promotri povijest Bosne, zapaža se da postojeće nesnošljivosti nisu bile absolutne ni nepromjenljive, niti su bile neminovna posljedica izmiješanosti različitih vjerskih zajednica. Glavna osnova neprijateljstava nije bila etnička ni religiozna nego ekonomска: kivnost koju su osjećali uglavnom (ali ne isključivo) seljaci kršćani prema svojim muslimanskim zemljoposjednicima. To neprijateljstvo nije bila nikakva absolutna i nesmanjiva sila, nego se mijenjalo kao što su se mijenjale ekonomске prilike, a bilo je podložno i političkim pritiscima koji su znatno izmijenili držanje zemljoposjedničke klase u prvoj polovici 19. stoljeća. Isto je tako neprijateljstvo između katoličke i pravoslavne zajednice bilo podvrgnuto promjenljivim uticajima: suparništvu dviju crkvenih hijerarhija, političkom pritisku iz susjednih zemalja, i tako dalje.

Te nesnošljivosti nisu bile trajno ugrađene u psihu ljudi koji su živjeli u Bosni, nego su bile povjesna posljedica i mogle su se mijenjati kako se povijest razvijala. Ekonomski uzroci mržnje gubili su se pod uticajem promjena i reformi pri kraju 19. stoljeća i na početku 20. stoljeća dok se nisu gotovo sasvim izgubili. Vjerski uzroci mržnje smanjili su se u drugoj polovici 20. stoljeća zahvaljujući procesima sekularizacije (od kojih su neki bili prirodni a neki i neprirodni). Većim dijelom razdoblja poslije 1878. godine različite vjerske i etničke zajednice u Bosni živjele su zajedno u miru: dvije glavne erupcije nasilja - prva u Prvom svjetskom ratu i neposredno nakon njega, a druga u one četiri godine koliko je trajao Drugi svjetski rat - bile su iznimke, izazvane i raspaljene uzrocima izvan granica Bosne. Od drugog od tih užasnih razdoblja odrasla su puna dva naraštaja, pa većina bosanskog stanovništva nema vlastitih sjećanja na borbe u tom ratu, niti posebne želje da ih obnove.

Dakako da je lako u povijesti zemlje kao što je Bosna pronalaziti primjere regionalnih podjela, nasilja i neposluha. Dokazi postoje i mnoge će od njih čitatelji naći i na stranicama ove knjige. Ipak, politička povijest Bosne potkraj 20. stoljeća nije predodređena onim što se dogodilo u 13. ili 18. stoljeću. Komentatori koji vole svom pisanju pridati neki na brzinu skalupljeni historijski autoritet uvijek mogu izvući dvije-tri krvave epizode iz prošlosti i reći: "Eto, oduvijek je tako bilo!" Nešto bismo slično mogli napraviti, recimo, i s poviješću Francuske, izvući vjerske ratove u 16. stoljeću, barbarski pokolj u Bartolomejskoj noći, česte regionalne pobune, Frondu, zvјersko postupanje s Hugenotima 1685. užasna nasilja i masovna ubistva koja su slijedila nakon Francuske revolucije, nepostojanu politiku u 19. stoljeću, pa čak i svu povijest kolaboracije i pokreta otpora u drugom svjetskom ratu. Ali kad bi sutra određeni političari i vojni zapovjednici, potpomognuti izvana, počeli bombardirati Pariz teškim topovima, ne bismo sjedili skrštenih ruku i rekli da je to samo neminovna posljedica "francuske vjekovne mržnje". Radije bismo malo bolje proučili pravu prirodu i uzroke te određene krize. Upravo sam to isto i ja pokušao u ovoj knjizi.

Velika je prednost Francuske pred Bosnom u tome što je njena povijest već dobro poznata i do u tančine proučena. O Bosni se općenito toliko malo zna da je u ove dvije godine bilo teško razlikovati maglu neznanja od dimne zavjese propagande. Neki autori osporavaju i samo postojanje Bosne kao povjesne cjeline, samopouzdano tvrdeći kako "Bosna nije nikad bila država". Kad je lord Owen 1992. godine postavljen na mjesto pregovarača Evropske zajednice u bivšoj Jugoslaviji, jedan ga je britanski kolumnist sasvim ozbiljno upozorio da su unutarnje granice u Jugoslaviji bile puке administrativne granice, isto tako umjetne kao i one koje su kolonijalni administratori nametnuli Afrići. Neki su autori često tvrdili da je granice

Bosne izmislio Tito; istina je, naprotiv, da je Tito samo obnovio povijesne granice Bosne kakve su bile potkraj osmanlijskog razdoblja i u doba Austro-Ugarske. Čitatelji će se uvjeriti da su jedni dijelovi tih granica utvrđeni međunarodnim ugovorima u 19. stoljeću, a da drugi dijelovi odražavaju mnogo starije povijesne granice, kao što je podjela Bosne i Srbije duž rijeke Drine, koju spominje ljetopisac Kinam još potkraj 12. stoljeća.

Historijske netačnosti koje su se pojavile u zapadnim medijima u posljednje dvije godine djelimice je nanijela plima nacionalne i političke mitologije iz bivše Jugoslavije. Više od jednog stoljeća Hrvati pišu knjige u kojima dokazuju da su Bosanci "zapravo" Hrvati; Srbi isto tako neumorno tvrde da su svi oni "zapravo" Srbi. U novije vrijeme hrvatska propaganda naziva sve srpske nacionaliste "četnicima", a vođu četnika u Drugom svjetskom ratu Dražu Mihailovića prikazuje kao monstruma koji je provodio genocid. Srpska propaganda naziva sve hrvatske nacionaliste "ustašama" i iskopala je slučaj muslimanske SS divizije u Drugom svjetskom ratu kao primjer kojim daje na znanje da su bosanski muslimani ili nacisti ili fundamentalisti, ili i jedno i drugo. A onima koji su zatečeni usred tih rasprava, muslimanima i/ili onima koji vjeruju u pluralističku Bosnu, prepušteno je da njeguju one utješne mitove koji su im preostali: mit o bogumilima, mit o trajnom miru i harmoniji u Bosni ili mit o Titu. Komentator ili povjesničar ne može se probijati kroz sve te proturječne mitologije a da ne nanese ideoološke uvrede gotovo svim zainteresiranim; a to nije baš ugodno kad čovjek upozna i zavoli ne samo Bosnu nego i mnoge posebne vrline Hrvatske i Srbije. Istodobno, činjenica da postoji gotovo simetričan odnos između proturječnih tvrdnji i opravdanja ne znači da se može doći do ispravnog zaključka tako da se sve tvrdnje podjednako prihvataju i da se samo izjednačavaju. Ja ne sumnjam da teret odgovornosti za razaranje Bosne leži pretežno na jednoj strani, a u posljednjim poglavljima ove knjige nastojao sam izložiti razloge za takvo svoje mišljenje.

Jedini pouzdan način prosudbe povijesnih prava glavnih izvršitelja nasilja u Bosni jest u tome da se razmotri što su učinili od materijalnih svjedočanstava same povijesti. Oni ne samo što upropastavaju budućnost te zemlje nego se i sistematski trude da zatru njenu prošlost. Nacionalna i univerzitetska biblioteka u Sarajevu uništena je zapaljivim granatama. Orijentalni institut, sa svojom nenadoknadivom zbirkom rukopisa i ostalog materijala što ilustrira osmanlijsku povijest Bosne, također je uništen koncentričnim granatiranjem. U cijeloj zemlji razorene su brojne džamije i minareti, među kojima i neki od najljepših primjeraka osmanlijske arhitekture iz 16. stoljeća na zapadu Balkana. Te građevine nisu bile samo zahvaćene unakrsnom paljbom vojnih jedinica; u gradovima kao što su Bijeljina i Banja Luka razaranja nisu imala nikakve veze s borbama - džamije su noću dignute u zrak eksplozivom, a sutradan buldožerom poravnate sa zemljom. Ljudi koji su isplanirali te akcije i zapovjedili da se izvrše, obično tvrde da je povijest na njihovoj strani. Ono što oni svojim djelima pokazuju jest da ratuju s poviješću svoje zemlje. Ja sam u ovoj knjizi samo htio iznijeti neke pojedinosti te povijesti prije nego što sama zemlja bude sasvim uništena.

1. Rase, mitovi i porijeklo: Bosna do 1180. godine

Nacionalne su povijesti prokletstvo Balkana. Kao što svako ko je boravio ili putovao u tom dijelu Evrope dobro zna, ondje nema nacionalno homogene pokrajine, a kamoli nacionalno homogene države. Malo je pojedinaca na cijelom Balkanskom poluotoku koji mogu iskreno tvrditi da imaju nacionalno čisto porijeklo. Pa ipak, više puta u posljednja dva stoljeća u nacionalnim politikama balkanskih zemalja prevladavale su izmišljene teorije o rasno-etičkom identitetu. Jedan je od razloga za proučavanje rane povijesti te regije i taj što nam ona omogućava da uvidimo da naprsto, kad bi i bilo ispravno voditi modernu politiku na temeljima drevnog nacionalnog porijekla, takvo što naprsto nije moguće.

Nigdje to ne vrijedi više nego u povijesti Bosne, zemlje koju često nazivaju mikrokozmosom Balkana. Tipičnog bosanskog lica nema: Bosanaca ima svijetle i tamne kose, maslinaste i pjegave puti, krupnih i sitnih kostiju. Tom ljudskom mozaiku pridonijeli su geni nebrojenih različitih naroda. Zemlja je pretežno brdovita, a krajolika ima u rasponu od gустe prašume i bogatih pašnjaka na visoravnima u sjevernoj i srednjoj Bosni do neplodnog i pustog kamenjara u zapadnoj Hercegovini; podijeljena je rijekama od kojih većina nije plovna. Neprohodni masiv stoji između dva glavna cestovna pravca kojima su nadirali narodi na zapadni Balkan: dalmatinskog obalnog pojasa i ceste u ravnici što vodi od

Beograda dolje kroz Srbiju do Makedonije i Bugarske. Stoga je izravan učinak tih prodora u Bosnu zasigurno bio mnogo manji nego njihov uticaj na plodnu ravnicu u Srbiji ili na dalmatinske gradove na morskoj obali izvrgnute pljačkama. Međutim, neizravan učinak, što se tiče akumulacije rasnih tipova, bio je vjerovatno veći. Brdovita područja obično su služila kao utočište ljudima koji bi u ravnici inače bili istrijebljeni ili prognani. Treba se samo sjetiti kako su preživjeli Baski u Pirenejima, treba se samo sjetiti Kavkaza, tog bogatog rasnog muzeja. Što se Bosne tiče, najezde Slavena u 6. i 7. stoljeću uspostavile su jezični identitet koji je na kraju zamijenio sve ostale. Ali svako ko ima oči u glavi može lako zapaziti znakove rasne raznolikosti.

Zbog jezičnih i kulturnih razloga, i zbog više od hiljadu godina zajedničke povijesti, današnje se stanovništvo u Bosni može mirne duše smatrati slavenskim. Stoga je dolazak Slavena na Balkan prirodno polazište za svaku historiju Bosne. Ipak, u povijesti čovječanstva nema apsolutnih polazišta; treba znati ponešto i o stanovnicima Bosne koje su Slaveni zatekli kad su došli, i koji su se poslije asimilirali s njima.

Najstariji stanovnici o kojima imamo kakve-takve historijske podatke jesu Iliri, skup plemena što su zauzimala veći dio današnje Jugoslavije i Albanije (uključujući tu bar južni dio Bosne) i govorila indoevropskim jezikom srodnim današnjem albanskom.¹ Ime plemena po kojem je Dalmacija dobila ime, Dalmati, vjerovatno vuče porijeklo od albanske riječi koja znači "ovca", *delme*.

To je pleme nastanjivalo dio zapadne Bosne, a arheološki nalazi s nekoliko mjesta u Bosni pokazuju da su se ilirska plemena bavila stočarstvom, posebno uzgojem ovaca, svinja i koza.² Među ostalim plemenima na koja su Rimljani naišli šireći svoju vlast u unutrašnjost Balkana u drugom i prvom stoljeću prije Krista, bilo je mijesano ilirsko-keltsko pleme Skordisci na sjeveroistočnom rubu Bosne, i ratničko pleme u srednjoj Bosni Desitijati, čija je posljednja pobuna protiv Rimskog carstva konačno ugušena 9. godine poslije Krista. Otada su sve ilirske zemlje bile pod čvrstom vlašću Rimljana, a malo-pomalo je izgrađena mreža puteva i rimskih naselja.³ Kroz Bosnu je prolazilo nekoliko cesta od grada na obali, Salone (nedaleko od današnjeg Splita); te ceste nisu bile toliko potrebne zbog trgovine koliko zbog

¹ Najbolji suvremenih pregled arheološke, povjesne i filološke građe nalazi se u knjizi Wilkes, *Illyrians*. Vidi takođe Stipčević, *Iliri*; Russu, *Illirii*; i Stadtmüller, *Forschungen zur albanischen Frungeschichte*.

² Wilkes, *Illyrians*, str. 244; Stipčević, *Illyrians* ("Iliri"), str. 137.

³ Vidi Wilkes, *Illyrians*, str. 205-213.

vojnih operacija što su se vodile dalje na istoku, ali su isto tako služile za otpremu zlata, srebra i olova iz rudnika u istočnoj Bosni.⁴ Veći dio Bosne pripadao je rimskoj provinciji Dalmaciji, ali je dio sjeverne Bosne pripadao provinciji Panoniji, koja je obuhvatala današnju sjeveroistočnu Hrvatsku i južnu Mađarsku. Kršćanstvo je rano prodrlo u rimske gradove; prvi se biskupi spominju već potkraj prvog stoljeća u Sirmiumu u Panoniji (današnja Srijemska Mitrovica, svega nekoliko kilometara udaljena od sjeveroistočnog vrha današnje Bosne), a najmanje je dvadeset bazilika iz rimskog doba iskopano na teritoriju današnje Bosne i Hercegovine. Jedna je od njih, nedaleko od Stoca u Hercegovini, spaljena ruševina u kojoj su pronađeni novčići iz četvrtog stoljeća: slikovita potvrda činjenice da je ta najranija faza kršćanstva u Bosni naprasno prekinuta najezdom Gota.⁵

Upotreba latinskoga vjerovatno se brzo proširila Bosnom u rimsko doba. Bijaše to jedini zajednički jezik doseljenika iz raznih dijelova carstva koji su se naselili u provinciji Dalmaciji: ponajviše iz današnje Italije, ali i iz Afrike, Španije, Galije, Njemačke, Grčke, Male Azije, Sirije, Palestine i Egipta. Većina je tih kolonista prebivala u gradovima na obali, ali su azijska imena ljudi zabilježena i u dolini Neretve (u zapadnoj Hercegovini) i na području Jajca na sjeverozapadu Bosne.⁶ Od sredine drugog stoljeća poslije Krista i mnogobrojni vojni veterani naseljavali su se kao kolonisti u Bosni: karakterističan je znak njihove važnosti to što u rumunskom jeziku, koji se razvio iz latinskoga što se govorio u tom kraju, riječ koja znači "starac", *bartin*, potiče od latinske riječi *veteranus*. Rimske legije uveliko su regrutovale same Ilire za svoje potrebe, i od kraja drugog stoljeća ilirske su zemlje bile izvor žive vojne sile za brojne provincijske guvernere i generale koji su poslije postali rimski carevi. Prvi od njih, Septimije Sever, raspustio je pretorijansku gardu kad je došao u Rim 193. godine, i zamijenio je ilirskim jedinicama, "šarolikim čoporom vojnika", kako je napisao jedan rimski historičar, "divljačke vanjštine, jezovitog načina govora i sasvim neotesanih u razgovoru".⁷

I drugi rimski i grčki izvori zauzimaju sličan superioran stav spram tih provincijskih balkanskih urođenika. Posljedica je toga da nemamo pravih, podrobnih izvještaja o njihovoj društvenoj strukturi, o njihovoj religiji i načinu života. Ipak, posebno je zanimljiva usputna napomena grčkog geografa Strabona (63. prije Krista - 25. poslije Krista): on spominje kako je među Ilirima bilo uobičajeno tetoviranje. Njegovo je svjedočanstvo potvrđeno otkrićem igala za tetoviranje u ilirskim grobnim humcima u Bosni.⁸ Premda nije poznato da je tetoviranje bio slavenski običaj u bilo koje doba i u bilo kojem drugom dijelu slavenskih zemalja, tetoviranje se očuvalo sve do ovoga stoljeća među katolicima u srednjoj Bosni i među muslimanima i katolicima na sjeveru Albanije. U dvadesetim godinama ovog stoljeća engleska putnica i balkanologinja Edith Durham potanko je proučila taj običaj i prekopirala mnoge bosanske uzorke - jednostavne geometrijske likove kružnice, križa i polumjeseca što očito predstavljaju sunce i mjesec s njihovim zrakama. "Žene nose", zapisala je između ostalog, "kudikamo složenije uzorke nego muškarci. Podlaktice i nadlaktice često su im pokrivenе kojekakvim šarama... One koje su među njima bile pristupačnije rekle su mi da se tetoviraju 'zato što je takav naš običaj', 'zato što smo katolici', 'zato što je to lijepo', i tvrdile da bi i moje ruke bile ljepše tetovirane".⁹ Ovaj je običaj čudan dokaz kulturnog kontinuiteta u Bosni koji se proteže sve tamo do ilirskih plemena. To je, nažalost, i jedini takav pouzdan dokaz; tvrdi se doduše da su ilirskog porijekla i neki drugi očito neslavenski običaji što su se

⁴ Vidi Wilkes, *Dalmatia*, str. 266-280; Klaić, *Geschichte Bosniens* ("Povijest Bosne"), str. 48-49; Jireček, *Die Handelsstrassen*; Miller, *Essays on the Latin Orient*, str. 462.

⁵ Markotić, "Archaeology", str. 45-46.

⁶ Alföldy, Bevölkerung der Provinz Dalmatien, str. 184-188.

⁷ Dio Cassius, navedeno u Wilkes, *Illyrians*, str. 260.

⁸ Stipčević, *Illyrians*, str. 80.

⁹ Durham, *Some Tribal Origins*, str. 102. Vidi također Truhelka, "Die Tatowirung".

očuvali u Bosni, naprimjer polifonijska narodna muzika, ali za to nedostaju potvrde rimskih i grčkih autora.¹⁰

Uzmemo li u obzir ne samo dokaze o tetoviranju nego i sve ono što znamo o povijesti balkanskih najezda i naseljavanja, možemo mirne duše tvrditi da su neki Iliri preživjeli sve kasnije najezde i da su se asimilirali s onim što je postalo slavensko stanovništvo. Ali romantične teorije nekih južnoslavenskih ideologa iz 19. stoljeća koji su tvrdili da su Srbi i Hrvati “zapravo” Iliri (i stoga jedinstvena, posebna, vjekovna nacionalna cjelina) govori nam više o tadašnjoj južnoslavenskoj politici nego o staroj povijesti Balkana.¹¹

Ponekad se čini da nijedan narod nije mogao stupiti na Balkan a da ne da povoda kasnjim naraštajima za nekakvu sličnu teoriju. To pogotovo vrijedi za sljedeće osvajače Balkana, germanska plemena Gota, koja su počela harati Balkanom u trećem stoljeću, nanijela teške poraze rimskoj vojsci potkraj četvrtog stoljeća i osvojila tvrđavu Singidunum (današnji Beograd) potkraj petog stoljeća, ali su se uglavnom povukla u kraljevstvo što su ga osnovali uskoro zatim u današnjoj Italiji i Dalmaciji. Napokon ih je na početku šestog stoljeća istjerao s Balkana car Justinijan. (Nakon Justinijanovih pohoda Bosna je postala - barem u teoretskom smislu - dio Bizantskog carstva; prvobitno je bila na zapadnoj strani razgraničenja između Zapadnog i Istočnog rimskog carstva.) Svi Goti koji su još ostali na tom tlu ubrzo su se asimilirali s lokalnim stanovništvom.¹² Premda su Goti bili istodobno kolonisti i pljačkaši, čini se da nisu ostavili nikakav trag svoje kulture u balkanskim zemljama: ni u jednom balkanskom jeziku nema, naprimjer, nijedne jedine riječi za koju bi se moglo tvrditi da potiče iz gotskog jezika.

Pa ipak se poslije razvila čudnovata mitomanija prema kojoj su Goti pravi preci Hrvata i/ili Bosanaca. U korijenu tog mita leži srednjovjekovni rukopis na latinskom jeziku, *Ljetopis popa Dukljanina*, u koji je po svoj prilici uključen i jedan stariji slavenski ljetopis poznat pod latinskim naslovom *Libellus Gothorum*, “Knjiga o Gotima”, koja počinje od doseljenja Gota u Panoniju i koja govori o njima kao o prvobitnim precima Slavena.¹³ Ljetopisom se služilo nekoliko povjesničara kasne renesanse u Dubrovniku. Najveći među njima, benediktinac Mavro Orbini, izmislio je grandioznu teoriju o povijesti naroda prema kojoj su gotovo svi narodi koji su učinili bilo što zanimljivo u kasnom klasičnom i ranom srednjovjekovnom razdoblju bili Slaveni (uključujući tu i Vandale, Avare, Normane, Fince, Tračane i Ilire), a svi su Slaveni bili Goti: “Svi su oni pripadali istoj slavenskoj naciji i govorili isti slavenski jezik; a kad su najprije krenuli iz svoje zajedničke prapostojbine Skandinavije, svi su prozvani (osim Ilira i Tračana) zajedničkim imenom ‘Gota’.”¹⁴ U Orbinijevu djelu to poistovjećivanje s Gotima bijaše dio nekakve panslavenske ideologije, kojom se dokazivalo da su Goti-Slaveni bili najaktivnija i najmoćnija rasa u povijesti Evrope. Međutim, u nekim kasnjim verzijama te “gotske” teorije ljudi na zapadu Balkana identificirali su se s Gotima da bi se razlikovali od Slavena. Iz razumljivih razloga, ta je teorija postala posebno omiljena u Bosni u Drugom svjetskom ratu, kad su Bosanci tražili za svoju zemlju samostalnost od hrvatske

¹⁰ Vidi Stipčević, *Ilyrians*, str. 241, o teoriji o polifonoj muzici koju je postavio sarajevski etnomuzikolog Cvjetko Rihrtman. Klasični izvori govore samo da su Iliri voljeli muziku.

¹¹ Povijest upotrebe naziva “Iliri” za Južne Slavene vrlo je duga, seže čak do humanističkih pisaca 15. stoljeća: vidi Hadžijahić, “Die Anfänge der nationalen Entwicklung”, str. 171-172.

¹² Stadtmiiller, *Geschichte Siidosteuropas*, str. 21.

¹³ O *Libellus Gothorum* vidi uvod Ferde Šišića i u njegovom prijevodu *Ljetopisa popa Dukljanina*, i Jireček, *Istorija Srba*, sv. 1, str. 166-167. Tekst *Ljetopisa* štampan je u Schwandner, *Scriptores rerum hungaricarum*, sv. 3, str. 476-509; vidi str. 476-477. o seobi Gota.

¹⁴ Orbini, *Il Regno degli Slavi*, str. 97. O Orbiniju vidi Radojčić, *Srpska istorija Mavra Orbinija*, str. 5-11; o “gotskoj teoriji” u njegovu djelu i u djelima drugih dubrovačkih pisaca vidi Žlatar, *Our Kingdom Come*, str. 365-371. Bit će da je Orbinijeva teorija djelovala pomalo ishitreno, čak i u ono doba; ali ona se mora posmatrati u kontekstu drugih teorija iz tog razdoblja koje su pripisivale posebnu snagu i značaj germansko-skandinavskim rasama. Nizozemski naučnik Grotius tvrdio je da su domorodačke rase Sjeverne Amerike bile skandinavskog porijekla, a flamanski teoretičar Goropius Becanus tvrdio je da se prvobitno u rajskom vrtu govorio njemački jezik.

fašističke države i nastojali utvrditi svoj bosanski identitet na izdvojenoj nacionalnoj bazi. U novembru 1942. skupina bosanskih muslimanskih autonomista uputila je Hitleru "memorandum" u kojem je isticala svoju rasnu superiornost nad slavenskim susjedima: "Po svojoj rasi i krvi mi nismo Slaveni, mi smo gotskog porijekla. Mi Bosanci doselili smo se na jug, na Balkan, u trećem stoljeću kao germansko pleme."¹⁵ Međutim, čini se da je čak i Hitler teško mogao progutati tu njihovu teoriju.

Goti nisu jedini pohodili zapadni Balkan i možda ostavili za sobom neke potomke, negdje između Rimljana i Slavena. Huni iz Azije (mongolsko-turanski narod) i Alani iz Irana (preci današnjih Oseta na Kavkazu) također su se pojavili onđe u četvrtom i petom stoljeću. U šestom stoljeću došle su na Balkan dvije nove rase: Avari (mongolsko pleme iz krajeva sjeverno od Kavkaza) i Slaveni. Njihova je povijest u početku bila tjesno isprepletena, bilo da su bili saveznici ili suparnici; čini se da su Avari, iako malobrojniji, bili nadmoćniji u tom odnosu zbog izvanredne vojne vještine. Te su mongolske urođenike na kraju protjerali s Balkana na početku sedmog stoljeća bizantska, hrvatska i bugarska vojska. Povjesničari su nekad pretpostavljali da su Avari bili prilično efemerna pojавa u toj regiji, u biti vojna sila kojoj je bilo samo do pljačke. Međutim, novija istraživanja (u arheologiji i u proučavanju imena mjesta) pokazuju da je bilo trajnijih avarskih naselja u mnogim dijelovima zapadne Bosne, Hercegovine i Crne Gore.¹⁶ Na nekim mjestima, recimo na područjima sjeverno i sjeverozapadno od Bosne, određene skupine avarskih doseljenika zadržale su se možda i kroz više naraštaja: Slaveni su Avare zvali Obri, a mnoga imena mjesta kao što je Obrovac svjedoče o njihovoj prisutnosti na tom tlu.¹⁷ Isto je tako moguće da je i sama riječ *ban*, koja se od najranijeg doba koristi kao titula hrvatskih vladara, avarskog porijekla.¹⁸

Ipak su na kraju, naravno, prevladali Slaveni. Oni su se potkraj šestog stoljeća doselili u velikom broju na Balkanski poluotok; nisu bili samo pljačkaši nego i kolonisti i zemljoradnici, i osnovali su svoja naselja sve tamo do južnog vrha Grčke. (Ondje je bilo sve do 15. stoljeća sela u kojima se govorio slavenski.)¹⁹ Do dvadesetih godina sedmog stoljeća Slaveni su se bili naselili u današnju Bugarsku i Srbiju, a vjerovatno su na mnogim mjestima prodrli i u Bosnu. Zatim su, u roku od nekoliko godina, stupila na scenu još dva slavenska plemena: Hrvati i Srbi. Sudeći po zapisima bizantskog historičara i cara Konstantina Porfirogeneta (koji je pisao 300 godina kasnije, ali se služio carskim arhivima), Hrvate je na Balkan pozvao tadašnji bizantski car da istjeraju napasne Avare. Srbi, prema Konstantinu, nisu bili angažirani da se bore protiv Avara, ali su bili povezani s Hrvatima i došli su na Balkan u isto doba.²⁰

Ko su zapravo bili ti Srbi i Hrvati? Naučnici odavno znaju da riječ *Hrvat* nije slavenska. Smatra se da je to ista riječ kao i iransko ime *Choroatos*, pronađeno na natpisima nadgrobnih spomenika nedaleko od grčkoga grada Tanaisa u donjem toku rijeke Don, na jugu Rusije. Cijelo je to područje sjeverno od Crnog mora bilo naseljeno u prvim stoljećima naše ere raznim plemenima, među kojima su bili i Slaveni i Sarmati: ovi potonji bijahu iranski nomadi koji su u drugom stoljeću prije Krista zaobišli sa zapada sjevernu stranu Kavkaza. Sarmati su zadobili političku prevlast nad ostalim plemenima, pa su neka od tih slavenskih plemena na taj način po svoj prilici dobila vladarsku elitu koja je govorila iranski.²¹ Jedna

¹⁵ Redžić, *Muslimansko autonomaštvo*, str. 72. (U memorandumu se isto tako tvrdilo, kao pride, da su 90 posto Bosanaca plavokosi.) Nešto je slično za Hrvate tvrdio Ante Pavelić 1941. godine, Dedijer i dr., *History of Yugoslavia* ("Istorijski Jugoslavija"), str. 577.

¹⁶ Kovačević, *Istorijski Crne Gore*, str. 282-288.

¹⁷ Markotić, "Archaeology", str. 49. Malo avarsко kraljevstvo održalo se u Panoniji (u južnoj Mađarskoj) dok ga nije napokon uništilo Karlo Veliki u devedesetim godinama 8. stoljeća.

¹⁸ Andelić, "Periodi u kulturnoj historiji", str. 200.

¹⁹ Malingoudis, *Slavoi ste mesaionike Ellada*, str. 39.

²⁰ U Konstantinovoj knjizi postoje zapravo dvije različite verzije tih događaja. Vidi raspravu o tome u Fine, *Early Medieval Balkans*, str. 49-59.

²¹ Rostovtseff, *Iranians and Greeks*, str. 135-146.

teorija povezuje riječi Hrvat i Choroatos s riječju *hu-urvatha*, koja je značila “priatelj” na jeziku Alana (koji su u to vrijeme bili dio sarmatskog skupa iranskih plemena).²² Jedna druga teorija nagađa da se korijen imena “Srbin”, *serv*, pretvorio u iranskome u *charv*, što je skupa sa sufiksom *at* dalo Choroatos i Hrvat.²³ Bjelodano je jasno da su Srbi i Hrvati imali sličnu i povezanu povijest od najstarijih vremena: Ptolemej, koji je pisao u drugom stoljeću naše ere, također spominje *Serboi* među sarmatskim plemenima sjeverno od Kavkaza. Većina naučnika vjeruje da su i Srbi i Hrvati bili slavenska plemena s iranskom vladajućom kastom, ili da su prvobitno bili iranska plemena koja su stekla slavenske podanike.²⁴ Negdje na početku sedmog stoljeća oba su plemena osnovala svoja kraljevstva u srednjoj Evropi: “Bijelu Hrvatsku”, koja je obuhvatala dio današnje južne Poljske, i “Bijelu Srbiju”, u današnjoj Češkoj. Odatle su se i jedni i drugi doselili na zapad Balkana.

Moderne ideologije ponovo su se poigrale drevnom poviješću. Neki hrvatski nacionalistički teoretičari selektivno su prihvatali dokaze o iranskom porijeklu svoga naroda, ali su ih uskratili Srbima i tako konstruirali vjekovnu povjesnu podjelu između ta dva naroda. Ta je teorija također bila omiljena u Drugom svjetskom ratu, kad su drevni Iranci zauzimali viši položaj u nacističkoj rasnoj hijerarhiji od običnih Slavena. S druge strane, neki južnoslavenski ili panslavenski ideolozi odbacili su, zbog svojih vlastitih političkih razloga, sve dokaze o ranim vezama s Irancima. Međutim, historijska je istina prilično jasna: Srbi i Hrvati bili su od najranijih vremena različiti ali tjesno povezani, živeći i seleći se u tandemu, a i jedni i drugi imali su neku vrstu iranske komponente. Isto je tako jasno da je u vrijeme kad su oni došli na Balkan ondje već postojalo brojno slavensko stanovništvo - brojnije od svih Srba i Hrvata zajedno. Taj se glavni slavenski supstrat ne može podijeliti na razdvojene subetničke grupacije; stoga je neminovno uzaludan projekat izmišljanja prastarih etničkih podjela među njihovim potomcima. A taj slavenski supstrat zasigurno je asimilirao ostatke stanovništva čiji su preci možda bili Iliri, Kelti, Rimljani, pojedinci iz svih dijelova Rimskog carstva, Goti, Alani, Huni i Avari.

Srbi su se naselili na području koje odgovara današnjoj jugozapadnoj Srbiji (teritorij koji je poslije, u srednjem vijeku, postao poznat pod imenom Raška ili Rascia), i malopomalo proširili svoju vlast na teritorije Duklje ili Diocleje (Crna Gora) i Huma ili Zahumlja (Hercegovina). Hrvati su se naselili otprilike na području koje odgovara današnjoj Hrvatskoj, u koje je vjerovatno bio uključen i veći dio same Bosne, osim istočnog pojasa doline rijeke Drine.²⁵ Lokalno je slavensko stanovništvo bilo organizirano na tradicionalnoj plemenskoj osnovi: hijerarhija jedinica počinjala je od porodice (vjerovatno one vrste proširene porodice koja se očuvala u nekim dijelovima Balkana do dana današnjega, a poznata je pod slavenskim nazivom *zadruga*); porodice su bile udružene u rodove, a rodovi u *plemena*; teritorijem jednog plemena zvanom *župa* vladao je teritorijalni poglavatar zvani *župan*.²⁶ Stari Slaveni bijahu pagani koji su se klanjali raznim bogovima, čija su se imena očuvala do dana današnjega u imenima mjesta u bivšoj Jugoslaviji: bog rogate marve Veles, naprimjer, ili bog gromovnik Perun ili Pir.²⁷ Bizantski su vladari već u sedmom stoljeću pokušavali pokrstiti Hrvate uz pomoć latinskih svećenika iz dno malo gradova na dalmatinskoj obali što su još bili pod vlašću Bizanta.²⁸ Ali glavnina je Hrvata pokrštena tek u devetom stoljeću, a možemo samo prepostaviti da su udaljenija i nedostupnija područja u Bosni posljednja podvrgnuta tom procesu, koji je do njih zasigurno dopro iz priobalja potkraj devetog ili na početku

²² Kaulfuss, *Die Slawen*, str. 6-9.

²³ Gimbutas, *Slavs*, str. 60.

²⁴ Fine, *Early Medieval Balkans*, str. 56.

²⁵ Obolensky, *Byzantine Commonwealth*, str. 136; Guldescu, “Political History”, str. 86.

²⁶ Gimbutas, *Slavs*, str. 140-141. O zadragama vidi Sicard, *La Zadruga sudslave, i Byrnes, ur., Communal Families in the Balkans*.

²⁷ Gimbutas, *Slavs*, str. 165-168; Markotić, “Archaeology”, str. 52..

²⁸ Dvornik, *Byzantine Missions to the Slavs*, str. 9-20.

desetog stoljeća.²⁹ Ima mnogo tragova paganskih običaja koji su uneseni najprije u kršćanstvo, a poslije i u islam u Bosni - naprimjer, upotreba gorskih vrhunaca za bogoslužje. Imena paganskih bogova kao što su Pir, Oganj i Tur očuvala su se u usmenoj tradiciji sve do dvadesetog stoljeća (jedan je istraživač zabilježio pjesmicu o njima koju mu je priopćio neki starac u Sarajevu 1933. godine), a očuvana su i u bosanskim vlastitim imenima kao što su Tiro i Pirić.³⁰

Politička povijest zapadnog Balkana od sedmog do jedanaestog stoljeća prilično je zapetljana i zbrkana, s nizom osvajanja i promjena podaničke privrženosti. Najstarija uspostavljena vlast na Balkanu, Bizantsko carstvo, nije ondje direktno vladalo, ali je uspijevalo prisiliti stanovništvo da od vremena do vremena prizna njegovu vrhovnu vlast. Bizant je održavao veze s dalmatinskim gradovima na obali i na otocima: oni su ustrojeni kao *theme* (vojni okrug) u devetom stoljeću, ali je bizantska vlast u Dalmaciji postajala sve više simbolična - dobrim dijelom i zato što su crkve u Dalmaciji bile pod jurisdikcijom Rima. Potkraj osmog i na početku devetog stoljeća sjevernu Hrvatsku, pa i dobar dio sjeverne i sjeverozapadne Bosne, osvojili su Franci Karla Velikog. Ti su teritoriji ostali pod franačkom vlašću sve do sedamdesetih godina devetog stoljeća. Vjerovatno se baš u tom razdoblju stari plemenski poredak u Bosni i Hrvatskoj počeo mijenjati po uzoru na zapadnoevropski feudalizam.³¹

Dotle su Srbi bili uspostavili vlast nad dijelovima teritorija u današnjoj Hercegovini i Crnoj Gori, a istočna skupina srpskih župa u današnjoj jugozapadnoj Srbiji okupljena je u neku vrstu srpske kneževine (pod vlašću "velikog župana") oko sredine devetog stoljeća. Na početku desetog stoljeća Hrvatska je bila moćna i nezavisna država pod kraljem Tomislavom; opet je veći dio sjeverne i zapadne Bosne pripadao njegovu kraljevstvu. Nakon njegove smrti (vjerovatno 928. godine) Hrvatska je bila razdirana građanskim ratom i kratko vrijeme (između tridesetih i šezdesetih godina desetog stoljeća) veći dio Bosne prigrabila je obnovljena i trenutačno snažna srpska kneževina, koja je priznavala vrhovnu vlast Bizantskog carstva.³²

Ove pojedinosti daju nam povijesni kontekst u kojem se prvi put spominje Bosna kao teritorij. Riječ je o političko-geografskom priručniku koji je 958. godine napisao bizantski car Konstantin Porfirogenet. U dijelu posvećenom zemljama srpske kneževine piše: "...u pokrštenoj Srbiji nalaze se naseljeni gradovi Destinikon (itd)... a na tlu Bosone Katera i Desnik."³³ Odavde jasno proizilazi da se Bosna (manja od današnje Bosne i koncentrirana uz rijeku Bosnu koja teče od mjesta blizu Sarajeva na sjever) smatrala zasebnim teritorijem, iako je u to vrijeme pripadala Srbima. U šezdesetim godinama desetog stoljeća ponovo je potpala pod Hrvatsku i ostala pod hrvatskom vlašću otprilike pola stoljeća.

Zatim je, 1019. godine, ponovo moćno Bizantsko carstvo pod carem Vasilijem II, "zatornikom Bugara", prisililo srpske i hrvatske vladare da priznaju bizantsku vrhovnu vlast. Nominalno podaništvo Hrvata postupno se pretvorilo u nešto kao savezništvo, pa je u 11. stoljeću Bosnom neko vrijeme vladao hrvatski namjesnik, a u istočnom dijelu određeno vrijeme srpski vladari koji su bili neposrednije pod bizantskim nadzorom.³⁴ Nešto više nezavisnosti uživali su krajevi južno od same Bosne, teritorij Duklje, inače poznat pod imenom Zeta (Crna Gora) i Hum ili Zahumlje (Hercegovina), gdje su lokalni srpski knezovi

²⁹ Čorović, *Historija Bosne*, str. 133-134.

³⁰ Hadžijahić, "Sinkretistički elementi", str. 304-305. (gorski vrhunci), 309-313. (imena božanstava).

³¹ Andelić, "Periodi u kulturnoj historiji", str. 202-203.

³² Fine, Early Medieval Balkans, str. 159, 262-265, Byzantine Commonwealth, str. 159-160.

³³ Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, str. 160 ("kai eis to chorion Bosona to Katera kai to Desnek"). Pretpostavlja se da je Desnek današnji Desnik (iako je Jireček držao da je to današnji Tešanj na rijeci Usori), a Katera je vjerovatno današnje selo Kotor ili Kotorac, pokraj Sarajeva: vidi jireček, *Die Handelsstrassen*, str. 29-30; Skarić, *Sarajevo i njegova okolina*, str. 32; Čorović, *Historija Bosne*, str. 112.

³⁴ Fine, Early Medieval Balkans, str. 201, 278-280; Obolensky, *Byzantine Commonwealth*, str. 287-288.

odolijevali vladavini Bizanta. Ti su krajevi ujedinjeni u jedinstvenu srpsku kneževinu, koja se u sedamdesetim godinama 11. stoljeća proširila i na srpski teritorij Rašku. U osamdesetim godinama proširila se pod kraljem Bodinom još više pa je obuhvatila veći dio Bosne, ali je nakon Bodinove smrti 1101. godine kraljevstvo uskoro propalo.

Kraj 11. stoljeća označava prekretnicu u povijesti zapadnog Balkana. Nakon Bodinove smrti težište srpskih političkih težnji premjestilo se na istok, na Rašku, koja je postala srce srednjovjekovne Kraljevine Srbije. Dotle je hrvatske zemlje prigrabila Ugarska, a 1102. godine ugarski kralj Koloman okrunjen je za kralja Hrvatske tako je uspostavljen odnos između te dvije države, ponekad odnos direktnog podaništva, a ponekad personalne unije i savezništva, koji će trajati (uz nekoliko prekida i preinaka) sve do 1918. godine. Ugarska je vlast 1102. godine protegnuta i na Bosnu, ali je Bosnom kao udaljenijim i nedostupnijim teritorijem vladao *ban*, čija je vlast u toku 12. stoljeća bivala sve samostalnija.³⁵ U šezdesetim i sedamdesetim godinama 12. stoljeća Hrvatska i Bosna potpale su nakratko opet pod bizantsku vlast, nakon uspješnog vojnog pohoda ekspanzionističkog cara Manuela Komnena, ali su nakon njegove smrti 1180. godine svi njegovi vojni uspjesi ubrzo pali u vodu. Hrvatska je obnovila svoju uniju s Ugarskom. Bosna se, međutim, u biti oslobođila ugarske vlasti; a kako njome nije više vladalo ni Bizantsko carstvo ni Hrvatska, uspjela je prvi put postati manje-više nezavisna država. Odatle onaj čuveni opis Bosne iz pera sekretara Manuela Komnena, ljetopisca Kinama, koji je vjerovatno u osamdesetim godinama zapisao: "Bosna ne sluša srpskog velikog župana; to im je tek susjedni narod koji ima svoje običaje i vlast."³⁶ Kinam je također pribilježio da Bosnu od Srbije dijeli rijeka Drina - linija razgraničenja koja je ostala istočna granica Bosne u većem dijelu njene kasnije povijesti.

Iz zamršene povijesti rane slavenske Bosne, od dolaska Hrvata i Srba u dvadesetim godinama sedmog stoljeća pa do utemeljenja nezavisne bosanske države u osamdesetim godinama dvanaestog stoljeća, ne mogu se izvući nikakvi jednostavni zaključci. Sama Bosna bila je u više navrata pod srpskom vlašću, posebno oko sredine 10. i potkraj 11. stoljeća. Ipak, bilo bi pogrešno kazati daje Bosna ikad bila "dio Srbije", zato što srpske kraljevine koje su obuhvatale i Bosnu nisu u ono vrijeme obuhvatale veći dio onoga što danas zovemo Srbijom. Uistinu je za većeg dijela ovog ranog srednjovjekovnog razdoblja Hercegovina bila srpski teritorij, ali je sama Bosna bila mnogo tješnje povezana s hrvatskim zemljama, a u 12. stoljeću, baš kad je stekla nezavisnost, čini se da je sve više težila hrvatsko-ugarskom kulturnom i političkom prostoru.³⁷ Što se tiče vjerske organizacije, Bosna je u ranom srednjem vijeku bila vezana za Hrvatsku, a ne za srpske zemlje: biskupija bosanska spominje se kao rimokatolička biskupija u 11. stoljeću (nakon vjerskog raskola između Rima i Carigrada 1054. godine), i čini se da je potpala pod jurisdikciju Splitske nadbiskupije prije nego što je u 12. stoljeću pripojena Dubrovačkoj dijecezi.³⁸ (Međutim, kao što ćemo uskoro vidjeti, crkva je u Bosni imala neke svoje posebne karakteristike po kojima se zasigurno vrlo rano počela razlikovati od latinskih crkava na dalmatinskoj obali.) Jedan od simbola političkih veza Bosne s hrvatskim svijetom jest činjenica da su njeni vladari nosili hrvatsku titulu *ban* od najranijih vremena; dok se vrhovni poglavar Srba oduvijek zvao "veliki župan", a nikad *ban*.³⁹

A na pitanje jesu li stanovnici Bosne 1180. godine bili zapravo Hrvati ili zapravo Srbi ne može se odgovoriti iz dva razloga: prvo, zato što nam nedostaje dokaza, a drugo, zato što to pitanje nema smisla. Možemo samo reći da je veći dio bosanskog teritorija vjerovatno bio u hrvatskim rukama - ili bar u slavenskim rukama pod hrvatskom vlašću - u sedmom stoljeću,

³⁵ Fine, Early Medieval Balkans, str. 288.

³⁶ Cinnamus (Kinam), *Epitome*, str. 104. (knj. 3, pog. 7).

³⁷ Andelić, "Periodi u kulturnoj historiji", str. 204-205.

³⁸ Ćirković, "Die bosnische Kirche", str. 547-548.

³⁹ Corović, *Historija Bosne*, str. 113; D. Mandić, *Etnička povijest Bosne*, str. 33.

ali je to plemenska oznaka koja pet stoljeća kasnije nema mnogo smisla, ili ga uopće nema. Bosanci su u svojoj vjerskoj i političkoj povijesti općenito bili bliži Hrvatima, ali primjenjivati današnji pojam hrvatskog identiteta (nešto što je nastalo u novije doba na osnovi vjere, povijesti i jezika) na nekoga u ono doba jest puki anahronizam. Jedino razborito što bi se moglo kazati o etničkom identitetu Bosanaca jest ovo: oni su bili Slaveni koji su prebivali u Bosni.

2. Srednjovjekovna bosanska država, 1180-1463.

Povijest Bosne oko sredine srednjeg vijeka često je zbrkana i dovodi čovjeka u nedoumicu. Ipak, ističu se trojica moćnih vladara: Kulin ban (koji je vladao od 1180. do 1204), ban Stjepan Kotromanić (1322-1353) i kralj Stjepan Tvrtko (1353-1391). Pod drugim od ove trojice Bosna se proširila i na kneževinu Hum (Hercegovinu), a pod trećim se proširila još dalje na jug i domogla se velikog dijela dalmatinske obale. Za druge polovice Tvrkove vladavine Bosna je uistinu bila najmoćnija država na zapadu Balkana. Jedini dio današnje Bosne koji nije bio uključen u Tvrkovo kraljevstvo jest pojas zemlje na sjeverozapadu gdje se danas nalazi grad Bihać, što je tada pripadao hrvatsko-ugarskom teritoriju.

To su bili vrhunci srednjovjekovne bosanske moći i nezavisnosti. U različitim razdobljima između vladavine te trojice vladara, Bosna je bila podijeljena, bilo službeno bilo *de facto*, kao posljedica borbe za vlast među lokalnim plemićkim porodicama. Premda je društveni i politički sistem u Bosni bio u osnovi feudalni, ipak nije riječ o strogom formi feudalizma u kojoj bi plemićki posjedi pripali kruni kad plemići ne bi izvršili svoju vojnu dužnost: plemići su bili samostalni zemljoposjednici i često su sa svojih pozicija teritorijalne moći diktirali ko će naslijediti bosansku krunu.⁴⁰ Tu leže korijeni stalne nepostojanosti u bosanskoj politici u srednjem vijeku.

Ugarska je za sve to vrijeme bila dominantna susjedna zemlja. U 13. i na početku 14. stoljeća Srpska je Kraljevina također prerasla u moćnu državu u vojnem smislu; ipak, začudo, srpski kraljevi nisu nikad ozbiljno pokušali osvojiti Bosnu.⁴¹ Ugarski kraljevi imali su više puta priliku ustanoviti kako je teško domaći se Bosne zbog nepristupačnosti njena terena, a kad se jednom i osvoji, sumnjiva je bila vrijednost tog posjedovanja zbog neposlušnosti zemljoposjedničke vlastele.

Udaljenost Bosne bila je i glavni razlog najizrazitijoj i najzagotonijoj karakteristici njezine srednjovjekovne povijesti: šizmatičnoj Crkvi bosanskoj. Čini se da se ta crkva otcijepila od Katoličke crkve u trinaestom stoljeću, i da je bez konkurencije djelovala u Bosni sve do dolaska franjevaca, koji su pokušali obnoviti vlast Rimske crkve u četrdesetim godinama 14. stoljeća. Otada se Crkva bosanska oko jednog stoljeća natjecala s Rimokatoličkom crkvom dok joj svećenici nisu, uoči osmanlijske najeze, bili protjerani ili silom preobraćeni na katoličanstvo. Za sve vrijeme postojanja te crkve papinski su pisari optuživali Bosnu zbog hereze; a neki su od tih autora identificirali tu herezu kao dualističku ili manihejsku. Zbog tih optužbi, Crkva bosanska obično se smatrala kasnim plodom jedne ranije balkanske manihejske sekte, bogumila iz Bugarske. Međutim, suvremena znanost iznijela je ozbiljne zamjerke na račun te tradicionalne teorije.

Ali ta je tema toliko složena da ćemo se njome posebno pozabaviti u sljedećem poglavljju.

Kulin ban stekao je legendarni status u bosanskoj povijesti. "Čak i dan-danas", pisao je povjesničar William Miller 1921. godine "narod ga smatra za ljubimca vila a njegovu vladavinu kao zlatno doba, a 'pričati o Kulini banu' omiljena je uzrečica o nekome ko govori o dalekoj prošlosti, kad su šljive u Bosni vječito stenjale pod teretom plodova a žuta žitna polja neprestano lelujala u plodnim dolinama."⁴² Dvadeset četiri godine mira zasigurno je bilo dobrodošla promjena za običnog Bosanca u ono doba. Sačuvani djelići svjedočanstava govore o tome kako se Kulin posebno trudio oko ekonomskog razvoja svoje zemlje: sklopio je trgovački ugovor s Dubrovnikom 1189.⁴³ godine i poticao dubrovačke trgovce da eksplotiraju bogate bosanske rudnike. Uspostavio je i dobre odnose s vladarom Huma

⁴⁰ Truhelka, "Das mittelalterliche Staatswesen", str. 72; Fine, *Late Medieval Balkans*, str. 18-21.

⁴¹ Orbini spominje jedan neuspjeli pokušaj za vladavine Stjepana Kotromanića: *Regno degli Slavi*, str. 354-355.

⁴² *Essays on the Latin Orient*, str. 468; uzrečicu "Za Kulina bana" zabilježio je i Orbini 1601. godine: *Regno de gli Slavi*, str. 351.

⁴³ Miller, *Essays on the Latin Orient*, str. 468; Coquelle, *Histoire du Montenegro*, str. 82.

(Hercegovine), koji je Kulinovu sestru uzeo za ženu, i sa srpskim velikim županom Stevanom Nemanjom, utemeljiteljem dinastije Nemanjića, koja će od Srbije napraviti velesilu u sljedeća dva stoljeća. Ali odnosi s druge dvije države nisu bili tako prijateljski: s Ugarskom, koja je još smatrala da ima vrhovnu vlast nad Bosnom i sa Zetom (koja se prije zvala Duklja ili Dioclea: današnja Crna Gora), koja se udružila s Ugarskom iz taktičkih političkih razloga.

Sukob nije poprimio oblik rata nego crkvene politike. Bosna je (nasuprot pravoslavnom Humu) bila katolička zemlja i podložna vlasti nadbiskupa dubrovačkog.

Crkvena hijerarhija u Dubrovniku nije se zbog velike udaljenosti mnogo miješala u poslove Katoličke crkve u Bosni: njoj je bilo u biti dopušteno da sama imenuje svoga biskupa (čija se dijeceza protezala na sjever, čak i na hrvatsko-ugarske zemlje). Ugarska je željela uspostaviti strožiji nadzor nad bosanskom biskupijom pa se u Rimu na početku devedesetih godina 12. stoljeća zauzimala da bosanska biskupija potpadne pod jurisdikciju prougarskog nadbiskupa u Splitu. Tada je vladar Zete, kojem je bilo stalo do toga da diskreditira i Bosnu i Dubrovnik, počeo obasipati papu poslanicama u kojima se tužio da su Kulin ban, njegova žena i na hiljade njihovih podanika postali heretici.⁴⁴ Možda su te pritužbe bile i način da se od pape ishodi odobrenje da se prigrabi nešto od bosanskog teritorija. Međutim, Kulin ban je na kraju neutralizirao križu tako što je sazvao skup poglavara Katoličke crkve u Bosni (tako zvani skup na Bilinom polju) 1203. godine, na kojem je javno žigasan niz pogrešaka. Čini se da su se te pogreške više odnosile na nemar u vršenju vjerskih obreda nego na ozbiljnu doktrinarnu herezu. Ipak, uspostavljena je tradicija da se Bosna žigoše optužbama zbog hereze⁴⁵ Sam Kulin ban, koji je oduvijek tvrdio da je dobar katolik, umro je sljedeće godine.

U idućih pola stoljeća Bosna je neprestano bila pod pritiskom svoga moćnog susjeda Ugarske. Ugari se nisu odrekli nauma da zadobiju nadzor nad bosanskom biskupijom. Pape su u tridesetim godinama 13. stoljeća neprekidno upućivale ugarskim vladarima i biskupima zahtjeve da iskorijene herezu u bosanskoj dijecezi.⁴⁶ To je djelomice bila i reakcija na neobično nizak nivo bosanskog klera: u jednom papinskom pismu iz 1232. godine rečeno je za katoličkog biskupa u Bosni da je nepismen, da ne poznaće čak ni obred krštenja, i da je, što nije potrebno valjda ni spominjati, u doslihu s hereticima. A možda se iza svega toga krila i zabrinutost koju su vještotočnici ugarski vladari, koji su tražili vjersko opravdanje za upad u Bosnu. Do upada je i došlo potkraj tridesetih godina 13. stoljeća; do 1238. godine Ugari su osvojili južni i srednji dio Bosne, Vrhbosnu, i trudili se svim silama da utemelje u Bosni dominikanski red.⁴⁷ Bosanski ban Ninoslav zadržao je ipak nešto teritorija; kad se ugarska vojska 1241. godine iznenada povukla na sjever da se suprotstavi prijetnji mongolske najezde na Ugarsku, uspio je ponovo zadobiti vlast u Bosni. Mongoli su hametice potukli ugarsku vojsku i nastavili put pljačke i razaranja kroz sjevernu Hrvatsku sve do Dalmacije. Međutim, kad su saznali da im je umro Veliki Kan, vratili su se na istok, preko Zete (Crne Gore) i Srbije. Na taj su način zaobišli Bosnu pa joj nisu nanijeli gotovo nikakve štete.

U drugoj polovici 13. stoljeća čini se da je Bosna bila prilično izdvojena od ostalih. Ugarska je 1252. godine nagovorila papu da podvrgne bosansku biskupiju vlasti nadbiskupije u Ugarskoj; međutim, glavna je posljedica te promjene bila u tome da je bosanski biskup stolovao izvan Bosne (u Slavoniji koja je bila pod ugarskom vlašću), pa je ukinuta gotovo

⁴⁴ Vidi pismo Vulcanusa (Vukana) od Zete Inocentu Ili, septembar 1199, u Fermendžin, ur., *Acta Bosnae*, str. 5.

⁴⁵ Fine, *Late Medieval Balkans*, str. 18, 43-47; za detaljnju analizu skupa na Bilinom polju vidi Fine, *Bosnian Church*, str. 126-134. Sam čin odreknuća štampan je u Migne, ur., *Patrologia latina*, sv. 215, stup. 153-155.

⁴⁶ Fermendžin, ur., *Ada Bosnae*, str. 8-11.

⁴⁷ Fine, *Late Medieval Balkans*, str. 144-145. Profesor Fine je to identificirao kao grad Vrhbosna (današnje Sarajevo), ali se taj spomen zasigurno odnosi na oblast Vrhbosnu jer grad još nije postojao. U jednom izvještaju iz 1244. godine kaže se da je središte župe Vrhbosne bilo u gradu Brdo, gdje su stolovali ban i katolički biskup (vjerojatno je to današnje selo Ban-Brdo): vidi Jireček, *Die Handelsstrassen*, str. 31.

svaka mogućnost bilo koje crkvene vlasti da utiče na Katoličku crkvu u samoj Bosni.⁴⁸ Ugarska je još jedanput pokušala zauzeti Bosnu 1253. godine, ali čini se da je otada pa sve do kraja stoljeća ostavila na miru prvo bitnu Banovinu Bosnu - nasljednicu države Kulina bana.⁴⁹ Međutim, nekoliko sjevernih dijelova današnje Bosne, recimo Soli, ili područje rudnika soli kod Tuzle, dodijeljeno je članovima ugarske kraljevske porodice. Sjeveroistočni dio tih krajeva združen je s teritorijem u sjevernoj Srbiji u ugarsko vojvodstvo poznato pod imenom Mačva.⁵⁰

Upravo su ti sjeverni krajevi iznjedrili sljedeću vladarsku porodicu u Bosni. Stjepan Kotromanić naslijedio je svog oca u osamdesetim godinama 13. stoljeća kao vladar jednog od tih teritorija na sjeveru Bosne i oženio se kćerkom vladara Mačve. Nakon toga je vodio dugotrajnu borbu za vlast, čije su pojedinosti vrlo mutne, s jednom drugom bosanskom plemićkom porodicom, Šubićima, iz bribirskog kraja u sjevernoj Dalmaciji. Čini se da su Šubići vladali starom Banovinom Bosnom za većeg dijela prvih dvaju desetljeća 14. stoljeća i da su jedno vrijeme bili u prijateljskim odnosima s Kotromanovim sinom, Stjepanom Kotromanićem.⁵¹ Ali negdje na početku dvadesetih godina Kotromanić je slavio pobedu: Šubić je bio bosanski ban još 1318. godine, ali je Kotromanić 1322. došao na njegovo mjesto. Kad se jednom domogao vlasti, počeo je proširivati bosansku državu pripajivši staroj banovini nekoliko oblasti na sjeveru. Osvajanjem je dodao tome područja zapadno od banovine, koja su prije pripadala Hrvatskoj a ubuduće će ostati u sklopu Bosne. Nakon toga je osvojio i oko dvjesto milja dalmatinske obale između Dubrovnika i Splita. Godine 1326. anektirao je veći dio Huma (Hercegovine) te je tako prvi put stvorio od Bosne i Hercegovine političku cjelinu. Do tada je Hum bio poprilično samostalan pod vlašću lokalnih vladarskih porodica; pa i u vjerskom je pogledu bio izdvojen jer mu je stanovništvo bilo uglavnom pravoslavnevjere.⁵²

Kotromanić je njegovao prijateljske odnose sa stranim silama. Imao je veliku sreću što je Kraljevina Srbija, koja je upravo bila u izvanrednom usponu pod vladavinom Dušana Silnog, bila zaokupljena planovima da proširi vlast na jug, na Makedoniju, Albaniju i sjevernu Grčku. Kotromanić je sklopio ugovore s Dubrovnikom (1334) i s Mlecima (1335) i dobro surađivao s ugarskim kraljem šaljući mu bosanske jedinice u pomoć u njegovim pohodima protiv neposlušnih plemića u Hrvatskoj. Ali dokle god je Kotromanić prihvatao i podržavao opstojnost šizmatičke Crkve bosanske (što je bila činjenica, premda je sam vjerovatno bio pravoslavnevjere), njegovi odnosi s papom nisu mogli biti dobri. Godine 1340, da bi popravio odnose s papom, pristao je da franjevci osnuju misiju u Bosni: oni su se već bili udomaćili na dalmatinskoj obali, ali su do tada vrlo neodlučno pokušavali prodrijeti u Bosnu.⁵³ Čini se da je i negdje prije 1347. godine sam Kotromanić prešao na katoličku vjeru: u aprilu te godine lično je pisao papi i zamolio ga da uputi u Bosnu veći broj školovanih svećenika koji će biti "vični u poučavanju vjere i koji će znati narodni govor".⁵⁴ Svi potonji vladari Bosne, osim jedne eventualne iznimke, bit će također katolici.⁵⁵

Franjevci su uskoro osnovali "Bosansku vikariju", administrativnu jedinicu koja je poslije obuhvatila mnogo veće područje jugoistočne Evrope i protegnula se sve do Rumunije. (To je proizvelo dodatne komplikacije u sporu oko bosanske hereze jer se ime Bosne u franjevačkim spisima moglo odnositi, takoreći, na bezbroj grijeha.) Godine 1385. Vikarija je obuhvatala 35 franjevačkih samostana, iako ih je u samoj Bosni bilo svega četiri: u Visokom,

⁴⁸ Fine, Late Medieval Balkans, str. 146.

⁴⁹ Fine, "Was the Bosnian Banate Subjected to Hungary?"

⁵⁰ Miller, Essays on the Latin Orient, str. 473; Fine, Late Medieval Balkans, str. 148.

⁵¹ O razdoblju Šubića vidi Thalloczy, *Studien zur Geschichte Bosniens*, str. 46-48.

⁵² Fine, Late Medieval Balkans, str. 275-279.

⁵³ D. Mandić, *Franjevačka Bosna*, str. 17, 39.

⁵⁴ Fermendžin, ur., *Acta Bosnae*, str. 28.

⁵⁵ Fine, Late Medieval Balkans, str. 281.

Lašvi, Sutjesci i Olovu. Do godine 1463. podići će se još 12 samostana u granicama bosanske države. Međutim, ni jedan samostan nije smio imati više od 12 fratara, a prosječno su u svakom samostanu zapravo bila svega četvorica. A kako su prva tri od četiri spomenuta samostana bila blizu jedan drugome u središnjem dijelu Bosne, franjevačka težnja da ponovo zadobiju duše za Rimsku crkvu nije mogla imati bogzna kakav uspjeh u većem dijelu zemlje u toj prvoj fazi njihova pohoda.⁵⁶ Crkvi bosanskoj, kao što ćemo vidjeti, također je nedostajalo pravog teritorijalnog ustrojstva, pa je po svoj prilici veći dio seljaka prakticirao tek najnižu formu narodnog kršćanstva, uglavnom bez svećenika.

Kad je Stjepan Kotromanić pokopan u franjevačkom samostanu u Visokom 1353. godine, on je ostavio za sobom bosansku državu nezavisnu, bogatu i moćnu. Ipak, njeni je stabilnost još ovisila o saradnji plemićkih porodica koje su imale svoja snažna uporišta u različitim dijelovima zemlje. Sinovcu koji je naslijedio Kotromanića, Stjepanu Tvrtsku, bilo je svega petnaest godina pa nije imao ni autoriteta ni vojne snage da održi na okupu sve te centrifugalne sile. Istodobno je ugarski kralj jedva čekao priliku da iskoristi podjele u Bosni kako bi se ponovo domogao izgubljenih teritorija. U prvih 14 godina svoje vladavine Tvrtsko je morao suzbijati pobune u Bosni i ugarske pretenzije; godine 1366. bio je čak prisiljen potražiti utočište na ugarskom dvoru jer je skupina bosanskih plemića ustoličila na njegovo mjesto njegova brata Vuka. Ali već 1367. godine - očito uz pomoć ugarskog kralja, koji je shvatio da je izazvao nemire od kojih ni Tvrtsko ni on neće imati nikakve koristi - Tvrtsko je opet u Bosni na vlasti.⁵⁷ Otada mu ugarski kralj ne zadaje više mnogo briga jer je zaokupljen događajima na sjevernim granicama Ugarske.

Zatim je Tvrtsko obratio pažnju na jug. Veliko srpsko carstvo raspalo se bilo vrlo brzo nakon smrti svoga tvorca Stevana Dušana 1355. godine. Jedan od srpskih plemića koji su nastojali prigrabiti što više teritorija od ostataka carstva bijaše Lazar Hrebljanović, koji je vodio zamršenu borbu za vlast s ostalim plemićima u jugozapadnoj Srbiji, u Humu (Hercegovini) i Zeti (Crnoj Gori). Tvrtsko je pružio Lazaru potrebnu pomoć, pa je bio nagrađen pri kasnijoj razdiobi plijena širokim pojasom teritorija južno i jugoistočno od Bosne: dijelovima Huma, Zete i južne Dalmacije (uključujući i dio morske obale između Dubrovnika i Boke kotorske) i onim što je poslije postalo

Novopazarski sandžak. U ovom posljednjem dijelu nalazio se i manastir Mileševa u kojem su se čuvali posmrtni ostaci Svetoga Save, jednog od najvažnijih svetaca u povijesti Srpske pravoslavne crkve. Godine 1377. Tvrtsko je proslavio svoj uspjeh tako što se u Mileševi okrunio za kralja - ne samo Bosne nego i Srbije. (Ovdje iznosim tradicionalnu teoriju prema kojoj je Tvrtsko okrunjen u Mileševi. Međutim, nedavna su istraživanja pokazala da se on nije okrunio u Mileševi, nego u mjestu Mile, nedaleko od Visokog, u središnjoj Bosni. Vidi Andelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*, i Džaja, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, Dodatak 1.) Međutim, ovaj je posljednji detalj bio samo znak prilično pompozne dinastičke samohvale, u skladu s impozantnim dvorom u bizantskom stilu što ga je ustrojio u svojoj kraljevskoj tvrđavi na Bobovcu. Tvrtsko je zaista bio potomak utemeljitelja srpske dinastije Nemanjića, ali nikad nije ozbiljno pokušao zavladati Srbijom.⁵⁸

Njegove političke i teritorijalne ambicije ležale su na drugoj strani. Najprije je pokušao razviti novu trgovačku luku na sjevernoj strani Boke kotorske: nazvao ju je Novi (današnji Herceg-Novi, prije poznat i pod imenom Castelnuovo). Međutim, to je naljutilo dubrovačke trgovce, a Bosna je previše ovisila o Dubrovčanima u privrednom smislu da bi bilo mudro prkositi im, pa se prešutno odustalo od nauma da se trgovački putevi skrenu s Dubrovnika na Novi. Dotle je, nakon smrti ugarskog kralja 1382. godine, izbio građanski rat u Hrvatskoj, pa

⁵⁶ Ibid., str. 281-282.

⁵⁷ Ibid., str. 368-370;

⁵⁸ Ibid., str. 384-386; Klaić, *Geschichte Bosniens*, str. 201-203; Ćirković, *Istorija bosanske države*, str. 135-140.

je tu mogao doći do bogatijeg plijena. Udruživši se s jednom od najmoćnijih hrvatskih porodica u sukobu, Tvrko je poslao svoje jedinice u Dalmaciju i zauzeo svu morsku obalu (pa i nekoliko otoka), osim Dubrovnika, koji je očuvao svoju nezavisnost, i Zadra, koji je bio pod mletačkom vlašću. Mleci su imali velike ambicije u toj regiji pa će nakon Tvrkove smrti osvojiti veći dio dalmatinske obale. Međutim, trenutačno je Tvrko bio na čelu znatno proširenog Bosanskog kraljevstva koje je prigrabilo i neke dijelove sjeverne Hrvatske i Slavonije: u posljednju godinu-dvije prije smrti 1391. godine nazivao je sam sebe i “kraljem Hrvatske i Dalmacije”.⁵⁹

U osamdesetim i na početku devedesetih godina 14. stoljeća dolazimo do još jedne velike prekretnice u povijesti zapadnog Balkana. Od pedesetih godina osmanlijska vojska kretala se na zapad kroz Trakiju i Bugarsku, a 1371. godine suprotstavile su im se u Bugarskoj snažne srpske oružane snage i doživjele težak poraz. U osamdesetim godinama Osmanlije su počele upadati u samu Srbiju, a 1388. godine velika skupina osmanlijskih pljačkaša upala je u Hum (Hercegovinu), koji je bio pod bosanskom vlašću, ali ih je tu dočekao i do nogu potukao lokalni plemić Vlatko Vuković. Godine 1389. Tvrkov stari saveznik Lazar (koji je skromno nosio titulu “kneza” dok se Tvrko kitio kraljevskom krunom) nije htio prihvati osmanlijsko vrhovništvo nego je pozvao susjede i saveznike u pomoć. Kralj Tvrko mu je poslao jake bosanske snage pod vodstvom Vlatka Vukovića, koje su se borile rame uz rame s vojskom kneza Lazara na Kosovu polju u junu 1389. Iako su srpski mitovi i narodna pjesma prikazali tu bitku kao kataklizmički poraz u kojem je na bojnom polju izginuo cvijet balkanskih vitezova, nakon čega su Osmanlije pregazile ostatak Srbije, istina nije baš tako dramatična. Obje strane pretrpjеле su velike gubitke, a knez Lazar je zarobljen i smaknut, ali su se ostaci i jedne i druge vojske nakon bitke povukli i neko vrijeme srpske i bosanske jedinice vjerovale su da su izvojevale pobjedu. Nije sama ta bitka prouzrokovala pad Srbije, nego činjenica da su Srbi morali prikupiti sve svoje snage da izvuku skup i privremen neriješen ishod, a Osmanlije su se nakon toga vraćale iz godine u godinu sa sve većim snagama.⁶⁰ Do 1392. godine sve srpske pravoslavne zemlje, osim Huma koji je bio pod bosanskom vlašću, priznale su osmanlijsku vrhovnu vlast.

Nakon Tvrkove smrti 1391. godine u Bosni je nastalo dugo razdoblje bezvlašća i političke zbrke. Izvještaj o Bosni koji je u to doba napisao francuski hodočasnik Gilles Le Bouvier na temelju kazivanja drugih putnika, pruža zaista žalosnu sliku: “Prehranjuju se isključivo divljači, ribom iz rijeka, smokvama i medom, čega imaju u izobilju, kreću se u bandama iz šume u šumu i pljačkaju ljudе koji putuju iz jedne zemlje u drugu.”⁶¹

Bosanska država nije se raspala nakon Tvrkove smrti kao što se bila raspala nakon smrti Stjepana Kotromanića, ali su se plemići s jakim regionalnim uporištima ponovo osilili i vladari Bosne bili su izručeni na milost i nemilost promjenljivim savezništвимa i suparništвимa među glavnim plemićkim porodicama. Ugarski kralj također se ponovo zainteresirao za zbivanja u Bosni, iako je težak poraz koji su ugarskoj vojsci nanijele Osmanlije 1396. godine ograničio na nekoliko godina sposobnost Ugarske da vojno intervenira u Bosni. Međutim, 1404. godine, kad su plemići protjerali iz Bosne kralja Ostoju i zamijenili ga nezakonitim sinom kralja Tvrka (Tvrkom II), Ostoj se vratio u Bosnu s ugarskom vojskom i ponovo osvojio dio zemlje. U idućih desetak godina on je, uz ugarsku podršku, ponovo zadobio vlast u Bosni i pripomogao da se poprave odnosi između Ugarske i najmoćnijeg bosanskog plemića Hrvoja Vukčića Hrvatinića. (Ovaj kratki spomen ne odgovara važnosti Hrvoja Vukčića Hrvatinića, koji je bio jedna od najvažnijih političkih figura potkraj

⁵⁹ Fine, *Late Medieval Balkans*, str. 394-398; Coquelle, *Histoire du Montenegro*, str. 113-118.

⁶⁰ Fine, *Late Medieval Balkans*, str. 408-411; Emmert, “The Battle of Kosovo”. Jezgrovit pregled kosovske tradicije u usmenoј narodnoј poeziji (srpskoj, hrvatskoj, bosanskoj i albanskoj) vidi u Lord, “The Battle of Kosovo”.

⁶¹ Le Bouvier, *Le Uvre de la description*, str. 22.

14. i na početku 15. stoljeća. Vidi prikaz njegova života kod Šišića, Vojvoda Hrvoje.) Tada, 1414. godine, pojavio se novi faktor koji je poremetio ravnotežu sila, i vojnu i političku: Osmanlije su proglašile izgnanog Tvrtka II za zakonitog kralja Bosne i poslali oružane snage da pljačkaju po Bosni. Kad su sljedeće godine u Bosnu nahrupile mnogo jače osmanlijske jedinice, nastao je nov raspored snaga: na jednoj strani bili su kralj Ostoja i ugarska vojska, a na drugoj Osmanlije i bosanski plemić Hrvoje. Ugarska je vojska doživjela težak poraz u srednjoj Bosni, i premda je Ostoja sklopio nekakvu nagodbu s Osmanlijama da će on, a ne Tvrtko II, biti potvrđen za bosanskog kralja, bilo je jasno da će ubuduće uticaj Osmanlijskog carstva u Bosni biti ravan uticaju Ugarske.⁶² Imajući na umu konačno osmanlijsko osvajanje Bosne, neki su današnji povjesničari, posebno srpski, instiktivno zauzeli neprijateljski stav prema bosanskim vladarima i plemićima koji su na taj način surađivali s Osmanlijama. Ali njihovi potezi u to doba nisu se ni po čemu razlikovali od poteza prijašnjih sudionika u toj bosanskoj političkoj igri, koji su se obraćali Ugarskoj za pomoć; glavna je razlika zasigurno u njihovim glavama bila u tome što im se činilo da Osmanlije predstavljaju dalju i možda prolaznu opasnost, te da im po svoj prilici neće nametati neku svoju neposrednu vladavinu.

Ostoja se održao na vlasti još nekoliko godina i zapravo je proširio teritorij kojim je vladao. Ali nakon njegove smrti 1418. godine njegov se sin suočio s istim problemima - suparništvom plemićkih porodica i osmanlijskim uplitanjem. Na kraju je 1420. godine protjeran, a ovaj put je osmanlijska podrška pomogla Tvrtku da se još jednom ustoliči kao bosanski kralj. Na početku dvadesetih godina 15. stoljeća Bosna je uživala još nekoliko godina mira, ali onda je Tvrtko II opet promijenio saveznika i obratio se Ugarskoj za pomoć protiv Osmanlija, a upustio se i u teritorijalni rat sa srpskim snagama za bogato rudarsko područje oko Srebrenice u istočnoj Bosni. Na početku tridesetih godina njegovi glavni suparnici u samoj Bosni, plemić Sandalj i sin kralja Ostoje Radivoj, primali su pomoć i podršku i od srpskih plemića i od Osmanlija, pa su zauzeli dobar dio Bosne. Između 1433. i 1435. godine ugarska i osmanlijska vojska osvojile su i preotele jedna drugoj dijelove južne i srednje Bosne uključujući i Vrhbosnu (oko današnjeg Sarajeva). Osmanlijske su snage, uz pomoć Sandaljeva nećaka Stjepana Vukčića Kosače i moćnog gospodara Huma, odbacile Ugare. U to vrijeme Osmanlijama je više bilo stalo do pljačke nego do direktnog pripajanja teritorija. Većina povjesničara prepostavlja da je Vrhbosna, sa svojom važnom tvrđavom Hodidjedom, ne samo pala u osmanlijske ruke nego da je i ostala pod njihovom neposrednom vlašću 1435. ili 1436. godine, iako ima svjedočanstava koja govore u prilog tezi da se to nije dogodilo prije 1448. godine.⁶³

Tvrtko II zadržao se na vlasti u Bosni sve do svoje smrti 1443. godine. Posljednje godine njegove vladavine obilježene su daljnijim osmanlijskim upadima (uključujući i zauzimanje Srebrenice 1440. godine) i neprestanim usponom Stjepana Vukčića, gospodara Huma. Vukčić je u prvi mah odbio priznati Tvrtkova nasljednika Stjepana Tomaša pa se nekoliko godina vodio građanski rat. Godine 1446. sklopili su primirje, ali je Vukčić i dalje potpomagao srpskog vladara Đurađa Brankovića, koji je, kao polunezavisni osmanlijski vazal, još ratovao s bosanskim kraljem oko oblasti Srebrenice u istočnoj Bosni. Vukčić se, da bi istaknuo svoju nezavisnost, okitio 1448. godine novom titulom: "Herceg od Huma i Primorja". Poslije je titulu izmijenio u "Herceg od Svetog Save", prema svecu pokopanom u Mileševi, na njegovu teritoriju. Riječ "herceg" nastala je od njemačke riječi *Herzog* (vojvoda), a od te titule potiče i ime "Hercegovina".⁶⁴ Stjepan Vukčić uživao je još nekoliko godina moći i blagostanja, ali se na početku pedesetih zapleo ne samo u rat s Dubrovnikom

⁶² Fine, *Late Medieval Balkans*, str. 453-469; Fine, *Bosnian Church*, str. 210-241.

⁶³ O tradicionalnom stajalištu vidi Skarić, Sarajevo i njegova okolina, str. 35-36 (gdje se također tvrdi da su Vrhbosna i Hodidjed najprije ustupljeni Osmanlijama prema sporazumu 1428. godine, a da su ih onda Osmanlije izgubile i iznova osvojile 1435.). O revidiranom stajalištu vidi Šabanović, "Pitanje turske vlasti". Šabanović opisuje razvoj ovoga područja u "Bosanskom krajistu".

⁶⁴ Thalloczy, *Studien zur Geschichte Bosniens*, str. 146-159; Fine, *Late Medieval Balkans*, str. 577-578.

nego i u građanski rat sa svojim najstarijim sinom. Ovaj porodični spor razbuktao se ponovo 1462. godine, kad mu je sin zatražio pomoć od Osmanlija i potaknuo Osmanlike da uz Bosnu uključe i Hercegovinu u svoje planove za masovni napad 1463. godine.

Posljednje godine kršćanske Bosne protekle su neminovno u sjeni osmanlijske prijetnje. Obuzet očajničkom željom da osigura pomoć izvana, kralj Stjepan Tomaš obratio se papi u pedesetim godinama 15. stoljeća. Rim se posljednjih godina sve više zanimao za Bosnu, pogotovo pošto su franjevci ondje razvili živu djelatnost u tridesetim godinama pod vodstvom revnog bosanskog vikara Jakova Markijskog. Ali papinska je vlast isto tako bila opsjednuta pitanjem hereze u Bosni, pa je u četrdesetim godinama uputila bujicu spisa u kojima je optuživala Crkvu bosansku za cio niz pogubnih doktrinarnih zabluda, među njima i za maniheizam. U pedesetim godinama franjevci su obnovili kampanju protiv krivovjernika: u izvještaju papinskog legata u Bosni iz 1451. godine kaže se da se "u mjestima u kojima prebivaju heretici, čim se fratri pojave, heretici tope kao vosak na vatri".⁶⁵ Tada je 1459. godine, kralj Stjepan Tomaš pristao da prijeđe na direktnе progone krivovjernika. Sazvao je svećenstvo šizmatsične Crkve bosanske i ponudio im da biraju: ili da se preobrate na katoličanstvo ili da napuste Bosnu. Prema jednom kasnijem papinskom dokumentu, dvije hiljade njih odlučilo je da se preobrate, a samo su se četrdesetica sklonila u Hercegovinu.⁶⁶ Tako je sam bosanski kralj slomio kičmu crkvi bosanskoj, svega četiri godine prije propasti Bosanskog kraljevstva.

Kad je Stjepan Tomaš 1461. godine umro pa ga je naslijedio sin Stjepan Tomašević, na pomolu očito bijaše propast Bosne. Tomašević je 1461. godine u poslanici papi predvidio osmanlijsku najezdu velikih razmjera i zamolio ga za pomoć. Na početku 1463. godine obratio se opet Mlecima upozoravajući ih da Osmanlike smjeraju tog ljeta zauzeti svu Bosnu i Hercegovinu, a da će nakon toga zaprijetiti i mletačkim posjedima u Dalmaciji.⁶⁷ Ali pomoći niotkuda. Velika osmanlijska vojska pod vodstvom Mehmeda II okupila se u proljeće 1463. u Adrianopolu (Edirnu) i krenula na Bosnu. Prva bosanska tvrđava koja je pala (20. maja) bijaše stari kraljevski tvrdi grad Bobovac. Kralj Stjepan Tomašević izbjegao je na sjever, u Jajce, i sklonio se u obližnju tvrđavu Ključ. Opkoljen Osmanlijama, predao se, uz osmanlijsko obećanje da će mu poštediti život. Poslije su nastale kojekakve zamršene priče o tome kako je izdan i zatim smaknut. Ali slučajno imamo iskaz svjedoka o tome u uspomenama osmanlijskog janjičara srpskog porijekla, od čijeg se realističnog opisa ledi krv u žilama: "Kad su kraljeve sluge koje su bile u tvrđavi vidjele da im je gospodar zarobljen, predale su se. Sultan je zauzeo tvrđavu i zapovjedio da se kralj i njegovi sudruzi pogube. I zatim je zauzeo svu njegovu zemlju."⁶⁸

Uprkos povremenim građanskim ratovima i vojnim upadima, Bosna je sredinom srednjeg vijeka uživala u stvarnom blagostanju. Ključ je njenu bogatstvu bio u rудarstvu: u Kreševu i Fojnici kopali su se bakar i srebro, u Olovu olovo, u Zvorniku zlato, srebro i olovo, a nadasve u Srebrenici srebro. Možda je još u srednjem vijeku bio aktivan i rimski zlatni rudnik u selu Krupa (sjeveroistočno od Gornjeg Vakufa). Potkraj 13. i na početku 14. stoljeća stigli su u Bosnu prvi njemački rudari iz Ugarske i Transilvanije poznati pod imenom Sasi i počeli eksplorirati njenо rudno bogatstvo.⁶⁹ Još je više Sasa pristiglo u 14. stoljeću jer su

⁶⁵ Fermendžin, ur., *Acta Bosnae*, str. 211.

⁶⁶ Fine, *Bosnian Church*, str. 332-333. Raniji povjesničari (npr. Miller, *Essays on the Latin Orient*, str. 485) pogrešno su protumačili ovaj podatak navodeći broj od 40 000 izbjeglica umjesto 40.

⁶⁷ Fine, *Late Medieval Balkans*, str. 583-584 (papi); Fermendžin, ur., *Acta Bosnae*, str. 252 (Mlecima).

⁶⁸ Lachmann, ur., *Memoiren eines janitscharen*, str. 139-140. Kraljeva udovica, kraljica Katarina, uspjela je pobjeći u Rim, gdje je i umrla 1478. godine, a grobnica joj se još može vidjeti u crkvi Santa Maria in Aracoeli na Kapitolu; vidi Thalloczy, *Studien zur Geschichte Bosniens*, str. 110-120; i J. Turčinović, ur., *Povijesno-teološki simpozij*.

⁶⁹ Jireček drži da su oni stigli u 13. stoljeću (*Die Handelsstrassen*, str. 43). Sasci rudari svakako su došli u Srbiju do druge polovice 13. stoljeća: vidi Takacs, "Sachsische Bergleute im mittelalterlichen Serbien", str. 34. Ali u najiscrpljnijoj suvremenoj studiji o ruderstvu u srednjovjekovnoj Bosni navedena su kao najranija dokumentirana

Stjepan Kotromanić i kralj Tvrtko poticali razvoj rudarstva. Rudnici su bili u privatnom vlasništvu lokalnih zemljoposjednika, a vodili su ih Sasi kojima je zakon dopuštao da sijeku šume i podižu rudarska naselja gdje god ima kakve rude. Neki su od tih Sasa postali i uglednici: jedan od njih čije se ime često spominje u službenim spisima, Hans Sasinović (dakle, Sasov sin), dobio je u "trajan" zakup veliki komad zemljišta i putovao je više puta u Dubrovnik kao predstavnik kralja Tvrtka.⁷⁰ Već 1339. godine izvozilo se zlato iz Bosne. Olovo se otpremalo u Mletke i na Siciliju; zasigurno na krovovima mnogih najljepših srednjovjekovnih i renesansnih crkava u Italiji ima i bosanskog olova. Na nekim mjestima kopao se i bakar, ali je najvažniji izvor bogatstva bilo srebro, a Srebrenica je (čije je latinsko ime bilo "Argentaria") postala najveći rudarski i trgovački grad u cijeloj toj regiji zapadno od Srbije. Kad se prvi put spominje u Ijetopisima 1376. godine, Srebrenica je bila već važno trgovačko središte s uglednom dubrovačkom kolonijom. Dubrovčani su imali poseban monopol na trgovanje srebrom u Bosni, a i sav prekomorski izvoz kovina išao je preko Dubrovnika. Zauzvrat su Dubrovčani uvozili u Bosnu gotove prerađevine kao što je bio kvalitetni tekstil, a kako su 1422. godine Bosna i Srbija zajedno proizvodile više od jedne petine ukupne produkcije srebra u Evropi, bilo je mnogo bogatih Bosanaca koji su mogli sebi priuštiti takve tkanine.⁷¹

Dubrovačke kolonije nisu samo dominirale (sa Sasima) u spomenutim rudarskim mjestima nego i u takvim važnim trgovačkim središtima kao što je bila Foča. Dubrovačka je kolonija postojala i u Visokom, političkoj prijestolnici Banovine Bosne za većeg dijela srednjega vijeka. Ti važni gradovi, sa svojim katoličkim zajednicama Sasa, Dubrovčana i drugih Dalmatinaca, prirodno su privlačili franjevce kad su počeli osnovati samostane u Bosni: tako su ti gradovi zadobili izrazito katolički značaj. Među ostalim srednjovjekovnim gradovima na trgovačkim putevima u Bosni isticali su se još Jajce, Travnik, Goražde i Livno. Uz ta glavna središta bilo je i mnogo manjih utvrđenih mjesteta (otprilike 350 u cijeloj srednjovjekovnoj Bosni).⁷² Među njima je bila i Vrhbosna, koja se potkraj srednjeg vijeka sastojala isključivo od tvrđave i sela, a koju su Osmanlije ubrzo poslije 1448. godine razvili u grad Sarajevo.

Na selu su većinu stanovništva sačinjavali *kmetovi*, koji su obavljali vojne i ratarske poslove za svoje gospodare i plaćali desetinu (bar teoretski) kralju.⁷³ Bilo je tu vazda i robova, uglavnom ratnih zarobljenika, od kojih su se neki kupovali ili prodavali na velikoj tržnici robija u Dubrovniku; ondje su se prodavali i mnogi Bosanci kao robovi koji su se zatim izvozili u Mletke, Firencu, Genovu, na Siciliju, u južnu Francusku i Kataloniju.⁷⁴ U višim bosanskim planinama bilo je čobana od kojih su neki bili Vlasi (vidi 6. poglavlje). Čobane je bilo teže uključiti u feudalni poredak. U bosanskom je društvu postojala bitna razlika između običnog naroda i plemstva, ali je bilo i razlika između viših i nižih plemića, iako tamošnji plemići nisu bili propisno svrstani u zapadnoevropski poredak nasljednog ranga. Stvarna je moć, naravno, ovisila o količini zemlje, ali je rang više ovisio o službi: oni koji su obavljali najvažnije državne službe zvali su se *velmoze*, a niži dužnosnici nosili su titulu *kneza*. Ondje gdje se još očuvala stara slavenska titula za pokrajinskog poglavara, župan, ta je čast bila negdje između ta dva nivoa.⁷⁵ Viši su plemići, kao što smo vidjeli, imali veliku političku moć, mogli su postavljati i svrgavati banove i kraljeve. Negdje potkraj

svjedočanstva tek iz 1312. godine (o rudniku u Trešnjici) i 1319. godine (u Lipniku); Dinić, Za istoriju rudarstva, str. 46.

⁷⁰ Dinić, Za istoriju rudarstva, str. 7-8.

⁷¹ O svim prethodnim pojedinostima vidi Jireček, *Die Handelsstrassen*, str. 41-49; Fine, *Late Medieval Balkans*, str. 282-284.

⁷² Benac i Čović, *Kulturna istorija Bosne*, str. 411.

⁷³ Riječ *kmet* potekla je iz latinskoga *comitatus*, što znači posjedi (eventualno samostanski) na kojima su kmetovi prvobitno radili. U Srbiji se razvilo drukčije značenje: poglavar sela.

⁷⁴ Verlinden, "Patarins reduits en esclavage".

⁷⁵ O svim tim klasama i rangovima vidi Truhelka, "Das mittelalterliche Staatswesen", str. 90-105.

srednjega vijeka, između devedesetih godina 14. i dvadesetih godina 15. stoljeća, okupljali su se na manje-više službena državna “vijeća” da raspravljaju o tome ko će naslijediti vladara, i o drugim važnim poslovima unutarnje i vanjske politike.⁷⁶

Neki su od najviših plemića živjeli na dvorovima koji su se mogli mjeriti s dvorom samog kralja, a dolazili su im u goste, često o velikom trošku, iz Dubrovnika i još daljih mjesta, frulaši, svirači lutnje, trubači, žongleri, “pajaci” i drugi zabavljači.⁷⁷ Kraljevski dvorovi imali su i dobro organizirane državne kancelarije, u kojima su često, poslije četrdesetih godina 14. stoljeća, uredovali franjevci. Spisi su se pisali na slavenskom ili latinskom jeziku, a iz cirilice se razvila i specifična bosanska vrsta pisma zvana “bosančica”.⁷⁸ U Bosnu su dolazili raditi i umjetnici i obrtnici iz Dubrovnika i Mletaka. Nažalost, malo je njihovih djela sačuvano, ali se vješto klesarenje može razabratati na fragmentima skulpture s dvora kralja Tvrtka na Bobovcu, kao i na kapitelu stupa ukrašenog bosanskim kraljevskim simbolom, ljljanovim cvijetom.⁷⁹ Dakako da Bosna nije bila važno središte evropske kulture u srednjem vijeku, ali ne bi trebalo preuveličavati ni njenu provincijalnost. Plemićke i vladarske porodice bile suorođene sa širim svijetom srednjoevropskoga plemstva: na bosanskim srednjovjekovnim dvorovima bilo je princeza iz Ugarske, Pruske, Bugarske, Poljske, Srbije, Italije i Grčke.⁸⁰ Možda je Bosna bila mrtav rukavac prema zapadnoevropskim mjerilima, ali je to bio mrtav rukavac u koji je dotjecalo nešto i od plime evropske kulture. [Ovaj prikaz srednjovjekovne bosanske kulture vrlo je kratak. Opširnije podatke o bogatoj kulturnoj baštini iz tog razdoblja (posebno o stećcima, rukopisima i pečatima) čitatelj može naći u sljedećim djelima: Andelić, *Periodi u kulturnoj historiji Bosne i Srednjovjekovni pečati iz Bosne*; Benac i Čović, *Kulturna istorija Bosne*; Bogićević, *Pismenost u Bosni*; Wnzel, *Ukrasni motivi na stećcima*.]

⁷⁶ Značenje tog vijeća ističu Ćirković (*Istorija srednjovjekovne države*, str. 224-225) i Andelić (“Barones Regi i državno vijeće”), a osporava ga Fine (*Late Medieval Balkans*, str. 453-454).

⁷⁷ Truhelka, “Das mittelalterliche Staatswesen”, str. 110. Truhelka isto tako bilježi prisutnost “istrionesa” na dvoru Tvrtka II 1440. godine, i pita se što li ta riječ znači: zasigurno je tu riječ o “histriones” ili kazališnim glumcima.

⁷⁸ Andelić, “Periodi u kulturnoj historiji”, str. 209. Priroda “bosančice” bila je predmet složene naučne debate; vidi Truhelkinu klasičnu studiju “Die Bosančica” i nedavnu Lehfeldtovu raspravu *Das serebokroatische Aljamia-Scriptum*, str. 43-45. Tandarić podstavlja neke dokaze da se u ranom srednjem vijeku u Bosni koristila i glagoljica (rana alternativa cirilice na zapadu Balkana), “Glagoljska pismenost”, str. 43; ali svjedočanstva koja on navodi o njenoj upotrebni u Bosni u 15. stoljeću potiču iz područja koja su tada pripadala Hrvatskoj-Ugarskoj.

⁷⁹ Benac i Čović, *Kulturna istorija Bosne*, str. 422-431.

⁸⁰ Corović, *Historija Bosne*, str. 9.

3. Crkva bosanska

Ni oko jedne teme u bosanskoj povijesti nisu se toliko koplja lomila koliko oko šizmatičke Crkve bosanske u srednjem vijeku.⁸¹ Ni dandanas se ne može o toj temi raspravljati a da se ne dotaknu i suvremeni mitovi i ideologije kojima je ona poslužila, ili koje je ona proizvela. Srednjovjekovna je hereza, baš kao i povijest seljačkih buna, tema koja sama po sebi nuka povjesničare na nekakvu podsvjesnu romantičnu identifikaciju s njom: krivovjernici se često doimaju kao hrabriji, originalniji i zanimljiviji od običnih pravovjernika. A nacionalna heretička (ili navodno heretička) crkva budi u historičara poseban osjećaj identifikacije s njom; za mnoge povjesničare Bosne ovaj posebni bosanski fenomen leži u samom srcu bosanske nacionalnosti. Nije čudo što su se oni koji su pisali o toj temi s vremena na vrijeme ponašali kao da je u pitanju nešto važnije od puke naučničke objektivnosti.

Utemeljitelj svih modernih proučavanja Crkve bosanske bio je naučnik Franjo Rački, najugledniji hrvatski povjesničar 19. stoljeća. U nizu tekstova što ih je objavio 1869. i 1870. godine prikupio je svu tada raspoloživu građu i pokušao dokazati da je Crkva bosanska bila izdanak bogumila.⁸² Bogumilstvo bijaše bugarski heretički pokret koji je u 10. stoljeću osnovao svećenik po imenu Bogumil i koji se u potonjim stoljećima proširio na Carigrad i na druga područja na Balkanu, pa i u Makedoniju i u dijelove Srbije. Propovijedao je manihejsku, "dualističku" teologiju prema kojoj je Sotona gotovo isto toliko moćan koliko i sam Bog. Vidljivi je svijet djelo Sotonino, a ljudi se mogu oslobođiti zaraze materijalnoga svijeta samo asketskim življenjem, odricanjem od mesa, vina i spolnih odnosa. Identifikacija materijalnog svijeta sa Sotoninim carstvom imala je dalekosežne teološke implikacije: utjelovljenje Krista moralo se smatrati samo nekom vrstom iluzije, a do njegove tjelesne smrti na križu nikako nije moglo doći; stoga su se morali odbaciti razni obredi u kojima materija igra određenu ulogu, recimo krštenje vodom, a sam je križ postao mrski simbol lažnog vjerovanja. Isto je tako odbačena upotreba crkvenih građevina, pa i sveukupna organizaciona struktura tradicionalne crkve, pogotovo njenih bogatih samostana. Utvrđena su dva bitna stepena bogumila: obični vjernici i pročišćeni "izabranici".⁸³ Slična struktura razvila se i među katarima u južnoj Francuskoj u 12. i 13. stoljeću, na čiju su herezu bogumilska učenja neposredno uticala.⁸⁴ Rački je tvrdio da je ista takva podjela postojala i u Bosni i da su tajanstveni nazivi *gost*, *starac* i *strojnik*, koji se javljaju u bosanskim dokumentima kao zvanja starijih članova Crkve bosanske, posebni nazivi za posvećene vjernike, "izabranike" ili "savršene" iz bogumilske tradicije.

Ovo je tumačenje snažno uticalo na način na koji su bosanski povjesničari i drugi Južni Slaveni razmišljali o povijesti Bosne. Rački nije prvi povezao Crkvu bosansku s bogumilima; dakako da je bilo i starijih katoličkih autora koji su, proučavajući izvore iz 15. i 16. stoljeća, smatrali da je ona sadržavala dualističku ili "manihejsku" herezu.⁸⁵ Međutim, svojim savjesnim radom u arhivima Dubrovnika i Venecije, i svojom metodom da se služi poznatim

⁸¹ Dobar noviji pregled argumenata pojedinih povjesničara nalazi se u knjizi Džaja, Die "bosnische" Kirche, str. 1-68; dobar raniji historiografski izvještaj predstavlja Šidak, "Problem 'bosanske crkve' u historiografiji". Bogata bibliografija može se naći kod Fine, Bosnian Church, str. 393-434, koja se može još nadopuniti drugim naslovima u napomenama kod Okić, "Les Kristians de Bosnie".

⁸² Rački, Bogumili i patareni.

⁸³ Klasični opći prikazi bogumila mogu se naći kod Runciman, Medieval Manichee, str. 63-93, i Obolensky, Bogomils. O bogumilstvu u Srbiji vidi Solovjev, "Svedočanstva pravoslavnih izvora" Klasičnu studiju o bogumilstvu u Bugarskoj predstavlja Angelov, Bogumilstvoto; ali Bosnu obrađuje (str. 420-428) površno i nekritično. O manihejskim vjerovanjima vidi Licu, Manichaeism. Mani je bio Perzijanac iz trećeg stoljeća čija su dualistička učenja bila kombinacija zoroasterizma, grčko-jevrejskog gnosticizma i kršćanstva.

⁸⁴ O katarima vidi Borst, Katharer, i Duvernoy, Le Catharisme. Ratarstvo nije bilo samo oblik bogumilstva prenesen u Zapadnu Evropu: izrastalo je iz snažnih lokalnih tradicija kvazignostičke hereze (vidi Puech, "Catharisme et Bogumilisme").

⁸⁵ Čini se da je prvi autor koji je povezao Crkvu bosansku s bogumilima bio Chaumette-des-Fosses, u djelu objavljenom 1816. godine (Samić, Les Voyageurs franfaïs, str. 131). O prvim katoličkim autorima vidi Matasović, "Tri humanista o patarenima", i Fine, Bosnian Church, str. 63-73.

činjenicama o vjerovanjima i običajima nebosanskih bogumila kako bi popunio praznine u bosanskim svjedočanstvima, Rački je dao mnogo potpuniju i zaokruženiju sliku Crkve bosanske kao korpusa sasvim različitog od crkve u Hrvatskoj i Srbiji, s vlastitim načelima ustrojstva i teologije. Prema jedinom drukčijem tumačenju u to doba, tumačenju Božidara Petranovića, Crkva bosanska bila je tek jedna od istočnih pravoslavnih crkava, vjerovatno srpska, koja se otcijepila i prihvatile neka heretička vjerovanja.⁸⁶ Ova je teorija ostala omiljena među srpskim autorima kojima je najviše bilo stalo do toga da dokažu kako je Bosna u svim bitnim aspektima bila tek prirepak Srbije, pa se propagirala još u prvoj polovici ovoga stoljeća, ali je onda izgubila gotovo svu naučničku vjerodostojnost, barem izvan Srbije.⁸⁷ S druge strane, teorija Račkoga nije nikad općenito odbačena, a u posljednjih pedesetak godina snažno su je podržali vodeći naučnici u samoj Bosni, recimo Aleksandar Solovjev i Dragutin Kniewald.⁸⁸ Glavna teorija koja joj se suprotstavlja i koja je stekla podršku u razdoblju nakon Drugog svjetskog rata tvrdi da je Crkva bosanska u osnovi bila ogrank Katoličke crkve, vjerovatno samostanski red, koji je zapao u šizmu i stekao neke heretičke sklonosti. Nije čudo što je ova teorija posebno omiljena među katoličkim autorima.⁸⁹ Najuvjerljivije tumačenje, kao što ćemo vidjeti, sadrži važne elemente i istočne pravoslavne i katoličke teorije. Ipak, pokazalo se da je teorija koja je bila više od jednog stoljeća općenito prihvaćena, identifikacija Crkve bosanske s bogumilstvom, uglavnom tek plod pustih želja.

Bogumilska teorija Franje Račkoga bila je omiljena iz više razloga. Ne samo što je objašnjavala tajanstvene karakteristike Crkve bosanske nego je nudila i ključ za tumačenje dviju drugih najvećih misterija u bosanskoj povijesti. Jedan je od njih prelazak na islam velikog dijela bosanskog stanovništva pod Osmanlijama - znatno veći postotak nego i u jednoj drugoj balkanskoj zemlji osim Albaniji. Činilo se prirodnim da se to protumači kao masovno preobraćanje bogumila, koji su stoljećima trpjeli suparništvo i ili progone Katoličke i Pravoslavne crkve pa su na kraju radije prihvatali islam. Na taj način "bogumilska" teorija postala je posebno privlačna bosanskim muslimanima u 20. stoljeću. Umjesto da se smatraju pukim otpadnicima katoličanstva ili pravoslavlja (u čije su ih okrilje Hrvati i Srbi u više navrata nukali da se "vrate"), oni su se sad mogli držati potomcima pripadnika autentične i posebne Crkve bosanske, a njihova promjena vjere mogla se procijeniti ne kao čin slabosti nego kao konačna gesta prkosa spram njihovih kršćanskih progonitelja. Međutim, nažalost, suvremena je znanost temeljito pobila tvrdnju da se islamizacija Bosne pretežno sastojala od masovne promjene vjere članova Crkve bosanske. Možda su zaista neki članovi te crkve bili skloniji prijeći na islam zbog svoje otuđenosti od matice Katoličke i Pravoslavne crkve. To se psihološki čini vjerovatnim, ali nedostaje pravih dokaza za takvu tvrdnju. Dan-danas se smatra da su mnogi faktori uticali na širenje islama u Bosni, a ako je poseban odnos Crkve bosanske uopće bio jedan od tih faktora, zasigurno nije bio među najvažnijima.⁹⁰

Drugi veliki misterij koji je "bogumilska" teorija naoko riješila bijaše misterij srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika pronađenih u mnogim dijelovima Bosne. Poznati su pod nazivom stećci, a ima ih dvije vrste: kamene ploče, što je uobičajena forma u mnogim dijelovima Evrope, i uspravni kameni blokovi koji su manje-više karakteristični za bosansku regiju. U suvremenim popisima zabilježeno ih je više od 58.000, a od njih je gotovo 6.000 ukrašeno uklesanim figurama, često ljudskim. Ti ukrašeni stećci, od kojih mnogi potiču iz 14.

⁸⁶ Petranović, *Bogumili, crkva bosanska i krstjani*.

⁸⁷ Tu je teoriju podržao Glušac 1924. godine ("Srednjovekovna crkva"), ali ju je napao Šidak 1937. godine ("Problem 'bosanske crkve' u historiografiji").

⁸⁸ Vidi bibliografiju u ovoj knjizi; potpuniji popis Solovjevljevih brojnih publikacija vidi kod Fine, *Bosnian Church*, str. 428-429.

⁸⁹ Glavni zastupnici ove teorije bili su otac Leo Petrović (*Kršćani bosanske crkve*) i, premda sa sve većim priznavanjem heretičkih tendencija u njegovim kasnijim djelima, Jaroslav Šidak (*Studije o "crkvi bosanskoj"*).

⁹⁰ Vidi moje izlaganje o islamizaciji Bosne u 5. poglavljju.

i 15. stoljeća, nalaze se ponajviše u Hercegovini, pronađeni i u udaljenijim krajevima, u Hrvatskoj, Srbiji i Crnoj Gori.⁹¹ Budući da je to područje u najmanju ruku poznato kao središte aktivnosti Crkve bosanske, bilo je prirodno povezati ta dva fenomena. Na nekoliko ukrašenih i ispisanih stećaka zaista piše da su to spomenici *gostima* (titula starijih članova Crkve bosanske). Kad je jednom crkva bosanska poistovjećena s bogumilima, povjesničari su mogli početi tumačiti likove na ukrašenim stećcima kao iskaze bogumilskih teoloških vjerovanja. Prvi je takvo što pokušao mađarski autor Janos Asboth u osamdesetim godinama 19. stoljeća, a oko sredine 20. stoljeća nastavio je u nizu studija tumačiti "bogumilske" spomenike Aleksandar Solovjev.⁹²

Ponovo je suvremena znanost - udružena sa zdravim razumom - iznijela niz prigovora "bogumilskoj" teoriji. Nema sumnje da su neki od stećaka podignuti u spomen na pripadnike Crkve bosanske, ali je sve teže vjerovati da je sav fenomen stećaka, kao takav, iskaz vjerovanja te crkve. Znamo da je potkraj 14. i na početku 15. stoljeća, kad su mnogi od tih spomenika izrađeni, velik dio stanovništva u samoj Bosni bio katoličke vjere, a znatan dio u Hercegovini pravoslavne. U svim ostalim katoličkim i pravoslavnim zemljama podizali su se također nadgrobni spomenici, barem bogatijim ljudima. Poistovjećivati sve stećka kao takve s bogumilstvom značilo bi zamijeniti jedan misterij drugim - misterijem nepostojećih katoličkih ili pravoslavnih nadgrobnih spomenika.⁹³ S druge strane, ako su stećci svojstveni bogumilstvu, čudno je što nema dokaza da su ih podizali i bogumili u Bugarskoj, Trakiji ili drugim poznatim područjima bogumanskog djelovanja.⁹⁴ Odlučnost nekih autora da sav taj fenomen pošto-poto poistovjete s bogumilstvom dovela je do čudnog iskrivljavanja argumenata: toj je teoriji oduvijek smetala prisutnost križeva (simbola mrskog bogumilima) na mnogim od tih stećaka, ali Janos Asboth pokazao je kako se tome može doskočiti tvrdnjom da to nisu zapravo križevi u kršćanskom smislu nego obični "uzorci" slični geometrijskim križevima u egipatskoj ili babilonskoj umjetnosti.⁹⁵

Malo-pomalo je "bogumilska" teorija o stećcima demontirana i odbačena. Većina naučnika danas ne vjeruje da svi motivi na tim kamenim blokovima pripadaju jednom jedinom doktrinarno-slikovnom jeziku. Jedni od njih možda odražavaju ostatke lokalnih paganskih mitova i obreda, drugi su tek obični heraldički crteži koji izražavaju status lokalnog slavenskog plemstva, a treći zasigurno prikazuju djelatnost kojom se bavio pokojnik, kao naprimjer slika konjanika na grobovima istaknutih Vlaha u Hercegovini koji su se obogatili kao vodiči karavana i trgovci konjima.⁹⁶ I dakako - premda je takvo što obično posljednja mogućnost koju razmatraju povjesničari - možda je svrha nekih od tih ukrasa bila naprosto dekorativna.

Nemogućnost "bogumilske" teorije da objasni islamizaciju ili stećke ne opovrgava samu teoriju, ali prisiljava povjesničare da ne puštaju na volju mašti kad je riječ o ikonografiji ili kasnijoj povijesti, nego da pomnije proučavaju pismena svjedočanstva o samoj Crkvi bosanskoj. Tu je osnovni problem u tome što većina svjedočanstava ne potiče iz same Bosne. U slučajevima kad su katolici iz Dalmacije ili Bosne pisali u Rim, obično je očuvana samo papinska polovica korespondencije. Postoje papinski spisi, denuncijacije bosanske "hereze",

⁹¹ Jezgrovit pregled statističkih i geografskih podataka vidi kod M. Wenzel, "Bosnian Tombstones", str. 102-115. Dr. Wenzel je dala i detaljnju geografsku analizu različitih obrađenih motiva: Ukrasni motivi. O rasporedu stećaka na perifernim područjima vidi napomenu kod Fine, Bosnian church, str. 104, u fusnoti br. 42.

⁹² Vidi Von Asboth, Bosnien und die Herzegowina, str. 94-118; Solovjev, "Le Symbolisme" i "Bogumilentum und Bugomilengraber".

⁹³ Džaja, Die "bosnische Kirche", str. 25-26.

⁹⁴ M. Wenzel, "Bosnian Tombstones", str. 103.

⁹⁵ Bosnien und die Herzegowina, str. 101. Solovjev priznaje da se križ pojavljuje na najmanje 85 stećaka: "Simbolika srednjovekovnih spomenika", str. 17.

⁹⁶ O paganskim crtežima vidi M. Wenzel, "Medieval Mystery Cult"; o heraldičkom identitetu Vlaha vidi dalje u 6. poglavljju.) Solovjev je teoriju nadalje kritizirao S. Radojičić, "Reljefi bosanskih stećaka", Fine rezimira širok raspon prigovora u Bosnian Church, str. 88-93.

vjerovatno iz pera ljudi koji nisu nikad bili u Bosni; a postoje i spisi koje su pripremili franjevci u Italiji, ili su pripremljeni za njih, za koje je također prilično nepouzdano koliko su poznavali stvari iz prve ruke.⁹⁷ Nema, nažalost, pravog opisa, iz same Bosne, ustrojstva, ceremonija ili teologije Crkve bosanske.

Čak i imena koja se spominju u tim starim spisima izazivaju sporove i zbrku. Ipak je nešto postalo sasvim jasno, a to je da se sama Crkva bosanska u ono doba nikad ne naziva "bogumilskom". Ni bosanski ni katolički izvori nikad ne koriste taj izraz kad govore o Bosancima; a jedini navodni primjer srednjovjekovnog izvora gdje se spominju "bogumili" u Bosni gotovo je sigurno falsifikat.⁹⁸ S druge strane, kad se u nekim srpskim pravoslavnim spisima baca prokletstvo na bosanske heretike, proklinju se istodobno i "babuni" (naziv koji se u Srbiji koristi za bogumile) i pravi se jasna razlika između ta dva pojma.⁹⁹ Katolički autori u 15. stoljeću zaista su katkad spominjali "manihejce" u Bosni, ali čini se da je taj naziv bio podsvjesno arhaizirana etiketa kojom su se služili historijski svjesni pisci što su željeli oplemeniti svoja djela izrazima koji su se koristili u ranoj kršćanskoj historiji.¹⁰⁰ U dubrovačkim dokumentima, pa i u nekim talijanskim - ali nikad u samoj Bosni - obično se koristila riječ "patareni" ili "patarini".¹⁰¹ Historijat ovoga naziva također izaziva, donekle, nedoumicu. Najprije je upotrijebljen u Milanu u 11. stoljeću da bi označio izrazito puritanski, reformistički pokret u Katoličkoj crkvi, a zatim se, do kraja tog stoljeća, počeo odnositi i na druge borce protiv etablirane crkve, uključujući tu i heretike. Potkraj 12. stoljeća koristio se kao stvarni sinonim za hereze koje teže za nekom superiornom vrstom čednosti ili duhovnim prosvjetljenjem kao što su, naprimjer, valdenzi i katari. U 13. stoljeću "pataren" bijaše uobičajen naziv za katare u sjevernoj Italiji, iako značenje te riječi nije nikad jasno definirano u teološkom smislu.¹⁰² Prvi put se javlja u vezi s Bosnom u poslanici splitskog nadbiskupa upućenoj papi 1200. godine, u kojoj ga izvještava: kad je nedavno protjerao neke "patarenske" heretike iz Splita i obližnjeg grada Trogira, oni su se sklonili u Bosnu gdje ih je objeruće prihvatio Kulin ban.¹⁰³ U jednom drugom dokumentu (ljetopisu pisanom u Splitu sredinom 13. stoljeća) stoji kako su dva brata iz Zadra, koji su u devedesetim godinama 12. stoljeća boravili u Bosni kao umjetnici i zlatari, širili herezu gdje god su stigli, a kad ih je nadbiskup kaznio, pokajali su se i vratili pod okrilje katoličanstva.¹⁰⁴ U katoličkim spisima iz 12. i 13. stoljeća spominje se na dva-tri mjesta neko središte dualističke hereze u "Sclavoniji". Ovaj bi se naziv mogao odnositi na bilo koju južnoslavensku zemlju, ali ima razloga za mišljenje da je baza hereze bila na dalmatinskoj obali.¹⁰⁵ Lako je moguće da su

⁹⁷ Fine, *Bosnian Church*, str. 48-62.

⁹⁸ Izvor je bio srpski rukopis iz 15. stoljeća koji je citirao jedan Rus 1859. godine. Ruski naučnik nije nikad objavio originalni tekst, koji je potom netragom nestao; ni jedan drugi sačuvani rukopis istog djela ne navodi na tom mjestu riječ "bogumil" (*ibid.*, str. 44).

⁹⁹ *Ibid.*, str. 212-213.

¹⁰⁰ Matasović, "Tri humanista o patarenima". Možda je u nekim slučajevima posrijedi i svjesna igra riječi pa umjesto "monachi" stoji "manichei": vidi Dragojlović, Krstjani i jeretička crkva, str. 154. Naziv "manihejski" zadržao se, iako u sasvim općem značenju, u bizantskim djelima; u jednom pregledu Justinijanovih zakona iz 14. stoljeća koristi se praktički kao sinonim riječi "heretički" (Lieu, *Manichaeism*, str. 177). Pojavljuje se i u deklaraciji s Bilinog polja (1203), kao naziv za heretike, kojima bosanski redovnici, kako su obećali, neće pružiti utočište.

¹⁰¹ Fine navodi jedan očit primjer kako se ta riječ primjenjivala na Bosance (*Bosnian Church*, str. 248), ali je pogrešno protumačio latinski tekst. Sporna rečenica ne znači: "Sami Bosanci zovu svećenike Kraljevine Bosne patareni", nego: "Sami Bosanci zovu 'religiosi' (tj. redovnike, monahe) Kralje-

¹⁰² O historijatu tog naziva vidi Thouzellier, *Heresie et herétiques*, str. 204-221. Lambert kaže da se taj naziv upotrebljava u antiheretičkoj papinskoj buli iz 1184. godine kao "tehnički izraz za talijanske heretike koji se najčešće odnosi na katare" (*Medieval Heresy*, prvo izd., str. 84); u spomenutoj je buli riječ o katarima, valdenzima i humilijatima, a svih je njih bilo na talijanskom tlu, pa vjerovatno nije bilo "tehničkog" teološkog poistovjećivanja "patarena" s dualističkim doktrinama koje su bile karakteristične za katare.

¹⁰³ Thouzellier, *Heresie et herétiques*, str. 216: to je zapravo sažetak nadbiskupova pisma iz jednog drugog papinog pisma.

¹⁰⁴ O povjesničarskom sporu o ovoj priči vidi Fine, "Aristodios and Rastudije".

¹⁰⁵ Šidak, *Studije o "crkvi bosanskoj"*, str. 177-209; Fine, *Bosnian Church*, str. 118-121; Lambert, *Medieval Heresy*, drugo izd., str. 128-131. Dragojlović je tvrdio da je "ecclesia sclavoniae" Crkva bosanska, a da se

jedna ili obje spomenute heretičke epizode bile povezane s tim dualističkim pokretom, i da je na taj način postojao neki doticaj dualizma s Bosnom potkraj 12. stoljeća.

Sami Bosanci nisu koristili izraz “pataren” nego jednostavno “kršćanin”: na latinskom *christianus* a u bosanskome govoru *krstjanin*. Taj se izraz pojavljuje već u prvom dokumentu koji potiče iz same Bosne. Slijedom drugih pritužbi o herezi u Bosni (od kojih su neke, kao što smo vidjeli u 2. poglavlju, bile potaknute političkim suparništvom), papa je 1203. godine poslao u Bosnu svoga legata. Njegova je zadaća bila da ustanovi da li je istina što tvrdi Kulin ban da njegovi podanici “nisu heretici nego katolici”. Posljedica toga bijaše skup bosanskoga svećenstva na Bilinom polju u aprilu iste godine, gdje su potpisali deklaraciju kojom su se obavezali da će se popraviti. Obećali su da će priznavati vrhovnu vlast Rima, primati katoličke svećenike u svoje samostane, obnoviti oltare i križeve na mjestima bogosluženja, prakticirati isповijed i pokoru, držati se praznika i posta prema rimskom kalendaru, pričešćivati se najmanje sedam puta na godinu, da neće dopuštati da muškarci i žene žive u samostanima zajedno i da će uskraćivati utočište hereticima. Isto su tako obećali da neće više svojatati samo za se ime “krstjanin” nego da će se umjesto toga nazivati *fratri*, “braća”.¹⁰⁶

Najčudnija je stvar u toj deklaraciji što se нико u njoj ne odriče hereze pod zakletvom. Možda neke od tačaka podrazumijevaju heretičko ponašanje, recimo odsutnost oltara i križeva, ali možda podrazumijevaju i običan nemar i nebrigu. Hereza se izričito spominje samo na jednom mjestu, kad se obećava da će se uskraćivati utočište hereticima, po čemu se da zaključiti da legat nije same bosanske svećenike smatrao hereticima. S obzirom na to da se ovdje izričito spominje upotreba riječi “christianus”, i s obzirom na upotrebu naziva “krstjanin” u kasnijim stoljećima (kad je Rim svakako Crkvu bosansku smatrao heretičnom), mnogi su povjesničari bili u napasti da u ovu deklaraciju učitaju sveukupni sistem “bogumilskog” vjerovanja i ustrojstva što ga u mislima povezuju sa krstjanima potpuno razvijene šizmatičke Crkve bosanske. To je istraživačka metoda koja povjesničarima osigurava da otkriju samo ono što već znaju. Do najboljeg rješenja misterija Crkve bosanske doći ćemo ako pođemo u suprotnom smjeru: ako pogledamo što je naziv “christianus” mogao značiti u ono vrijeme, pa onda razmotrimo koja se skrivena značenja mogu unijeti u njenu kasniju povijest.

Mnogi su autori uočili da je osnovna struktura crkve čiji su se predstavnici okupili na Bilinom polju bila redovnička. Starještine koje su se ondje sastale bili su “priori” koji su predstavljali svoje “bratovštine” i koji su obećali da će se ubuduće nazivati “braća”. Neka su se od njihovih obećanja izričito odnosila na životne običaje u samostanima. Ali kakvi su to bili samostani? Osnovni je red u zapadnom kršćanstvu bio benediktinski, pa su neki naučnici (posebno katolički) prepostavili da su ti bosanski redovnici bili neka vrsta rustikalnih benediktinaca, samo što nema nikakve potvrde o aktivnosti benediktinaca u Bosni.¹⁰⁷ Rješenje je pronašla jedna suvremena povjesničarka, Maja Miletić, koja je shvatila da je zajednički život muškaraca i žena što se spominje u deklaraciji ostatak ranokršćanske prakse “dvojnih samostana”, koji su bili dopušteni u redu svetog Vasilija, osnivača samostanske tradicije u istočnom kršćanstvu. [Nije riječ o formalnom pravilniku kao u redu sv. Benedikta, nego prije o nizu ustaljenih običaja u istočnoj manastirskoj tradiciji.] (Deklaracija nije jedina potvrda takve prakse: u starijoj literaturi, koja počinje spisima pape Pija II iz 15. stoljeća, spominju se i neki zabačeni samostani u Bosni u kojima žive žene što dvore isposnike.)¹⁰⁸ Takvih je samostana bilo u ranoj Keltskoj crkvi, a njihovi su se članovi često nazivali *christiani*. U njima su mogle obitavati cijele porodice, što je dovelo do određenog potiranja

¹⁰⁶ “ecclesia dalmatiae” odnosi na Srbiju (*Krstjani i jeretička crkva*, str. 124-127); ali navedeni dokazi djeluju suviše zbrkano da bi mogli poduprijeti takav precizan međuodnos.

¹⁰⁶ O tom tekstu vidi Migne, ur., *Patrologia latina*, sv. 215.

¹⁰⁷ Džaja, *Die “bosnische Kirche”*, str. 55.

¹⁰⁸ Fine, *Bosnian Church*, str. 64; Matasović, “Tri humanista o patarenima”, str 237,240.

razlike između samostanskog i laičkog života. (Potpisnici deklaracije na Bilinom polju obećali su i da će nositi pravi redovnički habit kako bi se razlikovali od svjetovnjaka.) Takvi su samostani često igrali ulogu u laičkom društvu *hospitia* - bilo kao svratišta za putnike ili bolnice za bolesnike. (U deklaraciju je uključena i obaveza da će se osnovati posebna groblja za putnike koji umru u samostanu.) Upravitelj je *hospitiuma* bio *hospitalarius* ili, kraće rečeno, *hospes*: gost. A to je i doslovno značenje titule *gost* koju poslije nalazimo daje koriste istaknuti pripadnici Crkve bosanske.¹⁰⁹

Sad odjednom, jednim udarcem, mnogo toga što je bilo zagonetno u kasnijoj povijesti Crkve bosanske dolazi na svoje mjesto. Kao što se vidi iz nekoliko kasnijih izvora, osnovno je značenje riječi "krstjanin" bilo "monah": sredinom 15. stoljeća, naprimjer, herceg Stjepan Vukčić spominje znamenitog člana Crkve bosanske, gosta Radina, kao jednog od svojih "monaha".¹¹⁰ Naprosto nije potrebno prilagođavati strukturu Crkve bosanske, kao što je pokušao Rački, Prokrustovoj postelji bogumilske ili katarske hijerarhije. Posebne titule koje su ostale zapisane potpuno odgovaraju redovničkoj strukturi. Poglavar cijele crkve nazivao se *dqed: nonnus*, latinska riječ koja to isto znači, koristila se i u istočnim i u zapadnim redovima za vrhovne priore ili opate.¹¹¹ Ostale dvije titule što se spominju u dokumentima odnosile su se na starije članove ili dužnosnike u samostanima: *starac* i *strojnik*. Te titule, kao i *gost*, nisu se međusobno isključivale; u hronikama misija u Dubrovniku u 15. stoljeću spominju se "dvanaest strojnika uključiv i gosta Radina" te "naši strojnici, starac Mišljen i starac Bilko".¹¹²

Riječ "strojnik" ima jak prizvuk značenja poslužitelja koji dvori goste; vjerovatno i ovo treba da podsjeti na društvenu ulogu samostanskih *hospitia*. Aluziju na to nalazimo čak i na natpisu najednom bosanskom grobu: "Ovdje počiva dobri čovjek gost Mišljen za koga je Abraham, kako je i red, pripremio svoje veliko gostoprимstvo."¹¹³ Spominjanje Abrahama možda je aluzija na dva mjesta u Novom zavjetu gdje se navješćuje da će pravednici, poslije smrti, sjediti uz Abrahama kao njegovi gosti.¹¹⁴ A spominjanje "reda" ukazuje da se gostoljubivost smatrala bitnom dužnošću u samostanima Crkve bosanske. Iz mnogih dokumenata što se čuvaju u dubrovačkim arhivima jasno proizilazi da su bosanski samostani i dalje igrali važnu ulogu kao prenoćišta za putnike i trgovce: vlaški su trgovci često ostavljali u njima svoju robu, a neki su samostani možda bili i carinarnice.¹¹⁵ U spisima se umjesto "samostan" govori *hiža*, što može značiti obična kuća ali i samostansko zdanje. Na mnogim mjestima gdje su stajale te hiže da se iz očuvanih imena mjesta zaključiti da je uz njih obično stajala i crkva.¹¹⁶ Hiže su vjerovatno bile skromna zdanja u kojima su prebivali i laici, pa se značenje možda donekle zamutilo, ali ne treba pretpostavljati da su to bile obične svjetovne kuće u kakvima se odvijala aktivnost katara u Francuskoj.¹¹⁷

¹⁰⁹ Miletić, I "Krstjani" di Bosnia, str 50-66, 117-121. Dragojlović također bilježi da se u početku slavenskog redovništva naziv gast (= gost) katkad koristi za igumanu ili opata (Krstjani i jeretička crkva, str. 157). Fine daje nekoliko korisnih komentara o redovničkom karakteru deklaracije (Bosnian Church, str 126-134), ali je glavni nedostatak njegove knjige taj što nije znao za djelo Maje Miletić kad ju je pisao.

¹¹⁰ Maja Miletić podstatre dokaze u I "Krstjani" di Bosnia, str. 52-53; bilježi kako se "christianus" koristio u tom smislu i u nekim ranim slavenskim izvorima u Kijevu i Pragu (str. 65-66). Vidi također Dragojlović, Krstjani i jeretička crkva, str. 150-151.

¹¹¹ Miletić, I "Krstjani" di Bosnia, str. 102; Fine dodaje (Bosnian Church, str. 155) da se taj naziv koristio kao titula starijeg opata u Hrvatskoj u 11. stoljeću.

¹¹² Kniewald, "Hierarchie und Kultus", str. 588-589.

¹¹³ Vidi Miletić, I "Krstjani" di Bosnia, str. 112. zbog originalnog teksta i prijevoda (bolje od prijevoda kod Fine, Bosnian Church, str. 262).

¹¹⁴ Evandelje po Mateju 8, 11 ("Zato vam velim da će mnogi doći s istoka i zapada te sjesti za stol s Abramom, Izakom i Jakovom u kraljevstvu nebeskom"); Evandelje po Luki 16,19-31 (priča o škrtonom bogatšu i siromašnom Lazaru). Čini mi se da Fineova tvrdnja da taj natpis sam po sebi dokazuje prihvatanje Starog zavjeta (Bosnian Church, str. 262) nije baš tako uvjerljiva.

¹¹⁵ Fine, Bosnian Church, str. 256-260.

¹¹⁶ Ibid., str. 176-177.

¹¹⁷ U vezi s katarskom teorijom vidi Loos, Dualist Heresy, str. 298-302.

Naposljeku, još jedna karakteristika Crkve bosanske dolazi na svoje mjesto ako shvatimo daje to bila redovnička organizacija zasnovana po uzoru na red svetog Vasilija i da je umnogome bila bliska istočnom pravoslavnom ustroju. Te manastire svetog Vasilija, koji su se pripojili Rimokatoličkoj crkvi i koji su (dok se Crkva bosanska nije otcijepila) priznavali vrhovništvo Rima, vjerovatno su osnovali ljudi što su pripadali istočnjačkoj tradiciji. Nije nemoguće da je dodir uspostavljen preko Dalmacije; veza između dalmatinskih gradova i Carigrada, koja je bila snažna u devetom stoljeću, zavještala je mnoge bizantske vjerske tradicije tim gradovima u srednjem vijeku, između ostalog i kult nekih istočnjačkih svetaca.¹¹⁸ Prema jednoj teoriji, učenici svetoga Ćirila i Metoda, kad su se potkraj devetog stoljeća vraćali iz Moravske, navratili su u Bosnu i utemeljili u njoj samostanski poredak.¹¹⁹

Premda nemamo neposrednih svjedočanstava iz 10. i 11. stoljeća, možemo pretpostaviti da su održavane neke veze s crkvenim redovima u susjednim zemljama na istoku. Iako je Bosna jedno i pol stoljeće prije toga, nakon raskola na istočnu i zapadnu crkvu, pripala Rimskoj crkvi, iz deklaracije 1203. godine jasno proizilazi da su se u bosanskim samostanima očuvali neki običaji istočne crkve. Nisu se, recimo, držali praznika i posta prema rimskom kalendaru; to vjerovatno znači da su se služili kakvim istočnim kalendarom (prije nego nikakvim). I zaista, još 1466. godine, u oporuci gosta Radina, može se jasno razabratи da Crkva bosanska slavi praznike prema istočnom kalendaru, praznike koji nisu priznati na Zapadu.¹²⁰ Ne znamo da li je Rim dopuštao (možda i jest) upotrebu istočne liturgije u Bosni u ranom srednjem vijeku, ali znamo da se liturgija služila na slavenskom jeziku, kao što se služila i u velikom dijelu katoličke Hrvatske, gdje je bila u upotrebi "glagoljaška" verzija rimske liturgije.¹²¹ Jedan od misterija u srednjovjekovnoj povijesti Bosne jest i pitanje što se dogodilo s katoličkim svećenicima koji nisu bili redovnici. Možda su se malo-pomalo izgubili, iako jedan povjesničar vjeruje da je otkrio tragove "glagoljaškog" svećenstva u čitavom razdoblju srednjeg vijeka.¹²² Svećenici koji su govorili slavenski u dalmatinskim gradovima znali su zasigurno i talijanski i prošli su propisno teološko školovanje na latinskome. Ali većina onih svećenika (i u samostanima i izvan njih) koji su bili rođeni i odrasli u Bosni vjerovatno su govorili samo slavenski i teško da su im bila dostupna standardna djela rimokatoličke teologije. U onim razdobljima kad je Bosna bila odsječena od Rimske crkve, zasigurno je bila zaista vrlo izolirana.

Kao što smo vidjeli, Bosna je bila odsječena od centralne crkve od sredine 13. stoljeća, kad je sjedište bosanske biskupije premješteno u Slavoniju koja je bila pod ugarskom vlašću, pa do sredine 14. stoljeća kad su u Bosnu stigli franjevci. Crkva bosanska vjerovatno je bila izvan katoličke jurisdikcije još od tridesetih godina 13. stoljeća, a kako je postupno jačala svoju samostalnost, zasigurno je morala kad-tad nastupiti tačka na kojoj je *de facto* došlo do raskola s Rimom.¹²³ Za veći dio ovoga razdoblja što je trajalo više od jednog stoljeća, imamo vrlo malo podataka o Crkvi bosanskoj. Od osamdesetih godina 13. stoljeća sporadično se spominju, u nebosanskim izvorima, bosanski "heretici". Kako nikad nije došlo do formalnog raskola, možda se taj izraz slobodno koristio u smislu "šizmatika" a da u pitanju nisu bile doktrinarne razlike većih razmjera. (Kad se u katoličkim dokumentima uistinu spominju "šizmatici", onda se to uvijek odnosi na članove Istočne pravoslavne crkve, koja je formalno bila u raskolu s Rimom.) A možda je bila riječ i o pravim hereticima kakvi su bili sljedbenici

¹¹⁸ Vidi Jireček, "Die Romanen in den Städten Dalmatiens", dio prvi, str. 50-57.

¹¹⁹ Kniewald, "Flieharchic und Kultur", str. 600. Crkva je bila zabranila otvaranje bilo kakvih novih "dvojnih samostana" 787. godine (Miletić, I "Krstjani" di Bosnia, str. 56), ali možda se smatralo da je ta zabrana mrtvo slovo na papiru zato što su već postojeći dvojni samostani i dalje djelovali.

¹²⁰ Lambert, *Medieval Heresy*, prvo izd., str. 377-378.

¹²¹ Džaja, *Die "bosnische Kirche"*, str. 35. Glagoljska se liturgija očuvala u mnogim dijelovima Dalmacije i Hrvatske sve do protoreformacije: vidi Zimmermann, *Reformation bei den Kroaten*, str. 5, 20.

¹²² Džaja, "Fineova interpretacija", str. 58-59.

¹²³ Fine, *Bosnian Church*, str. 137-150.

dualističkog krivovjerja na dalmatinskoj obali, koji su zasigurno postali aktivniji u Bosni kad se jednom Bosna izvukla iz djelokruga dalmatinskih katoličkih biskupa.

Dakako da je moguće da su neki dualisti djelovali u Bosni. Pitanje je samo koliko su uticali na Crkvu bosansku. Postoji samo jedno svjedočanstvo iz same Bosne koje, čini se, potvrđuje da je taj uticaj bio zaista velik. Riječ je o bosanskom rukopisu na slavenskom jeziku (dva kratka niza odgovora, iz molitvenika i citata iz Ivanova Evandželja), koji vjerno slijedi tekst katarskog rituala za koji se zna da se koristio u Lyonu u 13. stoljeću.¹²⁴ Ali taj ritual možemo nazvati heretičnim samo zato što mislimo da je heretičnog porijekla. Sadržaj mu nipošto nije heretičan: u njemu nema ničega što bi se protivilo matici katoličke ili istočne pravoslavne teologije. On se zapravo sastoji, kao što je uočio Dragoljub Dragojlović, od odlomaka iz liturgije Istočne pravoslavne crkve i onoga dijela Ivanova Evandželja što se u Pravoslavnoj crkvi čita pri bogosluženju na Uskrs. Isto je tako, na temelju lingvističke analize, zaključio da je taj ritual pravobitno sročen u pravoslavnoj arhiepiskopiji u Ohridu (u Makedoniji) najkasnije na početku 11. stoljeća - u vrijeme kad katari kao takvi nisu ni postojali.¹²⁵ Umjesto tvrdnje da bosanski tekst potiče iz Lyona, mnogo je razboritija pretpostavka da je lionski tekst izведен iz nekog ranijeg istočnog pravoslavnog izvornika. Isti ovakav naučni pristup opovrgnuo je i ideju da je Crkva bosanska usvojila "katarski" obred blagoslovljenja, lomljena i dijeljenja kruha - svojevrsnu heretičku pričest. Znamo da su katari zaista tako radili u svojim kućama prije jela; u nekim ranim dokumentima spominje se kako "svećenici" Crkve bosanske čine nešto slično.¹²⁶ Ali isto je tako bilo uobičajeno u istočnim manastirima da se prije zajedničkog obroka izmoli Očenaš i da se blagoslovi, lomi i dijeli kruh.¹²⁷ Kad su katolici izvan Bosne saznali za to, možda su zaista prepostavili da je riječ o heretičkom obredu. Ali gotovo je sigurno da su upravo katari kopirali (doduše, u svjetovnom ambijentu i prožeti pravim heretičkim vjerovanjima) jedan stariji neheretički istočni običaj.

Može se na kraju pretpostaviti da su neki heretici koji su bili pod uticajem dualizma u toj regiji prolazno uticali na Crkvu bosansku za dugih godina njene izolacije od ostalih crkava. Ali od te skromne pretpostavke trebalo bi u mašti izvesti golem skok da bi se stiglo do uvjerenja da su dualisti preuzeli Crkvu bosansku u svoje ruke, preobrazili njenu redovničku hijerarhiju u katarsku svjetovnjačku strukturu i zamijenili rustikalnu ali u biti pravovjernu kršćansku teologiju u radikalno heretički sistem vjerovanja.

Većina očuvanih svjedočanstava u suprotnosti je s takvom tvrdnjom. Katari i bogumili grozili su se od simbola križa, a križ se pojavljuje u zaglavju nekolikih dokumenata Crkve bosanske. Katari i bogumili nisu priznavali Stari zavjet, a jedan od sačuvanih biblijskih rukopisa Crkve bosanske sadrži i Knjigu psalama. Katari i bogumili nisu priznavali misu, a u oporuci gosta Radina izričito se zahtijeva da se odsluže mise za njegovu dušu. Katari i bogumili bili su protiv upotrebe crkvenih građevina, a ima valjanih dokaza da se Crkva bosanska i dalje služila samostanskim zdanjima uz koja su stajale i crkve. Katari i bogumili odricali su se vina i mesa, a u prvim osmanlijskim katastarskim knjigama u Bosni zabilježeno je da su neki krstjani posjedovali vinograde, a nema razloga vjerovati da su ikad bili vegetarijanci. (Pokazalo se da je jedini tobožnji dokaz koji je na to upućivao potekao od pogrešnog čitanja jedne riječi u oporuci gosta Radina: ta riječ ne glasi *mrstti*, nego *mrski*.)

¹²⁴ Što se tiče ta dva teksta vidi Solovjev, "La Messe cathare"; važnu ispravku njegovog tumačenja jedne rečenice vidi u Wakefield i Evans, Heresies, str. 781. U rukopisu se spominje "doba djeda Ratka", pa zasigurno potiče iz same Crkve bosanske. Vjerovatno je nastao sredinom 15. stoljeća, ali je tekst prepisan iz ranijeg izvora.

¹²⁵ Dragoljović, Krstjani i jeretička crkva, str. 208-213.

¹²⁶ Lambert, Medieval Heresy, drugo izd., str. 109 (o katarima); Orbini, Regno de gli Slavi, str. 354 (o Crkvi bosanskoj).

¹²⁷ Dragoljović, Krstjani i jeretička crkva, str. 173-174.

Katari i bogumili nisu priznavali kalendar svetaca, a u dokumentima Crkve bosanske, pa i u oporuci gosta Radina, spominje se proslavljanje nekoliko svetaca. I tako dalje.¹²⁸

Opći značaj Crkve bosanske bio je također vrlo različit od onoga što obično dovodimo u vezu s bogumilima ili katarima. Te su heretičke sekte bile asketske i puritanske, suprotstavljene bogatstvu i svjetovnoj moći crkava, i odricale su se zemaljskih dobara. Crkva bosanska u svom punom procвату (u 14. i na početku 15. stoljeća) posjedovala je veliku moć, a njeni su velikodostojnici potpisivali povelje i obavljali diplomatske misije. Kraljevi kao što su Stjepan Kotromanić i Tvrtko, iako nisu bili pripadnici Crkve bosanske, održavali su s njom prijateljske odnose; čini se da su i neke velike plemićke porodice pripadale toj crkvi.¹²⁹ Najpoznatiji velikodostojnik Crkve bosanske gost Radin bio je stariji savjetnik hercega Stjepana Vukčića i očito je i sam bio bogataš: u oporuci je ostavio 5 000 dukata u gotovini, konje, srebrne i zlatne tanjire, “plašt ukrašen krznom i zlatom” i “crveni plašt od svile sa šesterostrukim nitima ukrašen krznom i samurovinom a što mi ga je podario Gospodar Kralj Matijaš”.¹³⁰ To je zaista daleko od onih skromnih prvih katara koji su sami o sebi govorili da su *pauperis Christi* - Kristovi siromašci.

Kad su jednom franjevci zasukali rukave u Bosni sre-dinom 14. stoljeća, Rimokatolička se crkva uhvatila ukoštač s Crkvom bosanskog. Imamo nekoliko izvještaja o neprijateljstvu “heretika” spram franjevaca: prema jednoj poznatoj priči o energičnom franjevačkom vikaru Jakovu Markijskome, koja je navedena u postupku za njegovu kanonizaciju 1609. godine, “heretici” su otpili noge propovjedaonice u samostanskoj crkvi u Visokom dok je on s nje propovijedao. (Zauzvrat je on prokleo krvce pa su se svi njihovi potomci rodili s defektnim nogama.)¹³¹ Nažlost, nije sačuvan nijedan franjevački izvještaj o vjerovanjima pripadnika Crkve bosanske. Jedan zahtjev za upute franjevačkog vikara u Bosni ponukao je papu da mu odmah potanko odgovori poslanicom u kojoj se spominju heretici, šizmatsici i nepropisno zaređeni svećenici, ali nema ni riječi o dualističkim vjerovanjima.¹³² Ipak, katolici su u Italiji opet pričali o Bosni kao o mjestu punom “heretika” prilično neodređene vrste. Naziv “pataren”, koji se obično koristio kao opća etiketa za Crkvu bosansku u izvještajima što su pristizali preko Dubrovnika i drugih dalmatinskih gradova, zasigurno je budio sjećanje na katarske krivovjernike u sjevernoj Italiji. A naglo širenje franjevačke vikarije u Bosni značilo je, kao što smo vidjeli, da se i kojekakvi istočnoevropski heretici mogu označiti kao “bosanski”. U dokumentu koji je 1372. godine potpisao papa Grgur XI zahtjeva se hitno preobraćanje “nevjernika” u Bosni, naročito onih koji žive u Transilvaniji; u jednom drugom katoličkom spisu nabrajaju se zablude husita koji žive u “Moldaviji” (Moravskoj?) i završava ovako: “Ovo je kraj kratkog pregleda sastavljenog protiv zabluda i heretičkih postavki Kraljevine Bosne.”¹³³

U ovom kontekstu moramo gledati na talijanske dokumente iz toga razdoblja u kojima se spominju katari ili dualizam u Bosni. Zagonetno svjedočanstvo predstavlja inkvizicijski izvještaj iz 1387. godine u Torinu, koji sadrži priznanje (iznuđeno mučenjem) Giacoma Becha da je stupio u katarsku sektu u planinama zapadno od Torina. Rekao je da je jedan član te sekte bio iz “Sclavonije”, a da je nekoliko članova Talijana putovalo u “Bosnu” da ondje usavrše svoje poznavanje katarskog nauka. Bech je tvrdio da je i on dobio novac da tamo oputuje, ali da se nije mogao otisnuti preko mora zbog loših vremenskih prilika.¹³⁴

¹²⁸ O svim ovim tačkama (i o drugima) raspravlja se kod Fine, *Bosnian Church*, str. 357-361, osim u podacima izvučenim iz oporuke gosta Radina (o tome vidi Lambert, *Medieval Heresy*, prvo izd., str. 374-380) i podacima izvađenim iz osmanlijskih defter-a (vidi Oku, “Les Kristians de Bosnie”, str. 125). O drugim razlikama vidi Dragojlović, *Krstjani i heretička crkva*, str. 165-172, 199-201.

¹²⁹ Fine, *Bosnian Church*, str. 264-275.

¹³⁰ Lambert, *Medieval Heresy*, prvo izd., str. 375-376; kralj Matijaš bio je Matthias Corvinus iz Ugarske.

¹³¹ Lasić, *De vita et operibus S. Iacobi*, str. 438. To je najzločudnije od četiri čuda koja je sv. Jakov učinio u Bosni.

¹³² Knewald, “Vjerodostojnost latinskih izvora”, str. 156-163.

¹³³ Fermedžin, ur., *Acta Bosnae*, str. 38,248.

¹³⁴ Loos, “Les Derniers Cathares”.

Spominjanje "Sclavonije" upućuje na vezu s dualističkom tradicijom na dalmatinskoj obali. Nije teško zamisliti Talijane kako putuju onamo (gdje se talijanski uveliko govorio) zbog vjerskih uputa, a neće biti naodmet prisjetiti se da je u to vrijeme velik dio primorja pripadao bosanskom kraljevstvu, ali je mnogo teže povjerovati da su putovali u daleku unutrašnjost Bosne gdje se govorio samo jedan jezik. Osim toga, Bechova priča o tome kako je želio otploviti onamo ali mu to nije pošlo za rukom, zvuči ipak nekako nategnuto, poput priznanja na suđenju vješticama, kad su optužene tvrdile da se vještice sastaju i da su i one bile pozvane na takav skup, ali da su pukim slučajem bile spriječene - spašavajući se tako od rizika da puste mašti na volju.

Isto je tako teško povjerovati popisima "zabluda bosanskih heretika", koje su sastavljeni franjevcima u Italiji potkraj 14. stoljeća i koji su prikazivali Bosance kao tvrdokorne dualiste katarskog ili bogumilskog tipa. Jedan od tih popisa počinje ovako: "Prvo, da postoje dva boga i da je veći bog stvorio sve duhovne i nevidljive stvari, a manji bog, Lucifer, sve tjelesne i vidljive stvari." Nadalje se odbacuju Stari zavjet, misa, crkvene građevine i slike, a "posebno križ".¹³⁵ To je možda moglo vrijediti za neku malu sekstu "sclavonskih" ili "dalmatinskih" heretika, ali, kao što smo vidjeli, ima valjanih razloga vjerovati da to nije bio istinit izvještaj o Crkvi bosanskoj. Zapravo se ti popisi "zabluda" tako dobro slažu s katarskim modelom da se nameće prilično očito objašnjenje: kad je od talijanskih klerika zatraženo da iznesu analize ili opovrgnuća "patarenskih" zabluda, oni bi jednostavno potražili u svojim knjižnicama traktate napisane protiv "patarena" (drugim riječima, talijanskih katara) i najposlije sročili pregled katarskih vjerovanja.¹³⁶ Slične se sumnje neminovno javljaju i kad je riječ o sistematskom popisu "manihejskih" zabluda kojih su se morala odreći tri bosanske plemića na zahtjev inkvizitora, Juana de Torquemade, 1461. godine u Rimu. Isto je tako upitna i sva osnova nenađane provale papinskih pogrda na račun "manihejaca" u Bosni u četrdesetim i pedesetim godinama 15. stoljeća.¹³⁷

U četrdesetim godinama franjevačka je ofanziva (kao što smo vidjeli u prethodnom poglavlju) bila već u punom zamahu. Negdje pred proljeće 1453. godine *dqed* ili glavar Crkve bosanske napustio je teritorij same Bosne i potražio utočište kod hercega Stjepana Vukčića. Nešto kasnije te iste godine, sudeći po pismu patrijarha Gennadiosa II u Carigradu, *dqed* je prešao na pravoslavnu vjeru.¹³⁸ Ako je taj podatak tačan, valja pretpostaviti da je Crkva bosanska bila već znatno oslabljena tim *dqedovim* postupkom, još prije nego što je kralj Tomaš 1459. godine počeo službeno progoniti Crkvu bosansku. Došlo je do oštrog nadmetanja između Katoličke i Pravoslavne crkve oko toga koja će od njih dvije primiti pod svoje okrilje više bivših pripadnika Crkve bosanske. Jedan je franjevac zapisao da su mnogi "heretici" prešli na katoličku vjeru, ali da im je Episkop Srba ("Rascianorum": žitelja Raške) zabranio da se pomire s Rimom.¹³⁹ Pošto je pridobio bosanskog *dqed* da svoju stranu, možda je računao da i on ima pravo na svoje stado? Stoga je akcija koju je poduzeo 1459. godine kralj Tomaš vjerovatno imala za cilj spriječiti daljnji odliv vjernika u krilo Pravoslavne crkve. Prisilno preobraćanje 2 000 krstjana i odlazak četrdesetorice najtvrdokornijih u Hercegovinu zasigurno su slomili kičmu Crkvi bosanskoj. Premda ne znamo tačan broj njihovih samostana, zasigurno je riječ o glavnini Crkve bosanske. Kad je 1466. godine gost Radin pismeno zatražio od Mlečana odobrenje da se skloni u Mletke ako ga Osmanlije natjeraju u bijeg, zapitao je usput da li može povesti sa sobom i pedeset-šezdeset članova svoje sekte. To

¹³⁵ Kniewald, "Vjerodostojnost latinskih izvora", str. 168-169.

¹³⁶ Vidi Fineove komentare: *Bosnian Church*, str. 56-58.

¹³⁷ Ibid., str. 58, 308-309; i vidi Matasović, "Tri humanista o patarenima". Tvrdnja Nicolasa Lopeza Martineza da je Torquemada zasigurno imao detaljne informacije o Bosni vrlo je neuvjerljiva (Torquemada, *Symbolum pro informatione manichaeorum*, "Introducccion", str. 20-23).

¹³⁸ Dragojlović, Krstjani i jeretička crkva, str. 109-111.

¹³⁹ Fermendžin, ur., *Acta Bosnae*, str. 225.

je vjerovatno bio ukupan broj preostalih pripadnika Crkve, uključujući tu i onu četrdesetoricu najtvrdokornijih.¹⁴⁰

Što se tiče običnih, laičkih članova, moguće je da ih Crkva bosanska nikad nije mnogo imala, jer kao sasvim redovnički ustrojena organizacija nije imala potrebnu teritorijalnu strukturu župa. Osim toga, koliki god bio broj laičkih pripadnika u doba njena procvata, taj je broj morao znatno opasti za više od jednog stoljeća katoličkog prozelitizma potpomognutog državom. Stoga se čini da se u vrijeme kad su Osmanlije preuzele vlast, Crkva bosanska bila već raspala i stvarno ugasila. U osmanlijskim katastarskim knjigama u Bosni za 15. i 16. stoljeće, u kojima su ljudi razvrstani po vjerskoj pripadnosti, neki su bili uneseni i kao *kristian* (nasuprot uobičajenoj riječi za kršćane, *gebr* i *kafir*, što znači nevjernik, kojom bijahu označeni i katolici i pravoslavni). U prvim takvim knjigama navedena su dva-tri čitava sela kao *kristian*, ali je njihov ukupan broj neznatan: u svom tom razdoblju pojavljuje se manje od 700 takvih pojedinaca.¹⁴¹ Povjesničar koji je proučio tu građu (i koji je pristaša “bogumilske” teorije) drži da su ti *kristianlar* samo “izabranici” Crkve bosanske, a da su obični članovi navedeni pod oznakom *gebr* ili *kafir*. Ipak, neće biti da ima pravo. Osmanlije su tu navodile samo vjersku pripadnost: musliman, jevrej, nevjernik i kristian.¹⁴² U cijelom razdoblju od 1468. godine (prve katastarske knjige) do potkraj 16. stoljeća samo dva imena nose titulu gost. Reklo bi se da je na taj način očuvan sičušan ostatak tradicije održavajući se nasljeđivanjem zaređenja u stilu “sam svoj majstor”. Jedan katolički svećenik, Albanac Peter Masarechi, koji je obišao Bosnu u dvadesetim godinama 17. stoljeća, spominje u svom izvještaju “patarene” koji žive bez pravih svećenika i sakramenata, “sa svećenikom koga je izabrao sam narod, bez ikakva zaređenja”.¹⁴³

¹⁴⁰ Fine, *Bosnian Church*, str. 334.

¹⁴¹ Okić, “Les Kristians de Bosnie”, str. 129-130.

¹⁴² Ibid., str. 115. Neki od ovih *kristianlar* navedeni su u popisima sa svojim sinovima (str. 131), a znamo da su i bosanski redovnici i bogumilski “izabrani” morali biti neoženjeni.

¹⁴³ Draganović, “Izvješće apostolskog vizitatora”, str. 44. Međutim, Masarechi je uključio u svoj izvještaj i građu koju je napabirčio o patarenima iz ranije pisanih izvora (Fine, *Bosnian Church*, str. 65-68); nije jasno koje je od svojih komentara dao iz prve ruke a koje su tadašnje informacije.

4. Rat i osmanlijski poredak, 1463-1606.

Turska je vojska vrlo brzo osvojila Kraljevstvo Bosnu na početku ljeta 1463. godine. Otada je središnji dio stare Banovine Bosne, zajedno s uporištem koje su Osmanlije već bile uspostavile u kraju oko Sarajeva, ostao pod stalnom osmanlijskom vlašću, iako su Osmanlije iste jeseni povukle odatle glavninu svojih oružanih snaga. Međutim, ono što je osmanlijska vojska bila osvojila u sjevernoj polovici Bosne ubrzo je opet preoteo ugarski kralj Matijaš Korvin. Janjičar srpskog porijekla, čija se autobiografija očuvala do današnjih dana, ostavljen je bio sa svega osam ljudi da brani tvrđavu Zvečaj nedaleko od Jajca. Čim se sultan povukao, ugarske su jedinice opsjele i Zvečaj i Jajce, pa su se posade naposljetku predale.¹⁴⁴ Kralj Matijaš osnovao je novu "banovinu" Bosnu pod ugarskom vlašću na tim sjevernim teritorijima, a godine 1471. dodijelio je banu naslov "kralja Bosne". Premda se to "kraljevstvo" ubrzo znatno smanjilo pod osmanlijskim naletima, dio koji je preostao odolijevao je još više od 80 godina. Međutim, u dvadesetim godinama 16. stoljeća grad Jajce bio je gotovo neprestano pod osmanlijskom opsadom, a hranu mu je dostavljao oružani konvoj iz ugarske Slavonije svega četiri puta na godinu.¹⁴⁵ Osmanlije su napokon osvojili Jajce 1527, pošto su prethodne godine bili potukli ugarsku vojsku u sudbonosnoj bici na Mohačkom polju.

Sve manji dio Hercegovine također je odolijevao Osmanlijama i poslije 1463. godine. Herceg Stjepan Vukčić Kosaca uspio je iznova zadobiti svoj teritorij potkraj te godine, ali su Osmanlije veći dio ponovo zauzeli nakon dvije godine: herceg se morao skloniti u utvrđenu luku Novi (koja je poslije preimenovana u Herceg-Novi), gdje je i umro 1466. godine.¹⁴⁶ Njegov drugi sin Vlatko, koji je naslijedio od njega titulu hercega, učinio je sve što je mogao da osigura ugarsku i mletačku pomoć ne bi li odbranio preostali teritorij. Ali na kraju se samo zapleo u daljnje sukobe s drugima, Dubrovčanima i lokalnim plemićima. U sedamdesetim godinama 15. stoljeća plaćao je danak Osmanlijama, a 1481. i 1482. godine osmanlijska je vojska zauzela i posljednje tvrđave na hercegovačkom tlu.¹⁴⁷

Iz svih se ovih događaja vidi da Osmanlijsko carstvo bijaše strahovita i vrlo djelotvorna vojna mašinerija. Za vladavine Mehmeda II (1451-1481) uslijedio je izvanredan niz osvajanja i izazova susjednim silama: pošto je 1453. godine osvojio Carigrad, produžio je dalje i zauzeo sjevernu Srbiju, dijelove Anadolije, Vlaške, Bosne i Hercegovine, porazio mletačku vojsku u Grčkoj, upao u Moldaviju i Ugarsku, opsjedao otok Rodos i spremao se na veliku invaziju Italije kad je umro. Njegov nasljednik Baježid II (1481-1512) više se posvetio sređivanju carstva, ali je svejedno ratovao s Moldavijom, Poljskom, Ugarskom i Mlecima. Sulejman Veličanstveni (1520-1566) ponovo je udario na sjeverozapad: u prvih 13 godina svoje vladavine sveo je veći dio Ugarske na status vazalnog teritorija i samo što nije osvojio Beč. Mirovni ugovor koji je 1533. godine sklopio s Austrijom označava početak dugog razdoblja gdjekad krvavog ali uglavnom statičnog sučeljavanja osmanlijskog i habsburškog carstva; do kraja tog stoljeća obje strane izgradile su jedna nasuprot drugoj pograničnu zonu koju je čuvala mreža utvrda i ratobornih seljaka kojima se samo donekle moglo vladati.¹⁴⁸ Sporadični pljačkaški upadi postali su normalna stvar, ali vojna aktivnost na bosanskoj granici bivala je intenzivnija kad god bi sultan poveo rat širih razmjera protiv Habsburgovaca - kao što je, naprimjer, bilo za Sulejmanova posljednjeg pohoda na Ugarsku 1566. godine. Posljednji veliki osmanlijsko-habsburški rat, koji se vodio od 1593. do 1606. godine, zapravo su

¹⁴⁴ Lachmann, ur., *Memoiren eines Janitscharen*, str. 140.

¹⁴⁵ O jednom dramatičnom izvještaju o ekspediciji koja je dopremila hranu u Jajce 1525. godine vidi G. Wenzel, ur., *Marino Sanuto vilagkronikajanak tudositásai*, sv. 3 (= 25), str. 332-342.

¹⁴⁶ Ćirković, Herceg Stefan Vukčić-Kosača, str. 260-267.

¹⁴⁷ Šabanović, *Bosanski pašaluk*, str. 44-47; Fine, *Late Medieval Balkans*, str. 585-589.

¹⁴⁸ Jezgrovit ali podroban prikaz osmanlijske ekspanzije vidi kod Shaw, *History of the Ottoman Empire*, sv. 1, str. 55-94. O stvaranju Vojne krajine vidi Rothenberg, *Austrian Military Border*, str. 17-39.

izazvali okršaji što su ih zapodjele lokalne snage na sjeverozapadnoj granici Bosne: Osmanlije su bili oteli od Habsburgovaca važnu tvrđavu Bihać 1592. godine, ali je sljedeće godine bosanski *paša* doživio neugodno iznenađenje dok je opsjedao neprijateljsko uporište Sisak - bio je teško poražen. U prvom velikom obračunu u sljedećem ratu Osmanlije su nanijele težak poraz habsburškoj vojsci u Mezokeresztesu 1596. godine. Nakon toga su uspjeli učvrstiti svoju vlast u većem dijelu Ugarske za idućih osamdesetak godina.¹⁴⁹

Osmanlijsko je carstvo, dok nije počelo zaostajati i propadati - što bijaše proces koji je počeo sredinom 16. stoljeća - bilo u svojoj biti vojna organizacija. Težilo je pljački i ubiranju danka, a upravni je sistem imao za cilj da mu osigurava dvije stvari: ljudstvo kojim će voditi ratove, i novac kojim će plaćati te ljudе. Oružane snage dijelile su se na dvije osnovne kategorije. Postojala je regularna vojska koju je direktno plaćala osmanlijska država, a sastojala se od janjičara (regularnog pješaštva) i stalno plaćenog konjaništva poznatog pod nazivom "spahije Porte". ("Porta" bijaše tradicionalno ime carske vlade u Istanbulu.) S druge strane, postojalo je i feudalno konjaništvo: vojnici na konjima koji su obavljali svoju vojnu obavezu zbog posjeda što su ih dobili od države. (Riječ "spahija" sama po sebi označava taj tip feudalnog zemljoposjednika.) Te dvije kategorije vojnika zajedno činile su goleme armije koje su vodile pojedine ratove od ranog proljeća do kasne jeseni. Činjenica da se vojska morala svaki put okupljati oko Istanbula i marširati do periferije carstva postavljala je određeno geografsko ograničenje (kao što su pokazali ratni pohodi Sulejmana Veličanstvenog na Ugarsku) za ekspanziju carstva. Ali bilo je i raznih pomoćnih snaga koje su igrale važniju ulogu u pograničnim oblastima kao što je Bosna, gdje je bila potrebna vojna aktivnost tokom cijele godine. To su bili takozvani *azapi*, neka vrsta gradske milicije koja je sačinjavala posade tvrđava i djelovala kao pogranično pješaštvo, i *delije* ili *akindžije*, neka vrsta neregularnog lakog konjaništva što je upadalo zbog pljačke na neprijateljski teritorij. Svi su ti vojnici bili muslimani: pripadnici pokorenih naroda uglavnom nisu smjeli nositi oružje. Međutim, za neke posebne namjene, posebno u pograničnim područjima u Bosni, koristile su se i lokalne kršćanske snage: kao čuvari cesta i prijevoja, dobavljači konja i nadasve kao neka vrsta opasnog teritorijalnog pljačkaškog pješaka poznatog pod nazivom *vojnik* ili *martoloz*.¹⁵⁰ O njima će biti više riječi u poglavlju o bosanskim Srbima.

Janjičarska vojska, zajedno sa sistemom plaćanja danka u dječacima (poznatom pod turskom riječju *devoirme /devširma*/"skupljanje") kojim se ona popunjavala, bijaše najvažniji način na koji su se ljudi iz kršćanske Evrope regrutovali u mašineriju osmanlijske države. U 15. i 16. stoljeću, kad je sistem devširme bio u punom zamahu, skupljali su se u različitim ali čestim vremenskim razmacima po selima kršćanske Evrope dječaci i odvodili u Istanbul. Ondje su ih preobraćali na islam i vježbali za janjičarske odrede, ili za sultanovu vlastitu poslugu, ili za službenike u raznim državnim ministarstvima.¹⁵¹ (Sva su državna ministarstva bila u biti ogranci carske porodice.) Visoki dužnosnici u osmanlijskoj državnoj upravi imali su također velik broj takvih ljudi zaposlenih u svojim kućama: jedan od njih koji je umro u Istanbulu 1557. godine posjedovao je 156 robova, od kojih su pedeset dvoje bili Bosanci, a pretpostavlja se da su svi sakupljeni nekom vrstom privatne devširme, možda čak i na dobrovoljnoj bazi.¹⁵² Iako je otimanje djece bilo u biti bezdušan postupak, pružalo je očite prednosti ne samo dječacima (od kojih su mnogi poslije postajali *velike paše* i *veziri*) nego i njihovim porodicama s kojima su kasnije mogli obnoviti vezu. Dinastija Sokollu (Sokolovića) u Istanbulu, koja je dala niz velikih vezira, nije izgubila vezu sa svojom srpskom porodicom u Bosni i koristila se svojim uticajem da zaštitи interese Srpske

¹⁴⁹ Shaw, *History of the Ottoman Empire*, sv. 1, str. 184-187; Rothenberg, *Austrian Military Border*, str. 52-61; i vidi ovdje 6. poglavlje.

¹⁵⁰ O potpunijem prikazu vojnog poretku vidi Shaw, *History of the Ottoman Empire*, sv. 1, str. 122-131. O poretku u Bosni vidi Sabanović, "Vojno uređenje Bosne", posebno str. 216-219 o pomoćnim snagama.

¹⁵¹ Najbolji prikaz tog poretkata nalazi se u knjizi Papoulia, *Ursprung und Wesen der „Knabenlese“*.

¹⁵² Kunt, "Transformation of Zimmi into Askeri", str. 62.

pravoslavne crkve. U 16. i 17. stoljeću bilo je ukupno devet velikih vezira bosanskog porijekla, a već od 1488. godine Bosanci su vraćani u Bosnu da njome upravljaju.¹⁵³ Premda su kršćanski roditelji kadikad podmićivali svoje muslimanske susjede da zamijene kršćanske dječake svojom još neobrezanom djecom, bilo je i suprotnih slučajeva, da su roditelji obiju vjera podmićivali službenike da im uzmu rođenu djecu. Dakako da su prednosti tog sistema bile jasne bosanskim muslimanima, koji su 1515. godine sklopili poseban sporazum da se po 1.000 njihove djece šalje godišnje u učilišta carske palače.¹⁵⁴

Sistem redovite devširme ukinut je negdje u prvoj polovici 17. stoljeća. U šezdesetim godinama toga stoljeća, kad je engleski diplomat Paul Rycaut pisao svoje klasično djelo o Osmanlijskom carstvu, devširma je već bila "potpuno pala u zaborav".¹⁵⁵ Ali uticaj je te institucije bio golem. Najmanje 200 000 djece s Balkana bilo je prošlo kroz taj sistem u ona dva stoljeća koliko je postojao.¹⁵⁶ Budući da su velika većina te djece bili Slaveni, srpsko-hrvatski jezik (sa svojim susjedom, bugarskim, s kojim se uzajamno prilično dobro razumiju) usađen je bio u samo srce osmanlijske države. Jedan zapadni komentator zabilježio

je 1595. godine da je "slavenski jezik" bio treći po zastupljenosti u carstvu (iza turskog i arapskog), zato što je bio jezik janjičara. A jedan je drugi posmatrač 1660. godine zapazio da se "turski jezik gotovo i ne čuje na sultanovu dvoru" zato što su "sav dvor i većina velikaša" - "otpadnici" iz zemalja u kojima se govore slavenski jezici.¹⁵⁷ Taj je sistem imao još jednu važnu društvenu i političku posljedicu: stvorio je klasu moćnih državnih dužnosnika i njihovih potomaka koji su dolazili u sukob s feudalnovojnim spahijama i malo-pomalo prisvojili njihovu zemlju ubrzavajući proces udaljavanja od feudalnog davanja zemlje u zakup u smjeru privatnih posjeda i otkupa od države prava na ubiranje poreza. Stoga je Stanford Shaw napisao: "U biti je to bio trijumf balkanskog elementa u osmanlijskoj vladajućoj klasi zahvaljujući sistemu devširme, što je dovelo do sloma finansijskog i administrativnog aparata Osmanlija i izazvao kasniju propast sveukupnog carstva."¹⁵⁸

Bosni je od samog početka bio nametnut osmanlijski feudalni poredak. Postojale su dvije osnovne vrste posjeda koji je spahiya mogao dobiti od države: veća vrsta zvala se *zijamet*, a manja *timar*, koji je bio u posjedu *timariota*. (Treća i najveća vrsta poznata pod nazivom *has* dodjeljivala se samo najvažnijim pokrajinskim namjesnicima i članovima sultanove porodice.) Taj sistem, općenito poznat pod nazivom timarski sistem, bijaše strogo vojno-feudalan: zakup je ovisio o vojnoj službi, zemlja je ostajala u vlasništvu sultanovu, a timariotovi nasljednici nisu po zakonu mogli naslijediti timar (iako su ga u praksi obično nasljeđivali). Zakupnici tih posjeda morali su se odazivati s oružjem i konjima svakom pozivu na vojnu dužnost; isto su tako morali dovoditi i uzdržavati i druge vojnike u upravnom razmjeru sa svojim prihodima.¹⁵⁹ Okupljali su se za rat prema vojnom okruglu u kojem su prebivali (*sandžaku*, što na turskome doslovce znači "zastava"), a zapovjednik im je bio *sandžak-beg*, što je bio najniži vojni čin koji je imao pravo na titulu paše.

Budući da su timarioti često bili po šest do devet mjeseci godišnje na vojnoj dužnosti, njihov zakup nije morao previše opterećivati seljake (kršćane ili muslimane) koji su im obradivali zemlju. Seljaci su plaćali desetinu u naturi, što je moglo iznositi između jedne

¹⁵³ Pelletier navodi popis velikih vezira i napominje da je između 1488. i 1858. godine bilo u Bosni 65 namjesnika rodom iz Bosne: Sarajevo, str. 75.

¹⁵⁴ Sugar, *Southeastern Europe under Ottoman Rule*, str. 58; Shaw, *History of the Ottoman Empire*, sv. I, str. 114.

¹⁵⁵ Rycaut, *Present State of the Ottoman Empire*, str. 197. Posljednji put je devširma provedena u Srbiji 1638. godine (Tomasevich, Peasants, Politics, and Economic Change, str. 27). Možda je bilo i pokušaja da se devširma obnovi: Sieur de la Croix, sekretar francuske ambasade u Istanbulu, zabilježio je 1684. godine da se devširma tada provodila svakih deset godina (Memoires, str. 201-202).

¹⁵⁶ Sugar, *Southeastern Europe under Ottoman Rule*, str. 56.

¹⁵⁷ Lehfeldt, *Das serbokroatische Aljamiado-Schrifttum*, str. 48; Hottinger, *Historia orientalis*, str. 463.

¹⁵⁸ Shaw, "Ottoman View of the Balkans", str. 69-70.

¹⁵⁹ O pojedinostima vidi Sugar, *Southeastern Europe under Ottoman Rule*, str. 37-38; Rycaut, *Present State of the Ottoman Empire*, str. 172-173.

desetine i četvrтине njihove ljetine, i još nekoliko manjih dadžbina; isto su tako bili dužni obavljati još neke poslove za timariota, iako to nisu bili tako teški poslovi kakve su obavljali kmetovi u većini drugih evropskih feudalnih zemalja. Osim toga, plaćali su godišnju zemljarinu (*harač*, koji se poslije stopio s glavarinom zvanom *džizja*) sultanu. Njihov se osnovni pravni položaj sastojao u položaju zakupca koji nema pravo na samu zemlju nego samo na njeno korištenje (to su pravo njihova djeca mogla naslijediti). Oni su to pravo mogli i prodati i teoretski su se mogli i preseliti, iako su timarioti, naravno, nastojali da ih u tome spriječe.¹⁶⁰ Općenito, timariot nije u pravnom smislu mogao ništa više zahtijevati od svojih seljaka nego da mu plaćaju desetinu i ostale dažbine, i da ga slušaju kad god nastupa kao državni dužnosnik: nije imao one pravosudne ovlasti kakve su imala vlastela u zapadnoj Evropi.

Dakako da će se ti uvjeti poslije promijeniti, u onoj mjeri u kojoj feudalni poredak bude propadao. Ali u početku je seljak na timarskom posjedu zasigurno bolje živio nego što je živio u feudalnoj Bosni prije dolaska Osmanlija - pogotovo uoči same osmanlijske najezde, kad je stanovništvo podnosilo dodatni finansijski teret i zbog odbrane Bosne od Osmanlija i zbog plaćanja danka Osmanlijama da ih ostave na miru. U jednom od svojih posljednjih apela prije predaje, kralj Stjepan Tomašević napisao je: "Turci... pokazuju dobronamjernost spram seljaka. Obećavaju im da će svi oni koji priđu na njihovu stranu biti slobodni i milostivo ih dočekuju... Ovakvim će podvalama lako navesti ljude da me napuste."¹⁶¹ Te "podvale" nisu u svemu bile puke opsjene. A oni seljaci koji bi se preobratili na islam mogli su steći povoljnije uvjete zakupa zemlje - da budu punopravni vlasnici malog posjeda ili *čifluka*, obično od pet do deset hektara zemlje.¹⁶²

Dakako da je u osmanlijskoj državi bilo korisno biti musliman. Ipak bismo pogrešno shvatili Osmanlijsko carstvo kad bismo prepostavili - kao što se još prepostavlja u mnogim standardnim djelima - da je to carstvo bilo strogo ustrojeno na vjerskim osnovama, da je bilo apsolutno podijeljeno s jedne strane na vladajuću klasu muslimana a s druge strane na podaničku klasu nevjernika, koji su bili razvrstani prema *miletu* (vjeri) kojem su pripadali. Carstvo je tek u potonjim godinama postalo takvo, a u prvom razdoblju osmanlijske vladavine na Balkanu podjela nije bila toliko kruta. Glavna razlika nije bila između muslimana i nevjernika, nego između Osmanlija (što će reći sveukupne vojno-upravne klase u koju su ljudi mogli ući ako su prihvatali osmanlijske nazore i osmanlijska pravila ponašanja) i *raje*. Arapska riječ iz Kurana "raja" ("jato" ili "stado") bila je opća riječ za sav podanički narod: i muslimani su mogli biti raja, pogotovo ako su, kao Arapi, pokazivali karakteristike neosmanlijske kulture. Osnovni osmanlijski pravni sistem nije ovisio o islamskom svetu zakonu nego je proisticao iz volje sultanove, pa je često potvrđivao svojim autoritetom lokalne zakone i povlastice i samo se prepostavljalo da nije u sukobu sa svetim zakonom ili šerijatom. Tek se postupno, u 16. i 17. stoljeću, islam bolje stopio s načelima osmanlijstva. Kad su Osmanlije osvojile Bosnu, pa i u sljedećih nekoliko naraštaja, i kršćanin je mogao postati spahija i dobiti od države timar, a da se nije morao odreći svoje kršćanske vjere: jedino što se od njega zahtijevalo bijaše osvjedočena privrženost osmanlijskoj državi i prihvatanje njenih zakona i običaja.¹⁶³

Iako su Bosnom vladali muslimani, teško da bi se ona mogla nazvati islamskom državom. Nije bila državna politika preobraćati ljude na islam ili ih siliti da se ponašaju kao muslimani; državna je politika jedino bila da drži zemlju pod vlašću i da izvlači iz nje novac, ljudstvo i feudalne prihode kako bi mogla zadovoljiti potrebe i u ostalim dijelovima carstva.

¹⁶⁰ O timarskom sistemu vidi Tomasevich, Peasants, Politics, and Economic Change, str. 28-33; Sugar, *Southeastern Europe under Ottoman Rule*, str. 98-99, 212.

¹⁶¹ Fine, Late Medieval Balkans, str. 583.

¹⁶² Tomasevich, Peasants, Politics, and Economic Change, str. 24.

¹⁶³ Kunt, "Transformation of Zimmi into Askeri".

To znači da je osmanlijska vladavina u tom razdoblju mogla biti sasvim podnošljiva, jer je bilo područja života za koje jednostavno nije marila. Kršćanska i jevrejska vjera smjele su i dalje djelovati, iako uz razna ograničenja, smjele su i dalje provoditi svoje vjerske zakone među vjernicima, na svojim sudovima - barem u građanskim sporovima. Ali istodobno je ta ograničenost interesa osmanlijske vlasti za teritorije kojima je vladala očito vodila u korupciju i ugnjetavanje. Dokle god je pokrajinski namjesnik osiguravao ljudstvo i prihode državi i držao povjereni teritorij čvrsto pod svojom vlašću, niko iz carske uprave nije pobliže provjeravao kako se on ondje ponaša. Okrutni ili korumpirani paša uživao je veliku slobodu u svom djelovanju; namjesnici su mogli biti opozvani zbog nesposobnosti ili neposluha, ali nikad zbog same korupcije. A činjenica da su pokrajinski namjesnici i vojni zapovjednici često premještani iz mjesta u mjesto, i da su obično provodili svega po dvije-tri godine na čelu neke pokrajine, bijaše takoreći poziv da za što kraće vrijeme izvuku što više bogatstva iz povjerenih im teritorija. Bilo je nekoliko vrsta građanskog zakona u Osmanlijskom carstvu, a postojao je i sveti zakon islama, koji je bivao sve važniji, ali bi teško bilo kategorički tvrditi da je Osmanlijsko carstvo bilo pravna država.

O osmanlijskom je zakonu na lokalnom nivou brinuo *kadija* ili sudac. On je bio najvažniji lokalni administrator, a područje za koje je odgovarao zvalo se *kaza* ili *kadiluk*.¹⁶⁴ Određeni broj kadiluka tvorio je *sandžak*, vojno-upravni okrug. Svaki je sandžak bio velika i važna teritorijalna jedinica, ali je on opet bio dio *ejaleta* ili pokrajine, najveće sastavne jedinice Carstva. Prvi sandžak koji su Osmanlije osnovali nakon osvajanja Bosne bijaše sama Bosna, s upravnim sjedištem najprije u Sarajevu (do 1553. godine), onda u Banjoj Luci (do 1639), pa opet u Sarajevu (do devedesetih godina 17. stoljeća), pa onda u Travniku. Sandžak Zvornik, na sjeveroistoku, osnovan je nešto kasnije, a sandžak Hercegovina 1470. godine. U 16. stoljeću osnovano je još pet sandžaka u obližnjim zemljama, djelomice od teritorija oslobođenog u Hrvatskoj i Slavoniji. Do 1580. godine svi su ti sandžaci pripadali ejaletu Rumeliji, pokrajini koja je obuhvatala veći dio Balkana.¹⁶⁵ Ali te je godine donesena odluka da se od njih napravi novi ejalet: Bosna. To znači da je tim područjem vladao paša najvišeg ranga, *beglerbeg*: gospodar nad gospodarom. Tako je nastala bosanska cjelina koja je obuhvatala svu današnju Bosnu i Hercegovinu i neke susjedne dijelove Slavonije, Hrvatske, Dalmacije i Srbije.¹⁶⁶ Dok je, naprimjer, stara Kraljevina Srbija ostala podijeljena na više manjih jedinica, od kojih je svaka bila tek jedna od mnogobrojnih sastavnica ejaleta Budima ili Rumelije, Bosna je uživala taj posebni status kao izdvojena cjelina sve do kraja osmanlijske vladavine.

¹⁶⁴ Kadiluk je mogao biti podijeljen na dvije ili više nahija, kojima su na čelu bili zamjenici sudaca; u Bosni su granice nahija često odgovarale starim granicama župa. Vidi Kreševljaković, Kapetanije u Bosni, str. 9-10.

¹⁶⁵ Osim Požeškog sandžaka (u Slavoniji) i Zvorničkog, koji su bili u Budimskom ejaletu od 1541. do 1580: ibid., str. 10.

¹⁶⁶ O pojedinostima vidi ibid., str. 9-10, i Đurđev, "Bosna", str. 1263.

5. Islamizacija bosne

Dolazak Osmanlija u 15. stoljeću vjerovatno nije bio prvi doticaj Bosne s islamom. Rana arapska ekspanzija na Mediteranu, koja je do devetog stoljeća utvrdila muslimansku vladavinu na Kreti, Siciliji, u južnoj Italiji i Španiji, zasigurno je često dovodila muslimanske trgovce i gusare na dalmatinsku obalu. Trgovanja robljem s te obale, zbog čega su, kao što smo vidjeli, bosanski robovi dospjeli i do zapadnog Mediterana potkraj srednjega vijeka, svakako je bilo i u tom ranijem razdoblju: porobljenih Slavena iz mediteranske regije bilo je već na početku postojanja muslimanske Španije, pa je poznato da su saracenski vladari Andaluzije imali u desetom stoljeću slavensku vojsku od 13 750 ljudi.¹⁶⁷ Ali možemo samo nagađati da li je iko od tih Bosanaca prešao na islam, dočepao se slobode i vratio u zavičaj. Isto tako možemo samo nagađati kakvi su bili odnosi između Bosne i muslimana u srednjovjekovnoj Ugarskoj arapskih trgovaca, potomaka islamiziranih turanskih plemena i drugih doseljenika. Zna se da su oni prebivali u mnogim ugarskim krajevima, pa i u Srijemu, pokrajini uz sjeveroistočnu Bosnu, sve dok nisu na kraju bili protjerani iz Ugarske, zajedno s Jevrejima, u 14. stoljeću.¹⁶⁸ Razumljivo je što su se neki bosanski naučnici posebno trudili da dokažu kako je islam odvajkada prisutan u Bosni, možda i duže od same bosanske države. Ali povjesno je značenje tih prvih mogućih doticaja zapravo beznačajno. Doticaj je jedna stvar, a masovna promjena vjere druga.

Islamizacija velikog dijela stanovništva pod osmanlijskom vlašću ostaje najizrazitija i najvažnija karakteristika novije povijesti Bosne. O tome kako i zašto se to dogodilo iznikli su mnogi mitovi. Neke od njih upile su glave prosječnih Bosanaca još iz starije naučne literature (i iz nekih suvremenih djela za koja se baš i ne bi moglo reći da su naučna). Mnoga bitna svjedočanstva nisu bila dostupna sve dok povjesničari nisu u četrdesetim godinama 20. stoljeća počeli ozbiljno analizirati osmanlijske administrativne dokumente. U posljednjih nekoliko desetljeća nastala je mnogo potpunija slika i napokon su odbačeni neki od najčešćih mitova i legendi o islamizaciji Bosne.

Najbolji su izvor informacija osmanlijski "defteri", porezne knjige u kojima je popisano vlasništvo imovine a ljudi razvrstani po vjerskoj pripadnosti. Iz njih se može steći vrlo dobar uvid u širenje islama u Bosni. Najstariji defteri, iz 1468. i 1469. godine, pokazuju da je islam u prvim godinama nakon osvajanja pridobio tek šačicu ljudi za sebe: na području istočne i srednje Bosne koje te knjige obuhvaćaju bilo je 37 125 kršćanskih porodica a svega 332 muslimanske. Pretpostavljajući da je svaka porodica imala prosječno po pet članova, kršćana je bilo 185 625. Posebno su navedena imena gotovo 9 000 pojedinaca, neženja i udovica kršćanske vjere. Polovica kršćanskih porodica i dvije trećine muslimanskih (234) bijahu obična raja koja je živjela na običnim timarima, a ostali su živjeli na veleposjedima, hasovima, ili u gradovima, ili na svojoj zemlji. Naučnik koji je prvi analizirao te dokumente, Nedim Filipović, isto je tako uočio da je islamizacija vrlo sporo napredovala u Hercegovini a da je najviše uznapredovala, što nije nikakvo čudo, na malom području oko Sarajeva, koje su Osmanlije držale u svojim rukama već od četrdesetih godina 15. stoljeća.¹⁶⁹ Jedni su od timariota u tim prvim defterima posebno označeni kao "novi muslimani"; drugi nose muslimansko ime i navedeni su u popisu kao "sin toga i toga..." koji je još nosio kršćansko ime.¹⁷⁰

Sljedeći defter koji je temeljito raščlanjen obuhvaća sandžak Bosnu iz 1485. godine. Tu se već vidi da je islam znatno uznapredovao. U njemu ima 30.552 kršćanske porodice, 2.491

¹⁶⁷ Mažuranić, *Sudslaven im Dienste des Islams*, str. 21-27; Hukić, ur., *Islam i muslimani u Bosni*, str. 20-21.

¹⁶⁸ Babić, *Das unbekannte Bosnien*, str. 84-89.

¹⁶⁹ Filipović, "Napomene o islamizaciji"; Džaja, *Die "bosnische Kirche"*, str. 71-73. O drugim podacima, iz dokumenata i s nadgrobnih spomenika, koji pokazuju da je u Sarajevu bilo muslimana prije 1463. godine, vidi Hadžijahić, *Porijeklo bosanskih Muslimana*, str. 66.

¹⁷⁰ Okić, "Les Kristians de Bosnie", str. 118-119.

pojedinac, neženja i udovica kršćanske vjere, 4.134 muslimanskih porodica i 1.064 neoženjenih muslimana.¹⁷¹ Ako opet uzmemo da je svaka porodica prosječno imala po pet članova, dobivamo ukupno 155.251 kršćanina i 21.734 muslimana. U usporedbi s brojevima iz 1468. i 1469. godine zapanjuje opadanje ukupnog broja stanovnika (što je u stvarnosti bilo još veće ako uzmemo u obzir normalan godišnji prirast stanovništva). Za to vrijeme ljudi su se neprestano iseljavali iz Bosne, pa se i u popisima spominje veći broj napuštenih sela. Dakako da su bježali samo oni koji nisu prešli na islam, a novopečeni su muslimani svi ostajali. Ali u iduća četiri desetljeća, kad se ukupni broj stanovnika uglavnom nije mijenjao, znatno je porastao broj muslimana: u defterima iz dvadesetih godina 16. stoljeća za sandžak Bosnu ukupan broj kršćana iznosi 98.095 a muslimana 84.675.¹⁷² Kako znamo da u tom razdoblju nije bilo većeg doseljavanja muslimana u Bosnu, taj broj po svoj prilici predstavlja i broj bosanskih kršćana koji su primili islam.

Proces islamizacije postupno se ubrzavao i u Hercegovini. Sačuvan je zapis pravoslavnog monaha iz Hercegovine iz 1509. godine koji kaže da su mnogi pravoslavci drage volje prigrili islam.¹⁷³ U sjevernoj i sjeveroistočnoj Bosni islam se nije mogao tako brzo širiti jer su ta područja naknadno oteta od Ugarske. Tek pošto je osvajanje dovršeno negdje u dvadesetim godinama 16. stoljeća, proces islamizacije potekao je malo brže. Franjevački je povjesničar otac Mandić tvrdio da je u razdoblju između 1516. i 1524. godine prvi put svjesno pokrenuta kampanja progona katolika i prisiljavanja da se preobrate na islam.¹⁷⁴ Ipak, najiscrpnija studija o sjeveroistočnoj Bosni u tom razdoblju, koju je napisao Adem Handžić, ne potvrđuje tu Mandićevu tvrdnju, iako navodi da se mnogo katolika bilo iselilo s tog područja i da je od deset tamošnjih franjevačkih samostana njih pet prestalo djelovati. Handžić isto tako dokazuje da su iz razumljivih razloga više prelazili na islam oni katolici koji su stanovali dalje od katoličkih crkava. Najotpornije je mjesto bila Srebrenica, u kojoj je živjelo mnogo njemačkih i dubrovačkih katolika pa su sredinom 16. stoljeća još činili dvije trećine stanovništva. Inače su se gradovi obično brže islamizirali nego sela. U cijelokupnoj oblasti sjeveroistočne Bosne bila je 1533. godine otprilike jedna trećina stanovništva muslimanska, a već 1548. godine 40 posto.¹⁷⁵

Za ostatak 16. stoljeća nedostaju tačniji podaci, a nakon toga se odustalo od vođenja deftera. Ipak, čini se bjelodanim da su negdje potkraj 16. i na početku 17. stoljeća muslimani stekli apsolutnu većinu na teritoriju današnje Bosne i Hercegovine. Imamo doduše iskaze nekih katoličkih svećenika koji su posjetili Bosnu na početku 17. stoljeća i koji su sastavili podrobne izvještaje za Rim, ali se njihovi brojčani podaci zasigurno zasnivaju ponajviše na usmenim izvorima, njihova je upotreba imena Bosna vrlo elastična i očito im je bilo stalo do toga da istaknu brojčanu snagu Katoličke crkve ili stepen ugnjetavanja koje ona trpi. Takav je jedan posjetilac naveo da je ukupan broj katolika 1626. godine u cijeloj Bosni iznosio 250.000 duša, i dodao da je broj muslimana veći od ukupnog broja kršćana.¹⁷⁶ Jedan drugi, albanski svećenik i apostolski vizitator Peter Masarechi, uputio je pomnije sastavljen izvještaj 1624. godine. Nažalost, gotovo svi povjesničari koji su ga citirali pogrešno su protumačili

¹⁷¹ Džaja, Die “bosnische Kirche”, str. 74.

¹⁷² Fine, *Bosnian Church*, str. 384. Brojevi koje navodi D. Mandić (Etnička povijest Bosne, str. 154) nisu tačni. Ukupan broj stanovnika izračunat na temelju deftera u dvadesetim godinama 16. stoljeća u sandžacima Bosne, Zvornika i Hercegovine iznosi 211 595 kršćana i 133 295 muslimana (Hadžijahić, Porijeklo bosanskih Muslimana, str. 165).

¹⁷³ Hadžijahić, Porijeklo bosanskih Muslimana, str. 78. D. Mandić također bilježi da je na početku 16. stoljeća islamizacija brže napredovala u Konjicu i Foči: Etnička povijest Bosne, str. 161.

¹⁷⁴ D. Mandić, Etnička povijest Bosne, str. 153-158.

¹⁷⁵ Handžić, Tuzla i njena okolina, str. 118-122. Vidi i osrvt na to kod Džaja, Die “bosnische Kirche”, str. 80-88.

¹⁷⁶ D. Mandić, Etnička povijest Bosne, str. 211. Taj se svećenik zvao “Athanasio Georgiceo”, a suvremeni povjesničari pišu njegovo prezime na različite načine, kao Grgičević (što je zasigurno netačno), Georgijević i Jurjević. U tim izvještajima iz 17. stoljeća “Bosna” znači čitavu istoimenu franjevačku provinciju koja je otprilike odgovarala tadašnjem Bosanskom ejaletu, mnogo većem području od Bosanskog sandžaka.

cifre što ih je naveo o Bosni. Njegovi pravi podaci glase da je tada u Bosni bilo 150.000 katolika, otprilike 75.000 pravoslavaca i 450.000 muslimana.¹⁷⁷

Tako je proces kojim su muslimani postali većinsko stanovništvo u Bosni potrajan dobroih 150 godina. U svjetlu dosad prikupljenih podataka, jasno je da možemo mirne duše odbaciti neke od najstarijih mitova o islamizaciji Bosne. Neprihvatljiva je ideja da su se u tom razdoblju u Bosnu masovno doseljavali muslimani iz drugih zemalja. Iako su Osmanlije naselile neke Turcima srodne narode u drugim dijelovima Balkana, defteri potvrđuju da takva politika nikad nije vođena u Bosni. Možda su gdjekoji površni strani gosti u Bosni u osmanlijsko doba bili zbrunjeni činjenicom što su bosanski muslimani sami o sebi govorili da su "Turci", ali to nije značilo da misle da su pravi Turci. Dapače, za osmanlijske Turke uvijek su koristili druge izraze: ili *Osmanlige* ili *Turkuše*.¹⁷⁸ Sigurno je da su se pojedini muslimani - trgovci, obrtnici, spahijski doseljavali u Bosnu i iz drugih dijelova Carstva. Neki su od njih, vjerojatno veći dio njih potkraj 15. i na početku 16. stoljeća, bili Slaveni muslimanske vjeroispovijesti iz drugih slavenskih zemalja. Od mnogih neslavena koji su služili u bosanskim oružanim snagama u 16. i 17. stoljeću, gotovo da se niko nije nastanio na bosanskom tlu.¹⁷⁹

Isto je tako očito netačna pretpostavka da je u prvim godinama nakon osvajanja Bosne bilo masovne, prisilne promjene vjere: proces je preobraćanja bio u početku polagan i potrajan je više naraštaja. Premda nam nedostaje vlastitih svjedočanstava o tome kako su se i zašto pojedinci odlučivali na promjenu vjere, nailazimo gdješto na komentare, kakav je bio i komentar spomenutog monaha, koji pokazuju da su ljudi dobrovoljno mijenjali vjersku pripadnost. Defteri isto tako svjedoče o prilično ravnodušnom držanju vlasti spram odlučnosti nekih kršćana da ustraju u svojoj vjeri: bilo je normalno da ljudi postanu muslimani i uzmu muslimanska imena a da i dalje žive sa svojom kršćanskom porodicama.¹⁸⁰ Ta nam praksa pomaže da shvatimo zašto su muslimani u Bosni zadržali slavenski način tvorbe prezimena po očevu imenu: u prvim defterima ima mnogo ovakvih primjera: "Ferhat, sin Ivanov", ili "Hasan, sin Mihailov". U vrijeme kad su se ta imena po ocu ustalila kao prezimena, većini muslimana bili su očevi već muslimani, ali su i dalje tvorili porodična imena na taj slavenski način pa su tako nastala prezimena kao što su Hasanović ili Sulejmanović.¹⁸¹

Kad kažemo da nije postojala neka generalna politika da se pojedinci prisiljavaju na promjenu vjere, to ne znači da kršćanske crkve nisu bile ometane i šikanirane u svom radu. Pravoslavna je crkva bolje prolazila u tom razdoblju iz dva razloga: prvo, zato što su Osmanlije bile sklonije Pravoslavnoj nego Katoličkoj crkvi (crkvi njihova dušmanina Austrije), i drugo, zato što se u većem dijelu Bosne, izuzev Hercegovine, nije posebno osjećala prisutnost pravoslavlja prije osmanlijske okupacije.

¹⁷⁷ "De Turchi saranno tre parti, et a pena de Catholici una, Sehismatici saranno per la meta di Chatolici, de quali saranno cento cinquanta [sic] milla anime in circa" (Draganović, "Izvješće apostolskog vizitatora", str. 43). U sažetku na početku tog izvještaja (str. 10), koji je sastavio neko drugi, ova je rečenica pogrešno protumačena da znači 150 000 pravoslavaca i 300 000 katolika (i prema tome 900 000 muslimana); ovih su se podataka držali gotovo svi kasniji autori.

¹⁷⁸ Turkuša potiče od turskih riječi türk usaklı, što će reći "sin Turčinov".

¹⁷⁹ Kulišić, "Razmatranja o porijeklu Muslimana", str. 145-147; Hadžijahić, Porijeklo bosanskih Muslimana, str. 128-141; Fine, Bosnian Church, str. 382; Džajā, *Konfessionalität und Nationalität*, str. 57. Osnovu sveukupnog proučavanja ovog predmeta čini istraživanje u istanbulskim arhivima Omara Lütfija Barkana, koji nije pronašao nikakva svjedočanstva o naseljavanju skupina Turaka ili Azijaca u Bosni; vidi njegovo djelo "Les deportations comme méthode de peuplement".

¹⁸⁰ Džajā, Die "bosnische Kirche", str. 84.

¹⁸¹ Smailović, Muslimanska imena, str. 50-54; Blau navodi popis muslimanskih prezimena i napominje da neka od njih također potiču od imena mesta: Reisen in Bosnien, str. 62-63.

Zapravo se pravoslavno stanovništvo naselilo dobrom dijelom u Bosnu kao neposredna posljedica osmanlijske politike. (O tome će biti više riječi u 6. poglavlju.) Pravoslavna je crkva bila općeprihvaćena institucija u Carstvu.¹⁸²

S druge strane, na Katoličku crkvu gledalo se vrlo nepovjerljivo, iako je stekla osnovni legalni status potreban da nastavi svoje djelovanje.¹⁸³ Njene su svećenike smatrali potencijalnim špijunima stranih sila, i to sasvim opravdano: jedan mletački državni službenik zabilježio je 1500. godine izvještaj “nekih franjevaca koji su bili u Bosni”, gdje se analiziraju vojne namjere Osmanlija.¹⁸⁴ Mnogi su katolici izbjegli u susjedne katoličke zemlje u prvih pola stoljeća osmanlijske vladavine - naročito, valja pretpostaviti, oni koji su surađivali s Ugarima u njihovu pokušaju da zadrže sjeverni dio Bosne. Kao što smo vidjeli, pet od deset franjevačkih samostana u toj sjeveroistočnoj oblasti koju je proučavao Adem Handžić prestali su djelovati u procesu osmanlijskog osvajanja. Prije nego što su Osmanlije stupile u Bosnu, u samoj je Bosni bilo 35 franjevačkih samostana, a u Hercegovini četiri. Većina tih samostana nije zavedena u deftere, jedni su razoreni u ratu a drugi su (u Foči, Jajcu, Zvorniku, Srebrenici i Bihaću) pretvoreni u džamije. U osamdesetim godinama 16. stoljeća franjevački general vizitator zatekao ih je samo deset u cijeloj Bosni. Isti taj broj (za teritorij današnje Bosne) navodi jedan drugi katolik, biskup Maravić, u svom izvještaju iz 1655. godine.¹⁸⁵ Franjevci su bili jedini katolički svećenici koji su djelovali u Bosni. Katolička administrativna jedinica u Bosni podijeljena je 1514. godine na dvije provincije, Hrvatsku Bosnu (tj. neosmanlijsku Bosnu) i “Bosnu Srebrenu”, “Bosnia Argentina” (tj. samu Bosnu), koja je bila potpuno osiromašena i izolirana. Premda crkva u Bosni nije imala drugog izvora prihoda do novca iz inozemstva i darova svojih vjernika, lokalni osmanlijski upravljači nalazili su mnogo načina da izvuku od nje velike svote. Hirovitiji upravljači služili su se bilo kakvim izgovorom da zatraže novac. U jednoj pritužbi upućenoj iz Bosne u Rim 1603. godine opisano je kako su Osmanlije držali franjevce u zatvoru i zlostavljali ih tražeći od njih 3.000 aspri za odobrenje da mogu ostati u svojim samostanima.¹⁸⁶ Očito je da su katolički svećenici vrlo teško živjeli i da su ih Osmanlije vrlo često na razne načine tlačile. Ali svemu tomu je cilj bio novac, a ne promjena vjere.

Druga omiljena teorija o islamizaciji Bosne tvrdi da je islamizacija bila posljedica masovne promjene vjere pripadnika Crkve bosanske - koji su, prema svim verzijama ove teorije, navodno bili bogumili. Na prvi pogled ima nečega vjerodostojnog u toj tvrdnji: Crkva bosanska i velik porast islamskog stanovništva u Bosni dvije su najizrazitije karakteristike bosanske povijesti, a prva završava gotovo istodobno kada druga započinje. Što bi moglo biti prirodnije nego pretpostaviti da jedno objašnjava drugo? Ipak, ta je teorija u svojoj najjednostavnijoj formi očito netačna. Ta se dva fenomena mogu dovesti u neku vezu, ali je ta veza tek posredna. Proces islamizacije trajao je, kao što smo vidjeli, kroz više naraštaja. Ako su glavni izvor novopečenih muslimana u čitavom tom razdoblju bili pripadnici Crkve bosanske, onda bi valjalo očekivati da će u defterima naći podatke o velikom broju tih pripadnika - koji se postupno smanjuje - ali defteri pokazuju da je za gotovo 150 godina bilo u Bosni manje od 700 registriranih pripadnika te crkve. Već smo vidjeli da ima valjanih razloga da vjerujemo da se Crkva bosanska uglavnom ugasila još prije dolaska Osmanlija, i da broj njenih svjetovnih pripadnika u godinama prije njene propasti ionako nije bio bogzna kako velik. Možda su neki od tih ljudi zaista, kao što nekoliko suvremenika daje na znanje, objeručke prihvatali Osmanlije kako bi napakostili svojim katoličkim progoniteljima.¹⁸⁷ Ali

¹⁸² Vidi Sugar, Southeastern Europe under Ottoman Rule, str. 45-46.

¹⁸³ O odobrenju, *ahdnami* ili dekretu o zaštićenom statusu vidi Batinic, *Djelovanje franjevaca u Bosni*, sv. 1, str. 132.

¹⁸⁴ G. Wenzel, ur., Marino Sanuto vildgkronikajanak tudositasai, sv. 1 (= 14), str. 155.

¹⁸⁵ Džaja, *Konfessionalität und Nationalität*, str. 159-164; Fermendžin, ur., *Acta Bosnae*, str. 477-478.

¹⁸⁶ Fermendžin, ur., *Acta Bosnae*, str. 341.

¹⁸⁷ Džaja, *Die "bosnische Kirche"*, str. 93.

prihvatanje Osmanlija objeručke bilo je nešto sasvim drugo od takvog prihvatanja islama. Pojedinci koji su se tako ponijeli zbog svoje silne privrženosti Crkvi bosanskoj zasigurno bi bili posljednji od svih ljudi koji bi se odrekli svoje vjere. Bilo je i pokušaja da se pronađu neke dublje duhovne veze između teologije bosanskih "bogumila" i mističke tradicije u islamu, naročito u sufizmu derviških redova.¹⁸⁸ Međutim, ako odbacimo, kao što moramo, "bogumilsku" teoriju o Crkvi bosanskoj, onda i taj argument pada u vodu.

Jedina veza koja se može otkriti između Crkve bosanske i islamizacije jest posredna i prilično negativna. Ono što slučaj Crkve bosanske pokazuje, to je da je Bosna imala neobično krhku i izlomljenu crkvenu povijest u razdoblju prije dolaska Osmanlija. Na nekim područjima (u Hercegovini i u srpskom pojasu u istočnoj Bosni) nadmetale su se među sobom tri različite crkve. U većem dijelu same Bosne nadmetale su se dvije: Crkva bosanska i Katolička crkva. Ni jedna od njih, sve do posljednjih desetljeća Bosanskog kraljevstva, nije isključivo podržala državnu politiku, i ni jedna nije imala pravu teritorijalnu podjelu na župne crkve i župnike. Zasigurno su mnoga sela bila daleko i od franjevačkih samostana i od hiža Crkve bosanske, pa su ih u najboljem slučaju obilazili jedanput godišnje fratar ili krstjanin. Ako ovakvo stanje usporedimo s prilikama u Srbiji ili Bugarskoj, u kojima je postojala jedinstvena, snažna i dobro organizirana nacionalna crkva, uočit ćemo jedan od glavnih razloga velikom uspjehu islama u Bosni. Nesnošljivo nadmetanje katolika i pravoslavnih nastavilo se za sve vrijeme islamizacije Bosne. Dok su pripadnici i jedne i druge crkve postajali muslimani, neki su katolici prelazili na pravoslavnu vjeru i obratno.¹⁸⁹ Značajno je da je jedina druga balkanska zemlja (osim Trakije koja bijaše naseljena Turcima) u kojoj je prevladala muslimanska većina bila Albanija, koja je također bila poprište nadmetanja kršćanskih crkava (katoličke i pravoslavne). Ali albanski je slučaj opet drugčiji. Čini se da se ta zemlja islamizirala zbog svjesne osmanlijske politike da suzbije otpor u njoj nakon osmanlijskomletačkog rata u 17. stoljeću.¹⁹⁰

Ako uzmemo u obzir da u mnogim dijelovima Bosne nijedna crkva nije odlučno zastupala kršćanske interese, bit će nam nešto jasnija psihologija preobraćenja na islam. Nema smisla govoriti o tom preobraćanju onako kako bismo govorili, recimo, o Martinu Lutheru ili kardinalu Newmannu. Na seoskim područjima na kojima je bilo preveliko svećenika, kršćanstvo (u bilo kojem obliku) vjerovatno se svelo samo na niz narodnih običaja i ceremonija, od kojih su jedni bili vezani uz rođenje, vjenčanje i smrt, a drugima je svrha bila da odvrate nesreću, izlječe od bolesti, osiguraju dobre prinose i tako dalje. Prelazak s narodnog kršćanstva na narodni islam nije predstavljalo veliku promjenu; mnogi su se običaji mogli mirne duše nastaviti, samo uz malko drugčije riječi i imena. Bez nadzora crkve koja bi upozoravala vjernike na opasnost što prijeti besmrtnoj duši, taj prelazak nije uopće morao biti težak. Ozbiljni protestantski posjetiocu na Balkanu bili su često zgranuti nad time kako ljudi nehajno shvataju te promjene vjere. Engleski liječnik George Wheler, koji je u sedamdesetim godinama 17. stoljeća posjetio Korint, zapazio je kako "ovdašnji kršćani, kojima nedostaje dobra poduka, sposobni i odani pastori koji bi ih podučili, otpadaju svakodnevno od vjere, odriču se svoje religije u korist osmanlijskog praznovjerja kad god ih snađe kakva god nezgoda ili neugodnost."¹⁹¹

Neki od običaja iz narodne religije koji se spominju u prvim izvorima, postoje odvajkada i u kršćanskoj i u islamskoj tradiciji. Vjerovanje u zaštitnu moć pločica ili papirića s religioznim natpisima - bilo kao amulet ili nešto što se zakopava u polju da štiti ljetinu - bijaše uobičajeno u srednjem vijeku i očuvalo se do dana današnjega i među kršćanima i

¹⁸⁸ Balić, Das unbekannte Bosnien, str. 92-94.

¹⁸⁹ Fine, Bosnian Church, str. 384-385.

¹⁹⁰ Džaja, Die "bosnische Kirche", str. 91.

¹⁹¹ Wheler, Journey into Greece, str. 441.

među muslimanima.¹⁹² Jedan je putnik 1904. godine bio iznenađen činjenicom što su i muslimani i kršćani podjednako "bili praznovjerni i vjerovali u moć hamajlja, koje su muslimanima često blagoslovili franjevci i koje djeca nose oko vrata, na odjeći ili na fesu: zmije, ribe, orlovske pandže, jelenske rogove i tako dalje."¹⁹³ Mnoge svetkovine i praznike slave obje religije: među njima Jurjevo i Ilinden, koji muslimani zovu Aliđun. Kao što kaže jedna popularna uzrečica: "Do podne Ilija, a po podne Alija."¹⁹⁴ A ondje gdje je osnovni stav prema religiji praktično-magijski, jedna religija može posuditi od druge čak i najvažnije obredne elemente - ili, bolje reći, pogotovo one najvažnije jer se vjeruje da oni posjeduju najveću moć. Stoga možemo zateći muslimane kako ljube najcjenjenije kršćanske slike kao što je slika Blažene Djevice u Olovu, ili kako ulaze u kršćanske crkve da se pomole; isto su tako, na početku 19. stoljeća, plaćali katoličke mise da se služe ispred slike Majke Božje ne bi li se izlječili od neke teške bolesti.¹⁹⁵ Čini se da je posebno omiljena bila Blažena Djevica Marija. Jedan franjevac, gvardijan samostana u Olovu, zapisao je 1695. godine da tamošnju crkvu "muslimani duboko štiju zbog neprekidnog niza čудesa koja Bog tu čini, na zagovor Blažene Djevice".¹⁹⁶ I obratno, zabilježeni su slučajevi kad su kršćani pozivali muslimanske derviše da čitaju iz Kurana nad njihovim teškim bolesnicima ne bi li ih izlječili. U studiji o tom predmetu koja je obuhvatila sveukupno Osmanlijsko carstvo rečeno je: "Dakako da je tendencija saradnje... najjača ondje gdje se sve sekte susreću na zajedničkoj osnovi svjetovnog praznovjerja."¹⁹⁷

U ovom kontekstu moramo gledati i na jedan drugi tajanstveni element u vjerskoj povijesti Bosne, koji, po mišljenju nekih autora, upućuje na vezu između islama i srednjovjekovne Crkve bosanske: poturi. Prvobitno značenje ove riječi nije jasno. Obično se odnosilo na islamizirane ili poturčene bosanske Slavene prilično rustikalne i provincijalne sorte koji su možda zadržali neke kršćanske običaje. (U raspravi o poturima glavnou je riječ vodio u novije vrijeme engleski diplomat Paul Rycaut, koji im je, po svemu sudeći, pripisao attribute članova nekakve vjerske sekte, ali je, kao što ćemo vidjeti, bio na pogrešnom putu.) Neki su autori tvrdili da riječ "potur" potiče od riječi "pataren".¹⁹⁸ Ova se pretpostavka mora odbaciti iz jednostavnog razloga što je "pataren" talijanski ili dubrovački izraz i što ga sami Bosanci nikad nisu koristili. "Potur" je, s druge strane, izraz koji su od 16. do 18. stoljeća koristili Bosanci i Osmanlije. Narodna etimologija drži da je to skraćena verzija bosanske riječi *poluturčin*, što ima neke veze s načinom na koji se koristila u tom razdoblju. Drugo je slično mišljenje da je riječ potekla od bosanskoga glagola *poturčiti se*.

Međutim, u najstarijim sačuvanim zapisima ta riječ nije navedena na hrvatskom ili srpskom, nego na turskom jeziku. Pošto su bosanski muslimani 1515. godine sklopili s državom poseban sporazum da šalju svoje sinove na obrazovanje u Istanbul, osmanlijski su dužnosnici svrstali tu djecu pod zajednički naziv "potur" kad su ih upućivali u carsku

¹⁹² Fine, *Bosnian Church*, str. 13.

¹⁹³ Bordeaux, *La Bosnie populaire*, str. 52. Detaljniju studiju o upotrebi hamajlja i zaštitnih natpisa među muslimanima u Bosni vidi kod Kriss i Kriss-Heinrich, *Volksgläube*, sv. 2, str. 99-103. Evans donosi reprodukcije nekih tipičnih hamajlja i napominje (1876) da je prodaja zaštitnih natpisa "redovit izvor prihoda franjevaca": Through Bosnia, str. 289, 292. O drugim narodnim običajima i vjerovanjima vidi Durham, *Some Tribal Origins*, str. 248-274, i Lilek, "Vjerske starine".

¹⁹⁴ Balagić, *Les Musulmans yougoslaves*, str. 31. Hadžijahić ("Sinkretistički elementi", str. 316-322) navodi različite načine na koje su muslimani koristili kršćanske svetkovine, i napominje da mnogi od njih vuku porijeklo iz pretkršćanskog doba.

¹⁹⁵ Hadžijahić, "Sinkretistički elementi", str. 326-327 (slika Blažene Djevice u Olovu); Gibbons, London to Sarajevo, str. 181 (o katoličkoj Crkvi svetog Ante u Sarajevu: "U nju odlaze da se mole i pravoslavci i jevreji i muslimani"); Chaumette-des-Fosses, *Voyage en Bosnie*, str. 74-75 (o misama za ozdravljenje, a napominje i da muslimani imaju "neku vrstu sklonosti" katoličkim obredima).

¹⁹⁶ Fermendžin, ur., *Acta Bosnae*, str. 525-526.

¹⁹⁷ F. W. Hasluck, *Christianity and Islam*, sv. 1, str. 77 (o dervišima), 69 (o citiranju). Hasluck bilježi i zapise o katolicima, pravoslavcima i muslimanima kako se obraćaju sliči Blažene Djevice zbog ozdravljenja 1621. godine (str. 66).

¹⁹⁸ Među njima su i istaknuti naučnici Safvet-beg Bašagić i Ćiro Truhelka; vidi Hadžijahić, *Porijeklo bosanskih Muslimana*, str. 91-92.

palaču.¹⁹⁹ Više carskih ukaza iz razdoblja od 1565. do 1589. godine omogućilo je poturima da im sinovi postanu *acemi oğlani*, članovi elite, birani iz redova novaka sistema devširme: riječ "potur" koristi se u tim ukazima kao opći naziv za islamizirane bosanske Slavene. Najraniji pisani izvor koji koristi taj naziv jest niz zakona što ih je sultan donio za Bosnu 1539. godine i tu "potur" jednostavno znači muslimansko stanovništvo u Bosni. Jedan drugi osmanlijski izvor, zapisnik osmanlijske parnice vođene u Sarajevu 1566. godine, razlikuje poture, koji su očito lokalni stanovnici Bosne, od drugih muslimana koji mogu biti i Osmanlije. A jedan tursko-bosanski (tj. tursko-hrvatski ili srpski) rječnik iz 1631. godine prevodi riječ "potur" jednostavno kao "seljanin".²⁰⁰ S obzirom na ovo svjedočanstvo, čudno je što ni jedan od naučnika koji su razbijali sebi glavu oko tog pitanja nije nikad ponudio najjednostavnije rješenje, a to je da izraz "potur" dolazi od turske riječi *potur*. Ta riječ označava vrstu vrećastih, naboranih hlača (turski *pot* znači bora) kakve nose seljaci i kakve su bile uobičajene na zapadu Balkana. Riječ je prešla i u albanski jezik kao *poture*, što albanski Akademijin rječnik definira kao "široke muške hlače kakve se nose u nekim dijelovima Albanije, izrađene od grubog bijelog pusta ili sukna".²⁰¹ Turska riječ *poturlu*, koja označava nekoga ko nosi potur, također ima opće značenje "seljak". Stoga se čini vjerovatnim da je to prvobitno bio tek pogrdan izraz za one bosanske Slavene koji su, iako preobraćeni na islam, očito ostali primitivci i provincijalci u osmanlijskim očima.

Na temelju toga, i s obzirom na ono što znamo o mješavini kršćanskih i islamskih običaja u Bosni, neka kasnija spominjanja potura u Bosni ne izgledaju nam više tako tajanstvena. Jedan je katolik izvijestio habsburški dvor 1599. godine da u pograničnim oblastima Bosne ima mnogo potura koji su zadržali kršćanska imena i ostali "u duši" kršćani. Dodao je da bi se oni, kad bi se oslobodili Osmanlija, drage volje ponovo pokrstili.²⁰² Nije nikakvo čudo ako je to izjavio neko ko se nadao da će ga osloboediti susjedna kršćanska velesila; a ne smijemo smetnuti s uma ni činjenicu da je to zapisano negdje usred dugog osmanlijsko-habsburškog rata, kad je bio znatno povećan teret nameta i vojnih obaveza na bosanske muslimane. Jednostavno je izlišno u ovaj iskaz učitavati bilo kakav znak ezoterične kriptobogumilske vjerske tradicije. Jedan drugi katolik, koji je posjetio Bosnu u dvadesetim godinama 17. stoljeća, zapisao je nešto slično: "Malo koji od 'Turaka koji obrađuju zemlju [tj. muslimanska raja u Bosni] zna turski; a kad se ne bi bojali ognja, gotovo bi se svi oni pokrstili jer dobro znaju da su im preci bili kršćani."²⁰³ I taj je putnik sastavljao izvještaj za Habsburgovce nastojeći ih nagovoriti da ponovo osvoje Bosnu zbog katoličanstva. Čini se da je poveći broj takvih izvještaja uvjerio Austrijance da će ih sveukupno stanovništvo dočekati raširenih ruku ako ikad poduzmu invaziju većih razmjera na Bosnu, ali su se grdno razočarali kad su napokon 1697. godine pokušali nešto slično. Dakako da je moguće da je u Bosni, kao i u drugim dijelovima osmanlijskog svijeta, bilo slučajeva pravog pritajenog kršćanstva - naime, da se iza vanjskog očitovanja islama skrivala vlastita privrženost kršćanskim vjerovanjima i običajima.²⁰⁴ Ali to je mnogo rijeda pojava, sasvim različita od one vrste miješanja kršćanstva s islamom kakav smo netom opisali. To se javlja samo onda kad postoji odlučna politika prisilnog preobraćanja - a vidjeli smo da se takva politika općenito nije u Bosni vodila.

Najposlijе, tu je zagonetna primjedba Paula Rycauta iz 1668. godine o poturima. On ih spominje u onom dijelu svoje knjige u kojem govori o *Kadizadeleru*, puritanskom i

¹⁹⁹ Shaw, History of the Ottoman Empire, sv. 1, str. 114 (piše tu riječ "potor").

²⁰⁰ O svim tim osmanlijskim izvorima vidi Hadžijahić, Porijeklo bosanskih Muslimana, str. 87-90.

²⁰¹ Akademia e shkeneave, *Fjalor i Gjuhes se sotme Shquipe*, Sliku albanskog potura vidi kod Durham, *Durham Collection of Garments*, str. 35.

²⁰² D. Mandić, *Etnička povijest Bosne*, str. 207-208, 225.

²⁰³ Ibid., str. 211. "Oganj" je ovdje, naravno, kazna za otpadništvo od islama, a ne postupak s kršćanima kao takvima.

²⁰⁴ O drugim osmanlijskim primjerima vidi F. W. Hasluck, *Christianity and Islam*, sv. 2, str. 469-474; Dawkins, "Crypto-Christians of Turkey"; Amantos, *Scheseis Ellonen kai Tourkon*, str. 193-196.

ultraortodoksnom islamskom pokretu koji je bio vrlo uticajan u Istanbulu na početku 17. stoljeća, prije nego što su ga 1656. godine vlasti ugušile. Rycaut piše o krajnjoj ortodoksnosti tога pokreta (“они су strogi i vrlo savjesni u pridržavanju vjerskih propisa”), ali dodaje da su uveli i posebne molitve za pokojnike. Zbog toga su im se, kaže, pridružili i mnogi “Rusi i kojekakvi drugi kršćanski otpadnici koji su, među svojim zbrkanim i gotovo zaboravljenim pojmovima o kršćanskoj vjeri, sačuvali nekakvo sjećanje na pojedinosti Čistilišta i molitve za pokojnike.” Zatim nastavlja ovako:

Ali među pripadnicima sekte koji su na čudan način izmiješali kršćanstvo s muhamedanstvom ima mnogo vojnika koji borave na granicama Ugarske i Bosne, i koji citaju Evanđelje na slavonskom jeziku... osim toga, iz radoznalosti uče misterije Kurana i zakonitosti arapskog jezika; a da ih ne bi smatrali neotesanima i nepismenima, govore tobože dvorski perzijski. Piju vino u mjesecu posta zvanom ramazan... Osjećaju milosrđe i naklonost prema kršćanima i spremni su ih braniti od pogrda i nasilja Osmanlja. Ipak vjeruju da je Muhamed Duh sveti koga je najavio Krist... Ovoj sekti pripadaju poturi iz Bosne, ali oni plaćaju namete kao i kršćani; groze se slika i znaka križa; obavezuju se i navode Kristov primjer za takav postupak?²⁰⁵

Današnji vodeći zastupnik “bogumilske” teorije Aleksandar Solovjev naveo je ovaj pasus kao dokaz da su *poturi* i bogumili bili isto.²⁰⁶ Međutim, jedino što se ovdje slaže s bogumilskim načelima jest rečenica “groze se slika i znaka križa”, ali je smisao te rečenice jasan - poturi su u tom pogledu poštovali muslimanska načela (ili su bar tvrdili da poštuju kad je riječ o Rycautovim muslimanskim informatorima).

Očito je da je Rycaut ovdje izmiješao tri sasvim različite skupine ljudi povezavši ih prilično proizvoljno onom zajedničkom oznakom na početku “kršćanski otpadnici”. Prvu skupinu sačinjavaju ultraortodoksnii kadizadeler. Druga se sastoji od vojnika u Ugarskoj i Bosni koji čine što niješ ultraortodoksnii musliman ne bi nikad ni u snu učinio, kao što je recimo da pije vino o ramazanu. S obzirom na njihovu pismenost i učenje arapskog i perzijskog jezika, mora da je riječ o janjičarima koji su stekli temeljito obrazovanje u Istanbulu. Zasigurno su neki od njih po svom porijeklu bili poturi u uobičajenom smislu te riječi. Sudeći po njihovoj nediscipliniranosti i zanimanju za kršćansku teologiju, reklo bi se da su bili bliski derviškom redu bektašija, najslobodoumnijem i najsinkretičnjem od svih sufističkih pokreta, koji je bio posebno popularan među janjičarima. Rycaut na jednom drugom mjestu napominje da su kadizadeler žestoko osuđivali taj red zbog njihove nediscipliniranosti.²⁰⁷ I treće, tu su poturi, koje Rycaut ubacuje ovamo, čini se, bilo zbog geografske asocijациje s vojnicima “na granicama... Bosne”, bilo zbog toga što su i oni “kršćanski otpadnici” koji su sačuvali nekakvu narodnu vezu s kršćanstvom. Rycaut nije nikad bio u Bosni pa navodi taj podatak zasigurno iz druge ruke; kod njega se čovjek ne može osloniti na svaki detalj.²⁰⁸ Ali slučajno njegova tvrdnja da oni “plaćaju namete kao i kršćani” (tj. *džizju* ili *harač*, glavarinu koju plaćaju nemuslimani) možda je zaista tačna. Jedan službeni bosanski dokument iz 1644. i 1645. godine spominje kako poturi plaćaju *džizju*, a poznato je da se i od muslimana moglo zahtijevati da plaćaju taj namet kad bi se ukazala iznimna potreba za većim prihodima zbog vođenja rata.²⁰⁹ Rycautov izvještaj nema nikakve veze s bogumilstvom, i premda je statistički moguće da su neki poturi bili nekad pripadnici Crkve bosanske, nikako se ta crkva ne može poistovjetiti sa svim ruralnim stanovništvom bosanskih muslimana. Isto tako ne može biti nikakve veze između ostataka te crkve i dalekih

²⁰⁵ Rycaut, *Present State of the Ottoman Empire*, str. 129-131 (druga knjiga, 12. poglavlje).

²⁰⁶ Solovjev, “Le Temoignage de Paul Rycaut”.

²⁰⁷ Rycaut, *Present State of the Ottoman Empire*, str. 149. O bektašijama vidi F. W. Hasluck, *Christianity and Islam*, sv. 2, i Bire, Bektashi Order.

²⁰⁸ Godine 1676. George Wheler upoznao se s Poljakom muslimanske vjere koji je radio kao dragoman ili tumač i koji mu je rekao da je on bio jedan od glavnih Rycautovih informatora: *Journey into Greece*, str. 202.

²⁰⁹ Hadžijahić, *Porijeklo bosanskih Muslimana*, str. 90-91.

skupina nominalnih ili formalnih kršćana s kojima su se pokatkad susretali katolički posjetitelji: s ljudima “bijednih kvaliteta, toliko neosviještenim u vjerskim stvarima da samo zbog činjenice što nisu obrezani mogu smatrati sebe kršćanima.”²¹⁰ Takvi su ljudi mogli biti ostaci bilo koje kršćanske zajednice koja kroz više naraštaja nije primala usluge svećenika ili crkve. Što god oni inače bili, poturi nisu bili - poturi jednostavno bijahu obični slavenski muslimanski seljaci u Bosni.

Valja spomenuti još jednu pogrešnu teoriju o islamizaciji Bosne, teoriju u koju još mnogi vjeruju iako su je opovrgnula historijska istraživanja u tridesetim godinama 20. stoljeća. Prema toj teoriji, kad su Osmanlije osvojile Bosnu, lokalno kršćansko plemstvo prešlo je *en bloc* na islam kako bi zadržalo svoje feudalne posjede. Tu je teoriju popularizirao u 19. stoljeću franjevac i slavenski nacionalist Ivan Franjo Jukić, koji je 1851. godine objavio historiju Bosne pod pseudonimom “Slavoljub Bošnjak”. U njoj je o muslimanskoj aristokraciji u Bosni tvrdio: “Potekli su od loših kršćana koji su se pomuslimani zato što su samo tako mogli očuvati svoju zemlju... Nova vjera osigurala im je vlasništvo i bogatstvo, oslobođila ih je svih nameta i dažbina i omogućila da se slobodno odaju svakom poroku, svakom zlodjelu, a sve zbog toga da mogu živjeti kao velika gospoda bez truda i muke.”²¹¹ Vidjeli smo već kako ovo nipošto nije tačan opis položaja nijednog bosanskog plemića koji je zadržao svoje imanje: zemlja mu je pretvorena u timar, a on je bio dužan provoditi veći dio godine u aktivnoj vojnoj službi. (Zemlja kojom vlasnik može slobodno raspolagati ili *mulk* bijaše uglavnom ograničena bilo na male posjede bilo na veleposjede darovane Osmanlijama.) U tridesetim godinama 20. stoljeća povjesničar Vaso Čubrilović zapazio je da su manjina starih bosanskih zemljoposjednika zaista postali spahije i zadržali neke od svojih posjeda, ali je isto tako napomenuo da nisu morali zbog toga prelaziti na islam.²¹² U prvim godinama osmanlijske Bosne bile su kršćanske spahije sasvim obična pojava. Jedan se od njih proslavio postavši *džerah basa* (glavni vidar) u kući bosanskog namjesnika u Sarajevu u sedamdesetim godinama 15. stoljeća, a zvao se Vlah Svinjarević, izrazito nemuslimansko ime i prezime.²¹³

Jedna je od zabluda Ivana Franje Jukića bila njegova prepostavka da je postojaо neprekinitut niz nasljednog plemstva iz predosmanlijske Bosne preko islamizacije do muslimanske zemljoposjedničke vlastele u njegovo doba. Čubrilović i drugi naučnici dokazali su da je bilo toliko prekida i promjena u povijesti zemljoposjedništva u osmanlijskoj Bosni da ta teorija nikako ne bi mogla objasniti nastanak veleposjeda u Jukićevu doba. Ti su veleposjedi bili posljedica kasnijeg drašvenog i političkog razvoja i nastali su ponajviše u 17. i 18. stoljeću. Ali, ako se vratimo i u 16. stoljeće, vidjet ćemo da je Jukićeva teorija više neispravna nego ispravna. Jedna suvremena povjesničarka detaljno je proučila porijeklo 48 porodica koje su pripadale zemljoposjedničkoj vlasteli u Bosni 16. stoljeća. Na kraju je došla do zaključka da su pet od tih porodica pouzdano, a dvije vjerovatno, pripadale starom (predosmanlijskom) visokom plemstvu, da ih je sedam pouzdano, a sedam vjerovatno, pripadalo starom nižem plemstvu, da je sedam tih porodica bilo običnog bosanskog porijekla, da ih je četiri-pet bilo nebosanskog slavenskog porijekla, da ih je četiri-pet bilo neslavenskog porijekla, a u jedanaest slučajeva porijeklo se nije moglo tačno utvrditi.²¹⁴ Mnogi su pripadnici bosanskog plemstva izginuli ili izbjegli pred osmanlijskom najezdom; neki su od nižih plemića otjerani u roblje. Nije bilo nikakva sporazuma između “velike gospode” i Osmanlija o žrtvovanju kršćanstva za lagoden život i “vršenje zlodjela”.

²¹⁰ Stanojević, “Jedan pomen o kristjanima”: u ovom izvještaju iz 1692. godine, koji se često citira u suvremenim studijama o Bosni, ne spominju se poturi, i zapravo potiču iz Dalmacije.

²¹¹ Jukić, Zemljopis i poviestnica Bosne, str. 143. citira Andrić u Developement of Spiritual Life in Bosnia (“Razvoj duhovnog života u Bosni”), str. 20.

²¹² Čubrilović, “Poreklo muslimanskog plemstva”.

²¹³ Skarić, Sarajevo i njegova okolina, str. 42.

²¹⁴ B. Zlatar, O nekim muslimanskim feudalnim porodicama

Teško je zanijekati opću prepostavku da su ljudi prelazili na islam kako bi popravili svoj ekonomski ili društveni položaj, upravo zato što je tako općenita. Zasigurno je bilo mnogo slučajeva koji su se mogli podvesti pod taj imenitelj. Ali ekonomska motivacija ne može se ograničiti - kao što je učinjeno u jednoj popularnoj teoriji o islamizaciji Bosne - na puko pitanje izbjegavanja plaćanja poreza za nemuslimane, džizje ili harača. To je bio godišnji porez koji se pretvorio u neku vrstu gradirane glavarine: u 16. stoljeću iznosio je četiri dukata za bogataše, dva dukata za srednje imućne ljude i jedan dukat za sirotinju.²¹⁵ (U to doba za mletački dukat moglo se kupiti otprilike 20 kilograma žita u Mlecima, a za austrijski dukat nešto malo više.)²¹⁶ U ratno doba ti su se iznosi mogli i povećati. Mnogi od najsumornijih izvještaja o patnjama kršćana pod osmanlijskim jarmom potiču iz onih razdoblja kad su porezi bili znatno povećani zbog vođenja rata protiv Mletaka ili Habsburgovaca. A u nekim razdobljima, kako rekosmo, taj se porez mogao protegnuti i na muslimane. Izbjegavanje plaćanja tog nameta nije mogao biti glavni razlog za promjenu vjere; a ne smijemo zaboraviti ni činjenicu da su muslimani, za razliku od kršćana, plaćali i *zekjat*, godišnji vjerski porez koji je jedna od osnovnih obaveza u islamu. (Nekakav su pandan ovome bile kod pravoslavnih vjernika pristojbe koje su plaćali svojoj crkvi; franjevci su se više oslanjali na dobrovoljne priloge.) Neki su muslimani isto tako mogli očekivati da će ih pozvati na vojnu dužnost, bilo u gradskoj miliciji bilo u sklopu ratnog doprinosa svoga spahije. Kršćani izvan graničnih područja obično su bili oslobođeni te obaveze.

Nije istina da je čovjek morao biti musliman da bi se mogao obogatiti u Osmanlijskom carstvu. Bilo je mnogo imućnih trgovaca - Grka, Vlaha, Armenaca - koji se nikad nisu odrekli kršćanske vjere. Ali istina je da je, barem nakon prvih desetljeća 16. stoljeća, bilo potrebno biti musliman da bi se napravila karijera u aparatu same osmanlijske države. Zahvaljujući sistemu devširme (plaćanje danka u djeci), potekla je, kao što smo vidjeli, silna bujica balkanskih mladaca u vojsku i u carsku upravu. Navodno su Bosanci među njima bili posebno cijenjeni. Jedan austrijsko-slovenski pisac zapisao je 1530. godine da je sultan najviše volio regрутirati Bosance zato što je vjerovao da su "najbolji, najpobožniji i najprivrženiji od svih", razlikujući se od drugih "Turaka" po tome što su "mnogo krupniji, pristaliji i sposobniji".²¹⁷ Premda su janjičari i upravni činovnici mogli na kraju završiti bilo gdje u carstvu, a janjičari ostajali neoženjeni do kraja svoje aktivne karijere, bilo ih je koji su se napoljetku vraćali u zavičaj i dobivali na dar velike komplekse zemlje. Nakon dvadeset godina janjičarskog života nije bilo kasno oženiti se i zasnovati porodicu. Sistem devširme bijaše jedan od glavnih pokretača islamizacije na sveukupnom Balkanu, a njegov je uticaj bio posebno jak u Bosni.²¹⁸

Drugi socijalni faktor koji je pripomogao širenju islama bijaše privilegirani pravni status muslimana. Mnogo je pažnje posvećeno *kanuni rayi*, tradicionalnim diskriminatorskim zakonima koji su vrijedili samo za nemuslimanske podanike. Među ostalim zabranama bila je tu i zabrana da jašu konje, nose oružje ili odjeću sličnu muslimanskoj. Izvori iz 17. stoljeća kazuju, naprotiv, da su se kršćanski svećenici i trgovci u Bosni odijevali gotovo jednakako kao i muslimani, da su jahali konje i nosili oružje. Neke klase kršćana, naprimjer vlaški martolozi, bili su izuzeti od tih zakona, a neke druge zabrane iz *kanuni raya*, kao što je zabrana da grade ili popravljaju crkve, nisu u praksi mnogo vrijedile - bilo zahvaljujući posebnom dopuštenju ili općem privilegiju koji je prvobitno franjevcima dao sultan a zatim ga njegovi nasljednici

²¹⁵ Skarić, *Sarajevo i njegova okolina*, str. 76.

²¹⁶ Braudel, *Mediterranean*, sv. 1, str. 420-421, 595.

²¹⁷ Kuripešić, *Itinerarium der Botschaftsreise*, str. 44.

²¹⁸ O općoj ulozi devširme u procesu islamizacije vidi Papoulia, Ursprung und Wesen der "Knabenlese", str. 98-108.

potvrđivali.²¹⁹ Ipak, općenito je vrijedilo pravilo da je kršćanska raja dužna iskazivati poštovanje i pokornost svojim muslimanskim poglavarima, ne samo zato što zauzimaju viši društveni položaj nego i zato što su muslimani. Možda najvažniji privilegij nije uopće bio naveden u *kanuni raya*, a to je načelo da kršćani ne mogu podići tužbu protiv muslimana i da njihovi iskazi ne mogu biti upotrijebljeni pred sudom protiv muslimana. To je bila teška pravna diskriminacija koja se zasigurno itekako osjećala kad su kršćani i muslimani bili zapravo u istom društvenom položaju - kao građani ili seljaci.

Treba na kraju spomenuti još dva važna društveno-ekonomска faktora koja su pridonijela širenju islama u Bosni: ropstvo i razvitak muslimanskih gradova. Tjeranje robova u rat - ne samo zarobljenih neprijateljskih vojnika nego i lokalnih stanovnika - bijaše standardna osmanlijska praksa. Činile su to i kršćanske države, samo u nešto manjoj mjeri. Osmanlije su porobile velik broj ljudi u ratovima protiv Habsburgovaca: 7 000 su ih otjerali, naprimjer, iz Hrvatske 1494. godine, a 200.000 (navodno) iz Ugarske i Slavonije 1526. godine.²²⁰ Robovi koji bi prešli na islam mogli su zatražiti oslobođenje. Oni koji su dotjerani u Bosnu, pretežno iz okolnih slavenskih zemalja Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, vjerovatno su mnogo pridonijeli prirastu muslimanskog stanovništva. Preobraćeni i oslobođeni robovi ponajčešće su završavali u gradovima koji su se širili i koji su nudili nove mogućnosti zaposlenja. Godine 1528. ti oslobođeni robovi sačinjavali su gotovo 8 posto od ukupnog stanovništva Sarajeva.²²¹

Većina gradova koji su se razvili na Balkanu pod osmanlijskom vladavinom bili su pretežno muslimanski, puni muslimanskih ustanova i muslimanskih građevina. Stari katolički gradovi u Bosni kao što su Srebrenica, Fojnica i Olovski, sa svojim dubrovačkim trgovcima i njemačkim rudarima, dugo su odolijevali islamizaciji, ali su na kraju i oni dobrim dijelom islamizirani. (Njihova je privredna važnost opadala, iako se nastavilo rudarenje plemenitih kovina, unatoč dubrovačkoj zabrani uvoza srebra iz osmanlijskih zemalja.)²²² Gradovi koji su postali sjedišta sandžak-begova kao što su Banja Luka, Travnik i Livno, brže su poprimili muslimansko obilježje. A u gradovima kao što su Mostar i Sarajevo koji su se tek sredinom 15. stoljeća počeli doista razvijati, osjećao se snažan uticaj islama od samog trenutka kad su Osmanlije stigle u njih. Brzina je njihova razvoja bila zaista izvanredna. U prvih 15 godina osmanlijske vladavine u Sarajevu (prije toga poznatog pod imenom Vrhbosna), do 1463. godine, Osmanlije su podigle džamiju, *tekiju* (sjedište derviškog reda), *musafirhanu* (svratište), *hamam* (tursko kupatilo), most preko Miljacke, uveli su vodovod i sagradili *šaraj* (namjesnikov dvor) po kojem je grad dobio novo ime. Isto je tako na samom početku osnovana usred grada i velika tržnica.²²³ Premda je veći dio grada spalila 1480. godine ugarska vojna ekspedicija, ubrzo je iznova izgrađen i proširen. Stanovništvo mu je bilo gotovo isključivo muslimansko. Bijaše to važan garnisonski grad i već je u prvim desetljećima bio pun obrtnika i trgovaca nužnih za potrebe vojnih operacija. Poslije, u 16. stoljeću, stanovnici su se dijelili na dvije klase, trgovce i vojnike - i jedni i drugi imali su svoga kadiju ili suca.

Procvat je Sarajeva nastupio pod vladavinom Gazi Husrev-bega, namjesnika u Bosanskom sandžaku u nekoliko navrata između 1521. i 1541. godine. Čovjek izvanredne energije i filantrop, on je bio sin preobraćenika s područja Trebinja iz Hercegovine.²²⁴

²¹⁹ O tekstu kanuna vidi Andrić, *Development of Spiritual Life in Bosnia*, str. 23-24; objavljuje ga i Roskiewicz i napominje da se mnoge od njegovih odredaba nisu primjenjivale znatno prije njegova ukidanja 1839. godine: *Studien über Bosnien*, str. 251-252.

²²⁰ D. Mandić, Etnička povijest Bosne, str. 246-247. O tome kako su kršćanske snage otimale muslimansku djecu u 16. i 17. stoljeću vidi Klen, "Pokrštavanje 'Turske' djece".

²²¹ Handžić, "O gradskom stanovništvu u Bosni", str. 252-253.

²²² Hrabak, "Izvoz plemenitih metala iz Bosne".

²²³ Skarić, Sarajevo i njegova okolina, str. 36-38; Pašalić i Mišević, ur., Sarajevo-, B. Zlatar, "Une ville typiquement levantine".

²²⁴ Pelletier, Sarajevo, str. 76.

Podigao je lijepu džamiju koja nosi njegovo ime (“Begova džamija”), *medresu* (vjersku školu), knjižnicu, hamam, dva *hana* (prenoćišta) i važan *bezistan* (natkrivena tržnica na kojoj se prodaje tekstil). Bilo je uobičajeno da bogataši daju zemlju na trajno upravljanje vlastima kako bi se namaknuli prihodi za ovakve ustanove (ne samo džamije i škole nego i svratišta, kupališta i mostove). Takav tip vjersko-dobrotvorne zadužbine poznat pod imenom *vakuf* bijaše od vitalne važnosti za razvoj svih osmanlijskih gradova, a pomogao je i da se gradske ustanove isprepletu s islamskim institucijama. Gazi Husrev-begov vakuf bio je najbogatiji od svih i očuvao se sve do 20. stoljeća.²²⁵ Do godine 1530. cjelokupno stanovništvo u Sarajevu je bilo muslimansko. Širenje njegova uticaja na okolno područje vidi se i po tome što je 46 posto lokalne upravne oblasti bilo također muslimansko.²²⁶ Sarajevo se razvijalo uglavnom tako što je privlačilo ljude iz okolnih sela. Mnoga od najstarijih imena ulica zapravo su imena bivših obližnjih sela. Potkraj 16. stoljeća u gradu je već

bilo i nešto kršćana, pa i kolonija dubrovačkih trgovaca, te mala židovska zajednica. Od 93 *mahale* (četvrti, a u svakoj je od njih prebivalo vjerovatno manje od 40 porodica), dvije su bile kršćanske a 91 muslimanska. Bilo je i šest mostova, šest hamama, tri bezistana, nekoliko knjižnica, šest tekija, pet medresa, više od 90 *mekteba* (osnovna vjerska škola) i preko stotinu džamija. Stanovnici su uživali kojekakve povlastice i bili pošteđeni određenih nameta; neki povjesničari drže da je Sarajevo u to doba bilo pravi slobodni grad, ili grad-republika.²²⁷ U to se vrijeme u tom gradu dobro živjelo, prema balkanskim mjerilima, ili uopće prema mjerilima toga doba. Razumljivo je što su mnogi Bosanci rado prigrili islam da bi mogli živjeti u Sarajevu.

Najposlijе, još je jedan faktor odigrao određenu ulogu u islamizaciji Bosne: prliv već islamiziranih Slavena iz drugih zemalja. Spomenuli smo da su neki slavenski muslimani stigli u prvim godinama kao spahiye iz Srbije, Makedonije i Bugarske. Ipak, najviše ih je pristiglo potkraj 17. stoljeća, kad je nakon povlačenja Osmanlija iz krajeva koje su dugo držali pod svojom okupacijom, iz Dalmacije, Hrvatske, Slavonije i Ugarske, došlo za njima i mnogo muslimana iz tih zemalja. Neke su od tih porodica svakako bile i same bosanskog porijekla - preci su im se bili naselili na osvojenim područjima kao spahiye. Ovim je prливom znatno porastao broj slavenskih muslimana u Bosni. Ta seoba u osamdesetim i devedesetim godinama 17. stoljeća nije bio jedini takav prliv, ali je zasigurno bio najbrojniji. O okolnostima pod kojima se to dogodilo bit će više riječi u 7. poglavljju.

²²⁵ Skarić, *Sarajevo i njegova okolina*, str. 51.

²²⁶ Sugar, *Southeastern Europe under Ottoman Rule*, str. 51.

²²⁷ B. Zlatar, “Une ville typiquement levantine”, str. 96.

6. Srbi i Vlasi

Dosad nije ovdje bilo mnogo riječi o Srpskoj pravoslavnoj crkvi. Razlog je tome jednostavan Pravoslavna crkva jedva da je bila prisutna na teritoriju same Bosne prije dolaska Osmanlija, samo je u Hercegovini igrala važniju ulogu. U svojoj ranoj srednjovjekovnoj povijesti Hercegovina (Hum) bila je dio kulturnog i političkog svijeta srpskih župa i kneževina, zajedno sa Zetom (Crna Gora) i Raškom (jugozapadna Srbija). Veći dio hercegovačkog plemstva bio je u 14. i 15. stoljeću pravoslavne vjere, a vjerovatno je tako bilo i sa samim stanovništvom.²²⁸ U stoljeću intenzivne katoličke aktivnosti prije dolaska Osmanlija, Katolička je crkva i u Hercegovini postigla značajne uspjehе u radu osnovavši ondje četiri franjevačka samostana, ali je u 16. i 17. stoljeću došlo do velikog nazadovanja, pogotovo u istočnoj Hercegovini. Godine 1624. bilo je još 14 katoličkih župnih crkava u istočnoj Hercegovini, a nakon petnaestak godina ostalo ih je još svega 11, od kojih su četiri navodno bile u ruševnom stanju.²²⁹

S druge strane, čini se da Srpska pravoslavna crkva nije provodila organiziranu aktivnost u Banovini ili Kraljevini Bosni sve dok kralj Tvrtko nije proširio bosanski teritorij u sedamdesetim godinama 14. stoljeća na gornji tok rijeke Drine (jugoistočno od Sarajeva) i na dijelove današnje Crne Gore i Srbije uključujući tu i pravoslavni manastir u Mileševi. Iako se sam Tvrtko okrunio za kralja u Mileševi, on je bio i ostao katolik, kao i svi bosanski kraljevi poslije njega (uz eventualnu iznimku Ostoje, koji je možda bio pripadnik Crkve bosanske). Dalje od gornjeg toka rijeke Drine nema u predosmanlijskoj Bosni jasnih tragova pravoslavnih crkava. Jedan srpski povjesničar umjetnosti tvrdio je da nekoliko pravoslavnih manastira u sjevernoj Bosni potiče iz vremena prije dolaska Osmanlija, ali je njegovo datiranje vrlo nepouzdano.²³⁰ Dakako da su se pojedini pripadnici Pravoslavne crkve možda nastanili u Bosni. Neki su se bosanski plemići oženili djevojkama iz srpskih vlastelinskih porodica, a u dvadesetim godinama 15. stoljeća spominje se jedna pravoslavna porodica u Vrhbosni (kraju oko današnjeg Sarajeva).²³¹ Neosporno je bilo postupnog prožimanja pograničnih krajeva Bosne pravoslavnim vjernicima iz Hercegovine. Neki katolički izvještaji iz pedesetih godina 15. stoljeća govore o direktnom nadmetanju dviju crkava za duše - o prodorima franjevaca u Hercegovinu i o pokušajima obje strane da privuku bivše pripadnike Crkve bosanske.²³² Što se tiče teritorijalne crkvene organizacije, u predosmanlijskom razdoblju zaista nema tragova prisutnosti Srpske pravoslavne crkve na tlu same Bosne.

Međutim, nakon dolaska Osmanlija slika se počinje naglo mijenjati. Od osamdesetih godina 15. stoljeća spominju se pravoslavni svećenici i vjernici u mnogim dijelovima Bosne u kojima prije nije bilo ni spomena o njima. Zna se da je nekoliko pravoslavnih manastira podignuto u 16. stoljeću (u Tavni, Lomnici, Paprači, Ozrenu i Gostoviću), a važni manastir Rmanj u sjeverozapadnoj Bosni prvi put se spominje 1515. godine. Te nove građevine još više iznenađuju kad se zna da je zakonom *kanuni raya* bilo zabranjeno građenje novih crkava očito je da su osmanlijske vlasti svaki put morale izdati posebno odobrenje.²³³ Premda su pravoslavni vjernici bili itekako ponižavani i ugnjetavani, nije pretjerano kazati da je osmanlijski režim favorizirao Pravoslavnu crkvu. Pravoslavci su imali svoju središnju vjersku vlast u samom Osmanlijskom carstvu, a katolici izvan njega pa nije bilo sumnje da bi se smatrali oslobođenim kad bi neka katolička sila ponovo osvojila Bosnu. Bosanski mitropolit

²²⁸ Fine, Bosnian Church, str. 172.

²²⁹ Ibid., str. 305-307; Džaja, *Konfessionalität und Nationalität*, str. 158; D. Mandić, Etnička povijest Bosne, str. 456-467.

²³⁰ Džaja, *Konfessionalität und Nationalität*, str. 125-126.

²³¹ Fine, Bosnian Church, str. 379.

²³² O jednom izvještaju iz 1455. vidi Fermedžin, ur, *Acta Bosnae*, str. 224-226.

²³³ Fine, Bosnian Church, str. 379-380; Džaja, *Konfessionalität und Nationalität*, str. 126-127.

(pravoslavni biskup) spominje se prvi put 1532. godine, a prva pravoslavna crkva u Sarajevu vjerovatno je sagrađena tek sredinom 16. stoljeća.²³⁴

Premda ima mnogo zabilježenih slučajeva preobraćanja katolika na pravoslavlje u Bosni 16. i 17. stoljeća, jasno je da se to širenje Pravoslavne crkve ne može pripisati samo tim preobraćanjima.²³⁵ U krajevima u kojima je pravoslavlje polučilo najveće uspjehe, naročito na sjeveru Bosne, u tom se razdoblju nastanilo mnogo doseljenika iz pravoslavnih zemalja. Očito je posrijedi bila osmanlijska politika da naseli područja koja su bila opustjela, bilo zbog rata ili kuge. Već u prvim defterima pojavljuju se skupine kršćanskih čobana, koji se deklariraju kao Vlasi što su se naselili u opustošenim krajevima istočne Hercegovine. U defterima iz sedamdesetih i osamdesetih godina 15. stoljeća može se razabratiti da se Vlasi šire po srednjoj Bosni, u krajevima oko Visokog i Maglaja. Negdje odmah iza 1476. godine, naprimjer, oko 800 vlaških porodica naselilo se u kraju oko Maglaja, zajedno s dvojicom pravoslavnih sveštenika.²³⁶ U idućih pedesetak godina nastavio je rasti broj Vlaha u srednjoj i sjeveroistočnoj Bosni, a počeli su se doseljavati i u sjeverozapadnu Bosnu. U ratovima na početku 16. stoljeća opustjelo je još više krajeva u sjevernoj Bosni jer su katolici bježali na habsburški teritorij. Budući da je Osmanlijama bilo važno da ne ostave prazan prostor blizu vojne granice, uslijedio je još jedan velik prliv vlaških doseljenika iz Hercegovine i Srbije. Za cijelog 17. stoljeća bilo je još doseljavanja na to područje, jer su ne samo rat nego i kuga ostavljali za sobom demografske praznine koje je trebalo popuniti.²³⁷

Već 1530. godine, kad je habsburški službenik Benedikt Kuripešić putovao kroz Bosnu, izvijestio je da u toj zemlji žive tri naroda. Jedan su Osmanlije, koje "krajnje despotski" vladaju kršćanima. Drugi su "stari Bosanci, koji su rimokatoličke vjere". A treći su "Srbi koji sebe nazivaju Vlasima... Doselili su se iz Smedereva i Beograda".²³⁸ Taj je vlaški element bio toliko važan u nastanku bosanskog pravoslavnog stanovništva da se još i nakon tri stoljeća izraz "Vlah" koristio u Bosni u značenju "pripadnik Pravoslavne crkve".²³⁹ Jasno je da su u tom procesu naseljavanja sudjelovali i Srbi i Hercegovci koji nisu bili Vlasi. O problemu kako ih među sobom razlikovati, i o tome što je izraz "Vlah" značio u ono doba, bit će još rijeći. Ipak, jasno je da su Vlasi, kao posebna etnička i kulturna skupina, tu odigrali važnu ulogu. Vlasi su potpuno odgovarali ciljevima osmanlijske vlasti, ne samo zato što su bili pokretni (tipične su im poslovne djelatnosti bile stočarstvo, uzgoj konja i organiziranje prijevoza robe za trgovce), nego i zato što su imali izrazitu vojničku tradiciju. Odobrene su im posebne povlastice kako bi ih naveli da se nasele uz osmanlijsko-habsburšku granicu - smanjen je porez na ovce za one koji žive u pograničnom području, a njihovim su glavarima dodijeljeni veliki timari.²⁴⁰ Iako nisu primali vojnu plaću, imali su pravo nositi oružje i od njih se očekivalo da obavljaju vojnu funkciju; umjesto plaće, dopušteno im je pljačkanje neprijateljskog teritorija. Poznati pod nazivom "martolozi" ili "vojnuci", postali su najopasniji element u osmanlijskoj vojnoj mašineriji.

Istodobno su Vlahe i Srbe koji su pobegli na sjever pred osmanlijskom najezdом u 15. stoljeću i koji su njegovali sličnu vojničku tradiciju, Habsburgovci počeli koristiti s druge strane te nestalne i promjenljive granice. Pridružili su im se i neki Vlasi iz unutrašnjosti

²³⁴ Džaja, *Konfessionalität und Nationalität*, str. 126-127; Skarić, Sarajevo i njegova okolina, str. 56. Međutim, prvi pouzdani dokaz o postojanju jedne pravoslavne crkve u Sarajevu potiče iz 1616. godine: Skarić, Srpski pravoslavni narod i crkva u Sarajevu, str. 10.

²³⁵ O podacima o provjeravanju vidi D. Mandić, Etnička povijest Bosne, str. 467-494. Bilo je i prelazaka pravoslavaca na katoličku vjeru.

²³⁶ Džaja, Die "bosnische Kirche", str. 75-82.

²³⁷ Vasić, "Etnička kretanja", str. 233-239; o izvještaju o izbijanju kuge velikih razmjera 1584. godine, kad je ta pošast navodno pokosila 200 000 ljudi u Bosni i Hercegovini i u Srbiji, vidi Fermendžin, ur., *Acta Bosnae*, str. 338.

²³⁸ Kuripešić, *Itinerarium der Botschaftsreise*, str. 34-35. Kuripešić je nailazio na Srbe i u drugom dijelu svoga putovanja, između Sarajeva i Kosova; o njima jednostavno govoriti kao Srbima (str. 43).

²³⁹ Roskiewicz, *Studien über Bosnien*, str. 77.

²⁴⁰ Vasić, "Etnička kretanja", str. 238; Šabanović, "Vojno uređenje Bosne", str. 218-219.

Bosne. Tri razloga koje navodi Benedikt Kuripešić za opustjelost Bosne na početku 16. stoljeća bijahu kuga, devširma i bježanje srpsko-vlaških martoloza preko granice.²⁴¹ Godine 1527, pošto je izabran za kralja Ugarske i Hrvatske, Ferdinand I Austrijski utemeljio je za njih formalni sistem zakupa zemlje i vojnih dužnosti. Bili su oslobođeni feudalnih obaveza, dopušteno im je sudjelovanje u diobi ratnog plijena, mogli su sami birati svoje zapovjednike (vojvode) i mirovne suce (knezove) i slobodno ispovijedati pravoslavnu vjeru. Na taj je način izrastao pod Habsburgovcima poseban sistem držanja zemlje u posjedu i vojne organizacije, takozvana *Militdrgrenze* ili Vojna krajina, koja je na kraju obuhvatala pojasa zemljista između tridesetak i stotinjak kilometara širok i oko hiljadu kilometara dugačak. Krajišnici ili *Grenzer* na sjevernoj i sjeverozapadnoj granici Bosne, podjednako poznati po svojoj vojničkoj odvažnosti i krvoločnosti, zvali su se "Vlasi" ili "Morlaci". Godine 1630. Ferdinand II potvratio je njihove privilegije u dokumentu poznatom pod imenom "Zakoni o Vlasima" - "Statuta Valachorum".²⁴² Uz pojedine velike ratne pohode, ratovanje Osmanlija i Habsburgovaca sastojalo se na ovoj granici uglavnom od vječitih okršaja Vlaha s Vlasima.

Ko su bili ti Vlasi, i gdje su ponikli? To je jedno od najspornijih pitanja u povijesti Balkana.²⁴³ Vlasi su dandanas raštrkani po mnogim dijelovima Balkana; najveća je njihova koncentracija u gorju Pindus na sjeveru Grčke, ali ima ih i u Bugarskoj, Makedoniji, Albaniji i Srbiji, a ostatak vlaškog stanovništva naći ćemo i na Istarskom poluotoku. Po tradiciji su bili stočari i pastiri i moglo bi se reći da su napola bili nomadi jer su gonili stada, katkad i na velike udaljenosti, s redovite ljetne ispaše u planinama na redovitu zimsku ispašu na nekom drugom mjestu. Neki su se od njih obogatili prodajom svojih stočarskih proizvoda: vune, sira i marve. Mnogi su se pročuli u 18. i 19. stoljeću kao trgovci, domaći i međunarodni. Ti se poslovi nisu mnogo mijenjali u toku stoljeća; jedna bizantska pjesma iz 12. stoljeća spominje vlaški sir koji je bio na glasu u Carigradu, i vlašku kabanicu, širok, crn ogrtač bez rukava ili *talagan*, koji se još može vidjeti na plećima balkanskih čobana. Neki drugi bizantski pisci spominju vlaško tjeranje stoke iz jednog kraja u drugi, a srednjovjekovni srpski dokumenti govore o njima kao o pastirima i *kjelatorima* - ova je riječ potekla od latinske *calator*, što znači "konjovodac", riječ koja se očuvala i u suvremenom vlaškom u obliku *calator*, što će reći "putnik".²⁴⁴ Njihovo jedino drugo zanimanje u to doba bilo je vojničko: kao žilavi gorštaci bili su cijenjeni zbog svoje srčanosti, a kao dobavljači konja bili su dobro došli u svakom ratnom pohodu. Čini se da im bizantske vlasti ipak nisu mnogo vjerovale i da su ih obično upotrebljavale kao pomoćne čete, a ponekad su djelovali i kao sasvim samostalne neregularne jedinice. Ipak, spominje se i cijela jedna vlaška pješačka pukovnija u bizantskoj vojsci na početku 14. stoljeća.²⁴⁵

U prvim zapisima Vlasi se često spominju kao prilično prolazna pojava nalik na sjenu. Selili su se iz jednog kraja u drugi, govorili lokalne jezike i stapali se s lokalnim stanovništvom. U dokumentima kasnog Bizanta govor se o "Bugaro-albano-vlasima", pa čak i o "Srbo-albano-bugaro-vlasima".²⁴⁶ Među ostalim njihovim imenima spomenimo bizantsko-grčko "Mavrovlachos", što će reći "crni Vlah", iz čega je potekao i naziv "Morlak", pa suvremeno grčko ime "Koutsovlachos" (Kucovlah), što doslovce znači "hromi Vlah", a to je valjda inačica koja je pučkom etimologijom nastala od turskog *kutruk eflak*, "malog Vlaha".

²⁴¹ Kuripešić, Itinerarium der Botschaftsreise, str. 43. Nakon poraza Osmanlija pod Siskom 1593. godine mnogi su Vlasi prešli na austrijsku stranu (Gušić, "Wer sind die Morlaken?", str. 461).

²⁴² Vidi Rothenberg, Austrian Military Border, a koristan sažetak nalazi se u njegovojo knjizi Military Border in Croatia, str. 6-11.

²⁴³ Postoji golema literatura o Vlasima, ali uglavnom ne zadovoljava. Opširnu bibliografiju vidi kod Nasturel, ur., Bibliografie macedo-romana. Najbolji opći uvodi još su uvijek Weigand, Aromunen, i Wace i Thompson, Nomads of the Balkans. Najbolja je suvremena studija Winnifridh, Vlachs; a vrijedna je i studija Nandri?, "Aromžni".

²⁴⁴ Gyoni, "La Transhumance des Vlaques".

²⁴⁵ Bartusis, Late Byzantine Army, str. 216,256; Nasturel, "Les Valaques balcaniques", str. 110.

²⁴⁶ D. Radojičić, "Bulgaralbanitoblahos".

Samo ime "Vlah" potiče od riječi kojom su stari Slaveni nazivali narode što su govorili latinske ili romanske jezike - odatle i "Wallachian", "Walloon" i (tek posrednom primjenom) "Welsh".

Nema pouzdanih historijskih zapisa o Vlasima prije desetog stoljeća. Jedini dokazi o njihovu postojanju prije toga lingvističke su prirode. Vlaški je jezik romanski, vrlo srođan s rumunskim - lingvisti ga zovu "makedo-rumunski", a romanski koji se govorio u Rumuniji "dako-rumunski". Očito je da je taj jezik produkt starorimske kolonizacije Balkana, da je ondje trajno sačuvan i da su Slaveni naišli na njega kad su došli na Balkan u 6. i 7. stoljeću. Međutim, Rimsko carstvo obuhvatalo je na Balkanu golem prostor pa je to dušu dalo suvremenim nacionalnim povjesničarima da tvrde kako Vlasi potiču upravo s njihova područja. Tako, recimo, Grci vjeruju da su Vlasi romanizirani Grci, Bugari kažu da su romanizirani Tračani, a Rumuni insistiraju da su romanizirani

Dačani (i/ili potomci rimskih legionara u Daciji - nije važno jesu li potomci jednih ili drugih, glavno je da su bili ondje prije dolaska Ugara). Kudikamo je najslikovitija - i najbesmislenija - teorija koju je iznio istaknuti hrvatski povjesničar otac Mandić koji je, istražujući porijeklo Vlaha-Srba u Bosni, zaključio da oni potiču iz Maroka. Na taj način misli on da je objasnio bizantsko-grčku riječ "Mavrovachos" ili "Crni Vlah" (Karavlah), što upućuje na njihovu tamnu maursku put. Prema toj njegovojo teoriji, oni su potomci rimskih legionara iz Mauretanije (današnjeg Maroka) koji su bili stacionirani na Balkanu. Istina je da su Rimljani naselili ondje mnogobrojne legionare, ali su to bili, kao što smo vidjeli, ljudi iz cijelog Carstva. Od jedine dvije vojne kolonije Mauretanaca koje spominje Mandić, jedna se nalazila u Besarabiji nedaleko od Crnoga mora a druga na rijeci Inn, nedaleko od Beča. Teško da je to moglo biti polazište za stvaranje čitavog jednog naroda na jugu Balkana. Iako će se, naravno, današnji anti-srpski nacionalisti u Bosni oduševiti kad saznaju da su bosanski Srbi zapravo Afrikanci (teorija koja svakako opovrgava suvremenu srpsku predrasudu prema Albancima kako su oni tobože tamnoputan narod iz Trećeg svijeta), ta teorija nikako ne drži vodu.²⁴⁷

Međutim, pravo porijeklo Vlaha može se izvesti iz lingvističke grade. Vlaško-rumunski jezik (koji je bio jedan jezik dok se dva glavna oblika nisu počela račvati negdje na početku srednjega vijeka) ima velik broj posebnih karakteristika zajedničkih s albanskim jezikom. Među te karakteristike spadaju osnovna pravila gramatike i sintakse, određen broj posebnih idioma i jezgra vokabulara vezanog za pastirske život.²⁴⁸ Albanski, koji je jedini preživio od jezika ilirskih plemena, sadrži i znatan broj riječi posuđenih iz latinskoga pa upućuje na tjesne veze s romaniziranim stanovništвом za sve vrijeme rimskog razdoblja.²⁴⁹ Udržene snage historijske lingvistike, proučavanje imena mjesta i povijest Rimskog carstva omogućuju nam da izvučemo prilično pouzdan zaključak da je središte u kojem su se oba ta jezika razvila područje što se proteže od sjeverne Albanije preko Kosova do jugozapadne Srbije, a možda je obuhvatalo i neke dijelove sjeverne Makedonije i zapadne Bugarske. Veći dio romaniziranog stanovništva koji govorio rumunskim jezikom na tom području (na čiju je verziju latinskoga uticao njihov vlastiti stariji jezik, ilirski) raspršile su, uništile ili asimilirale najezde u srednjem vijeku, posebno najezde Slavena. Ostatak koji se bavio stočarstvom uspio je preživjeti u gorju nedirnut razvojem slavenske sjedilačke poljoprivrede, a u udaljenijim

²⁴⁷ Moram priznati da nisam imao prilike pročitati potpuno izlaganje teorije oca Mandića, Postanak Vlaha, što je objavljeno u Buenos Airesu; oslonio sam se na sažetak njegova teksta u djelu "Etnička i vjerska povijest Bosne", str. 383-386.

²⁴⁸ Postoji znatna tehnička literatura o vezama između rumunskog i albanskog jezika. Vidi posebno Barić, Lingvističke studije; dobre suvremene sažetke vidi kod Du Nay, Early History of Rumanian, i Illyes, Ethnic Continuity, str. 191-290.

²⁴⁹ Vidi Haarmann, Der lateinische Lehnwortschatz. Graša pokazuje da je varijanta kasnolatinskog jezika iz kojeg se razvio rumunski bila tijesno povezana s albanskim jezikom, iako neke albanske posuđenice potiču i iz ranijeg latinskog.

planinama (posebno na sjeveru Albanije) ostao je u tjesnoj vezi s još starijim ostacima koji su govorili ilirski jezik, doduše verziju ilirskoga duboko prožetu latinskim, nakon stoljetnih doticaja. Ovo objašnjenje prihvataju gotovo svi objektivni naučnici koji su izučavali to pitanje. Nažalost, u to proučavanje unio je nepotrebnu zbrku neumjesni nacionalni ponos rumunskih autora koji se ne mogu pomiriti s činjenicom da su prvi ljudi koji su govorili rumunski porijeklom južno od Dunava.²⁵⁰

Budući da su sjeverna Albanija i južna Srbija bile prvobitno središte Vlaha, nije čudo što su se Vlasi vrlo rano proširili na obližnje gorske krajeve Hercegovine. Odatle su se preselili na sjever, preko brdovitog zaleda Dalmacije, gdje se već u 12. stoljeću spominje da čuvaju stada (a u zimu ih dovode u primorje). Između 13. i 15. stoljeća o njima je često riječ u hronikama Dubrovnika i Zadra.²⁵¹ Neki od tih vlaških čobana prodri su i do srednje Bosne, gdje o njihovoј prisutnosti svjedoče srednjovjekovna imena mjesta u krajevima oko Sarajeva i Travnika: Vlahinja, Vlaškovo, Vlašić.²⁵² I mnoge vlaške riječi iz pastirskog života ušle su u bosanska narječja: naprimjer *trze*, janje koje se vrlo kasno ojanji, u mjesecu julu, potiče od vlaške riječi *tirdziu*, ili *zarica*, vrsta sira, dolazi od vlaške riječi *žara*. Ova je potonja riječ zapravo inačica albanske riječi *dhalle*, što će reći “mlaćenica” - jedan od mnogih detalja koji upućuju na pastirsku simbiozu Vlaha i Albanaca, koja je vrlo dugo trajala.²⁵³

Čini se da je većina tih prvih dalmatinskih i bosanskih Vlaha živjela mirno i povučeno u gorju.²⁵⁴ Ali u samoj Hercegovini, gdje se nalazila veća koncentracija Vlaha, razvila se vojna i agresivna tradicija. U dubrovačkim hronikama često se tuže na pljačkaške upade tih obližnjih Vlaha u 14. i 15. stoljeću.²⁵⁵ Hercegovački Vlasi bili su uzgajivači konja i vodiči karavana, a kad se nisu bavili pljačkom, bogatili bi se trgovanjem između Dubrovnika i bosanskih rudnika. Neki su od njih, kao što smo vidjeli, vjerovatno naručili one impozantne kamene nadgrobne spomenike ili stećke ukrašene isklesanim konjanicima. Zasigurno su, zahvaljujući svojim trgovačkim vezama na istoku, stupili u doticaj s vlaškim stanovništvom u Srbiji i Bugarskoj, koje je imalo dugu tradiciju vojne aktivnosti u službi bizantskih careva i srpskih kraljeva.

Jedna je od još nerazriješenih tajni u ovom slučaju pravo značenje izraza “Morlak” (“Mavrovlachos”, “Karavlah”, “Crni Vlah”), i kako je došlo do njegove upotrebe u Hercegovini i Dalmaciji. Očito je da se prvobitno značenje odnosilo na crne kabанице koje su nosili Vlasi na središnjem Balkanu (u Srbiji, Bugarskoj, Makedoniji i sjevernoj Grčkoj). U

²⁵⁰ Među najistaknutije nezavisne (tj. nebalkanske) naučnike spadaju Jireček, Weigand i Stadtmüller. Koristan pregled (u kojem se, naravno, zbog Albanaca naglašava albansko geografsko porijeklo) vidi kod Qabej, “Problem of Place of Formation”. Neki su rumunski autori pokušali preokrenuti situaciju u svoju korist tvrdnjom da su Albanci došli iz Rumunije. Najdovitljiviji rumunski kompromis djelo je Marienescua, koji je tvrdio da su ilirske jezične karakteristike najprije bili preuzeli rimski legionari u Makedoniji, koji su se potom premestili na sjever od Dunava (“Ilirii, macedo-romani si albanesii”, str. 153-154).

²⁵¹ Jireček, “Die Romanen in den Städten Dalmatiens”, prvi dio, str. 35-40; Gušić, “Wer sind die Morlaken?”, Dragomir, Vlahii fi Morlacii, str. 15-52. Vidi također Valentini, “L’elemento vlah nella zona scutarina”, o mletačkim zapisima o Vlasima niže u primorju, na jugu Crne Gore i na sjeveru Albanije.

²⁵² Dragomir, Vlahii din nordul peninsulei balcanice, str. 49-52 i geografska karta 1.

²⁵³ I. Popović, “Valacho-serbica”, str. 372-373 (ispravio sam Popovićevu pisanje riječi *tirdziu*); Huld, Basic Albanian Etymologies, str. 57. U današnjem rumunskom *tirziu* znači “kasno” a *zara* - “surutka” ili “kiselo mljijeko”. O Albancima kao pastirima u Dalmaciji i u skupinama Vlaha albanskog porijekla u Hercegovini i Srbiji vidi Gušić, “Wer sind die Morlaken?”, str. 456; Jireček, “Die Romanen in den Städten Dalmatiens”, prvi dio, str. 41-43; M. Filipović, “Struktura i organizacija katuna”, str. 50-58.

²⁵⁴ Njihovi su potomci možda preživjeli kao islamizirani sezonski nomadi i pastiri, tradicionalno poznati pod nazivom balije, u zabačenijim krajevima Bosne: vidi Balagić, Les Musulmans yougoslaves, str. 82-83; Kulisić, “Razmatranja o porijeklu Muslimana”, str. 153. Pokazalo se da je jedna porodica balija koju je proučavao Weigand vjerovatno turkmenskog porijekla (“Rumanen und Aromunen in Bosnien”, str. 191-197); ali je očito da većinom potiču s Balkana.

²⁵⁵ Gušić, “Wer sind die Morlakenn?” str. 457. Vidi npr. tužbu iz 1403. godine u Fermendžin, ur., Acta Bosnae, str. 85.

različitim su razdobljima bili poznati i pod imenom "Karagounides" ili "Crnogunjci".²⁵⁶ Možda je poseban val tih Vlaha zapljenuo Hercegovinu i Dalmaciju donijevši sa sobom i to ime (koje su zasigurno bili dobili na području gdje se govorio grčki).²⁵⁷ Slavenska pučka etimologija uskoro ga je pretvorila u "Morovlah" (tj. "morski Vlah").²⁵⁸ Iz Dalmacije se taj izraz poslije proširio na Vlahe u Hrvatskoj koji su bili naselili "Krajinu" sjeverozapadno od Bosne. "Morlacchi" je postao standardni mletački naziv za te ljudе, a taj je kraj na mnogim geografskim kartama 17. i 18. stoljećа označen kao "Morlacchia". Zbog svojih okrutnih metoda neregularnog četovanja Morlaci su izišli na zao glas, smatrali su ih primitivnim i besčutnim ljudima. Ali sve se to promijenilo potkraj 18. stoljećа, kad ih je posjetio talijanski svećenik, *abbe* Fortis. Nadahnut Ossianovom poezijom, i praćen još jednim zaljubljenikom u epsku narodnu pjesmu i folklor, profesorom novije povijesti na Cambridgeu, Fortis je obišao Morlake u Dalmatinskoj zagori tragajući za poezijom i primitivnim vrlinama. Našao je i jedno i drugo: "Iskrenost, povjerenje i čestitost ovih siromašnih ljudi... u svim svakodnevnim životnim postupcima proglašili bi se kod nas naivnošću i slabošću", zapisao je on. Čuo je i mnogo pjesama i pribilježio: "Morlak krstari po pustim planinama i pjeva, naročito u noćno doba, o junaštvinama starih slavenskih kraljeva i velmoža ili o nekom tragičnom događaju." Zapazio je isto tako da "bosanski dijalekt kojim govore Morlaci u unutrašnjosti skladnije zvuči, po mom mišljenju, od primorskog ilirskog jezika."²⁵⁹ Pjesma koju je objavio u prijevodu, Hasanaginica, bila je zapravo djelo bosanskih muslimana - kratka priča o tragičnoj ljubavi i nesporazumu postala je jedna od najomiljenijih narodnih pjesama u cijeloj Evropi, pa su je preveli Goethe, Byron, Walter Scott, Merimee, Puškin i Ljermontov.²⁶⁰

U samoj Bosni naziv Morlak nije se toliko koristio za ratoborne Vlahe koji su se pod Osmanlijama naselili u Krajinu. Te su Vlahe, koji su došli i iz Hercegovine i iz Srbije, zvali ili Vlasi ili martolozi. Ova se potonja riječ odnosila na njihov vojni status, pa su to mogli biti i nevlasi - bijaše to inačica grčke riječi za naoružana čovjeka, *armatēs*. Vlasi u Bosni i Hercegovini imali su svoje vlastito društveno i vojno ustrojstvo, koje je bilo jasno određeno već u prvim osmanlijskim dokumentima. Na čelu svake lokalne zajednice bijaše mirovni sudac ili knez (stari slavenski naziv), pod njim je bio načelnik ili *primikur* (od grčke riječi *primikerios*); a pod njim *lugator* (od grčke riječi *alagator*, zapovjednik vojnog odreda), a osnovna vojna jedinica bijaše ponder (od grčke riječi *kontarion*, što će reći koplje).²⁶¹ Svi ovi nazivi jasno pokazuju da su Osmanlije jednostavno preuzele sistem koji bijaše utvrđen u vojsci Bizantskog carstva. Kao i bizantski i srpski vladari prije njih, oni su Vlasima odobrili posebne porezne olakšice zbog njihovih vojnih usluga. Glavarima Vlaha dodjeljivali su timare i s njima su praktički postupali kao sa spahijama, a ljudе su im oslobođili plaćanja

²⁵⁶ Novaković (Selo, str. 33) također poistovjećuje Crnogunjce sa Sarakačanima, čime ime možda potiče od turske riječi Karakafan, što znači "crni odstupnik"; ali Sarakačani, koji očito već poodavno govore grčki, predstavljaju još jedan misterij.

²⁵⁷ Povjesničar iz 17. stoljećа Ivan Lučić (Ioannes Lucius) iz Trogira kaže da se ovaj naziv koristio kao suprotan izrazu "Bili-Vlahi", to jest Albi Latini ("De Regno Dalmatiae", u Von Schwandner, ur., Scriptores rerum hungaricarum, sv. 3, str. 459); ali nisam video nijednu rečenicu o "bijelim Vlasima" navedenu iz nekog ranijeg izvora. Jireček misli da su Dubrovčani i Dalmatinци pravili tu razliku kako bi se razlikovali (jer i njih su gdjekad nazivali Vlasima zbog njihova latiniziranog jezika) od Vlaha iz unutrašnjosti, a Gušić misli da su oni razlikovali svoje lokalne Vlahe (koji su nosili bijelu odjeću) od vala pridošlica. Ni jedna ni druga teorija nisu uvjерljive jer nema razloga zašto bi Dubrovčani i drugi Dalmatinци govorili grčki. Lučić je bar bio svjestan ovog problema; on je pretpostavljao da su naziv Mavrovlachos donijeli Mlečani iz Grčke.

²⁵⁸ Riječ *Morovlah* koristi se u dubrovačkim dokumentima za lokalne Vlahe u 13. stoljeću (Jireček, "Die Romanen in den Städten Dalmatiens", prvi dio, str. 35), a pučka je etimologija uticala na izgovor te riječi očito potkraj 12. stoljećа, kad je i pop Dukljanin pisao "Morovlachi" (premda je znao da ta riječ znači "nigri Latini"): Von Schwandner, ur., Scriptores rerum hungaricarum, sv. 3, str. 478. Oba ova podatka kose se s Gušićevom tvrdnjom u "Wer sind die Morlaken?" str. 459-460.

²⁵⁹ Fortis, *Travels into Dalmatia* ("Put po Dalmaciji"), str. 53, 85. Mnoga od Fortisovih zapažanja (ali ne i ova) osporio je u kasnijem i vrednijem djelu autor koji je mnogo bolje poznavao lokalne prilike: Lovrich, *Osservazioni*.

²⁶⁰ Babić, *Das unbekannte Bosnien*, str. 175; Wilson, *Life of Vuk Karadžić*, str. 192-194. Wilsonov vlastiti prijevod nalazi se na str. 361-363.

²⁶¹ Beldiceanu, "Les Valaques de Bosnie".

osnovnog nameta za nemuslimane, harača. Vlasi su ipak plaćali poseban “vlaški porez” - *rusumi eflak* - koji se uglavnom sastojao od jedne ovce i janjeta po porodici što su se davali svake godine o Đurđevdanu.²⁶² Budući da su bili drukčije oporezovani, bili su i drukčije razvrstani u osmanlijskim defterima. To nam je omogućilo da ustanovimo da je potkraj 15. stoljeća bilo najmanje 35.000 Vlaha u Hercegovini, a da je u 16. stoljeću bilo čak 82.692 uglavnom vlaških porodica (uključujući tu i neke nevlaške martoloze koji su uživali slične povlastice) u smederevskom kraju južno od Beograda.²⁶³ (Mnoge Vlahe iz istočne Hercegovine preselile su Osmanlije onamo da ponovo nasele područja opustošena ratovanjem u šezdesetim godinama 15. stoljeća.)²⁶⁴ To su bili glavni rezervoari stanovništva iz kojih su se punili opustjeli krajevi na sjeveru Bosne. A kako su oni, prebivajući u Hercegovini i Srbiji, poodavno bili pripadnici Pravoslavne crkve, uveli su na te bosanske prostore pravoslavlje koje se ondje očuvalo do dana današnjega.

Koliko su se ti Vlasi razlikovali od susjednih Slavena? Očito je da su imali drukčiji status i drukčije društveno-vojno ustrojstvo. Oni koji su se naselili u sjevernoj Bosni nisu mogli nastaviti tradiciju da gone svoja stada na velike udaljenosti, a očuvani osmanlijski dekreti o Vlasima u Bosni i Hercegovini iz 16. stoljeća pokazuju da većina Vlaha nije više živjela nomadskim životom, ali da su se i dalje ponajviše bavili stočarstvom.²⁶⁵ Ivan Lovrić (Giovanni Lovrich) zabilježio je u sedamdesetim godinama 18. stoljeća da su hrvatski Morlaci svi imali stada po 200, 300 i 600 ovaca, a kad ih je pitao zašto se ne prihvate obrađivanja zemlje, odgovorili su mu: “Naši preci nisu to radili pa nećemo ni mi.”²⁶⁶ Neki su autori, posebno srpski, tvrdili da riječ “Vlah” znači samo “čobanin” i da ne uključuje nikakvo posebno etničko ni lingvističko značenje - pa da su većina tih ljudi zapravo samo Srbi koji drže ovce.²⁶⁷ Ovo mišljenje odbacuje vodeći suvremeni stručnjak za Vlahe na početku osmanlijske vladavine na Balkanu, tvrdeći da su Vlahe oduvijek smatrali posebnim narodom.²⁶⁸

Vlasi su odvajkada govorili po dva jezika, a kako sami nisu nikad bili u upravnom aparatu, jezik koji je očuvan u zapisima o njima nije nikad njihov. Ipak, imamo nekih svjedočanstava o njegovoj upotrebi, uz pojavu vlaških vlastitih imena u zapisima kao što su Ursul ili Šarban. Vlasi koji su se u 15. stoljeću naselili na jedan jadranski otok govorili su i nakon 400 godina vlaški. Jedan mletački pisac iz 16. stoljeća zapisao je da Vlasi u Dalmatinskoj zagori govore “latinski, doduše u iskvarenu obliku”. Pastiri u tim planinama još su 1985. godine brojili na vlaškom.²⁶⁹ Ima i drugih dokaza o njihovu bilingvizmu u 17. stoljeću, premda je povjesničar Ivan Lučić (Joannes Lucius) tvrdio da je do tada već bio iščeznuo njihov stari jezik.²⁷⁰ Ali dakako da se ti Vlasi, živeći stoljećima među Slavenima u Hercegovini i Srbiji, ne mogu u prvi mah (svojim govorom i odijevanjem) razlikovati od

²⁶² Beldiceanu, “Sur les valaques des Balkans slaves”, str. 97; Beldiceanu i Beldiceanu-Steinherr, “Quatre actes de Mehmed II”, str. 118; vidi također Hadžibegić, “Džizja ili harač”, prvi dio, str. 68. Međutim, potkraj 18. stoljeća potomci Vlaha u Bosanskoj krajini plaćali su harač: Lovrich, Osservazioni, str. 83.

²⁶³ Beldiceanu, “Sur les valaques des balkans slaves”, str. 94; Hadžijahić, Porijeklo bosanskih Muslimana, str. 137. U fusnoti usporedi s Kuripešićevim zapažanjem u fusnoti broj 238.

²⁶⁴ Džaja, *Die "bosnische Kirche"*, str. 75.

²⁶⁵ Beldiceanu, “Sur les valaques des balkans slaves”, str. 91. Trifunovski drži da su se nastanili u jednom selu u 15. stoljeću: “Geografske karakteristike katuna”, str. 36-37.

²⁶⁶ Lovrich, Osservazioni, str. 174, 179.

²⁶⁷ Ovo je tumačenje prvi iznio povjesničar iz 19. stoljeća Stojan Novaković; vidi njegovo Selo, str. 29-30. I ruski povjesničar E. P. Naumov tvrdi da su se Vlasi u velikoj mjeri poslavenili već u 13. stoljeću: “Balkanskye vlakhi”. Srpske autore koji priznaju da su Vlasi imali drukčiji etnički identitet nije sama ova činjenica pokolebala; tako je jedan suvremeni srpski historičar napisao i ove čudne riječi: “Čak su i Vlasi i njihovi običaji bili toliko ugroženi da su se pridružili Srbima da bi preživjeli, a u tom procesu su pomogli da se sačuva i održi srpski etnički, vjerski i kulturni identitet” (Pavlovich, Serbians, str. 78).

²⁶⁸ Beldiceanu, “Les valaques de Bosnie”, str. 123, u fusnoti.

²⁶⁹ M. Filipović, “Struktura i organizacija katuna”, str. 52 (o imenima); Jireček, “Die Romanen in den Städten Dalmatiens”, prvi dio, str. 40 (o otoku); Niger, Geographiae commentariorum libre, str. 103 (o iskvarenom latinskom); Nandriš, “Aromani”, str. 38 (o brojanju).

²⁷⁰ Jireček, “Die Romanen in den Städten Dalmatiens”, prvi dio, str. 41.

autohtonih Slavena u tim krajevima. Pretpostavka da su nekad govorili samo vlaški zato što nisu donijeli sa sobom srpsku ekavicu kad su došli iz Srbije u sjevernu Bosnu, zasigurno je netačna.²⁷¹ Oni su govorili onako kako su govorili Slaveni oko njih, a taj se govor mogao s vremenom lako promjeniti na području tako podložnom demografskim promjenama kao što je bila sjeverna Bosna, a Vlasi iz Hercegovine ionako su zasigurno govorili i jekavicom.

Bilo je nedavno pokušaja da se dokaže kako je još na početku 20. stoljeća bilo u Bosni ljudi koji su govorili vlaški. U popisu stanovništva Bosne iz 1910. godine spominje se 16 sela u kojima se govori "rumunski", a godine 1906. jedan zaneseni rumunski vlahofil objavio je čitavu knjigu o "rumunskim kolonijama" koje je ondje otkrio.²⁷² Međutim, kad je vodeći njemački ekspert za Vlahe, profesor Weigand, otišao sljedeće godine provjeriti te njegove tvrdnje, ustanovio je da u jedinim preostalim vlaškim selima žive ljudi koji su se doselili u 18. stoljeću iz Makedonije i koji su odonda zaboravili svoj jezik. A seljaci koji "govore rumunski", poznati u tim krajevima pod nazivom "Karavlaši" ili "Crni Vlasi", zaista govore rumunski, ali samo zato što uopće nisu Vlasi nego rumunski Romi iz Transilvanije.²⁷³

Na kraju, valja istaknuti da danas nema smisla tvrditi da su bosanski Srbi "zapravo" Vlasi. Tokom stoljeća i mnogi obični pripadnici Srpske pravoslavne crkve zasigurno su bili prešli preko Drine u Bosnu ili se iz Hercegovine preselili na sjever. U 18. i 19. stoljeću razvila se i srpska trgovačka klasa u bosanskim gradovima. Nisu baš svi ljudi koji su upućeni da se nasele u sjevernu Bosnu u 15. i 16. stoljeću bili Vlasi, a odonda je bilo toliko priliva i odliva u povijesti Bosne da nikako ne možemo tačno izračunati postotak "vlaških" predaka bosanskih Srba.²⁷⁴ Uostalom, nisu Vlasi pridonijeli samo porastu srpskog stanovništva; neki su od njih (pretežno u Hrvatskoj) prešli i na katoličku vjeru, a mnogo ih se i islamiziralo u Bosni.²⁷⁵ Nazivati danas nekoga Srbinom znači služiti se pojmom stvorenim u 19. i 20. stoljeću na temelju zajedničke religije, jezika, povijesti i vlastitog osjećaja nacionalne pripadnosti. Današnji bosanski Srbi mogu se slobodno predstavljati kao Srbi, bez obzira na svoje vlaško porijeklo. Ipak, čovjeka pomalo draška pomisao, kad čuje takozvane desničare u današnjoj ruskoj politici kako govore o potrebi da zaštite svoju staru slavensku braću u Bosni, da su jedina komponenta bosanskog stanovništva koja sadrži važan i izrazit element neslavenskog porijekla, upravo bosanski Srbi.

²⁷¹ D. Mandić, *Etnička povijest Bosne*, str. 516.

²⁷² D. Mandić navodi taj popis stanovništva kao dokaz da se neprekidno govorilo vlaški (*Etnička povijest Bosne*, str. 516); Filipescu, *Coloniile romane din Bosnia*.

²⁷³ Weigand, "Rumanen und Aromunen in Bosnien". O Karavlasima vidi dio o Romima u 9. poglavlju ove knjige.

²⁷⁴ D. Mandić, sa čudesnom nazovipreciznošću, navodi postotak od 50 do 52 posto (*Etnička povijest Bosne*, str. 518).

²⁷⁵ Džaja, *Konfessionalität und Nationalität*, str. 83.

7. Rat i politika u osmanlijskoj Bosni, 1606-1815.

Povijest Bosne u 17. i 18. stoljeću bila je i dalje isprekidana i zasjenjivana velikim ratovima. I baš kao što je Osmanlijsko carstvo izraslo na ratu, tako su i samo ratovanje i društvene promjene što ih je ono izazvalo pridonijeli propasti carstva. U 17. stoljeću staro feudalno konjaništvo bivalo je u vojnem smislu pomalo već zastarjelo. Mnogo su važniji postali pješaci naoružani modernim oružjem, i topništvo. Razvila se regularna plaćena vojska za koju regrutiranje s pomoću devširme nije više bilo potrebno. Ali i dalje su bili potrebni novčani prihodi središnjoj vlasti da bi plaćala vojsku, a to je značilo da je trebalo preuzimati ispravnjene feudalne timarske posjede i pretvarati ih u određen spoj privatnih posjeda i prodavanja pojedincima prava na ubiranje poreza. Te su promjene, kao što ćemo vidjeti u 8. poglavlju, preobrazile prirodu osmanlijskog provincijskog društva. Samostalni ubirači poreza povećali su poreze, a Istanbul je izmislio cio niz novih nameta - osiromašujući time stanovništvo i izazivajući kivnost i česte nemire. Porezi u gotovini što ih je skupljala središnja vlast, poznati pod nazivom *avariz*, bijahu nekad tek izvanredne mјere, a sad su postali norma. Korupcija se povećala, a red i zakon su nazadovali. U Bosni su ipak prilike bile nešto sređenije nego na susjednom osmanlijskom teritoriju u Srbiji, gdje su seljaci bježali s posjeda i odmetali se u hajduke. Ali i u Bosni je bilo nemira u 18. stoljeću. Tada je već mnogim posmatračima bilo jasno da carstvo trune iznutra.

Najmanje svaki drugi naraštaj sudjelovao je u velikim ratovima. Nakon rata s Habsburgovcima od 1593. do 1606. godine Bosna je ostala finansijski iscijeđena i vojno iscrpljena. Slijedilo je nekoliko desetljeća oporavljanja što bijahu jedino pomućena grdnom devalvacijom nacionalne valute i inflacijom u cijelom Osmanlijskom carstvu u razdoblju između 1615. i 1625. godine.²⁷⁶ U četrdesetim godinama 17. stoljeća Osmanlije su se zaplele u dugogodišnji rat s Mlečanima, koji je okončan tek 1669. godine. To je uključivalo česte vojne i pljačkaške upade s mletačkog teritorija na dalmatinskoj obali, a bilo je i nekoliko teških okršaja između mletačkih i bosanskih oružanih snaga. Godine 1645. cijela jedna bosanska armija prodrla je u Dalmaciju, ali nije uspjela osvojiti mnogo teritorija.²⁷⁷ Taj je dugotrajni rat silno opteretio Bosnu, kao i nova povećanja poreza i inflacija što ih je rat izazvao u cijelom carstvu. Katolički biskup Marijan Maravić izvjestio je 1655. godine da je "u sadašnjem ratu" više od 2 000 katoličkih porodica pobeglo iz Bosne, a u jednom drugom izvještaju stoji da su četiri franjevačka samostana popaljena "u ratovima što se neprekidno vode u ovim krajevima".²⁷⁸ Godine 1663. obnovljen je rat protiv Habsburgovaca, a sljedeće godine velika osmanlijska vojska prodrla je u Austriju. Nakon bitke za koju su Osmanlije smatrале da je završila neriješenim ishodom, a Austrijanci da su oni izvojevali pobjedu, potpisani je mirovni sporazum kojim su se obje strane obavezale da će odustati od graničnih incidenata dokle god taj dogovor bude poštovala i druga strana.²⁷⁹ Najvažniji rat od kojeg se Osmanlijsko carstvo nije nikad potpuno oporavilo vodio se protiv Austrije od 1683. do 1699. godine. Godina 1683. bila je za Osmanlije katastrofalna. Nakon neuspješne opsade Beća, odbile su ih i potukle u bici austrijska i poljska vojska. Osmanlije su smaknule u Beogradu velikog vezira koji je bio na čelu tog pohoda. Između 1684. i 1687. godine Austrijanci su malo-pomalo oslobođili cijelu Ugarsku od Osmanlija i otjerali na hiljade spahiјa i novopečenih muslimana s njihovih napuštenih posjeda na jug te su tako izbjeglice preplavile Bosnu. Dotle su i Mlečići poduzimali direktne napade na bosanski teritorij. Osmanlije su doduše odbile glavnu mletačku ofanzivu na Bosnu 1685. godine, ali su oružane snage Habsburgovaca protjerale muslimane u Bosnu iz Like, koja je bila najzapadniji dio bosanskog ejaleta. Do 1687. godine otprilike 30.000 muslimana pobeglo je iz Like, a njih 1

²⁷⁶ Kunt, Sultan's Servants, str. 82.

²⁷⁷ Clissold, ur., Short History, str. 49.

²⁷⁸ Fermendžin, ur., Acta Bosnae, str. 479, 501.

²⁷⁹ Shaw, History of the Ottoman Empire, sv. I, str. 212.

700 koji su ostali silom su preobraćeni na katoličku vjeru.²⁸⁰ Ovaj priliv izbjeglica sa svih strana uveliko je uticao na broj i sastav bosanskog stanovništva - računa se da je nakon tog rata čak oko 130.000 izbjeglica stiglo u Bosnu.²⁸¹ Najviše je među njima bilo muslimana iz Slavonije - bilo onih koji su se prvobitno bili doselili iz Bosne na sjever, bilo Hrvata koji su za dugotrajne osmanlijske vladavine bili prešli na islam. Neki od tih izbjeglica, pogotovo spahija koji su sve izgubili, bili su ogorčeni ljudi koji su sa sobom vjerovatno donijeli novo osjećanje kivnosti na kršćanstvo.²⁸²

Ali osmanlijsku su vlast čekale još gore stvari. Godine 1689. austrijska je vojska pregazila Bosnu i prodrla u Srbiju, čak do Kosova, i mnogi su Srbi iskoristili priliku da ustanu protiv osmanlijske vladavine. Neko se vrijeme činilo da će Osmanlije izgubiti svu vlast na Balkanu, ali su već sljedeće godine Osmanlije opet istjerale Austrijance potvrdivši neobičnu sposobnost obnavljanja snage i moći. Velik broj pravoslavnih Srba - najmanje njih 30 000 pod vodstvom svoga patrijarha, pobjegao je na sjever s austrijskom vojskom kad se povlačila s Kosova, iz Makedonije i centralne Srbije. (Albanska brojčana nadmoć na Kosovu, bar u današnje doba, vjerovatno potiče još iz tog vremena.) S druge strane, međutim, mnogi pravoslavni Srbi dočekali su raširenih ruku povratak Osmanlija pošto su u međuvremenu bili iskusili revnost austrijskih katoličkih svećenika. Slijedilo je razdoblje u kojem su stvari praktički stajale na mrtvoj tački. Osmanlije su i dalje prilično neučinkovito upadale na ugarski teritorij preko Dunava, a odbijao ih je neučinkoviti austrijski feldmaršal Caprara. Ali kad je Caprara zamijenio najmlađi i najsposobniji oficir u austrijskoj vojsci princ Eugen Savojski, situacija se počela naglo mijenjati. Princ Eugen nanio je težak poraz Osmanlijama u bici kod Sente, u tadašnjoj južnoj Ugarskoj, u septembru 1697. godine. A onda je, neobično brzo, nastavio napredovati sa svega 6 000 ljudi sve do samog srca Bosne.

Na dan 22. oktobra stigli su do Sarajeva, gdje su Osmanlije zatekli potpuno nespremne za borbu. U svom vojnem dnevniku princ Eugen je ovako opisao ono što se dogodilo u sljedeća dva dana:

“Na dan 23. oktobra rasporedio sam jedinice na uzvisini koja dominira samim gradom. Odatle sam uputio pojedine odrede da poharaju grad. Osmanlije su već bilie sklonile najvrednije stvari, ali su svejedno ostavili za sobom veliku količinu svakojake robe. Predvečer je grad planuo. Inače se nalazi na široku prostoru i potpuno je otvoren; ima 120 lijepih džamija. Sutradan sam još ostao u Sarajevu. Prepustili smo grad i svu okolicu vatri. Naš jurišni odred koji je progonio neprijatelja vratio se s bogatim pljenom i mnogo žena i djece, nakon što su pobili svu silu Osmanlija. Kršćani nam jatimice dolaze i mole za dopuštenje da se sklone u naš tabor sa svojim stvarima jer žele napustiti ovu zemlju i poći s nama. I ja se nadam da će povesti sve kršćane iz ove zemlje i prebaciti ih preko Save.”²⁸³

Većina su tih kršćana vjerovatno bili katolički trgovci, koji su, čini se, ovim ratom izgubili dominaciju u bosanskoj trgovini.²⁸⁴ Kad je princ Eugen krenuo opet na sjever, s njim su zaista pošle na hiljade katolika u Austriju. Ako pravoslavno stanovništvo nije već u drugoj polovici 17. stoljeća premašilo broj katolika u Bosni, onda su na kraju ovoga rata zasigurno osigurali brojčanu premoć.²⁸⁵ Nejasno je da li su ti katolici bili uvjereni (kao što je bio srpski patrijarh) da će se uskoro vratiti s oslobodilačkom vojskom. Po nekim se znacima da zaključiti da su Austrijanci ozbiljno pomicljali ponovo osvojiti svu Bosnu. Godine 1687. i

²⁸⁰ A. Popović, L'Islam balquianique, str. 259.

²⁸¹ Džaja, *Konfessionalität und Nationalität*, str. 81; međutim, Pelidija tvrdi da je ukupan broj muslimanskih izbjeglica iz zemalja koje su ponovo osvojili Habsburgovci, od kojih se izbjeglice nisu svi nastanili u Bosni, 130.000 (Bosanski ejalet, str. 50).

²⁸² Đurđev, “Bosna”, str. 1267.

²⁸³ Mraz, *Prinz Eugen*, str. 40.

²⁸⁴ D. Mandić, Etnička povijest Bosne, str. 514.

²⁸⁵ Ipak, neki su se katolici zaista vratili, pošto su osmanlijske vlasti 1699. godine proglašile amnestiju: Pelidija, Bosanski ejalet, str. 51.

1688. raspitivali su se preko posrednika u Dubrovniku bi li muslimani u Sarajevu (koji su, kao što je bilo dobro poznato, zauzimali nezavisno držanje spram osmanlijske vlasti) prihvatili austrijsku vlast kad bi im bila zajamčena puna vjerska sloboda. Dvanaest je porodica potvrđno odgovorilo na to pitanje, ali čini se da od svega toga nije na kraju bilo ništa.²⁸⁶ Princ Eugen nije imao ništa slično na pameti kad je poveo vojnu ekspediciju u Bosnu jer mu je bitni cilj bio tek pljačka i razaranje.

Karlovački mir (sklopljen u Srijemskim Karlovcima, sjeverozapadno od Beograda, nedaleko od Novog Sada) kojim je okončan rat 1699. godine, potvrdio je da se Osmanlijsko carstvo povlači iz Evrope. Ugarska i Transilvanija ustupljene su Habsburgovcima, a veliki dijelovi teritorija u Dalmaciji i Grčkoj Mlecima. U idućem stoljeću Bosna je na jugozapadu graničila s Mlecima. Psihološki udarac tih gubitaka bio je toliko snažan da je povrat tih teritorija postao opsesivan dugoročni cilj osmanlijske politike. Prilika se ukazala 1714. godine, kad su Mlečani grubo prekršili mirovni ugovor. U ratu koji je uslijedio, Austrija je obnovila savez s Mlecima, a princ Eugen je još jedanput (1716) nanio težak poraz Osmanlijama kod Petrovaradina. Ipak su bosanske odbrambene snage uglavnom zadržale svoje pozicije. Požarevačkim mirom 1718. godine Austrija je dobila pojас bosanskog teritorija južno od tradicionalne granice, rijeke Save. Dalmacija pod mletačkom vlašću proširila se prema unutrašnjosti i dosegnula liniju koja je odonda manje-više ostala jugozapadna granica Bosne.²⁸⁷

U tom ratu još je jedan val muslimanskih izbjeglica zapljušnuo Bosnu.²⁸⁸ Prilike su bile nesređene, porezi nanovo povećani, a pobune zbog prevelikih nameta izbile su u Hercegovini 1727, 1728, 1729. i 1732. godine. Neosmanlijski izvori tvrde da su u dvije od tih pobuna (1728. i 1729. godine) sudjelovali i kršćani, ali su glavni akteri bili muslimani.²⁸⁹ Tih su godina harale i pošasti: na početku tridesetih godina 18. stoljeća pomrlo je u Bosni od kuge 20.000 ljudi.²⁹⁰ Kad su Austrijanci prekršili Požarevački mir 1736. godine i prodri u Bosnu, zasigurno su se bili ponadali da će je brzo osvojiti. Ali nedavno je prije toga bio postavljen za namjesnika u Bosni neobično energičan i odrješit čovjek, Ali-paša Hekim-oglu, koji je vrlo vješto organizirao odbranu.²⁹¹ Sljedeće godine potukao je austrijsku vojsku u bici kod Banje Luke, a mirovnim ugovorom koji je zatim sklopljen (Beogradski mir 1739. godine) Austrijanci su se odrekli čitavog teritorija južno od Save, osim jedne tvrđave.²⁹² Tom je nagodbom utvrđena sjeverna granica današnje Bosne.

Bijaše to jedan od najtrajnijih mirovnih ugovora u tom stoljeću. Gotovo 50 godina nakon toga nije bilo upada strane vojske u Bosnu. Međutim, Bosanski ejalet morao je snositi teret povećanih poreza kojima su se finansirali ratovi na drugim stranama. Godine 1745, kad se Hekim-oglu Ali-paša vratio na položaj namjesnika

Bosne, ogorčenje na povećane namete bilo je toliko da je bio prisiljen povući se iz Bosne na šest mjeseci. Kad se 1747. godine vratio, ponovo su izbili nemiri pa se sljedeće godine povukao u Grčku.²⁹³ Nakon velike pobune u Mostaru 1748. godine, u kojoj su čak i janjičari sudjelovali, slijedile su u idućih nekoliko godina i druge pobune zbog velikih nameta u Bosni.²⁹⁴ I muslimanski seljaci protestirali su zbog promjena u sistemu zakupa zemlje. Napokon je novi namjesnik u Bosni, Mehmed-paša Kukavica, primio od sultana ferman u

²⁸⁶ Džaja, Konfessionalität und Nationalität, str. 98.

²⁸⁷ Ta je mletačko-bosanska granica bila na kraju utvrđena u razdoblju između 1721. i 1733. godine: vidi Clissold, ur., Short History, str. 45, 50. Shaw pogrešno tvrdi da je prema tom ugovoru uspostavljena granica na rijeci Savi (*History of the Ottoman Empire*, sv. 1, str. 232).

²⁸⁸ A. Popović, L'Islam balkanique, str. 259.

²⁸⁹ Džaja, Konfessionalität und Nationalität, str. 96. Džaja također bilježi nemire prije rata, 1710. i 1711. godine.

²⁹⁰ Handžić, "Bosanski namjesnik", str. 144-145.

²⁹¹ Ibid., str. 152-163.

²⁹² Đurđev, "Bosna", str. 1267.

²⁹³ Handžić, "Bosanski namjesnik", str. 164-180.

²⁹⁴ Hadžijahić, "Die Kampfe der Ajane", str. 130.

kojem je stajala samo jedna rečenica: "Bosna se mora iznova osvojiti."²⁹⁵ Namjesnik je postupio beščutno i djelotvorno. U Bosni je uspostavio mir, iako je Mostar bio i dalje središte nezadovoljstva i otpora. Godine 1768. paša je morao poslati jaku vojsku na Mostar da ga pokori. Međutim, za razliku od nekih masovnih pobuna u četrdesetim godinama 18. stoljeća, ovaj je otpor poticao od viđenih muslimana koji su nastojali zaštititi svoje porezne olakšice.²⁹⁶

Sljedeći rat protiv Austrije, koji je započeo 1788. godine, imao je ozbiljniju političku dimenziju od prethodnih. Austrijski car Josip II i ruska carica Katarina Velika sporazumjeli su se da preotmu Osmanlijama balkanske zemlje i podijele ih među sobom. Tako je došlo do geopolitičke podjele interesa na Balkanu, što je na kraju dovelo do austrijske okupacije Bosne 1878. godine i do njene aneksije 30 godina nakon toga. Car Josip II pokazao je da ne misli samo na osvajanje nego i na vladavinu kad je na početku rata izjavio da jamči slobodu vjeroispovijesti svim muslimanima koji odmah polože oružje.²⁹⁷ Nastojeći pridobiti na svoju stranu bosanske katolike (od kojih su neke doveli i na studije u Zagreb), Habsburgovci su se još nadali da će u Bosni izbiti opći ustank bosanskih kršćana.²⁹⁸ Na početku 1788. godine austrijske su jedinice stupile na bosansko do, ali im se nisu ispunili snovi da će biti dočekani kao oslobođitelji. Manji broj Bosanaca dobrovoljno se pridružio austrijskoj vojsci. Ipak, i bosanski kršćani i muslimani pružili su žilav otpor Austrijancima u prednjem pojusu odbrane, pa je austrijska vojska zaglibila u petomjesečnoj opsadi tvrđave u Bosanskoj Dubici.²⁹⁹ (Stoga je taj rat ostao zabilježen u bosanskoj povijesti pod imenom Dubički rat.) Sljedeće godine Austrijanci su se bolje pripremili pa su pregazili veći dio Bosne i prodrli duboko u Srbiju. Ali opet je uslijedio nagovještaj načina na koji će se problemi sređivati u 19. stoljeću. Težnje Austrije i Rusije nije zapriječila osmanlijska vojna moć nego diplomatski i politički pritisci drugih evropskih velesila. Godine 1791. Austrija je pristala vratiti sve što je bila osvojila u Bosni i Srbiji; zauzvrat je sultan dodijelio austrijskom caru službeni naslov "zaštitnika" kršćana pod osmanlijskom vlašću.³⁰⁰

Međutim, prije nego što se uspio potpuno oblikovati novi model političkog ponašanja u 19. stoljeću, došlo je do dugotrajnog i bitnog prekida u međunarodnom poretku: do napoleonskih ratova. Nakon Napoleonovih prvih pobjeda nad Austrijom, Francuzi su zauzeli Mletke, Istru i Dalmaciju (uključujući i Dubrovačku republiku) 1805. godine - i tako je nastala francusko-bosanska granica.

Većina evropskih velesila željela se dodvoriti Osmanlijskom carstvu iz strateških razloga. Napoleon je poslao pomoć sultanicu da suzbije bunu u Srbiji, a Francuzi su se još direktnije upleli u lokalni spor u Hercegovini 1808. godine uputivši manji vojni odred u pomoć lokalnom paši Hadži-begu Rizvanbegoviću, koji bijaše opkoljen u tvrđavi Hutovo nakon svađe sa svoja dva brata oko nasljedstva.³⁰¹ Godine 1809. Austrija je ponovo najavila rat Francuskoj. Napoleon je potaknuo Bosance da upadnu u Slavoniju na početku ljeta te iste godine, a nakon bitke kod Wagrama u julu mjesecu Austrijanci su predložili mir. Habsburgovci su ponovo ustupili Francuzima neke teritorije: zapadnu polovicu Hrvatske (uz sjeverozapadnu granicu Bosne) i dobar dio današnje Slovenije. Sve je to bilo spojeno s ostalim osvojenim teritorijima u novu "Ilirsku provinciju" pod francuskom upravom maršala Marmonta (koji je za ovu priliku proglašen "vojvodom dubrovačkim") u iduće četiri godine.

Kao i većina vladara Krajine prije njega, maršal je uskoro uvidio da se mora uhvatiti ukoštač s pljačkaškim upadima iz Bosne. Potkraj 1809. godine francuska kaznena ekspedicija

²⁹⁵ Sučeska, "Osmanli imparatorlugunda Bosna", str. 441.

²⁹⁶ Hadžijahić, "Die privilegierten Städte", str. 156.

²⁹⁷ Džaja, *Konfessionalität und Nationality*, str. 98.

²⁹⁸ B. Jelavich, History of the Balkans, sv. 1, str. 90.

²⁹⁹ Rothenberg, Military Border in Croatia, str. 72-73.

³⁰⁰ Shaw, *History of the Ottoman Empire*, sv. 1, str. 259.

³⁰¹ Šamić, *Les Voyageurs français*, str. 146-149.

prešla je u Bosnu, gdje su je dočekale slabe osmanlijske snage, uglavnom neregularne konjice, pod zapovjedništvom age od Bihaća. Premda se nisu mogli mjeriti s dobro izvježbanim jedinicama *Grande Armee*, neregularni bosanski konjanici snažno su se dojmili jednog francuskog vojnika, koji ih je u svojim uspomenama opisao kao "ljudsko jato u kojem niko nije nosio odoru, na mršavim, neobično lakim konjićima koji su slušali jahačev glas i stisak njegovih koljena a da mu uzde i stremeni nisu bili ni potrebni". Francuzi su ih otjerali tridesetak kilometara, a onda su stali kod nekog sela i zapalili ga. Onaj se vojnik poslje prisjećao: "Otrčao sam s nekoliko oficira do najveće kuće. Zaključili smo da je u sobama s rešetkama na prozorima koji su gledali na dvorište bio harem pa smo ga zapalili u čast ljepšeg spola."³⁰²

Kad su se 1813. godine Francuzi povukli iz "Ilirskih provincija", Austrijanci su ondje ponovo preuzeли vlast. Istodobno su se nastavili uobičajeni granični incidenti i sukobi. Sve se vratilo u normalno stanje. Ali najveća dugoročna prijetnja osmanlijskoj Bosni dolazila je s istoka, iz Srbije, gdje je 1804. godine izbio ustanački ustanak. Zapravo su izbila dva ustanka: prvi je izvela skupina lokalnih janjičara koji su prigrabili vlast ne bi li spriječili provođenje reformi koje je donio Istanbul (dopuštajući Srbinima kršćanima da osnuju svoju miliciju, ubiru svoje poreze i tako dalje), a drugi je bio velika buna kršćanskog stanovništva. Premda je sultan u prvi mah stao na stranu svojih podanika protiv janjičara, narodni je ustanački ustanak uzeo previše maha pa je odlučio da ga uguši. Srbi su 1805. godine potukli osmanlijsku vojsku, a 1806. nanijeli težak poraz i vojsci koja je nadrla iz Bosne. Opća antismanlijska nasilja u Srbiji uključila su i mnogobrojne masakre, pljačke i prisilno pokrštavanje običnih slavenskih muslimana i pravih Osmanlija; oni koji su preživjeli počeli su bježati u Bosnu.³⁰³ Izbilo je i nekoliko pobuna pripadnika Srpske pravoslavne crkve u Bosni i jedna ozbiljnija buna (proistekla iz lokalnih razmirica) u Hercegovini. Napokon, 1815. godine, sultan je pristao dati Srbinima - ili bar onima u Smederevskom sandžaku, sjevernom dijelu Srbije kojem je pripadao i Beograd - autonomiju s velikim ovlastima, pravo na vlastitu skupštinu i slobodno izabranog kneza. Ipak, osmanlijske posade ostale su u gradovima, a osmanlijski je paša i dalje stolovao u Beogradu, ali su položeni temelji za kasniji razvoj Srbije kao nezavisne kraljevine - kraljevine koja će za Bosnu biti ili svjetionik slobode i nade ili središte ekspanzionističkih teritorijalnih težnji.

Dvije suprotstavljenje bune koje su potaknule u Srba poriv za nezavisnošću izražavale su dvije tendencije koje su se već poodavno mogle zapaziti u balkanskim provincijama Osmanlijskog carstva. Postojalo je narodno nezadovoljstvo čitavim poretkom, i postojala je želja lokalnih predstavnika toga poretna da odbrane svoje privilegije od miješanja (nadase reformi) iz Istanbula. Moć lokalnih muslimanskih uglednika bila je dublje ukorijenjena u Bosni. To je značilo da je njihov otpor središnjim vlastima, otpor čije smo znakove vidjeli već oko sredine 18. stoljeća, imao čvrstu bazu i da će trebati nekoliko naraštaja da se skrši. U Bosni su bile izrasle posebne političke i društvene institucije koje su sve skupa činile neobično djelotvoran poredak lokalne moći.

Najvažnija je od tih institucija bila kapetanija. Ponajprije, potkraj 16. stoljeća, kapetan je bio vojni administrator u pograničnom području. Njegova je zadaća bila da diže vojsku, pregledava putnike koji prelaze preko granice, da čuva ceste od razbojnika i obavlja kojekakve druge policijske i administrativne poslove. Teritorij kojim je upravlja, kapetanija, mogao je biti manji ili veći od kadiluka (osnovne upravne jedinice kojoj je na čelu bio kadija ili sudac), ali je bio manji od sandžaka.³⁰⁴ U 17. stoljeću taj je poredak proširen i na unutrašnjost zemlje. Proširene su i ovlasti kapetana, a neke ugledne porodice počele su

³⁰² Desbocufs, Souvenirs, str. 132-133.

³⁰³ Pavlowitch, "Society in Serbia", str. 144-145; A. Popović napominje da su se takvi postupci nastavili s još većom žestinom poslije 1815. godine (L'Islam balkanique, str. 262).

³⁰⁴ Kreševljaković, Kapetanije, str. 13, 22.

tretirati kapetansku službu kao nasljednu. U vrijeme Karlovačkog mira (1699) u Bosni je bilo 12 kapetanija, a potkraj 18. stoljeća bilo ih je 39 pa je tim poretkom bio obuhvaćen veći dio bosanskog teritorija. Na razmeđi 17. i 18. stoljeća, kad su počeli i porez ubirati, kapetani su bili na vrhuncu svoje moći.³⁰⁵ Kapetanije su postojale samo u Bosni, pa su tu stvorile i društveno-političku strukturu kojom se Bosna razlikovala od svih ostalih balkanskih zemalja. Ta je institucija, kad je dobro funkcionirala, bila velik napredak naspram prvobitnog osmanlijskog poretka. Ljudi više nisu bili izručeni na milost i nemilost pohlepnim sandžak-begovima dovedenim izvana, koji su se za ono nekoliko godina koliko su boravili u Bosni nastojali obogatiti, nego su imali lokalne upravljače kojima su vlastiti interesi ležali u dugoročnom blagostanju na svom području. Istodobno su mogli i ozbiljno ograničiti vlast namjesnika u Bosni koga je postavljao sultan.

Teoretski, namjesnik je dobio od sultana vrhovnu vlast nad sveukupnom Bosnom. Kao vladar ejaleta imao je, kao što smo vidjeli, titulu beglerbega ili vezira i najviši od tri ranga paše zvani "paša od tri tuga", prema tradicionalnom vojnom stijegu ukrašenom s tri konjska repa koji bi se nosio pred njim u bici.³⁰⁶ Pod njim su bili sandžak-begovi (potkraj 17. stoljeća Bosna je bila podijeljena na četiri sandžaka: Bosnu, Hercegovinu, Zvornik i Klis), koje je također postavljao sam sultan. Na okružnom nivou, uz kapetanije, postojala su i četiri samostalna agaluka, a pojedinim područjima mogli su upravljati i *muselimi*, upravljači što ih je postavljao sam vezir.³⁰⁷ Međutim, od početka 18. stoljeća sve je više slabila vezirova moć. Energičan vezir kao što je bio Ali-paša Hećimović mogao je mobilizirati Bosnu kad je mobilizacija bila u interesu samih Bosanaca, ali je teško mogao vladati zemljom kad bi se stanovništvo okrenulo protiv njega. To se moglo postići samo grubom silom, a njoj se ipak nije redovito pribjegavalo. Potkraj stoljeća većina se posmatrača slagala u mišljenju da se vezirova moć proteže samo na područje oko grada Travnika gdje je bila njegova rezidencija i dvor.³⁰⁸

Bosanski veziri bili su se povukli iz Sarajeva nakon rata u devedesetim godinama 17. stoljeća i gotovo da više nisu mogli ni primirisati u taj grad. Razvoj Sarajeva i, u nešto manjoj mjeri, Mostara kao gradova koji su ljubomorno čuvali svoju političku samostalnost bijaše još jedan faktor koji je ograničavao centralnu vlast. U šezdesetim godinama 15. stoljeća Mehmed II dodijelio je Sarajevu posebnu povlasticu ili *muafname* (što je obuhvatalo i oslobođenje od nekih nameta) kao nagradu za pomoć koju su Sarajlije pružile Osmanlijama na početku osvajanja Bosne. To je postala osnova sve pretencioznijih zahtjeva Sarajlija za specijalni status grada - posebno su te zahtjeve isticali poglavari moćnih esnafa što su stekli pravo (koje je drugdje imala država) da imenuju gradonačelnika.³⁰⁹ Nakon ukinuća sistema devširme u 17. stoljeću, priroda janjičarskog korpusa degenerirala je u cijelom carstvu. U Bosni u 18. stoljeću janjičari su postali nešto nalik na *ceh* ili udruženje, koja se isto toliko (ako ne i više) bavila svojim društvenim privilegijima koliko i vojnim obavezama. Jedan francuski posmatrač iz 1807. godine uočio je da "većina muslimanskih građana nosi titulu 'janjičara'; rekli su mu da od 78 000 janjičara u Bosni svega njih 16 000 prima plaću i obavlja stvarne vojne dužnosti, a da su svi ostali obrtnici koji samo uživaju pravo na tu titulu".³¹⁰ Budući da je u Sarajevu bilo najmanje 20 000 janjičara, od kojih su neki bili vojne osobe, nijedan vezir

³⁰⁵ Ibid., str. 52-64.

³⁰⁶ Bosna bi se mogla nazvati i "pašaluk", ali je to bio opći termin koji je obuhvaćao sve teritorije kojima je mogao vladati paša. Naprimjer, Bosna, kao ejalet, bila je nešto više od Beogradskog pašaluka, koji je bio samo sandžak. O povlasticama paše od tri tuga vidi kod D'Ohsson, *Tableau de l'Empire ottoman*, sv. 7, str. 285.

³⁰⁷ Šamić, *Les Voyageurs français*, str. 186-187; Kreševljaković, Kapetanije, str. 17.

³⁰⁸ Šamić, *Les Voyageurs français*, str. 188.

³⁰⁹ Hadžijahić, "Die privilegierten Stadte", str. 132-134. Cehove (esnafe) vodili su muslimani, ali su im članovi bili i kršćani i jevreji. Nemuslimani su mogli imati u esnafima svoje sekcije. Vidi Kreševljaković, Esnafi i obrti, str. 49; Skarić, Sarajevo i njegova okolina, str. 134.

³¹⁰ Chaumette-des-Fosses, *Voyage en Bosnie*, str. 114.

nije mogao olako prijeći preko njihovih privilegija. U Sarajevu je muselim zastupao vezira, ali je imao vrlo ograničenu vlast.

Sarajevo je bilo na čelu otpora centralnim vlastima. Jedan bosanski ljetopisac zapisao je, kad je 1771. godine nametnut nov porez, da su druga mesta čekala da vide hoće li Sarajlije priznati taj porez prije nego što se sami odluče hoće li ga plaćati.³¹¹ Ali i Mostar je igrao važnu ulogu. Premda nije imao nikakve povelje o nekim posebnim privilegijima, nastojao je izboriti sličan status kao i Sarajevo. Odupirao se svim pokušajima da se nad njim uvede nadzor, i često se suprotstavljao vezirovim jedinicama. Godine 1768. i 1796. organizirani su pohodi na Mostar, a 1814. godine bila je potrebna vojska od 30 000 ljudi da uspostavi u gradu vezirsку vlast. Postavljen je odozgo muslimim da upravlja gradom, ali su ga stanovnici učas svrgnuli i izabrali na to mjesto svoga predstavnika.³¹² Gradski oci koji su bili na čelu otpora u Mostaru imali su rang *ajana*, pa je i ta čast postala bedem protiv centralnih vlasti. Kad je ta dužnost prvi put uvedena u Bosni za rata koji se vodio između 1683. i 1699. godine, ajan je bio gradski dužnosnik koji je odgovarao za red i zakon, izabran između spahija, janjičarskih zapovjednika i drugih uglednika. Premda je ta titula poprimila nešto šire značenje drugdje na Balkanu, gdje se obično odnosila na svakojake lokalne polusamostalne muslimanske poglavare, u Bosni je zadržala svoje prvobitno značenje upravnog službenika. U mnogim provincijskim dijelovima Bosne kapetan je ujedno obavljao i funkciju ajana. Ali ajani su posebnu ulogu imali u većim gradovima, gdje su ih stvarno birali, u većem dijelu 18. stoljeća, predstavnici građana - i kršćani i muslimani. Sami ajani bili su, naravno, muslimani, a i u Sarajevu i u Mostaru janjičarske organizacije imale su velik uticaj na njihov izbor. U Sarajevu su i obični građani mogli postati ajani, a u Mostaru su lokalni koljenovići zemljoposjednici zauzeli te položaje i na kraju ih "feudalizirali", tako da su izbori bili puka formalnost. Upravo zahvaljujući toj funkciji, gradski oci Mostara, uz podršku drugih članova lokalne zemljoposjedničke vlastele, uspjeli su da grad neprekidno pruža otpor centralnim vlastima od šezdesetih godina 18. do tridesetih godina 19. stoljeća.³¹³

³¹¹ Hadžijahić, "Die privilegierten Städte", str. 137.

³¹² Ibid., str. 156-157.

³¹³ O bosanskim ajanima vidi ibid.; Sučeska, "Bedeutung des Begriffes A'yan"; Hadžijahić, "Die Kampfe der Ajane"; o prvobitnom karakteru tog položaja vidi kod Bowen, "Ayan"; a o tome kako se drugdje koristio vidi Sugar, Southeastern Europe under Ottoman Rule, str. 238.

8. Privredni život, kultura i društvo u osmanlijskoj Bosni, 1606-1815.

Povijest kapetana i ajana pomaže nam da shvatimo kako su se u 17. i 18. stoljeću zbivale u Bosni neobično važne društvene promjene. Stari poredak vojno-feudalnog držanja zemlje pod zakupom malopomalo se istrošio i umjesto timarske klase pojavila se nova vrsta lokalnog plemstva koje je držalo u vlasništvu veleposjede i prenosilo ih u nasljedstvo. Već smo naznačili neke od uzroka tim promjenama: razvoj klase državnih dužnosnika nastalih sistemom devširme koji su se u Istanbulu u 17. stoljeću otimali za nevojne, privatne posjede; zamjenjivanje, u vojnem smislu, spahija plaćenim pješaštvom; opća i nezasitna potreba države za prihodima, što je dovodilo do toga da su se veliki kompleksi zemlje ustupali lokalnim zemljoposjednicima koji su zauzvrat ubirali i predavali državi porez u gotovini. U Bosni je navala spahija, janjičara i državnih službenika izbjeglih iz Ugarske, Slavonije, Hrvatske i Dalmacije između 1683. i 1697. godine povećala pritisak na državu da pretvori timare u privatne posjede (poznate pod općim nazivom *čiftluk*); mnogi su od tih ljudi tražili u zemljoposjedništvu sigurnost, a od čiftluka su se, osim toga, mogli iscijsediti veći prihodi jer su seljaci na njima imali manja zakonska prava.

Neki od posjeda koji su na taj način nastali bili su u Bosni poznati pod nazivom *agaluk*, a njihovi vlasnici *age*. Seljaci su na njima sačuvali neka prava korištenja zemlje, ali je znatno povećan teret desetina i zakonski obaveznog *kuluka*. Oni posjedi koji su bili u neograničenu vlasništvu pojedinaca bijahu poznati pod nazivom *begluci*, a njihovi vlasnici pod nazivom *begovi*.³¹⁴ Mnogi su od tih begluka bili veleposjedi kojima su upravljali upravitelji imanja, koji su zahtijevali najviše što su mogli od seljaka na njima. Oni su mogli sklopiti sa seljacima i posebne sporazume koji nisu bili propisani zakonima. Općenito su nazivi aga (što se prvobitno odnosilo na janjičarske zapovjednike) i beg naprsto poprimili značenje članova niže i više zemljoposjedničke vlastele. Kako su radni uvjeti na veleposjedima bivali sve teži, muslimanski su se seljaci, kojima je zakon oduvijek omogućavao da sami posjeduju nešto zemlje, sve više priklanjali takvom načinu obrađivanja. Tako je tekao dugotrajan proces društvene i vjerske polarizacije: od 15. stoljeća, kad su feudalni zemljoposjednici mogli biti i kršćani i muslimani, a posjede su im obrađivali seljaci obje vjere, do 19. stoljeća, kad su svi veleposjednici bili muslimani, a velika većina seljaka bezemljaša bili kršćani.³¹⁵ Iako su se ti seljaci i dalje zvali "kmetovi", oni koji su radili na beglucima, strogo uzevši, nisu više imali pravni status kmetova. Bili su obični seljaci u nepovoljnu položaju, u sistemu u kojem nisu imali prave prilike da zahtijevaju nešto bolje.

Životni su im se uvjeti sve više pogoršavali. Sve veći broj seljaka odlazio je sa zemlje u potrazi za poslom u veća mjesta.³¹⁶ U 16. stoljeću bilo je sasvim uobičajeno da seljaci pod osmanlijskom vlašću, pošto plate porez, zadrže za sebe višak uroda i iznesu ga na tržište.³¹⁷ Na čiftlucima koji su zahtijevali od seljaka više nego drugi, takvo je što postalo nemoguće, pa su seljaci živjeli na rubu egzistencije. Kad je francuski autor Fourcade putovao u Solun da ondje preuzme konzulsko mjesto 1812. godine, spispavao je jednu noć u kmetskoj kući u Kožarcu. Kuća je bila šest i pol metara dugačka i četiri metra široka, u sredini je bilo ognjište, bez dimnjaka i bez prozora (samo otvor u zidovima i rupa na krovu); pod je bio zemljjan a

³¹⁴ Tomasevich analizira posebnu upotrebu ovih naziva u Bosni; Peasants, Politics, and Economic Change, str. 99-100. Sugar daje različit i općenitiji prikaz: Southeastern Europe under Ottoman Rule, str. 214-218.

³¹⁵ Prelazak na čiftluke u cijelom carstvu golema je tema čiji mnogi aspekti ostaju nerazjašnjeni. Koristan pregled svih tih pitanja vidi kod McGowan, Economic Life in Ottoman Europe, str. 57-79. Mutafchieva opisuje dva tradicionalna oblika u kojima su se čiftluci prvobitno dodjeljivali (muslimanima i "gazijama" ili ratnim herojima); spominje i poseban oblik čiftluka stvorenog od starih feudalnih posjeda u Bosni ("Km v'rosa za čiftlitsite", str. 36-42).

³¹⁶ Hottinger spominje da ih je bilo u Adrianopolu (Edirnu) u pedesetim godinama 17. stoljeća: Historici orientalis, str. 463.

³¹⁷ McGowan, "Food Supply and Taxation".

jedini namještaj bijahu škrinje; spavali su nogama okrenuti vatri, umotani u kožuhe, na ležajevima od sijena, a gamad ih je žive izjedala.³¹⁸

Na temelju takvih iskaza stiče se vrlo sumorna slika života na selu u Bosni. Pa ipak, jedno je od začudnih otkrića suvremenih povjesničara Balkana da je u 18. stoljeću znatno porastao broj stanovnika - naročito u Bosni. U 17. je stoljeću došlo do općeg pada broja stanovnika iz razloga koji nisu sasvim jasni: jedan je od mogućih uzroka tifus.³¹⁹ U toku cijelog 17. stoljeća priliv muslimanskih izbjeglica možda je tek nadoknadio odliv katolika: katolički izvori procjenjuju da je više od 50 000 katolika izbjeglo u ratu što se vodio između 1683. i 1699. godine, a vjerovatno se i egzodus za rata s Mlecima između 1645. i 1699. godine brojio na desetke hiljada.³²⁰ Ipak je muslimansko stanovništvo snosilo najveći dio tereta ratnih napora - ne samo u odbrani Bosne nego i u gotovo neprekidnom ratovanju Osmanlija u drugim krajevima carstva. Važnost bosanskih jedinica vidi se i po popisu 1 553 bosanskih spahija koji su služili u ratu protiv Rusije 1711. godine: svaki je od tih spahija imao u svojoj pratnji po nekoliko vojnika.³²¹ Mnoge hiljade bosanskih muslimana izginule su na tim dalekim bojištima. Od njih 5 200 poslanih u Perziju da se bore u ratu od 1723. do 1727. godine, naprimjer, vratilo ih se kući svega 500.³²² Među ostalim uzrocima smrti bila je i kuga, koja je, kao što smo vidjeli, na početku 18. stoljeća i dalje harala Bosnom. Razumljivo je što je nakon priliva u devedesetim godinama 17. stoljeća broj muslimanskog stanovništva sporo rastao.

Broj kršćanskog stanovništva rastao je znatno brže. Niz poreznih knjiga u osmanlijskim arhivima pokazuje da je u 18. stoljeću broj kršćana porastao za 200 posto. Ovaj podatak treba ipak prihvati s rezervom, jer polazište za njegovo izračunavanje, poreski registar za 1700. godinu, čini se nevjerojatno nizak, ali je opća tendencija jasna. Ako broj odraslih muškaraca pomnožimo s tri, ukupan broj kršćana prema tim poreznim knjigama iznosi 1718. godine 118.000, 1740. godine 190.000, 1788. godine 295.000 a 1815. godine 312.000. (Ti se brojevi ipak ne mogu baš upoređivati jer obuhvaćena administrativna područja nisu bila uvijek ista.)³²³ Prema podacima dobivenim na jednoj drugoj osnovi za cijelu Bosnu i Hercegovinu, broj se kršćana povećao od 143.000 u 1732. godini na 400.000 u 1817. godini.³²⁴ Kako nemamo zabilježenih podataka o nekom većem doseljavanju kršćanskih seljaka u Bosnu, povremeno su se zasigurno doseljavali ljudi iz Srbije i Makedonije.³²⁵ Uprkos čestim nemirima u Hercegovini u 18. stoljeću, u bosanskom je ejaletu općenito bila bolja uprava nego u susjednim područjima u Srbiji, i nije bilo toliko razbojničkih prepada. Možda je zbog toga Bosna u toku cijelog tog stoljeća neprestano privlačila određen dotok doseljenika iz srpskih krajeva. Ipak, glavni uzrok porastu stanovništva zasigurno je bio prirodni prirast. To pretpostavlja da je privreda dobro funkcionala i da kršćani, iako su na selu živjeli u siromaštvu, nisu ipak patili od krajnje oskudice.

S druge strane, manjina kršćanskog stanovništva uživala je u pravom blagostanju u većim bosanskim gradovima, u kojima se razvila kršćanska (i jevrejska) trgovačka klasa. Katolici, sa svojim starim dubrovačkim vezama, dominirali su u bosanskoj trgovini sve do

³¹⁸ Šamić, *Les Voyageurs français*, str. 248.

³¹⁹ McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe*, str. 83-86.

³²⁰ Džaja, *Konfessionalität und Nationalität*, str. 105-106, 151, 168. Biskup Maravić u svom izvještaju o Bosni iz 1655. godine navodi da je katolika tada ukupno bilo 63.206: Fermendžin, ur., *Acta Bosnae*, str. 476.

³²¹ Skarić, "Popis bosanskih spahija".

³²² B. Jelavich, *History of the Balkans*, sv. 1, str. 90.

³²³ Broj muslimanskih odraslih muškaraca zabilježen u Bosanskom ejaletu zbog džizje: 12 500 godine 1799. (s Hercegovinom i Zvornikom), 63 440 godine 1740. (bez Hercegovine, sa Zvornikom), 98.329 godine 1788. (s Hercegovinom i još jednim neidentificiranim sandžakom) i 103 883 godine 1815. (s Hercegovinom i s još jednim neidentificiranim sandžakom): McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe*, str. 90. Prvi broj čini se nevjerojatno nizak; možda to samo znači da se bosanska uprava još nije bila oporavila od rata pa nije uspjela prikupiti sve podatke. Osim toga, tada se prvi put nisu brojile porodice nego svi odrasli muškarci.

³²⁴ Prema procjeni Muhameda Hadžijahića, navedeno u Džaja, *Konfessionalität und Nationalität*, str. 82.

³²⁵ Weigand, "Rumanen und Aromunen", str. 178.

kraja 17. stoljeća; nakon toga su važniju ulogu igrali Srbi, Vlasi, Grci i Armenci. I pojedini su obrtnici bili pravoslavne vjere, posebno zlatari.³²⁶ Muslimani su se u gradovima držali uglavnom kućne radinosti, ali su se od sredine 18. stoljeća i oni počeli baviti trgovinom.³²⁷ Bogato Sarajevo u 17. stoljeću bijaše jedno od balkanskih čuda, kudikamo najvažniji grad u unutrašnjosti zapadno od Soluna. Jedan je posjetitelj zabilježio 1628. godine da pojedini trgovci imaju zalihe robe u vrijednosti od 200 do 300 hiljada dukata.³²⁸ Sjajan opis Sarajeva sačuvan je u dnevniku neumornog osmanlijskog putnika Evlije Čelebi koji je posjetio taj grad 1660. godine i pribilježio da Sarajevo ima 17 000 kuća (što znači više od 80 000 stanovnika), 104 džamije i čaršiju sa 1 080 dućana, u kojima se prodaje roba iz Indije, Arabije, Perzije, Poljske i Češke. Pa i sami su stanovnici ostavili na njega snažan dojam: "Budući da je ovdje ugodno podneblje, ljudi su pretežno rumene puti. Na sve četiri strane svijeta ima gorskih pašnjaka i obilje tekuće vode. Zbog toga su stanovnici krepki i zdravi. Ima čak više od hiljadu staraca... koji su doživjeli sedamdesetu."³²⁹ Jedan francuski putnik koji je bio u Sarajevu svega dvije godine prije njega bijaše podjednako oduševljen: "Ima vrlo lijepih ulica, krasnih i dobro sagrađenih kamenih i drvenih mostova, i 169 lijepih česama", zabilježio je između ostaloga. "Grad je pun vrtova: većina kuća ima svoje privatne vrtove, pune voćaka, posebno jabuka." Bio je ugodno iznenađen i tržnicom "sa bezbroj ljudi i svakojakom robom", i velikim sedmičnim konjskim sajmom - bosanskim specijalitetom.³³⁰

Sarajevu je trebalo dugo vremena da se oporavi od poharanosti iz 1697. godine. Bila su još dva velika požara, 1724. i 1788. godine.³³¹ Drži se da je 1807. broj stanovnika bio 60 000, manji od broja koji je naveo Čelebi 1660. godine, ali još uvijek impresivan ako se usporedi s brojem stanovnika Beograda 1838. godine (12 963) ili Zagreba 1851. godine (14 000).³³²

Trgovina je u balkanskim zemljama procvala nakon Požarevačkog mira, kojim je otvoren promet s Austrijskim carstvom i kojim su Osmanlije zapravo stekle prednost.³³³ Uskoro su trgovci iz Sarajeva sudjelovali na velikim sajmovima u Leipzigu i Beču. Glavni bosanski izvozni artikli bili su poljoprivredni proizvodi (koža, krvno i voće, posebno suhe šljive), a najviše se uvozio tekstil.³³⁴ Bogati rudnici u Bosni bili su zatvoreni (samo se još u Varešu vadila željezna ruda). Bilo je vrlo malo industrije osim onoga što su izradivali obrtnici po gradovima: obrađivali kovine, kožu i tako dalje.³³⁵ Oštroman posmatrač u 18. stoljeću koji je prešao na islam, Mouradgea d'Ohsson, ovako je prokomentarisao neuspjeli pokušaj da se razviju velika industrijska poduzeća: "Niko se ne usuđuje iznijeti na vidjelo svoje bogatstvo da ne bi privukao pažnju vlasti."³³⁶

³²⁶ Skarić, Srpski pravoslavni narod, str. 10.

³²⁷ D. Mandić, Etnička povijest Bosne, str. 514; Hadžijahić, "Die privilegierten Städte", str. 136.

³²⁸ Hadžijahić, "Die privilegierten Städte", str. 135.

³²⁹ Čelebi, Putopis, str. 106, 116. Čelebijine brojeve smatra preveličanim jedan suvremenih naučnik, koji ih je usporedio s mnogo manjim brojem iz popisa 1841. godine (Nagata, Materials on Bosnian Notables, str. 2). Ali biskup Maravić u svom izvještaju iz 1655. godine navodi čak nešto malo veći broj nego Čelebija; 20 000 muslimanskih porodica i 100 kršćanskih (Fermendžin, ur., Acta Bosnae, stra. 476). (Valja napomenuti da Maravić kaže kako u tih 100 kućanstava živi 600 duša, što znači da je multiplikator veći nego onaj kojim su se obično služili suvremeni povjesničari.) Sarajevo je očito imalo manji broj stanovnika u 18. stoljeću nego u 17. a možda se taj broj na početku 19. stoljeća još više smanjio.

³³⁰ Quiclet, Voyages, str. 68-70, 79. Peter Masarechi pohvalio je 1624. godine kvalitetu bosanskih konja: Draganović, "Izvješće Petra Masarechija" str. 42.

³³¹ Pelletier, Sarajevo, str. 69.

³³² Chaumette-des-Fosses, Voyage en Bosnie, str. 33; Hadžijahić, "Die rivilegierten Städte", str. 135.

³³³ Austrijanci su glupo udarili carinu na uvoz robe svojih trgovaca a da nisu udarili odgovarajuću carinu osmanlijskim podanicima koji su uvozili istu takvu robu: vidi McGowan, EconomicLife in Ottoman Europe, str. 23-24.

³³⁴ Međunarodni sajam u Leipzigu snažno je privlačio trgovce iz Bosne i drugih dijelova Balkana za sve to vrijeme: vidi Paskaleva, "Osmanlı balkan cyaletlerinin ticaretleri", str. 47-49.

³³⁵ O kopanju željezne rude vidi Sugar, Industrialization of Bosnia, str. 16. U Fourcadeovu izvještaju iz 1813. godine spominje se ipak izvoz jedne vrste rude u Francusku: auripigmenta (žuti arsenov blistavac), hemikalija koja se nalazi u prirodnom stanju i koja služi u proizvodnji pigmenata (Vacalopoulos, "Tendances du commerce de la Bosnie", str. 95).

³³⁶ D'Ohsson, Tableau général de l'Empire ottoman, sv. 7, str. 296.

Često se isticala korupcija koja je bila usađena u potonji osmanlijski poredak: "Politika svakog osmanlijskog ministra ima za prvi cilj samog sebe", zapisao je engleski diplomat Sir James Porter 1768. godine.³³⁷ Ali je isto tako napomenuo da nije riječ o općem moralnom propadanju, nego o pogreški u političko-upravnom sistemu. Čak i u tom razdoblju stagnacije, na one koji su iz prve ruke govorili o životu u osmanlijskoj Evropi - za razliku od onih koji su moralizirali s velike udaljenosti - ostavljale su snažan dojam neke od njenih moralnih i društvenih konvencija. Porter je tako prenio komentare jednog osmanlijskog efendije, "koji je bio rodom iz Bosne i koji je dugo živio u svom zavičaju", kako oni ondje "jedva da znaju u čistom osmanlijskom (tj. muslimanskom) selu šta je to podvala, obmana ili lopovluk". U prilog toj tvrdnji, Porter napominje kako u Istanbulu nema krađe: "Tu možete živjeti bez brige da će vam ko šta ukrasti, pa gotovo sve vrijeme držite svoja vrata otvorena."³³⁸ Neko bi možda pomislio da se ljudi tako besprijeckorno ponašaju zato što žive u strahu od nemilosrdnog provođenja islamskog zakona u djelu, ali ima obilje dokaza da je doduše pobožnost općenito ostala na visokom nivou među muslimanskim stanovništvom, ali da se sveti zakon nije rigorozno poštovao. Jedna historijska studija o stavu prema alkoholu u Bosni utvrdila je da u 18. i 19. stoljeću nazori nisu više bili tako strogi, da ljudi nisu više prijavljivali vlastima svoje susjede da piju, kao što su činili u 16. stoljeću.³³⁹

Porterov informator okrivio je pravoslavnu zajednicu za opadanje morala. Nema pravih dokaza (osim ovakvih anegdotalnih napomena) za mišljenje da je pravoslavno stanovništvo bilo iskvarenije od bilo koje druge vjerske zajednice. Ali ima više izvještaja o korupciji među višim sveštenstvom u Pravoslavnoj crkvi, koja se, pod nadzorom grčkih porodica "fanariota" u Istanbulu, služila korupcionaškim metodama u radu. Pošto su se plaćanjem domogli najviših crkvenih funkcija, fanarioti su zatim prodavali niže položaje ne bi li nadoknadili svoje troškove. Bosanski pravoslavni mitropolit uselio se u svoju službenu rezidenciju u Sarajevu 1699. godine. Do kraja 18. stoljeća imao je pod sobom četiri episkopa, u Sarajevu, Mostaru, Zvorniku i Novom Pazaru (koji je danas u Srbiji).³⁴⁰ Ali nema mnogo sačuvanih zapisa o pastoralnoj ili duhovnoj aktivnosti tih episkopa u Bosni u tom razdoblju. Pravoslavna "stara crkva" iz 16. stoljeća više puta se popravljala i obnavljala, a 1726. godine otvorena je u gradu pravoslavna osnovna škola.³⁴¹ Obično pravoslavno svećenstvo nije općenito bilo posebno aktivno. Svećenici su bili prilično neobrazovani i uglavnom su oskudne zalihe Biblija i liturgijskih knjiga dobavljali iz štamparija u Rusiji i Rumuniji.³⁴² U 18. stoljeću, u razdoblju kad je naglo rastao broj pravoslavnih vjernika u Bosni, neki su pravoslavni manastiri uništeni ratom ili požarom, a neki su, čini se, jednostavno napušteni. Potkraj toga stoljeća bilo je dvanaest manastira u Hercegovini, a samo dva u samoj Bosni, u Derventi i Banjoj Luci.³⁴³ [Premda književna produkcija pravoslavnog svećenstva u Bosni u to vrijeme nije bila velika, ne smije se zanemariti važan doprinos Pravoslavne crkve likovnoj baštini Bosne. Vidi posebno dvije knjige Zdravka Kajmakovića, Zidno slikarstvo i Georgije Mitrofanović.]

Katolička crkva, koju su u Bosni još predstavljali isključivo franjevci, nije imala mnogo prilika, ako ih je uopće imala, da prodaje funkcije. Fratri su odavno imali običaj prosići milostinju ili desetinu od svoga stada, ali taj su običaj opravdavali više svećenici u inspekciji

³³⁷ Porter, *Observations on the Turks*, sv. 1, str. 133.

³³⁸ Ibid., sv. 2, str. 47, 56. Anton Hangi, koji je u devedesetim godinama 19. stoljeća napisao studiju o životu u Bosni, piše vrlo slično o poštenju i o tome kako niko ne krađe u Sarajevu, gdje je boravio godinu dana a da nikad nije zaključao svoja vrata (*Die Moslems in Bosnien*, str. 7). Britanski putnik H. E. Thomson isto je tako napisao 1897. godine: "U svoj Bosni možete se pouzdati u riječ muhamedianaca kad je riječ o prodaji i kupovini" (*Outgoing Turk*, str. 162).

³³⁹ Mujić, "Prilog proučavanju uživanja alkoholnih pića".

³⁴⁰ Šamić, *Les Voyageurs français*, str. 243.

³⁴¹ Pelletier, Sarajevo, str. 118.

³⁴² Andrić, *Development of Spiritual Life in Bosnia*, str. 62-63.

³⁴³ Džaja, Konfessionalität und Nationalität, str. 149; Šamić, *Les Voyageurs français*, str. 243.

time što franjevci nisu imali drugog prihoda.³⁴⁴ Prilično zajedljiv izvještaj iz Olova 1695. godine pokazuje da se i taj običaj mogao zloupotrebljavati. Gvardijan tamošnjeg samostana pisao je u Rim da će morati zatvoriti samostan ako ne dobije novčanu podršku: sedam godina samostan nije primio milostinje od župljana jer je osoba koja je skupljala milostinju, otac Stanić, prnevjerila sav prikupljeni novac.³⁴⁵ Iz mnogih drugih izvještaja može se razabrati istinsko siromaštvo Katoličke crkve u Bosni. Biskup Maravić zabilježio je 1655. godine da "malo župa ima crkve u kojima se može služiti misa i davati vjernicima sveti sakramenti; misa se obično služi na groblju ili u katoličkim privatnim kućama".³⁴⁶ Da bi dali sakramente, franjevci su obično jahali na konju do zabačenih sela pa bi ondje i prenoćili. U svojoj svjetovnoj odjeći nisu se razlikovali od seljaka koji su im govorili: "ujače", običaj koji se očuvao do dana današnjeg. Jedan neutralni posmatrač, francuski konzularni službenik Chaumette-des-Fosses, bio je 1808. godine zgranut nad neukošću i praznovjerjem franjevaca i njihovim uplitanjem u život vjernika.³⁴⁷

Ipak, zahvaljujući gdjekad slabašnoj vezi sa širim intelektualnim svijetom Katoličke crkve, ti su bosanski fratri ostavili za sobom nekoliko štampanih djela. Uglavnom su pisali obične nabožne traktate, ali postoje i dva-tri originalnija spisa, među njima i polemička pjesan s početka 17. stoljeća, u kojoj se autor žestoko suprotstavlja svjetovnosti u narodnim pjesmama.³⁴⁸ Najvažniji je pisac među njima Filip Lastrić (1700-1783), koji je postao poglavar bosanskih franjevaca i branio prava svoje provincije, "Bosne Srebrenе", od prijedloga iznesenog u Rimu da se degradira njen status. Rasprava koju je napisao za tu svrhu, *Epitome vetustatum bosnensis provinciae* (1765), bijaše jedna od prvih štampanih knjiga o Bosni koju je napisao jedan Bosanac.³⁴⁹ [Ovaj kratki osvrt na bosanske katoličke pisce u osmanlijsko doba ne odgovara vrijednosti i broju književnih djela koja su franjevci u Bosni objavili u više stoljeća. Opširniji podaci mogu se naći kod Jelenić, Kultura i bosanski franjevci, i Kovačić, Biobibliografija franjevaca Bosne Srebrenе. O životu i radu Lastrićevu vidi Zirdum, Filip Lastrić Oćevac.]

Franjevci se nisu morali braniti samo od prijetnji koje su dolazile iz Rima. Za sve to vrijeme u Bosni su se i dalje nadmetale za prevlast Katolička i Pravoslavna crkva. Fratri su se u pismima papi 1661. potužili da pravoslavni patrijarh nastoji svim silama prisiliti katolike da prihvate pravoslavni obred, i da je od velikog vezira u Bosni ishodio dekret za potiskivanje katoličanstva. Da bi se oduprli tim pritiscima, bosanski su katolici morali trošiti "velike svote novca na parničenje".³⁵⁰ Franjevci su uspjeli zadržati prвobитну *ahdnamu* ili povelju o povlasticama koju im je izdao Mehmed II i koju su potvrđivali (zahvaljujući diplomatskim intervencijama austrijskog, francuskog, dubrovačkog, pa čak i engleskog poklisara u Istanbulu) svi sultani redom u tom razdoblju. Neki drugi dekreti iz 17. i 18. stoljeća jamčili su franjevcima da su oslobođeni raznih nameta, kao i zaštitu od pretenzija Pravoslavne crkve.

Na početku 19. stoljeća neki su posmatrači zabilježili da je osmanlijska politika u Bosni bila sklonija katolicima nego pravoslavcima.³⁵¹ Vjerovatno je to bio odraz sve većeg poistovjećivanja pravoslavlja s pokretom otpora osmanlijskoj vladavini u Srbiji, a katolicima u Bosni moglo se vjerovati da se neće urotiti s novom susjednom velesilom, Napoleonovim

³⁴⁴ Draganović, "Izvješće Petra Masarechija", str. 46; D. Mandić, *Etnička povijest Bosne*, str. 375.

³⁴⁵ Fermendžin, ur., *Acta Bosnae*, str. 526.

³⁴⁶ Ibid., str. 479.

³⁴⁷ Chaumette-des-Fosses, *Voyage en Bosnie*, str. 70-74.

³⁴⁸ "Pisma od pakla" fra Lovre Sitovića; sama je pjesma u desetercu, kao i narodne pjesme, pa ih je trebala nadomjestiti. Andrić kaže da se "razlikuje od prave narodne poezije samo po tome što su stihovi često nepravilni i lišeni svake ljepote": Razvoj duhovnog života u Bosni, str. 50. O drugim katoličkim publikacijama vidi ibid., str. 47-51.

³⁴⁹ Ibid., str. 50; Hadžijahić, Od tradicije do identiteta, str. 32.

³⁵⁰ Fermendžin, ur., *Acta Bosnae*, str. 503-504. O kasnijim pokušajima preobraćanja katolika vidi kod Džaja, *Konfessionalität und Nationalität*, str. 208-209.

³⁵¹ Chaumette-des-Fosses, *Voyage en Bosnie*, str. 75.

carstvom, koje su katolički svećenici smatrali dozlaboga ateističkim.³⁵² Mnogi su posjetitelji komentarisali suparništvo između katoličkog i pravoslavnog svećenstva u Bosni: Chaumette-des-Fosses, koji je proboravio sedam mjeseci u toj zemlji, zapazio je da neprijateljstvo između te dvije vjerske zajednice “podržavaju svećenici obiju crkava iznoseći grozomorne optužbe jedni na račun drugih”.³⁵³ Bez poticanja tih dviju strana u sporu, teško je vjerovati da bi katolički i pravoslavni seljaci imali mnogo razloga za netrpeljivost. Govorili su istim jezikom, jednakoj se odijevali, odlazili katkad u iste crkve i živjeli u potpuno jednakim prilikama.

Kad čovjek čita standardna djela o Balkanu pod osmanlijskom vlaštu, mogao bi lako stići dojam da je u tim stoljećima ondje vladala kulturna pustoš, da se intelektualni i duhovni život sveo samo na sasvim rudimentarne i zakržljale forme. Takva je slika dočarana u mnogim djelima jugoslavenskih povjesničara, a romanopisac Ivo Andrić donio ju je u gotovo karikaturalnoj formi u svojoj izrazito antimuslimanskoj disertaciji o kulturi u osmanlijskoj Bosni. “Učinak osmanlijske vladavine bio je apsolutno negativan”, tvrdio je on. “Turci nisu uspjeli donijeti nikakav kulturni sadržaj ni osjećanje nekakve uzvišene misije čak ni onim Južnim Slavenima koji su primili islam.”³⁵⁴ Ovakve tvrdnje izražavaju slijepo predrasude svojeglavu sljepoću pred veličanstvenim spomenicima osmanlijske arhitekture u Bosni, i nešto razumljiviju sljepoću pred širokim rasponom književnih djela koja su napisali bosanski muslimani pod osmanlijskom vlaštu, od kojih su mnoga bila i nepoznata u vrijeme kad je Andrić pisao svoju disertaciju (1924). Još je vrlo teško donijeti pravu ocjenu o tim bosanskim spisima, koje poznaje samo šaćica naučnika-specijalista u cijelom svijetu. Malo ih je dosad prevedeno, a mnogi spisi postoje samo u izvornom rukopisu - pod pretpostavkom da uopće još postoje nakon masovnog i namjernog razaranja kulturne baštine bosanskih muslimana 1992. i 1993. godine. Prije nego što je počelo uništavanje Sarajeva granatama 1992. godine, u Gazi Husrev-begovoj biblioteci bilo je 7.500 rukopisa, u Orijentalnom institutu 5.000, u Historijskom arhivu 1.762 a u Nacionalnoj biblioteci 478.³⁵⁵ Već se iz samih ovih brojeva da zaključiti da Bosna pod osmanlijskom vlaštu nije bila kulturna pustoš, a mnoga djela bosanskih pisaca, na turskom, arapskom i perzijskom jeziku, čuvaju se u pojedinim zbirkama u Istanbulu, Beču, Kairu i drugim mjestima.

Posebnu je pažnju privukao određeni način pisanja, takozvana alhamijado književnost. To su djela napisana na bosanskom jeziku, ali arapskim pismom. (To su ime suvremeni naučnici posudili od sličnih nearapskih zapisa napisanih arapskim pismom u muslimanskoj Španiji.) Za sve vrijeme osmanlijske vladavine, begovi u Bosni i dalje su pisali bosanskom varijantom cirilice, bosančicom, a tri stoljeća služili su se njome i franjevcima, u štampanim djelima i u rukopisima. Pravoslavni svećenici čitali su u 16. i 18. stoljeću također djela štampana na cirilici. Ali bilo je prirodno da muslimani počnu pisati arapskim pismom, jer je tim pismom pisana sva arapska, turska i perzijska književnost, a arapsko se pismo učilo i u svim mektebima.³⁵⁶ Alhamijado književnost sastoji se pretežno od svakojake poezije pisane arapskim klasičnim metrima: vjerske poezije, pjesama na moralne i društvene teme, pa i nekih erotskih ljubavnih stihova. Među pjesnicima bilo je poglavara derviških redova, vojnika i žena.³⁵⁷ Jedan alhamijado pisac, Muhamed Hevaji Uskufi (umro 1651), sastavio je i hrvatski ili srpsko-turski rječnik u stihovima jedan od najstarijih rječnika od svih južnoslavenskih jezika. Uz kreiranje tih pisanih djela, muslimani su igrali i važnu ulogu u

³⁵² Šamić, *Les Voyageurs français*, str. 112.

³⁵³ Chaumette-des-Fosses, *Voyage en Bosnie*, str. 75.

³⁵⁴ Andrić, *Development of Spiritual Life in Bosnia*, str. 38.

³⁵⁵ Gazić, "Les Collections manuscrits". Sudeći po izvještajima iz Sarajeva, srpska je artiljerija uništila cjelokupnu zbirku u Orijentalnom institutu.

³⁵⁶ Vidi Lehfeldt, *Das serbokroatische Aljamiado-Schrifttum*, str. 45-52.

³⁵⁷ Vrijedan sažetak vidi kod Balić, *Das unbekannte Bosnien*, str. 271-281. Najnovija studija koju nisam uspio proučiti jest Huković, *Alhamiado književnost i njeni stvaraoci*.

stvaranju i prenošenju bogate baštine narodne poezije u Bosni: balada i tužaljki (kao što je već spomenuta čuvena Hasanaginica), epskih pjesama i posebnog žanra ljubavnih pjesama, podjednako omiljenih i među muslimanima i među kršćanima, poznatih sevdalinki.³⁵⁸

Kako je bosanski jezik bio treći jezik Osmanlijskog carstva, nije nikakvo čudo što je i dio osmanlijske književnosti napisan na tom jeziku. Jedan bosanski pisac iz 18. stoljeća, ljetopisac Mula Mustafa Šefki Bašeskija (koji je svom ljetopisu pridodao i zbirku pjesama na bosanskom jeziku), tvrdio je da je taj jezik mnogo bogatiji od arapskoga zato što ima 45 različitih riječi za glagol "ići".³⁵⁹ Suvremeni bosanski povjesničari pridaju veliko značenje činjenici da su pisci u to doba nazivali svoj jezik bosanskim. Ali time se mislilo samo na to da se taj jezik govori u Bosni, a nije se time htjelo reći da se on razlikuje od tog istog jezika kako se govori negdje drugdje. Dakako da su se primjećivale regionalne razlike u hrvatskom ili srpskom jeziku. Tako je jedan franjevac na početku 18. stoljeća zabilježio da se bosanski jezik razlikuje od hrvatskog, dalmatinskog i dubrovačkog.³⁶⁰ A od svih varijanti hrvatskog ili srpskog jezika, bosanska se varijanta dugo smatrala najprihvatljivijom. Godine 1601. zapisao je Mavro Orbini: "Od svih naroda koji govore slavenski, Bosanci imaju najgladi i najelegantniji jezik; i diće se činjenicom da jedini oni dan-danas paze na čistotu slavenskoga jezika."³⁶¹ Veliki srpski pisac, sakupljač narodnih pjesama i reformator jezika iz 19. stoljeća Vuk Karadžić također je držao da je dijalekt srednje Hercegovine najbolja i najčistija forma narodnog jezika.³⁶²

Većina je književnih djela bosanskih muslimana ipak napisana na turskom, arapskom i perzijskom jeziku. Za to postoje razumljivi razlozi: jedni su pisali u formama u kojima je jezik nerazdvojno vezan sa žanrom, kao što je, naprimjer, istančano dvorsko pjesništvo perzijske tradicije; drugi su pisali o takvim temama kao što je filozofija za koju je u arapskom jeziku postojala kompletna stručna terminologija, što je nedostajalo bosanskome jeziku; i dakako da su mnogi pisali za čitatelje izvan slavenskih zemalja. Što se tiče proze, najviše ima djela iz teologije, filozofije, historije i prava, ali je tematski raspon bio očito vrlo širok, pa ovdje možemo spomenuti samo nekoliko imena. Najvažniji su pisci bili Ahmed Sudi al-Bosnavi (umro 1598), koji je komentarima popratio klasične perzijske pjesnike; Hasan efendi Pruščak (umro 1616) koji je napisao znamenito djelo *Zrcalo za prinčeve* - pomodnu raspravu o vlasti i mnoga djela o logici, retorici i pravu, kao i popis bosanskih učenih autora; Abdi al-Bosnavi (umro 1644), koji je napisao ekstatično-mistične rasprave u sufističkoj tradiciji; Ibrahim Alajbegović zvani Pečevi (umro 1651), koji je napisao na turskom jeziku historiju razdoblja između 1520. i 1640. godine služeći se zapadnoevropskim štampanim izvorima; Ahmed al-Mostari Rušdi (umro 1699), jedan od mnogobrojnih mostarskih pjesnika koji je pisao pjesme na turskome prema perzijskim uzorima; Mustafa al-Mostari Ejubović poznat pod imenom Šejh Jujo (umro 1707), koji je napisao gotovo trideset rasprava o logici, gramatici i islamskom zakonu; Mustafa al-Aqihisari (umro 1755), koji je napisao nekoliko djela o moralu i religiji i pohvalnu raspravu o kali, te Mustafa Šefki Bašeskija (umro 1809), čiji smo Ljetopis, niz zapisa o događajima u Sarajevu u drugoj polovini 18. stoljeća, napisan na prilično prozaičnom turskom jeziku, već spomenuli.

Neki su od ovih pisaca ostvarili nastavničku ili činovničku karijeru izvan Bosne, ali je bilo mnogo učenih ljudi zaposlenih u državnoj upravi same Bosne. Šejh Jujo, naprimjer, bio je *muftija* mostarski, a jedan od namjesnika u Bosni Derviš-paša al-Bosnavi (umro 1603) bio

³⁵⁸ Vidi Balić, *Das unbekannte Bosnien*, str. 165-190.

³⁵⁹ Lehfeldt, *Das serbokroatische Aljamiado-Schrifttum*, str. 50; O Bašeskijinu ljetopisu vidi Gazić, "Les Collections manuscrits".

³⁶⁰ Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta*, str. 7. O mnogobrojnim primjerima kako su autori nazivali svoj jezik bosanskim vidi ibid., str. 24-31.

³⁶¹ Orbini, *Regno de gli Slavi*, str. 377.

³⁶² Wilson, *Life and Times of Karadžić*, str. 389.

je darovit pjesnik koji je prevodio perzijsku poeziju na turski.³⁶³ Bosna je neosporno imala, kao i svaka druga zemlja, popriličan broj neukih i neotesanih vlastodržaca, ali je bjelodano jasno da je absurdna ideja da je Bosna pod osmanlijskom vlašću bila tek kulturna pustoš, a da i ne govorimo o dekorativnim umjetnostima kao što su kaligrafija i slikanje minijatura kojima su se bosanski muslimani također uveliko bavili za sve vrijeme osmanlijske vladavine.³⁶⁴

Nekoliko spomenutih pisaca bijahu članovi sufističkih derviških redova koji su igrali važnu ulogu u životu bosanskih muslimana. I opet je teško pisati o takvoj temi, ne samo zato što je građa ostala neobjavljena (nprimjer, 222 rukopisa iz jednog od derviških sjedišta u Sarajevu, Sinanovoj tekiji), nego i zato što su ti redovi oduvijek djelovali kao neka vrsta “neslužbenog islama”, izvan službenih struktura medresa i džamija - tako da se njihova uloga oduvijek umanjivala u standardnim historijama islama. Ti su redovi zapravo udruženja ili društva vjernika predvođenih duhovnim učiteljima ili “šejhovima”, a sastaju se redovito u tekijama (sjedištima) radi druženja i ceremonija koje mogu sadržavati obredne pokrete (od kojih je najbolje poznato “vrtoglavu okretanje” derviša mevlevija) i određena vrsta spontane ekstatične religiozne poezije poznate pod nazivom *ilahije*. Derviški su redovi u različitim razdobljima bili kvijetistički i apolitični, ili politički aktivni i militantni, kakav je, recimo, bio čuveni muridistički pokret koji se odupirao ruskom prodiranju u muslimanski sjeverni Kavkaz. A njihova teologija, koja je obično bila sklona misticu, bijaše katkad toliko slobodoumna u svojim spekulacijama, prihvatajući ideje iz filozofije, ljubavne poezije, pa čak i iz kršćanske teologije, da su je pravovjerni muslimani smatrali heretičnom. To se posebno odnosilo na bektašijski red koji je djelovao među janjičarima.³⁶⁵

Derviški su se redovi rano pojavili u Bosni i vjerovatno ondje igrali bitnu ulogu kao i drugdje na Balkanu, u dva isprepletena procesa islamizacije i razvitka muslimanskih gradova.³⁶⁶ Prva derviška tekija u Sarajevu, Isak-begova, koja je pripadala redu mevlevija, podignuta je negdje prije 1463. godine. Druga, Skender-pašina tekija, koja je pripadala redu nakšibendija, osnovana je 1500. godine, a u 17. stoljeću sagrađene su još dvije važne tekije (Sinan-pašina i Bistrigina).³⁶⁷ Podignuto je i više manjih tekija koje se nisu očuvale: Evlija Čelebija nabrojio ih je u svemu 47 sredinom 17. stoljeća u Sarajevu.³⁶⁸ Tekije su se podizale i u dalekim dijelovima zemlje: jedna od posljednjih koje su se očuvale i koja je još djelovala u sedamdesetim godinama 20. stoljeća nalazila se u zabačenom planinskom selu više Fojnice - u rodnom mjestu čuvenog derviškog poglavara iz 18. stoljeća, Šejha Huseina.³⁶⁹ Tekije nisu bile samo lokalna središta druženja i pobožnosti nego i punktovi goleme međunarodne mreže. Članovi najvećeg reda nakšibendija putovali su čak u centralnu Aziju da posjete znamenite šejhe. Jedini red koji, začudo, nije nikad postao posebno omiljen u Bosni³⁷⁰ bijaše janjičarski red bektašija. Imao je doduše nekoliko svojih tekija, ali su te tekije najviše potpomagali posjetitelji iz Albanije i Turske. Čini se da je u Bosni bilo neugodna atmosfera heterodoksije što je okruživala red bektašija.

Islam je u Bosni pod osmanlijskom vlašću bio pretežno ortodoksan i konzervativan. Jedini uistinu heterodoksan pokret bijaše pokret takozvanih hamzevija, sljedbenika šejava Hamze Balije Bošnjaka, koji je 1573. godine smaknut zbog hereze. O njegovu se naučavanju

³⁶³ Daljnje pojedinosti o svim tim piscima vidi kod Balić, Das unbekannte Bosnien, str. 221-264.

³⁶⁴ Vidi *ibid.*, str. 300-316; o detaljima dvaju neobično lijepih bosanskih Kurana Ibrahima Šehovića i Huseina Bošnjaka iz 18. stoljeća vidi kod Gazić, “Les Collections manuscrits”.

³⁶⁵ Vrijedna opća studija o derviškim redovima u Osmanlijskom carstvu jest djelo Mirmirogloua, *Oi Dervissai*. Korisna se grada može naći kod Rycaut, *Present State of the Ottoman Empire*, str. 135-151; F. W. Hasluck, *Christianity and Islam*; Birge, *Bektashi Order*, i Trimingham, *Sufi Orders in Islam*.

³⁶⁶ Handžić, “O ulozi derviša”.

³⁶⁷ Pelletier, Sarajevo, str. 82-89. Potpuni opis tih tekija može se naći kod Sikirić, “Derviskolostorok es szent širok”; ali Sikirić grieše kad tvrdi da je Skender-pašina tekija najstarija (str. 577-578).

³⁶⁸ Celebi, *Putopis*, str. 110.

³⁶⁹ Vidi opis kod Algar, “Notes on the Naqshbandi Tariqat”, str. 73-77.

³⁷⁰ Balagija, *Les Musulmans yougoslaves*, str. 103; vidi i F. W. Hasluck, *Christianity and Islam*, sv. 2, str. 551.

мало шта зна премда је засигурно ишао mnogo dalje od bektašija u preuzimanju elemenata iz kršćanske teologije. За потонјих прогона “hamzevija” у Bosni nekoliko se članova тога покreta osvetilo državi ubivši velikog vezira Mehmed-pašu Sokolovića. Čini се да су “hamzevije” опстале као нека vrsta opozicije u sjeni sve do kraja 17. stoljeća.³⁷¹

Većina posmatrača smatrala je bosanske muslimane ortodoksnim i pobožnim. Evlija Čelebija toplo je pisao o sarajevskim muslimanima: “Svi su oni bogobojažni ljudi, čiste, čestite i nepomućene vjere. Lišeni su zavisti i mržnje, a svi redom, i stari i mladi, i bogati i siromašni, redovito se mole.”³⁷² Pa ipak, премда су bili “bogobojažni”, Bosanci se nisu tako strogo pridržavali, као неке druge muslimanske sredine, одреđenih islamskih običaja. Oduvijek su patili od slabosti prema rakiji, na nekim područjima (posebno na selu u Hercegovini) žene nisu nosile feredže, а strani su posmatrači često komentarisali bosanske običaje u ašikovanju, па i sklapanju brakova iz ljubavi.³⁷³ I drugi су se muslimani, opisujući moralne karakteristike Bosanaca, slagali s Čelebijinim mišljenjem.

Jedan sirijski pisac, који је negdje potkraj 17. stoljeća sastavio perzijsko-turski rječnik, napisao je под natuknicom “Bosanac” sljedeće: “Bosanci su poznati по svojoj blagosti и dostojanstvenosti; njihove су karakteristike обrazovanost, lako shvatanje, trijezno razmišljanje, оданост и pouzdanost.”³⁷⁴ A francuski putnik Quiclet uskliknuo je nakon dvomjesečnog boravka u Sarajevu 1658. godine: “Мене су сvi muslimani u ovom gradu обасули свакојаким добrocinstvima, uslugama и znacima pažnje, sa svima smo se sprijateljili.”³⁷⁵

Ovakve opise treba imati na umu kad se čitaju izvještaji о “fanatizmu” muslimana u Bosni u 19. stoljeću. Olako se prepostavlja da je fanatizam bio permanentna karakteristika islama u Bosni. Sigurno je da se fanatično držanje razvilo u 19. stoljeću među begovima, hodžama i nižim slojevima muslimana u gradovima, ali ima valjanih razloga za mišljenje da je то bio produkt specifičnih političkih и društvenih prilika. Kad je Chaumette-des-Fosses, nakon sedmomjesečnog boravka u Bosni 1808. godine, pisao o svojim doživljajima, iznio je pronicljivo zapažanje о porastu nepovjerenja begova prema kršćanima: “Da se ne bismo ogriješili о muslimane u оvoj pokrajini, valja kazati da su oni, kako i sama raja [uglavnom seljaci kršćani] priznaje, bili vrlo blagi sve do prije nekoliko godina. Ali od početka ovoga stoljeća, zbog političke situacije, postali su neobično nepovjerljivi.” Pošto su Francuzi zauzeli Dalmaciju a Srbi i Crnogorci digli se na oružje, kaže, osjetili su da su u oboruču и da im prijeti opasnost. “Zbog te situacije koja je u njih izazvala strah, postali su neskloni prema svima oko sebe. Prepali su se kad su vidjeli kako se raja buni, а da bi je obuzdali, morali su pribjeći barbarstvu.”³⁷⁶ U tom razdoblju само što se nije završila društveno-religiozna polarizacija veleposjednika и seljaka, što je također moralno odigrati određenu ulogu. Uspon Srbije kao dobro naoružane и kvaziautonomne kršćanske države, из koje bijahu grubo protjerani svi muslimani koji nisu bili masakrirani, pojačao je strah u hodža. A sve veći ugled koji je uživala kršćanska trgovačka zajednica u Sarajevu и коју су на početku 19. stoljeća počeli štititi konzularni službenici Francuske, Austrije и Pruske, povećao je te sumnje и zavist običnih muslimanskih građana. Godine 1822. zapisao je jedan drugi francuski posjetitelj, Charles Pertusier, da “musliman tjera svoju vjeru do krajnje forme fanatizma”.³⁷⁷ Tada je već,

³⁷¹ Balić, Das unbekannte Bosnien, str. 104-105; Hadžijahić, “Udio Hamzevija atentatu”; Hukić, ur., Islam i muslimani u Bosni, str. 91-98.

³⁷² Čelebi, Putopis, str. 116.

³⁷³ Vidi naprimjer Chaumette-des-Fosses, Voyage en Bosnie, str. 55-63. Kao и mnogi drugi posmatrači, Chaumette-des-Fosses zabilježio je da praktički nije bilo mnogoženstva.

³⁷⁴ Hadžijahić, Od tradicije do identiteta, str. 19.

³⁷⁵ Quiclet, Les Voyages, str. 72-73.

³⁷⁶ Chaumette-des-Fosses, Voyage en Bosnie, str. 49-50.

³⁷⁷ Pertusier, La Bosnie, str. 91.

u takvoj generalizaciji, koliko god bila paušalna, zasigurno bilo mnogo istine. Ali nije uvijek tako bilo.

9. Jevreji i Romi u Bosni

Dosad nismo mnogo spominjali dva naroda koji su bili prisutni u Bosni od davnine: Rome, koji su vjerovatno bili ondje prije dolaska Osmanlija, i Jevreje, koji su došli u prvom stoljeću osmanlijske vladavine. U ovom ćemo poglavlju iznijeti kratak pregled njihove povijesti u Bosni, od njihova dolaska do početka 20. stoljeća. Dakako da ta dva naroda nemaju mnogo zajedničkog, osim činjenice da su i jedan i drugi očuvali svoj identitet iako su rasijani po nebrojenim zemljama. Ali i u jednom i u drugom slučaju iznenađuje razlika u načinu na koji su postupali s njima u Osmanlijskom carstvu i u sjevernoj i zapadnoj Evropi. Oni koji se automatski pozivaju na okrutnost i nesnošljivost osmanlijske vladavine, treba da malo pobliže razmotre povijest ovih dviju manjina. Sigurno je da su u balkanskim društvima postojale predrasude i prema Jevrejima i prema Romima, ali same lokalne predrasude ne bi bile u 20. stoljeću otjerale nebrojene hiljade njih u smrt. To je mogla učiniti samo ideologija što se razvila u naprednijim i "kršćanskijim" dijelovima Evrope. Kao i s islamom, možemo samo nagađati o vrlo ranim tragovima judaizma na bosanskom tlu. Na temelju arheoloških nalaza, znamo da su se mnogi Jevreji bili naselili u obližnjim dijelovima bivše Jugoslavije pod rimskom vlašću. Otkriveni su ostaci sinagoga i jevrejskih grobova iz trećeg i četvrtog stoljeća na nekim mjestima u Makedoniji, Dalmaciji, Crnoj Gori i u Osijeku, pedesetak kilometara udaljenom od sjeveroistočne bosanske granice. Najzanimljiviji je nalaz avarskog groblja iz osmog ili devetog stoljeća nedaleko od Novog Sada (istočno od Osijeka, podjednako udaljenog od tog grada kao i Bosna). U mnogim grobovima na tom groblju pronađeni su jevrejski simboli i hebrejski natpisi - iz kojih se da zaključiti da su ti Avari prihvatali članove plemena krimskih Hazara koji su se u osmom stoljeću bili preobratili na judaizam.³⁷⁸

Jevreji su se održali u Makedoniji za sve vrijeme bizantske vladavine, a zbog važnosti kopnenog trgovačkog puta za Solun, tu su se okupili i novi članovi jevrejske zajednice iz drugih dijelova Evrope i pridružili se potomcima solunskih Jevreja iz rimskog doba. Znameniti makedonski Jevrej Leon Mung, koji se pokrstio i postao nadbiskup Ohrida 1120. godine, vjerovatno je bio pobjegao od progona iz Njemačke. Zasigurno su i druge izbjeglice došle u Makedoniju nakon izgona Jevreja iz Ugarske u 14. stoljeću. U to vrijeme postojale su jevrejske zajednice i u Dubrovniku, Splitu i Beogradu.³⁷⁹ Ipak, najveći je priliv Jevreja bio potkraj 15. stoljeća, kad su Jevreji koji bijahu protjerani iz Španije bili dobro primljeni u Osmanlijskom carstvu. Mnogi su se od tih Jevreja sefarda nastanili u Solunu, a neki su se od njih preselili na sjever, u grad Skopje, koji je uskoro, zahvaljujući njima, postao važno trgovačko središte.

Bosna nije bila na glavnom trgovačkom putu sjever - jug (koji je prolazio kroz Srbiju), ali je važan put istok - zapad vodio od Dubrovnika preko Foče (južno od Sarajeva) do Novog Pazara i dalje do Skopja. Jevrejski trgovci iz Skopja i Dubrovnika zasigurno su često imali posla s bosanskim posrednicima. Ipak, čini se da je razvoj Sarajeva kao važnog trgovačkog grada najprije naveo

Jevreje da se nastane na bosanskom tlu. Nije poznato kad su došli u Sarajevo, ali tri sudska zapisnika iz 1565. godine spominju jevrejske trgovce koji su se do tada već, po svemu sudeći, bili udomaćili u Sarajevu.³⁸⁰ Vjerovatno je presudan faktor bio bezistan "Bursa" koji je podigao Gazi Husrev-beg u tridesetim godinama 16. stoljeća - trgovina svilom s gradom Bursom bijaše uglavnom u rukama anadolskih Jevreja.³⁸¹ Nije poznato ni jesu li se u Sarajevu

³⁷⁸ Goldstein, ur., *Jews in Yugoslavia* ("Jevreji na tlu Jugoslavije"), str. 27-28.

³⁷⁹ Ibid., str. 75-76.

³⁸⁰ Levy, *Die Sephardim in Bosnien*, str. 2. Freidenreich kaže da ovi sudske zapisnici spominju deset do petnaest jevrejskih porodica (Jews of Yugoslavia, str. 12); ali Levy samo nagaja koliko je u to doba bila velika jevrejska zajednica.

³⁸¹ Shaw, *Jews of the Ottoman Empire*, str. 53.

prvi nastanili Jevreji koji su došli iz Burse. Glavne veze sarajevska jevrejska zajednica u iduća dva stoljeća održavala je sa Skopjem i Solunom, pa valja pretpostaviti da se većina Jevreja bila doselila iz ta dva grada. Trgovina tekstilom, koja je za sve vrijeme osmanlijske vladavine bila na prvom mjestu u bosanskom uvozu, ostala je u jevrejskim rukama sve do uništenja jevrejske zajednice u Drugom svjetskom ratu.³⁸²

Jevreji u Sarajevu živjeli su isprva u jednoj muslimanskoj mahali ili četvrti, ali godine 1577, za nagradu što su pomagali državi u borbi protiv Habsburgovaca, dopušteno im je da osnuju svoj vlastiti kvart.³⁸³ Riječ "kvart" ne odgovara sasvim pojmu "mahala", jer mahale, kao što je objašnjeno u 5. poglavljtu, bijahu manji dijelovi grada u kojima nije obično bilo više od četrdesetak kuća. Isto bi tako bilo pogrešno ovdje upotrijebiti riječ "geto", koja se kadikad koristila za tu jevrejsku mahalu, jer su se njeni stanovnici sasvim slobodno kretali po gradu, nije bilo posebnih ulaza ni policijskog sata ni drugih diskriminatorskih mjera. U jednom rukopisu iz 18. stoljeća spominje se kako su se muslimani tužili na buku koju Jevreji dižu i na opasnost od požara. Pod pretpostavkom da ta pritužba nije bila bez osnove, možemo zaključiti da su se Jevreji u Sarajevu tada već bavili industrijom, vjerovatno lijevanjem kovina (zna se da su se tim poslom bavili u potonjim godinama). A ako su pomagali pri izradi metalnog oružja i opreme potrebne za vođenje rata, možda se time može objasniti i zahvalnost osmanlijskih vlasti. Jedan jevrejski autor iz Soluna u 17. stoljeću zabilježio je da su sami Jevreji zatražili da se presele.³⁸⁴ Ma koji razlog bio, bogatiji Jevreji preselili su se u kuće sagrađene blizu glavne tržnice, a ostali su se uselili u posebnu zgradu koju je ondje podigao poznati dobrotvor, namjesnik u Bosni 1580. i 1581. godine, te je zgrada prozvana *Siavuš-pašine daire*, što će reći "Zadužbina Siavuš-pašina". Bijaše to kućerina sa 46 soba i unutarnjim dvorištem. U njoj su stanovale siromašnije jevrejske porodice, svaka od njih u jednoj ili dvije sobe. Jevreji su tu zgradu zvali *Il Cortijo* - "Dvorište", muslimani *Velika avlja* ili *Čivuthana*. (Takve su općinske zgrade podignute i u drugim dijelovima Balkana. Tako je, recimo, *Türkischer Judenhof* u Beogradu imao 103 sobe, 49 kuhinja i 27 podrumskih prostorija.)³⁸⁵ Istodobno je uz *Cortijo* sagrađena i prva sinagoga u Sarajevu.³⁸⁶ Od jevrejske zajednice u Sarajevu u 17. stoljeću ostalo je malo tragova. Znamo da je ona za sve to vrijeme postojala, ali se po svoj prilici nije posebno isticala jer jedva da se spominje u ostaloj jevrejskoj literaturi iz toga doba. Njezin prvi rabin za koga se zna, Samuel Baruh, došao je iz Soluna na početku 17. stoljeća, a za njegov se grob tradicionalno tvrdi da je najstariji na jevrejskom groblju u Sarajevu.³⁸⁷ Kad je Evlija Čelebija 1660. godine posjetio Sarajevo, zabilježio je da Jevreji imaju već dvije mahale u gradu.³⁸⁸ Jevreji su bili u sličnom pravnom položaju kao i kršćani: i za njih je vrijedio *kanuni raya* pa nisu smjeli graditi nove bogomolje bez posebnog dopuštenja. Za to je, kao i za većinu drugih zakonskih odobrenja, trebalo platiti određenu svotu novca. Jevreji, kao i kršćani, nisu uživali zakonsku ravnopravnost s muslimanima pred osmanlijskim sudovima, ali im je bilo dopušteno da rješavaju svoje međusobne sporove na vlastitim građanskim sudovima. Jevreji su plaćali i harač i morali su se pokoravati propisima *kanuni raya* o odijevanju, a sultan Murat IV dodao je 1574. godine i neke naknadne odredbe prema kojima Jevreji nisu smjeli nositi turbane, svilenu odjeću ni bilo šta zeleno. Poslije je rabinima u sinagogi bilo dopušteno nositi turbane ali samo žute boje.³⁸⁹

³⁸² Pelletier je 1934. godine zabilježio da tekstil u Sarajevu najviše prodaju Jevreji: Sarajevo, str. 48-49. Skarić tvrdi da su sarajevski Jevreji došli prvo bitno iz Skopja: Sarajevo i njegova okolina, str. 60.

³⁸³ Shaw, *Jews of the Ottoman Empire*, str. 53.

³⁸⁴ Levy, *Die Sephardim in Bosnien*, str. 6-10.

³⁸⁵ Goldstein, ur., *Jews in Yugoslavia*, str. 72; Freidenreich, *Jews od Yugoslavia*, str. 12, 27. Cortijo je izgorio u požaru 1879. godine i nikad nije obnovljen. Potpuni opis jevrejske četvrti u Sarajevu i mapu s ulicama vidi kod Levy, *Die Sephardim in Bosnien*, str. 85-111.

³⁸⁶ Levy, *Die Sepahrdim in Bosnien*, str. 111; sinagoga je izgorjela 1794. godine, ali je ponovo izgrađena.

³⁸⁷ Freidenreich, *Jews of Yugoslavia*, str. 13.

³⁸⁸ Čelebi, *Putopis*, str. 105-106.

³⁸⁹ Levy, *Die Sephardim in Bosnien*, str. 53-55, 66; Freidenreich, *Jews of Yugoslavia*, str. 14-15; Goldstein, ur., *Jews in Yugoslavia*, str. 65.

Ipak je u postupanju s Jevrejima u Osmanlijskom carstvu bilo mnogo manje diskriminacije nego u bilo kojoj kršćanskoj zemlji na sjeveru i zapadu potkraj srednjeg vijeka i na početku novoga doba. Godine 1655. Jevreje je u Osmanlijskom carstvu uzbunila neobična vijest: karizmatični mladi rabin u Smirni, Sabbatai Ševi, proglašio se Mesijom. Vijest o toj objavi proširila se munjevitom brzinom po Evropi, a mistični spisi Sabbatajevih sljedbenika, posebno njegova glavnog učenika i promotora Nathana od Gaze, čitali su se s velikim zanimanjem. U jednom se izvještaju spominje da su bečki Jevreji primili Nathanova nabožna djela 1666. godine iz Sarajeva.³⁹⁰ Naučavanje Sabbataia i njegovih učenika (“sabatajevaca”) zasnivalo se na tradiciji kabalistike, metodi očitavanja skrivenih proročanstava i teoloških istina iz riječi i slova svetih hebrejskih tekstova. Veliki misterij i skandal cijelog slučaja Sabbataia zbio se 1666. godine, kad je Sabbatai Ševi bio uhapšen i izведен pred sultana, te pristao da primi islam. Mnogi su njegovi sljedbenici učinili isto tako, a drugi su ostali vjerni jevrejskoj religiji, sačuvali su njegove spise i razvili ekstremnu, paradoksalnu teologiju, prema kojoj je to otpadništvo od judaizma bilo nužan i mističan čin (koji se navodno može mjeriti s naravi Kristove smrti u kršćanskoj teologiji). Jedan od vodećih “sabatajevaca” u idućem naraštaju bijaše Nehemuah Hayyon ili Chajon, koji se rodio u Sarajevu 1650. godine. Njegova porodica (ime joj se u bosanskoj grafiji piše Kajon, Gajon ili Gaon) bijaše jedna od starih jevrejskih porodica u tom gradu, u kojem je živjela sve do potkraj 20. stoljeća. Hayyon je putovao po Palestini, Grčkoj, Italiji i Njemačkoj. U Berlinu je 1713. godine objavio knjigu *Oz l’Elohim* (“Moć Božija”), za koju se kaže da je jedini dokument sabatajanske kabalistike koji je ikad štampan. U njoj se nalazi rasprava koja se pripisuje samom Sabbataiu i koja je digla veliku prašinu u jevrejskim krugovima. Hayyona je poslije proglašio heretikom jedan od rabina u Amsterdamu, Ševi Ashkenazi, koji je i sam živio u Sarajevu od 1686. do 1697. godine, kad je pobjegao na sjever s vojskom princa Eugena.³⁹¹ (Taj je rabin bio valjda jedini Jevrej koji je bio zahvalan Austrijancima na njihovu upadu. Jevrejska je mahala bila teško oštećena topništвom princa Eugena. Sarajevski su Jevreji pristali, zbog smanjenja poreza, da dobrim dijelom finansiraju obnovu cijelog tog gradskog područja.)³⁹²

Najstariji zapisi o sarajevskoj jevrejskoj zajednici koji su se sačuvali u bilo kojem obliku potiču iz dvadesetih i tridesetih godina 18. stoljeća. Odlomke iz njih objavio je povjesničar Moritz Levy, ali su sami dokumenti uništeni zajedno sa sveukupnim jevrejskim arhivima u Sarajevu u Drugom svjetskom ratu.³⁹³ Iz tog najranijeg razdoblja spominje se 66 prezimena a na popisu glava porodica iz 1779. godine navedeno je 214 imena - što valjda odgovara broju stanovnika od nešto više od hiljadu. Spominje se i *mala talmudska tora* (jevrejska osnovna škola). Jevreji u Sarajevu bavili su se raznim poslovima: osim što su bili trgovci, bili su i liječnici, apotekari, krojači, postolari, mesari, drvodjelje i kovinotokari, staklari i bojadžije.³⁹⁴ Za većeg dijela tog razdoblja imali su rabine koje su dovodili iz drugih gradova. Najčuveniji među njima, David Pardo, mletački Jevrej, koji je bio glavni rabin u Sarajevu u šezdesetim i sedamdesetim godinama 18. stoljeća, bijaše istaknut naučnik i pisac, te je osnovao *ješivu* (jevrejsku vjersku školu). Sve do tada Sarajevo je bilo podređeno jevrejskoj zajednici u Solunu, a sad je moglo samo školovati svoje rabine.³⁹⁵ Međutim, već tada, dominantna jevrejska zajednica, i u trgovini i u kulturi, bila je ona u susjednoj zemlji, u

³⁹⁰ Scholem, Sabbatai Ševi, str. 560.

³⁹¹ O Hayyonu vidi kod Levy, Die sephardim in Sarajevo, str. 15-17; Scholem, Sabbatai Ševi, str. 901-902; Scholem, Major Trends in Jewish Mysticism, str. 321-324; o Ashkenaziju vidi kod Freidenreich, Jews of Yugoslavia, str. 13.

³⁹² Levy, *Die Sephardim in Bosnien*, str. 88.

³⁹³ Ibid., str. 19-20. Glavnu sefardsku sinagogu, zajedno sa starom knjižnicom i arhivom u njoj, opljačkale su njemačke jedinice neposredno nakon ulaska u Sarajevo 15. aprila 1941. (Levntal, ur., *Zločini fašističkih okupatora*, str. 64).

³⁹⁴ Show, Jews of the Ottoman Empire, str. 53.

³⁹⁵ Ibid., str. 53. Shaw tvrdi da je Pardo stigao u Sarajevo 1752; Freidenreich 1765; a Levy 1768. Svi se slažu da se odselio u Palestinu 1781. godine.

Beogradu. U budućoj srpskoj prijestolnici bijaše mješovita zajednica Sefarda i Aškenaza. Vjerovatno su neki Aškenazi došli i u Sarajevo, ali ako su se ondje i nastanili, zasigurno su se asimilirali sa Sefardima koji su govorili ladino, jer u Sarajevu nije bilo aškenaske sinagoge sve do potkraj 19. stoljeća. Neki od preživjelih sarajevskih Jevreja i dan-danas govore ladino, varijantu španskog jezika iz 15. stoljeća kojom su govorili potomci Jevreja protjeranih iz Španije 1492. godine. A posebno je obilježje španske baštine u Sarajevu "Sarajevska Hagada", španski iluminirani rukopis iz 14. stoljeća, koji sadrži zbirku molitava i pjesama za prve večeri jevrejskog praznika Pesaha, rukopis koji je bio u vlasništvu jedne od jevrejskih porodica u gradu do 1894. godine i koji je jedno od najljepših umjetničkih djela te vrste na svijetu.³⁹⁶

U prvih nekoliko desetljeća 19. stoljeća u Bosni je bilo oko 2.000 Jevreja. U potankom izvještaju francuskog konzula u Solunu, koji je 1813. godine putovao u Bosnu da prikupi podatke o trgovanju, ustvrđeno je da u samom Sarajevu ima 2.000 Jevreja, s tim da su od pet najvažnijih trgovačkih kuća u gradu dvije jevrejske, jedna grčka, jedna austrijska i jedna francuska.³⁹⁷ Tada je već postojala i mala jevrejska zajednica od šezdesetak ljudi u Travniku. Taj je grad stekao važnost kao sjedište namjesnika u Bosni pa je imao oko 7.000 stanovnika, mahom muslimana.³⁹⁸ U šezdesetim godinama 19. stoljeća živjelo je i nekoliko jevrejskih porodica u Mostaru.³⁹⁹

Zanimljiva je sudbina snašla jednog Jevreja na početku 19. stoljeća u Travniku, Mosesa Chavija, koji je prešao na islam, uzeo ime Derviš Ahmed i počeo huškati lokalne muslimane protiv Jevreja. Godine 1817. vođe bosanskih Jevreja potužile su se na njegove napade, pa je on osuđen na smrt i smaknut. Neki od njegovih pristaša potužili su se zatim novom namjesniku u Bosni, Ruždi-paši, koji je iskoristio priliku da iskamči pare od Jevreja. Zatražio je od njih da plate nadoknadu od 500.000 groša i uhitio deset vodećih sarajevskih Jevreja, na čelu s rabinom, zaprijetivši im da će ih sve pobiti ako ne plate traženu svotu. Slučaj je, međutim, završio tako što se gomila od 3.000 muslimana digla na oružje i zatražila da se Jevreji puste na slobodu - što je smjesta i učinjeno.⁴⁰⁰ Čini se da su odnosi između Jevreja i muslimana općenito bili dobri, počesto bolji nego između muslimana i kršćana. U mnogim dijelovima Osmanlijskog carstva kršćani su gledali na Jevreje prijekim okom. Djelomice je to bilo zato što je antisemitizam bolje rastao na tlu kršćanske teologije, ali i zato što su se osmanlijski namjesnici oslanjali na jevrejske liječnike i trgovce kao svoje vlastite i diplomatske savjetnike, tako da su Jevreji u kršćanskim očima bili nešto kao produžena ruka osmanlijske sile. (Možda je dodatni faktor u nekim drugim balkanskim zemljama bila i činjenica da su se Jevreji odjevali kao Osmanlije - ali ne i u Bosni, u kojoj su se kršćani odjevali baš kao i muslimani, osim nekoliko sitnih razlika koje je zahtijevao *kanuni raya*.)

Sultani reformatori u tridesetim i pedesetim godinama 19. stoljeća donosili su zakone kojima su davali jednak građanska prava svim svojim podanicima, bez obzira na vjeroispovijest, ali su ti zakoni vrijedili više u teoriji nego u praksi. Najveća promjena u statusu Jevreja nastupila je austro-ugarskom okupacijom Bosne 1878. godine. Nakon četiri godine osnovana je u Sarajevu "Sefardska izraeličanska vjerska zajednica", *Cultusgemeinde* (vjerska zajednica) prema austrijskom uzoru, koja je sama birala svoje upravno tijelo, vodila

³⁹⁶ Vidi opis i reprodukciju u boji cijelog rukopisa kod Roth, ur., *Sarajevo Haggadah*.

³⁹⁷ Vacalopoulos, "Tendances caractéristiques du commerce de la Bosnie", str. 99. Pertusier također navodi ukupan broj od 2 000 Jevreja u cijeloj Bosni (La Bosnie, str. 78). Chaumette-des-Fossés navodi da ih je bilo 1.200 (Voyage en Bosnie, str. 30).

³⁹⁸ Pertusier, koji je posjetio Travnik 1812. godine, kaže da su stanovnici toga grada bili sami muslimani, osim "dvije-tri jevrejske porodice" (La Bosnie, str. 297); Chaumette-des-Fossés, koji je boravio u Travniku najveći dio od sedam mjeseci 1808. godine, kaže da je bilo i 1.000 pravoslavaca, 500 katolika, 300 Roma i 60 Jevreja. William Miller napisao je 1898. godine da je Travnik "jedan od najčistijih muhamedanskih gradova u zemlji" (Travels and Politics, str. 155).

³⁹⁹ Thoemmel, *Geschichtliche Beschreibung*, str. 130.

⁴⁰⁰ Levy, *Die Sephardim in Bosnien*, str. 62-63.

evidenciju o svim Sefardima u gradu i imala pravo ubirati porez od njih do 25 posto vrijednosti njihovih direktnih državnih poreza. Mnogi Jevreji aškenazi iz Ugarske, Galicije, Poljske, Češke i Moravske i drugih zemalja nastanjivali su se u Bosni pod austrougarskom vlašću, pa je i za njih osnovana posebna zajednica.⁴⁰¹ Jevreji koji su govorili ladino gledali su svisoka na njih, tako da su te dvije zajednice živjele odvojeno. Jedan posmatrač iz 1908. godine zabilježio je da se “znatno razlikuju” jedni od drugih.⁴⁰² Ovim prilivom može se objasniti nagli prirast jevrejskog stanovništva u gradu. Pošto se za većeg dijela 19. stoljeća broj od 2 000 stanovnika nije mnogo mijenjao, godine 1885. porastao je na 2 618, godine 1895. na 4 058, a 1910. na 6 397.⁴⁰³

Broj Jevreja u drugim dijelovima Bosne također je porastao doseljavanjem. Godine 1900. bilo ih je već 9 311 u cijeloj Bosni.⁴⁰⁴ Privredna politika Austro-Ugarske pružila je nove prilike Jevrejima; za razliku od muslimana, oni su se ubrzo prihvatali industrijalizacije, pa su sva tri vodeća tvorničara u Bosni bili tada Sefardi. Austrijska politika imala je za posljedicu i to da su se Jevreji bolje uklopili u bosansko društvo. Bosanski jezik uveden je kao obavezni predmet u jevrejsku osnovnu školu, a neki su Jevreji, prvi put u povijesti ove jevrejske zajednice, poslali svoju djecu u svjetovnu srednju školu.⁴⁰⁵ Sve do 1941. godine bosanski Jevreji igrali su važnu ulogu u privrednom životu svoga zavičaja. Jevrejskih je zajednica bilo u Sarajevu, Travniku, Mostaru, Banjoj Luci, Zenici, Bugojnu, Bijeljini, Brčkom, Rogatici, Vlasenici i Tuzli.⁴⁰⁶ Najveći je dio tog jevrejskog svijeta odnijela poplava barbarstva 1941. godine. [Ovaj kratki prikaz djelovanja Jevreja u Bosni ne odgovara doprinosu njihove kulturne povijesti. Posebno je zanimljiv korpus tradicionalne popijevke ili balade, pod imenom romansero, od kojeg su sačuvani mnogi primjeri. O ovom predmetu, i o aktivnosti jevrejskih kulturnih organizacija, u 19. i na početku 20. stoljeća vidi Nezirović, Jevrejsko-španska književnost u Bosni i Hercegovini, Vidaković Petrov, Kultura španskih Jevreja.]

Balkanski Romi imaju mnogo nejasniju povijest nego Jevreji; oni su ostavili za sobom vrlo malo građevina, zapisa, pisaca ili uopće pismenih ljudi. Pa ipak je njihov broj bio veći a prisutnost u Bosni vjerovatno znatno starija. Premda se ne zna godina njihova egzodusa iz Indije, bilo ih je na bizantskom teritoriju već 835. godine, a ima pouzdanih dokaza da su u evropski dio Bizantske carevine bili prešli u 11. stoljeću. U 14. i 15. stoljeću glavno je romsko središte bilo u južnoj Grčkoj, a vjerovatno su se već bili udomaćili i na otoku Krfu. Jedni su od njih vjerovatno produžili uz jadransku obalu, a drugi su se već bili raširili po unutrašnjosti. Romska sela u zapadnoj Bugarskoj spominju se u darovnici iz 1378. godine, što upućuje na zaključak da su već prilično dugo prebivali na tom području. Kao i Vlasi, imali su određenu vojnu tradiciju: u Grčkoj je u 15. stoljeću zabilježena neka vrsta vojnog ustrojstva među Romima. Stoga je zanimljivo spomenuti da je prvi pouzdani zapis o Romima na tlu bivše Jugoslavije pravni dokument iz Dubrovnika iz 1362. godine, a odnosi se na neku molbu dvojice “Jeđupaka” (tj. Egipćana, odnosno Roma) zvanih “Vlah” i “Vitanus”.⁴⁰⁷

Na temelju slabašne osnove ovoga pojedinca Roma zvanog “Vlah”, čovjek je u napasti da nagađa kako je u tim krajevima došlo do određene simbioze između Roma i Vlaha potkraj srednjega vijeka. Oni su doduše bili sasvim različiti nomadi, ali ako su se Romi već tada bavili obradom metala i sličnim poslovima, mogli su biti od koristi i užgajivačima konja i

⁴⁰¹ Freidenreich, *Jews of Yugoslavia*, str. 15-16.

⁴⁰² Baernreither, *Bosnische Eindrücke*, str. 26.

⁴⁰³ Freidenreich, *Jews of Yugoslavia*, str. 213.

⁴⁰⁴ Curtis, *Turk and his Lost Provinces*, str. 276.

⁴⁰⁵ Freidenreich, *Jews of Yugoslavia*, str. 19-22.

⁴⁰⁶ Shaw, *Jews Of the Ottoman Empire*, str. 35; Levntal, ur., *Zločini fašističkih okupatora*, str. 70-71.

⁴⁰⁷ O svim drugim pojedinostima vidi Mujić, “Položaj cigana”, str. 140-144, i Soulis, “Gypsies in the Byzantine Empire”. Fraser (Gypsies, str. 57) napominje da je izraz cingarije u jednom srpskom proglašu vjerovatno značio samo “postolari”.

trgovcima. Ima i nekih lingvističkih dokaza za pretpostavku da su Vlasi i Romi uspostavili kontakt na zapadnom i srednjem Balkanu. Vokabular većine zapadnoevropskih romskih dijalekata ne pokazuje samo snažan uticaj grčkoga i južnoslavenskih jezika, nego sadrži i tragove rumunskog ili vlaškog jezika. Znamo da su se ta romska plemena odselila iz jugoistočne Evrope negdje na početku 15. stoljeća. Možda su proveli neko vrijeme, ali ne dugo, u Rumuniji. Međutim, u njihovu rječniku nema ni traga od nekog ranog ugarskog uticaja. Jezična građa upućuje na zaključak da su se duže vrijeme družili s ljudima koji su govorili vlaški južno od Dunava.⁴⁰⁸

Ako ima bar zrnce istine u ovim nagađanjima o spomenutom dubrovačkom dokumentu, Romi su bili prisutni u Hercegovini mnogo prije dolaska Osmanlija. Ništa ne znamo o tome što su radili u Bosni u prvim godinama osmanlijske vladavine, ali su vjerovatno neki od njih vrlo rano prešli na islam. Zakon koji je 1530. godine donio Sulejman Veličanstveni za ejalet Rumeliju (u koji je u to doba spadala i Bosna) pravio je veliku razliku između Roma muslimana i nemuslimana. Prvi su morali plaćati dvadeset i dvije aspre poreza po porodici, a drugi dvadeset i pet, a Romima muslimanima bilo je zabranjeno živjeti s Romima nemuslimanima.⁴⁰⁹ Prvi put se Romi izričito spominju u Bosni 1574. godine, kad je sultan Selim II izdao ferman kojim je odobrio porezne olakšice Romima koji rade u rudnicima: spominje one koji rade u rudniku željezne rude nedaleko od Banje Luke i Rome koji rade u rudnicima "iza Novog Pazara" - vjerovatno je mislio na radnike na sjeveru Kosova.⁴¹⁰ Možemo samo nagađati da li su to bili lokalni Romi koji su se prihvatali rudarenja, ili Romi koji su došli - kao i saski rudari - iz ugarsko-rumunskih zemalja. Potkraj 14. stoljeća Romi su se bili nastanili sjeverno od Dunava. Transilvanski Romi dijelili su se na dvije tradicionalne kategorije, na rudare ili *baieši*, i na *aurare*, ispirače zlata.⁴¹¹ Možda su takvi bili i neki od onih ispirača zlata što ih je Benedikt Kuripešić vidiо 1530. godine na rijeci nedaleko od Jajca.⁴¹²

Za većeg dijela početnog razdoblja osmanlijske vlasti osmanlijska je uprava dobro postupala s Romima. U fermanu iz 1604. godine o Romima u južnoj Albaniji i sjeverozapadnoj Grčkoj riječ je i o Romima kršćanima i o Romima muslimanima: "Neka niko ne uzinemirava niti ugnjetava pripadnike tog naroda."⁴¹³ To je bio humaniji odnos od odnosa bilo koje vlasti u kršćanskoj Evropi prema Romima u to doba. Svega osam godina prije toga, naprimjer, osuđeno je 106 Roma u Yorku a devetorici je odrubljena glava na temelju zakona koji je donio parlament u Elizabetino doba, i kojem je cilj bio "daljnje kažnjavanje skitnica što sebe nazivaju Egipćanima".⁴¹⁴ Dakako da je većina Roma ostala na dnu društvene ljestvice u osmanlijsko doba u Bosni, kao i drugdje. Gradske uprave više su voljele da Romi žive izvan gradskih međa nego da im dodijele vlastite mahale, osim ako ih nisu uspjeli nagovoriti da se bave obrtom na gradskom području. Iz jednog zapisa u Bugarskoj iz 1610. godine - vidi se da su Romi nemuslimani morali plaćati po 250 aspri džizje ili glavarine, a muslimani po 180.

Uprkos toj razlici u svoti, reklo bi se da je ovo bila neka vrsta diskriminacije, jer muslimani inače nisu uopće plaćali džizju.⁴¹⁵ Čini se da su potkraj 17. stoljeća otvrđnuli stavovi osmanlijske uprave. Započela je kampanja u kojoj su Romi bili optuživani da se bave prostitucijom i svodništвом, a porezi su im znatno uvećani.⁴¹⁶ Ipak, osnovna zakonska prava

⁴⁰⁸ Fraser, Gypsies, str. 83.

⁴⁰⁹ Mujić, "Položaj cigana", str. 146-147.

⁴¹⁰ Vukanović, "Le Firman relatif aux tsiganes"

⁴¹¹ Weigand, "Rumanen und Aromunen", str. 174. Baieši potiče od mađarske riječi *beas*, što znači "kopati".

⁴¹² Kuripešić, *Itinerarium*, str. 31; on kaže da su se takvi radnici mogli naći i u mnogim drugim dijelovima Bosne (str. 44). Uobičajena metoda nije bilo ispiranje zlata iz pijeska nego povlačenje runa po koritu potoka.

⁴¹³ M. Hasluck, "Firman regarding Gypsies", str. 2.

⁴¹⁴ Fraser, Gypsies, str. 132-134.

⁴¹⁵ Sugar, *Southeastern Europe under Ottoman Rule*, str. 77, 86, 103.

⁴¹⁶ Hasluck, "Firman regarding Gypsies", str. 10-11.

Roma bila su ista kao i prava njihovih susjeda kršćana i nemuslimana. Velika većina bosanskih Roma bijahu muslimanske vjere. Čini se da su živjeli pretežno nomadskim životom sve do kraja osmanlijske vladavine, i da ih je bilo vrlo mnogo. Tako je biskup Maravić izvijestio iz Bosne 1655. godine da “čovjek na svakom koraku nailazi na Cigane”.⁴¹⁷ Kad su Austrijanci 1788. godine prodrili u Bosnu, “velik broj” Roma pridružio se bosanskim jedinicama da se bore protiv njih.⁴¹⁸ Teško je prosuditi koliko ih je u svemu bilo u Bosni: Chaumettes-Fosses procjenio je 1808. godine da ih ima oko 30.000, ali Pertusier, koji je bio u Bosni četiri godine poslije njega, računao je da ih ima svega 8.000.⁴¹⁹ Sudeći po ostalim podacima koje navode, Pertusier je od njih dvojice ipak bio pouzdaniji. Prema osmanlijskim statističkim podacima, u Bosni i Hercegovini je 1865. godine bilo ukupno 9 630 Roma. Jedan njemački posmatrač potkraj šezdesetih godina 19. stoljeća procjenjuje da ih ukupno ima 11.500. Prema službenom popisu stanovništva iz 1870. godine bilo ih je svega 5.139, ali je to bio popis kućanstava, pa u njega vjerovatno nisu ušli oni koji su i dalje bili nomadi.⁴²⁰ Rome su više puta nagovarali da se negdje skrase, pa je u 19. stoljeću bilo ciganskih mahala u Sarajevu, Travniku (gdje je Chaumette-des-Fosses zabilježio da ima 300 Roma), Banjoj Luci i Visokom.⁴²¹

Tada su već postojale tri odjelite kategorije Roma u Bosni. Najstariji među njima, takozvani “Bijeli Cigani”, nisu više uglavnom bili nomadi i malo-pomalo su zaboravljali svoj romski jezik. Većina ih je do 20. stoljeća potpuno zaboravila taj jezik. Ti su Romi u Bosni bili muslimani, ali “Bijeli Cigani” u Srbiji i Makedoniji bili su pravoslavne vjere. Njihov dijalekt romskog jezika svjedoči o dugom prebivanju u južnoslavenskim prostorima. S druge strane “Crni Cigani” živjeli su više nomadskim životom i bili su ponajviše kotlokrpe. Nazivali su ih i čergaši (od turske riječi *çergi*, što znači “šator”). I oni su se islamizirali (iako ih ponekad nisu puštali u džamije zbog toga što su bili nečisti), ali u njihovoj varijanti romskog jezika bilo je više rumunskih elemenata, po čemu se da zaključiti da su se doselili iz Transilvanije ili Banata negdje na početku osmanlijske vladavine. (Moguće je, kao što sam već napomenuo, da su među njima bili i romski rudari iz 16. stoljeća.) Obje te grupacije govorile su o sebi da su “Turci” misleći zapravo da su muslimani.

Treća se grupacija zvala “Karavlaši”, što će reći “Crni Vlasi”. Njima nije bilo pravo da im se govori da su Cigani i tvrdili su da su Rumuni. Zaista su i govorili rumunski, a jedan rodoljubni rumunski pisac ispisao je 1906. godine gotovo stotinu stranica ne bi li dokazao da oni uopće nisu Romi. Ipak, svaki dobro obaviješteni posmatrač mogao je lako zapaziti da su to ipak Romi koji su se nekad davno doselili iz Rumunije. Pored rumunskog jezika, govorili su i jednu varijantu romskog obilato prošaranog rumunskim riječima. Da zbrka bude veća, lokalno ih je stanovništvo zvalo “srpskim Ciganima”, bilo zato što su prije toga neko vrijeme živjeli u Srbiji, bilo zato što su bili pripadnici Istočne pravoslavne crkve.⁴²²

Ti samozvani “Crni Vlasi” nisu, naravno, imali nikakve veze s onim “Crnim Vlasima” Morlacima iz starijeg doba. Pripadali su onom dijelu Roma koji su govorili takozvanim vlaškim dijalektima romskog jezika (tj. onima koji su bili pod uticajem rumunskoga), koji su

⁴¹⁷ Fermendžin, ur., *Acta Bosnae*, str. 476.

⁴¹⁸ Mujić, “Položaj cigana”, str. 149.

⁴¹⁹ Chaumette-des-Fosses, *Voyage en Bosnie*, str. 30; Pertusier, *La Bosnie*, str. 78.

⁴²⁰ Thoemmel, *Geschichtliche Beschreibung*, str. 76-77 (za 1865. godinu); Maurer, *Bine Reise durch Bosnien*, str. 373, u fusnoti (potkraj šezdesetih godina 19. stoljeća); Mujić, “Položaj cigana”, str. 170 (za 1870. godinu).

⁴²¹ Mujić, “Položaj cigana”, str. 157; Chaumette-des-Fosses, *Voyage en Bosnie*, str. 38. Roskiewicz bilježi da je u šezdesetim godinama 19. stoljeća bilo otprilike 1 000 Roma u Sarajevu (Studien über Bosnien, str. 179-180).

⁴²² Nadam se da je prikaz koji sam ovdje sažeо u ova dva pasusa tačna analiza prilično proturječnih podataka. Najviše sam koristio imao od Gilliat-Smith, “The Dialect of the Gypsies of Serbo-Croatia”; od komentara kod Glick, “Zur physischen Anthropologie der Zigeuner in Bosnien”, str. 405; i od anonimnog teksta u *Bosnische Post* iz 1895. godine što je preveden kod Filipescu, *Colonile romane din Bosnia*, str. 205. Sam Filipescu odbacuje autorovu tvrdnju i razvija svoju “čisto rumunsku” teoriju na str. 199-293. Weigand pobija Filipescu u “Rumanen und Aromunen”; Lockwood kratko raspravlja o Bijelim Ciganima i čergašima u *European Muslims*, str. 30-31.

se proširili na zapad Evrope novim valom iseljavanja u 19. stoljeću i koji tvore osnovu populacije američkih Roma. Neki su od njih vodali medvjede (čime su se odavno bavili rumunski Romi poznati pod nazivom *ursari*). Bosanski vodići medvjeda mogli su se vidjeti na cestama u Francuskoj u sedamdesetim godinama 19. stoljeća.⁴²³ Jedan engleski putnik koji je posjetio Bosnu u devedesetim godinama 19. stoljeća zabilježio je da oni “putuju po čitavoj Evropi s dresiranim medvjedima, a kapetan Von Roth (austrijski oficir u Bosni) rekao mi je da je jednog od njih vidio i u Londonu”. Isti je taj putnik tvrdio da je to “čudan narod koji živi u rupama u zemljji”.⁴²⁴ Prva pomisao čitatelja ovoga teksta mogla bi biti da je riječ o pukom ponavljanju komentara autorovih bosanskih ili austrijskih informatora opterećenih predrasudama. Ali zapravo su Romi nomadi iz rumunskih zemalja odavno putovali ljeti sa šatorima i kopali uoči zime podzemna skloništa u šumama.⁴²⁵

Zasigurno su se Romi često u manjim skupinama doseljavali u Bosnu. Najuspješnija takva skupina doselila se na početku 19. stoljeća iz Novopazarskog sandžaka (koji je tada pripadao Bosanskom ejaletu) i nastanila u selu Pogledala, nedaleko od Rogatice, istočno od Sarajeva. Ekspert za bosanske Rome Rade Uhlik posjetio je Pogledala uoči Drugog svjetskog rata i tvrdio da je to “neosporno najzanimljivije i najvitalnije cigansko naselje u Bosni”.

Ljudi su vrlo radišni, sposobni, štedljivi, poštene kotlokrpe koje posjeduju izvanredan smisao za organizaciju. Nisu nomadi; stanuju u prilično siromašnim kućama.

U toploj sezoni od proljeća do jeseni putuju po cijeloj Bosni, na razne strane, željeznicom, svake godine traže posao... Većina je njih pismena i vrlo ljubomorno čuva svoj ciganski jezik.⁴²⁶

Kad je nakon Drugog svjetskog rata ponovo došao u Pogledala, Uhlik je zatekao pusto selo. “Danas je to selo potpuno zapušteno, a preživjeli Cigani pobjegli su u sjeverozapadnu Bosnu.” U ustaškoj državi istrijebljeno je ukupno 28 000 Roma. Ipak, Romi muslimani prošli su bolje od pravoslavnih “Karavlaha”. “Zahvaljujući intervenciji hodža”, zapisao je Rade Uhlik, “spriječen je još veći pokolj bosanskih Cigana.”⁴²⁷ Međutim, Rome iz Pogledala otjerao je iz jugoistočne Bosne srpski pokolj muslimana. Kvartovi Roma muslimanske vjere u mnogim gradovima jugoistočne, istočne i sjeverne Bosne prošli su kroz slične strahote ubijanja i razaranja 1992. i 1993. godine.

⁴²³ Fraser, *Gypsies*, str. 231.

⁴²⁴ Thomson, *Outgoing Turk*, str. 170-171.

⁴²⁵ Fraser, *Gypsies*, str. 58-59.

⁴²⁶ Uhlik, “Serbo-Bosnian Folk-Tales, no. 8”, str. 92-93.

⁴²⁷ Uhlik, “Serbo-Bosnian Folk-Tales, no. 9”, str. 116-117. Većina istrijebljenih Roma bili su iz Hrvatske, gdje su gotovo svi bili pravoslavne vjere.

10. Otpori i reforme, 1815-1878.

Na kraju napoleonskog doba vlastima u Istanbulu postalo je jasno da u strukturi Osmanlijskog carstva ima slabosti s kojima se moraju ozbiljno uhvatiti ukoštač ako ne žele da se imperij potpuno raspadne. Mnogobrojni uspjesi srpskih ustanika zadali su težak udarac osmanlijskoj vojnoj časti, a sami napoleonski ratovi pokazali su novi visoki nivo vojne učinkovitosti u zapadnoj Evropi, prema kojoj je osmanlijska vojska djelovala traljavo i zastarjelo - kakva je zapravo i bila. Novi, polusamostalni status Srbije bio je loš primjer nekim drugim dijelovima Carstva, pa je dolazilo do sve glasnijeg negodovanja u Grčkoj. Tendencija drugih evropskih velesila, posebno Rusije i Austrije, da nastupaju kao branitelji i zaštitnici kršćanskog stanovništva na Balkanu, pojačavala je pritisak na sultane da reformiraju pravni status raje, a bile su potrebne i druge zakonske i administrativne reforme da se poredak naprosto modernizira i postane prihvatljiviji i djelotvorniji. Međutim, najvažniji i najhitniji politički problem nije bio porast moći i samostalnosti kršćanskih podanika nego lokalne polusamostalne muslimanske vlastele. Najambiciozniji je među njima bio Ali-paša Janinski u sjeverozapadnoj Grčkoj, koga su u Janini opsjedale osmanlijske snage 1820. godine i napisljeku ga 1822. ubile, i Muhamed Ali-paša Egipatski, kudikamo užasnija ličnost koja je ustrojila svoju vlast kopirajući vojne i upravne metode iz Zapadne Evrope. Pokušaj na početku tridesetih godina 19. stoljeća da ga svrgnu silom, neslavno je propao. Isto su tako neka svoja prava zahtijevali i mnogi drugi lokalni poglavari nižeg ranga, ali je malo njih shvatalo potrebu za reformama kako ju je shvatao Muhamed Ali-paša, a sigurno je da nikakvih reformatora nije bilo među pobunjenim begovima, kapetanima i ajanima u Bosni.

Prva se nevolja pojavila u poznatom obliku, sukobu između nepopustljivog bosanskog namjesnika i građanskog ponosa i privilegija grada Sarajeva. Siliktar Ali-paša, koji je postavljen za namjesnika u Bosni 1813. godine, bijaše general i usijana glava koji je bio čvrsto odlučio da obuzda bosansku samostalnost. Čim je stigao u Sarajevo, obznanio je da neće ostati u njemu samo tri dana koliko je bilo uobičajeno, nego da će naizmjence stolovati po šest mjeseci u Travniku i Sarajevu. Taj je njegov prijedlog odbijen pa je morao poslati svoje jedinice (mahom Turke i Albance) da pokore grad.⁴²⁸

Vidjeli smo već kako je 1814. godine velika vojska napala i osvojila Mostar. Slična je akcija poduzeta i 1820. godine, kad se sultan želio osigurati da Bosna miruje dok osmanlijska vojska bude zaokupljena svladavanjem Alipaše u sjeverozapadnoj Grčkoj. Kaznena ekspedicija pod Dželaludin-pašom okomila se na Mostar i Srebrenicu i pobila pobunjene kapetane u Banjoj Luci i Derventi.⁴²⁹

U ovakvim je sukobima bilo posrijedi samo kršenje otpora silom. Ali sistematičniji napad na lokalne moćnike poduzet je u dvadesetim godinama 19. stoljeća, kad je valjalo reformirati vojni i politički poredak iz kojeg su ti lokalni moćnici crpli snagu. Kao i u svim prijašnjim pokušajima provođenja osmanlijskih reformi, udarna je snaga bila vojska. Činjenica da se sultan morao osloniti na Muhamed Ali-pašinu vojsku koju su obučili Francuzi u Egiptu da bi ugušio pobunu u Grčkoj bijaše najpouzdaniji znak da je potrebna korjenita reforma u vojsci. Kad je u ljeto 1826. sultan Mahmut II najavio stvaranje novog vojnog korpusa, janjičari su se okupili na svome vježbalištu i krenuli na carsku palaču da izvrše tradicionalni janjičarski puč. Ali Mahmut je razmjestio vojнике koji su mu ostali privrženi s topovima oko vježbališta pa je za pola sata pobjio kartečama čitav janjičarski korpus. Taj je događaj (koji se u osmanlijskoj historiji prilično stidljivo naziva "sretna nezgoda") omogućio Mahmutu da ukine instituciju janjičara i osnuje novu regularnu vojsku stacioniranu u Istanbulu i nove jedinice u provincijama, za koje će se regrutirati vojnici za rok

⁴²⁸ Šamić, *Les Voyageurs français*, str. 193-194, 201.

⁴²⁹ Boue, *La Turquie d'Europe*, sv. 4, str. 374; Đurđev, "Bosna", str. 1268.

služenja od dvanaest godina.⁴³⁰ Razumljivo je da je reakcija u Bosni - gdje su janjičari bili privilegirana društvena institucija kojoj je pripadala većina muslimanskih građana - bila vrlo žestoka. Stoga je u Bosnu upućen novi vezir, Hadži Mustafa-paša, sa šestoricom dužnosnika da provedu ondje reformu, ali su ga Bosanci vratili tamo odakle je i došao. Zatim je sultan 1827. godine poslao vojsku iz Beograda pod zapovjedništvom Abdurahman-paše. Ovaj je ušao u Sarajevo, svladao tamošnje janjičare i smaknuo sedmoricu njihovih vođa. Ali 1828. godine ponovo je izbila pobuna i nakon tri dana uličnih borbi u Sarajevu Abdurahman-paša morao je napustiti grad i obnoviti staru praksu da vezir stoluje u Travniku.⁴³¹

Promjene u vojsci koje su sadržavale nove metode obuke i nove odore u evropskom stilu, neprestano su izazivale otpor u Bosni, a lokalna vlastela iskorištavala je tu opću kivnost među muslimanima za svoje političke ciljeve. Godine 1831. stigao je iz Gradačca u sjevernoj Bosni karizmatičan mlad kapetan Husein u Travnik s omanjom jedinicom i zauzeo grad. Činom javnog poniženja natjerao je vezira da svuče svoju modernu odoru i, nakon obrednog pranja, odjene tradicionalno odijelo. Htio je zadržati vezira u kućnom pritvoru, ali mu je zatočenik umaknuo i pobegao u Austriju. (To bijaše presedan za buduću saradnju između austrijskih i osmanlijskih vlasti na tom dijelu granice - Austrijancima su već bili dozlogrdili neprestani pljačkaški upadi koje su organizirali pobunjeni lokalni kapetani.)⁴³² Dotle je slična ali ozbiljnija pobuna izbila u sjevernoj Albaniji i pobunjenička je vojska krenula na istok da zapodjene bitku s osmanlijskim oružanim snagama pod vodstvom velikog vezira. Iskoristivši ovu priliku, Husein-kapetan poveo je vojsku od 25 000 Bosanaca na Kosovo da tobože pomogne osmanlijskim snagama. Kad su stigli onamo, podnijeli su svoje zahtjeve: upravnu autonomiju i obustavu reformi u Bosni, obećanje da će vezir u Bosni ubuduće uvijek biti bosanski beg ili kapetan, i zahtjev da se Husein-kapetan smjesta imenuje na taj položaj.

Veliki vezir pristao je na sve, iako nije kanio izvršiti ništa od svojih obećanja. Uskoro se latio posla da izazove suparništvo među više bosanskih begova. Najposlije je uspio odvojiti hercegovačke kapetane, pod vodstvom Ali-age Rizvanbegovića, od Huseinove bune. Zatim je, 1832. godine, poslao vojsku od 30.000 ljudi na Bosnu. Husein-kapetan pokušao je organizirati odbranu Sarajeva, ali je malo pomalo izgubio podršku i na kraju morao potražiti utočište u Austriji. Poslije ga je sultan uvjetno pomilovao i poslao u unutarnje progonstvo, u Trabzon. Nagrada je Ali-agi Rizvanbegoviću bila to što je Hercegovina odvojena od Bosanskog ejaleta kao zaseban teritorij pod njegovom vlašću.⁴³³ U Bosni je još bilo otpora, ali ga je novi namjesnik Mehmed Salih-paša Vedžihija nemilosrdno i učinkovito skršio. Ajana iz Banje Luke koji mu je zadavao najviše jada namamio je u Sarajevo i dao ga zadaviti.⁴³⁴

Dok je Husein-kapetan čeznuo za svojim snom o autonomnoj Bosni u Osmanlijskom carstvu, nastavila se postupna transformacija tog istog carstva. Godine 1831. ukinut je sistem timarskih posjeda. To nije podiglo veliku prašinu u Bosni - mnoge se spahiye jednostavno nisu obazirale na to, a druge je zemljoposjednike to samo ponukalo da pospješe proces pretvaranja timara u agaluke i begluke.⁴³⁵ Zasigurno bi ionako bilo došlo do pobuna seljaka protiv vlastele u raznim dijelovima Bosne 1834. i 1835. godine. Ova je potonja pobuna značajna samo po saradnji između katoličkih i pravoslavnih kmetova.⁴³⁶ Međutim, reforma koja je bila karakteristična za Bosnu i Hercegovinu bijaše ukidanje sistema kapetanija 1835. godine. Ne zna se kako je to primila većina samih kapetana, ali se čini da je ta odluka

⁴³⁰ O tim događajima vidi kod Lewis, *Emergence of Turkey*, str. 78-83; Shaw, *History of the Ottoman Empire*, sv. 2, str. 19-24.

⁴³¹ Boue, *La Turquie d'Europe*, sv. 4, str. 375-377.

⁴³² Rothenberg, *Military Border in Croatia*, str. 130.

⁴³³ Boue, *La Turquie d'Europe*, sv. 4, str. 378-383.

⁴³⁴ Ibid., sv. 4, str. 384.

⁴³⁵ Tomasevich, *Peasants, Politics, and Economic Change*, str. 103.

⁴³⁶ Chopin i Urbicini, *Provinces danubiennes*, str. 242.

izazvala manje komešanja nego što se moglo očekivati. Umjesto kapetana, trebalo je da zemljom upravljuju muselimi (dužnosnici koji su zastupali namjesnika i koje je on sam postavljao). Mnogi bivši kapetani, ajani i spahije postavljeni su za muselime, čime je zasigurno spašena njihova čast, premda više nisu bili na čelu lokalnih jedinica i nisu mogli tretirati muslimsku funkciju kao nasljednu. Ipak se nekoliko kapetana u zapadnoj Bosni pobunilo 1836. godine, ali su njihovu pobunu ugušile državne jedinice iz Anadolije. Nekoliko aga diglo se opet na oružje iduće godine. Godine 1840. namjesnik u Travniku morao je privremeno napustiti taj grad pred novom pobunom, ali su i nju ubrzo skršile regularne jedinice. Preostali nezadovoljni kapetani koji nisu bili postavljeni za muselime dići će se još jednom na oružje 1849. i 1850. godine, ali će i njih snaći slična sudbina.⁴³⁷

Većina ostalih carskih reformi iz tridesetih godina 19. stoljeća nije toliko pogodila Bosnu: uvođenje poštanske službe i službenih novina, razvitak novih škola i reformiranih ministarstava. Ali godine 1839. Mahmuta je naslijedio njegov sin Abdul Medžid I koji je u novembru iste godine donio niz mnogo temeljitijih reformi u dokumentu poznatom pod nazivom *Hatišerif od Dulhane*. (To ime doslovce znači svečano potpisana povelja u ružičnjaku, nazvana tako po ružičnjaku u dvorištu palače Topkapi.) Njime je svim podanicima, bez obzira na vjeroispovijest, zajamčena jednaka sigurnost života, časti i imovine - čime je zapravo ukinuta *kanuni raya*. Isto tako, predviđena je nova osnova za vojno regrutiranje i propisane nove metode određivanja i ubiranja poreza, čime je odzvonilo zloglasnom sistemu otkupa od države prava na ubiranje poreza. Ta su načela razrađena u nizu potonjih mjera i ponovljena u sličnom dekretu 1856. godine, tzv. *Hatihumajunu*. Sav sklop reformskih mjera iz tog razdoblja poznat je pod skupnim nazivom *tanzimat*, što će reći reorganizacija carstva - ili, da se poslužimo riječju s kraja 20. stoljeća, s prikladnim prizvukom neuspjeha, *perestrojka*.⁴³⁸ Načela izložena u *Hatišerifu* bijahu plemenita i dobro smisljena. Nažalost, ta su načela imala slab ili nikakav učinak u zabačenim oblastima Carstva kao što je bila Bosna, gdje se na njih jednostavno niko nije obazirao.

Tada je već stanje u Bosni bilo vrlo teško. Neki dijelovi zemlje možda i nisu bili pretrpjeli velike štete od vojevanja i nemira, i ne bismo smjeli olako zaključiti da je sveukupno stanovništvo Bosne živjelo u bijedi i neimaštini. Jedna je pravoslavka rekla nekom engleskom putniku oko sredine sedamdesetih godina 19. stoljeća da su "prije trideset godina obični ljudi živjeli mnogo bolje nego sada, jer onda nije bilo poreza nego harač... Ljudi su bili bogati, i imali su konje, volove, svinje, ovce i perad... Iako nije bilo slobode, begovi i age, vlastela, štitili su i hranili svoje kmetove".⁴³⁹ Ali dakako da se uvijek čini da se prije trideset godina bolje živjelo, a sredinom sedamdesetih godina 19. stoljeća živjelo se zaista teško. Sigurno je da opće prilike u Bosni nisu bile dobre ni u četrdesetim godinama. Infrastruktura i privreda bijahu oslabljeni godinama ratovanja. Veliki francuski geograf Ami Boue napravio je 1840. godine klasifikaciju balkanskih cesta, u kojoj je najniža kategorija, u Bosni i Albaniji, bila po njemu "užasna". Prozvao je te ceste "escaliers de rochers" - stubama od stijena.⁴⁴⁰ Austrijski konzularni službenik Dimitrij Atanasković izvijestio je Metternicha nakon posjeta Bosni 1844. godine: "Dojmovi koje sam ponio sa sobom po odlasku iz Bosne bili su još gori, ako je to moguće, nego oni koje sam stekao po dolasku."⁴⁴¹ Redovito potiskivana na nivou nacionalne politike, ogorčena vlastelinska klasa nastojala je umjesto toga svim silama iscijsediti što veće prihode od seljaka. Boue je zapazio da su begovi sve nepovjerljiviji prema kršćanima i da se pribjavaju da ovi ne pozovu svoje suvjernike iz inozemstva da upadnu u Bosnu. Bitni problemi nisu bili religijske nego privredne i političke

⁴³⁷ Kreševljaković, Kapetanije u Bosni, str. 68-69; Šljivo, Omer-Paša Lataš, str. 10; Đurđev, "Bosna", str. 1268.

⁴³⁸ O tanzimatu vidi Lewis, *Emergence of Turkey*, str. 106-128; Shaw, *History of the Ottoman Empire*, sv. 2, str. 58-133.

⁴³⁹ Muir Mackenzie i Irby, *Travels in the Slavonic Provinces*, sv. 1, str. 13.

⁴⁴⁰ Boue, *La Turquie d'Europe*, sv. 3, str. 53.

⁴⁴¹ Šišić, ur., *Bosna za vezirovanja Omer-paše*, str. 27.

prirode.⁴⁴² Muslimanski su seljaci bili izrabljivani, kad god je to bilo moguće, koliko i kršćanski. Jedna iskrena peticija upućena 1842. godine namjesniku u Bosni, u kojoj su iznesene pritužbe na nepodnošljivo visoke poreze i namete, počinje ovako: "Mi, ponizni muslimanski podanici i bijedni kršćani iz sveukupnog tešanjskog kraja..."⁴⁴³

Novi namjesnik koji je stigao 1847. godine, Tahir-paša, pokušao je reformirati sistem desetina i drugih seljačkih davanja agalucima. Ukinuo je kuluk (obavezni rad na vlastelinstvu) a zauzvrat povećao postotak seljakova uroda žita koji je bio dužan predati vlastelinu od jedne četvrtine na jednu trećinu. Nažalost, mnogi su zemljoposjednici prihvatali ovu drugu promjenu, ali ne i prvu.⁴⁴⁴ Kad je Tahir-paša pokušao provesti i vojne reforme koje još nisu bile provedene u Bosni kako treba, iznova je izbila pobuna begova i aga. U zemlji su se vodili krvavi okršaji 1849. godine, a pobuna je bila u punom zamahu i sljedeće godine kad je Tahir-paša umro.⁴⁴⁵

Tada je sultan poslao u Bosnu jednog od najspasobnijih i najinteligentnijih namjesnika od svih u tom posljednjem stoljeću osmanlijske vladavine: Omer-pašu Latasa. Rođen kao Mihajlo Latas u Lici, on je bio narednik u austrijskoj vojsci u Krajini. Dobro je govorio njemački, poznavao je metode rada u zapadnoevropskoj vojsci i bio nadaren za praktičnu politiku i vojne vještine. Pošto je potpuno skršio pobunu 1850. i 1851. godine, otpremio je mnoge begove i age u progonstvo u Anadoliju. Osim toga, ukinuo je poseban Hercegovački pašaluk i proveo novu upravnu podjelu Bosne i Hercegovine na devet okruga, a svakome je od njih na čelo postavio *kajmakama* (predstavnika namjesnikova, nešto kao vojnu verziju muselima).⁴⁴⁶ Dimitrij Atanasković, koji se vratio u Bosnu kao austrijski generalni konzul, upoznao se s njim u augustu 1850. i ovako iznio svoje mišljenje u izveštaju: "Rekao je da osmanlijska vlast, iz političkih razloga, može tek sporo i oprezno prijeći na popravljanje životnih prilika kršćana, da ne bi uzbunila muslimane, o čijoj podršci i snazi država ponajviše ovisi."⁴⁴⁷ Neke od njegovih reformskih mjer nisu bile omiljene među kršćanskim seljacima zbog njegove politike razoružavanja sveukupnog stanovništva osjećali su se ugroženi, a neki od njegovih novih *kajmakama* nebosanskog porijekla zlorabili su vlast. "Vlada opće nezadovoljstvo", pisao je Atanasković u julu 1851.⁴⁴⁸ Međutim, potpuno je skršena politička moć stare vlastelinske klase, pa se moglo pomišljati i na uvođenje reformi osmanlijskog tanzimata.

Koliko su te reforme bile zaista potrebne vidi se i iz molbe koju su bosanski kršćani uputili sultalu 1851. godine. [Taj je važni spis sastavio Ivan Franjo Jukić, a može se naći na kraju njegova Zemljopisa (str. 156-9). Taj bi se spis mogao nazvati prvim primjerom modernog ustavnog razmišljanja u bosanskoj povijesti.] Među ostalim su zahtjevali da se s njima postupa kao i s osmanlijskim podanicima, a ne kao s rajom; zatražili su ravnopravnost pred zakonom; željeli su da bude isti broj kršćanskih i muslimanskih sudaca; i zatražili ukidanje glavarine ili harača.⁴⁴⁹ Prva dva zahtjeva odnosila su se na stvari na koje su bili stekli pravo *Hatişerifom od Dulhane* 1839. godine, a treći je zahtjev bio samo proširenje tih istih načela. (Zapravo su u gradskom sudu u Travniku bila već dva kršćanska suca, ali je to bio iznimski slučaj.)⁴⁵⁰ Harač je napokon ukinut 1855. godine, kad je ukinuta i tradicionalna zabrana kršćanima da redovito služe vojsku. Međutim, budući da je harač zamijenjen porezom u zamjenu za vojnu službu, za koju se regrutiralo na isti način, a budući da većina

⁴⁴² Boue, *La Turquie d'Europe*, sv. 4, str. 119.

⁴⁴³ Šljivo, *Omer-paša Latas*, str. 13-14.

⁴⁴⁴ Tomasevich, *Peasants, Politics, and Economic Change*, str. 104; detaljniji prikaz pokušaja Tahir-paše oko poreznih reformi vidi kod Šljivo, *Omer-paša Latas*, str. 18-24.

⁴⁴⁵ Šljivo, *Omer-paša Latas*, str. 50-51.

⁴⁴⁶ Sabanović, *Bosanski pašaluk*, str. 96.

⁴⁴⁷ Šišić, ur., *Bosna za vezirovanja Omer-paše*, str. 111.

⁴⁴⁸ Ibid., str. 235, 347, 357.

⁴⁴⁹ Ibid., str. 302-303.

⁴⁵⁰ Gavranović, *Bosna 1853-1870*, str. 42.

kršćanskih podanika i dalje radije nije služila vojsku, ta promjena nije praktički gotovo ništa donijela kršćanima. Jedina je stvarna razlika bila u tome što su muslimani koji nisu služili vojsku morali plaćati još jedan porez.⁴⁵¹

Kako rekosmo, stav bosanskih muslimana prema kršćanima poprilično se zaoštrio u prvoj polovici 19. stoljeća. Nekoliko takvih primjera navodi se u konzularnim izvještajima u to doba. Kad je malobrojna pravoslavna zajednica u Travniku 1853. godine dobila dopuštenje da podigne crkvu, muslimanski su građani zahtjevali da se ona sagradi izvan grada. Iste je godine katolicima odbijena molba da podignu crkvu u Sarajevu (ali im je uskoro zatim odobrena, djelomice i kao posljedica pritiska stranih konzularnih predstavnicištava). Katolički svećenici u Livnu tužili su se da kršćanin ne može dočekati povoljnu presudu za sebe na sudu ni jedanput od stotinu puta.⁴⁵² Ipak, kad čitamo o tim pritužbama, ne smijemo smetnuti s umanjenicu daje između dvadesetih i pedesetih godina 19. stoljeća u raznim dijelovima Bosne sagrađen popriličan broj novih crkava, župnih dvorova i škola. Uz osnovnu školu u Sarajevu koju je bila podigla još na početku 18. stoljeća pravoslavna zajednica, 1851. godine sagradila je i srednju školu. Osnovne su škole imali već u deset drugih bosanskih gradova. Godine 1870. imat će ih najmanje 28, a svih škola zajedno vjerovatno čak 57. U šezdesetim godinama 19. stoljeća katolici su imali srednje škole u nekoliko većih gradova i 27 osnovnih škola. Nekoliko je novih katoličkih crkava podignuto u pedesetim godinama 19. stoljeća.⁴⁵³

Kvantitativno, obje su crkve doživjele preporod potkraj osmanlijske vladavine. U šezdesetim godinama 19. stoljeća bilo je otprilike 380 katoličkih svećenika i više od 400 pravoslavnih.⁴⁵⁴ Što se tiče kvalitete, situacija nije bila tako povoljna. Većina stranih posmatrača posvjedočila je da su franjevci bili općenito na niskom stepenu obrazovanja, a gotovo su svi posmatrači bili zgranuti nad pohlepnošću pravoslavnih sveštenika. Jedan je njemački putnik zabilježio kako popovi plaćaju za parohiju između 20 i 200 dukata, i nazvao ih "ljudskim ološem".⁴⁵⁵ Jedan je drugi posmatrač napomenuo kako pravoslavni episkopi kupuju episkopije za velike svote novca, koje zatim nastoje nadoknaditi od svoje pastve. Zbog toga su se upuštali u "neobično prisne odnose s lokalnim muslimanskim vlastima".⁴⁵⁶ Ali među kršćanskim svećenicima i učiteljima i jedne i druge vjeroispovijesti bilo je nekoliko energičnih pojedinaca. Neki su od njih bili duboko religiozni ljudi, recimo fra Grga Martić, poglavar franjevaca u Sarajevu od pedesetih do sedamdesetih godina 19. stoljeća. Ali bilo je i drugih koji se nisu bavili samo religijom nego i politikom. Takav je, recimo, bio franjevac Ivan Franjo Jukić, čija smo historijska zapažanja o preobraćanju srednjovjekovnog plemstva na islam već spomenuli. Takav je bio i Teofil Petranović, učitelj u pravoslavnoj školi u Sarajevu u šezdesetim godinama 19. stoljeća, koji je okupio oko sebe skupinu ljudi što su obilazili sela i govorili pravoslavnim seljacima da je vrijeme da prestanu sami sebe nazivati "hrišćanima" i da se počnu nazivati Srbima. Tu je bio i Vaso Pelagić, direktor pravoslavne škole u Banjoj Luci, koji je agitirao s pozicija srpskog nacionalizma.⁴⁵⁷ Pelagić je na kraju bio uhapšen i osuđen na zatvorsku kaznu, ali mu je bilo dopušteno ostati u sjedištu pravoslavnog mitropolite u Sarajevu, umjesto da bude u zatvoru. [Nakon pritvora u Sarajevu 1869. godine, Pelagić je progutan u Tursku, odakle se vratio (nakon godinu dana) u Srbiju.

⁴⁵¹ Lewis, *Emergence of Turkey*, str. 116.

⁴⁵² Gavranović, *Bosna 1853-1870*, stranice ovim redom: 43, 38-39, 84-85.

⁴⁵³ Šišić, ur., *Bosna za vezirovanja Omer-paše*, str. 358; Andrić, *Razvoj duhovnog života u Bosni*, str. 64-65; Thoemmel, *Geschichtliche Beschreibung*, str. 114-116; Gavranović, *Bosna 1853-1870*, str. 44.

⁴⁵⁴ Thoemmel, *Geschichtliche Beschreibung*, str. 99, 102.

⁴⁵⁵ Maurer, *Eine Reise durch Bosnien*, str. 364-365; usp. slične komentare Atanaskovićeve iz 1853. godine: Gavranović, *Bosna 1853-1870*, str. 44.

⁴⁵⁶ Iz izvještaja Atanaskovićeve naslijednika Jovanovića iz 1862. godine: Gavranović, *Bosna 1853-1870*, str. 280.

⁴⁵⁷ Vidi Andrić, *Razvoj duhovnog života u Bosni*, str. 53-54 (o Jukiću); Imamović, "O historiji bošnjačkog pokušaja", str. 41 (o Petranoviću - i o njegovu katoličkom pandanu Klementu Božiću, prevoditelju u pruskom konzulatu); Koetschet, *Osman Pascha*, str. 33-34 (o Pelagiću). Pelagićevoj šarolikoj kasnijoj karijeri, u kojoj je bilo i agitiranja među bosanskim emigrantima u Beogradu i Bukureštu, vidi Čuprić-Amrein, *Die Opposition in Bosnien*, str. 61-64.

Neka se Pelagićeva djela mogu pročitati u suvremenom izdanju u tri sveska: Izabrana djela. Dostupna su i suvremena izdanja Jukićevih (Sabrana djela) i Martićevih radova (Izabrana djela). O Jukiću čitatelji mogu pročitati izvrsnu studiju Borisa Čorića objavljenu u Jukićevim Sabranim djelima, svezak 3, str. 9-101. Možda karakteristika Grge Martića kao duboko religioznog čovjeka nije sasvim tačna jer je nepotpuna; iako je glas o njemu kao duhovnom vođi ustanovljen u posljednjim godinama njegova života provedenim u samostanu u Kreševu, u svom je ranijem djelovanju pokazao i političku vještina (u njegovoj odnosu sa stranim konzularnim predstavnicima) i prilično moderne, svjetovne književne interese.]

Ali općenito najviše iznenađuje tolerancija bosanskih vlasti prema takvim aktivnostima. One su, naravno, znale da nacionalisti s obje strane Bosne, i u Hrvatskoj i u Srbiji, agitiraju za konačno anektiranje Bosne. Jedan krajiški oficir u Hrvatskoj, major Antonije Orešković, pokušao je čak organizirati revolucionarnu mrežu u Bosni na početku šezdesetih zbog podizanja općeg ustanka i stvaranja nove južnoslavenske države. Međutim, budući da je u njegove planove bilo uključeno i rušenje austrijske vladavine, na kraju su austrijske vlasti primijenile oštре mjere protiv njega i njegovih sudrugova.⁴⁵⁸ Što se polusamostalne Srbije tiče, njene su težnje za Bosnom bile bjelodano jasne. Vodeći srpski intelektualac Vuk Karadžić objavio je 1849. tekst pod naslovom "Srbi svi i svuda", u kojem je, na temelju historijskog argumenta koji nešto nedokazano uzima dokazanim, tvrdio da je sav narod u Bosni i Dalmaciji srpski.⁴⁵⁹ A 1844. godine ministar unutarnjih poslova Srbije Ilija Garašanin napisao je tajni memorandum u kojem je izložio metode poticanja prosrpskog raspoloženja u Bosni s krajnjim ciljem aneksije Bosne. Među te metode spadala je obrazovanje mlađih Bosanaca u srpskoj upravnoj vlasti i obrađivanje viših franjevačkih poglavara.⁴⁶⁰ Ipak je pomalo anahronično posmatrati sva ta nastojanja samo u svjetlu ekspanzionizma "Velike Srbije". U ono vrijeme Srbija je bila jedina država koja je eventualno mogla igrati ulogu kakvu je Pijemont odigrao u ujedinjavanju Italije. Svaki Srbin koji je priželjkivao nezavisnu južnoslavensku državu dakako da je video tako nešto u proširenju Srbije. S druge strane, bilo je mnogo hrvatskih intelektualaca, naprimjer Ante Starčević i Eugen Kvaternik, koji su zastupali sličnu ideologiju, samo sa suprotnim predznakom, prema kojoj su svi Bosanci bili Hrvati.⁴⁶¹ Dabome da muslimanske vlasti u Bosni nisu bile sklone pratiti te intelektualne debate do u tančine, ali su vrlo dobro znale da je Bosna nagrada za koju su se i njihovi pravoslavni i katolički susjadi spremni nadmetati.

Za svih tih previranja u šezdesetim godinama Bosna je uživala u razmjerno zlatnoj dekadi pod jednim od svojih najdobročudnijih vladara, Topal Osman-pašom. Nemoguće je ne diviti se tom čovjeku - djelimice i zato što mnogo od onoga što znamo o njemu potiče iz memoara švicarskog liječnika, turkofila Josefa Koetscheta, koji se 1861. nastanio u Sarajevu, otvorio ondje apoteku i postao pouzdanik i savjetnik niza bosanskih namjesnika, među kojima je Topal Osman-paša bio očito njegov miljenik. (Ipak, nije u to doba bilo baš sve idealno:

Koetschetov glavni razlog što je došao u Bosnu bio je taj što je bio vlastiti liječnik Omer-paše Latasa, koji se vratio u Bosnu 1861. godine kao vojni zapovjednik da uguši još jednu bunu u Hercegovini, bunu koju je podjarivala susjedna Crna Gora.)⁴⁶² Ali Topal Osman-paša - nadimak "Topal" ("hromi") odnosio se na njegovo hramanje, što bijaše posljedica rane zadobivene u ratu - bijaše očito najbolja vrsta uljuđenog osmanlijskog vladara. Bivši admiral i građanski namjesnik u Beogradu, dobro je poznavao tursku, arapsku i

⁴⁵⁸ Rothenberg, *Military Border in Croatia*, str. 166.

⁴⁵⁹ Prijevod ovog teksta vidi kod Grmek i dr., ur., *Le Nettoyage ethnique* ("Etničko čišćenje"), str. 42-53.

⁴⁶⁰ Ibid., str. 64-80, posebno str. 75, 78. O drugim Grašaninovim prijedlozima za propagandne akcije u Bosni vidi Slijepčević, *Pitanje Bosne*, str. 21-22.

⁴⁶¹ Vidi Banac, *National Question*, str. 85-89.

⁴⁶² Shaw brka ovu vojnu ekspediciju Omer-pašinu s njegovim namjesništvom u Bosni od 1850. do 1852. godine: *History of the Ottoman Empire*, sv. 2, str. 149.

perzijsku književnost, pisao pristojnu poeziju na turskome i govorio francuski i grčki. Podigao je nove muslimanske škole u Sarajevu, dopustio kršćanskim zajednicama da podignu još više svojih škola, utemeljio knjižnicu arapskih, perzijskih i turskih djela u Begovoj džamiji i pribavio štamparsku mašinu na kojoj su se štampale školske knjige i sedmičnik *Bosna* na bosanskom i na turskom jeziku. Odlučno se upustio u izgradnju cestovne mreže, dovršio glavnu cestu od Sarajeva na sjever do Bosanskog Broda za godinu dana, staviše, dao izgraditi čak i željezničku prugu od Banje Luke do granice Hrvatske. Podigao je i bolnicu u Sarajevu, prvu javnu bolnicu u Bosni, sa 40 kreveta za bolesnike svih vjeroispovijesti.⁴⁶³

Proveo je i neke važne političke reforme. Godine 1865. napokon je uveden novi sistem vojnog regrutiranja muslimana. Topal Osman-paša je bio oprezan, obećao je da regrutirani vojnici neće ratovati izvan Bosne i otupio je oštricu reforme primanjem u vojsku više od 1.000 dobrovoljaca. Sljedeće godine proveo je u djelu dalekosežne promjene koje je zahtijevao Zakon o reformama u provincijama iz 1864. godine. Posrijedi je bila reorganizacija strukture vlasti sveukupnog Bosanskog ejaleta (koji će se u buduće zvati *vilajet*), osnivanje novih sudova (sa mješovitim muslimansko-kršćanskim prizivnim sudom) i podjela cijelog bosansko-hercegovačkog teritorija na sedam sandžaka. Svaki od tih sandžaka slao je zastupnike (po dva muslimana i jednog kršćanina) u savjetodavnu skupštinu, koja se sastajala jedanput godišnje na najviše 40 dana da savjetuje namjesnika u privrednim i finansijskim pitanjima: o zemljoradnji, oporezivanju, gradnji cesta i tako dalje. Uz to je osnovano i malo izvršno vijeće koje se sastojalo od trojice muslimana, dvojice kršćana i jednog Jevreja, i koje se sastajalo dva puta sedmično pod predsjedavanjem namjesnikovim. Iako su oba ta tijela imala savjetodavni karakter, bijaše to velik napredak prema onome kako su se poslovi obavljali u prethodnih 400 godina.⁴⁶⁴

Jedan je od najvećih problema, kao i uviјek u ovom posljednjem razdoblju osmanlijske vlasti u Bosni, bio problem odnosa između seljaka i zemljoposjednika. Tu je glavna reformska mjera bila donesena 1859. godine, pred sam dolazak Topal Osman-paše u Bosnu, tako da je njemu bilo još teže provesti tu mjeru u djelu. Taj je dekret bio zapravo pokušaj da se kodificira nepisani zakon o dužnostima seljaka koji rade na agalucima, onoj vrsti bivših dinarskih posjeda na kojima je još postojala zakonska osnova za odnose između seljaka i vlastelina. Njime je utvrđeno da seljak daje vlastelinu jednu trećinu svoje ljetine. Budući da se državna desetina, novčana svota u vrijednosti od jedne desetine ljetine, najprije odbijala, a trećina se izračunavala od preostale ljetine, to je značilo da su ta dva osnovna nameta iznosila 40 posto seljakova ukupnog prihoda, a bilo je povrh toga još i raznih drugih državnih nameta, kao što je bio novi porez što se plaćao u zamjenu za vojnu službu. Kad suvremeni povjesničari proglašavaju visinu poreza u Bosni "pretjeranom" zato što su "odnosili seljaku više od 40 posto njegova prihoda", čovjek je u napasti da istakne kako je taj omjer približno jednak omjeru svih vrsta oporezivanja prema bruto nacionalnom dohotku mnogih država potkraj 20. stoljeća.⁴⁶⁵ Ipak je teško upoređivati te dvije stvari. Današnji djelatnici očekuju da će im se većina poreznih davanja vratiti u obliku zdravstvene zaštite, školstva i tako dalje, a bosanski seljak to nije mogao očekivati. S druge strane, seljaci nisu morali kupovati sebi kuće niti ulagati novac u nekretnine. Jedno drugo načelo što bijaše kodificirano dekretom iz 1859. godine bijaše propis da se vlastela mora brinuti za smještaj seljaka i pomagati im u održavanju i popravljanju kuća. Seljaci su mogli napustiti vlastelinu, a vlastelin je njih mogao otpustiti, ali samo pod uvjetom da ne zadovoljavaju na poslu ili da ne plaćaju dažbine, i to uz

⁴⁶³ Koetschet, *Osman Pascha*, str. 1-5,11-12.

⁴⁶⁴ Ibid., str. 7. Koetschet usput napominje da se ukupna finansijska uprava vilajeta sastojala od upravnika, nadzornika i petnaestorice činovnika. O pokrajinskom zakonu i reformama vidi Shaw, *History of the Ottoman Empire*; sv. 2, str. 88-91.

⁴⁶⁵ B. Jelavich i C. Jelavich, *Establishment of the Balkan National States*, str. 143.

odobrenje državnih službenika.⁴⁶⁶ Ovi su se propisi, nažalost, odnosili samo na agaluke, a ne i na beglukе, gdje su begovi mogli ugovoriti odnose sa seljacima kakve su god htjeli. Stoga je glavni učinak tih propisa bio da su poticali vlastelu da samo mijenjaju formu zakupa zemlje.

Osvrćući se na ovo razdoblje, Josef Koetschet zaključio je da su preuveličane tvrdnje o tome što su sve zahtjevala vlastela, i kako su loše postupala sa seljacima.

Većina kmetova živjela je uglavnom u dobrom odnosima sa svojom vlastelom; zapravo su vlastela - mislim na one bogate i ugledne među njima - kad je bila loša godina, pružala svu moguću pomoć svojim seljacima. Istina je da je bilo i okrutnih aga čija je naoružana ruka teško pritiskala nemoćne seljake. Međutim, antagonizam koji bi se razvio u takvim slučajevima poticao je mnogo više iz ekonomskih interesa nego iz bilo kakvih vjerskih ili političkih pobuda.⁴⁶⁷

Sliku Sarajeva u to doba Koetschet je svakako naslikao ružičastim bojama. On se prisjeća ljetnih nedjeljnih popodneva kad su katoličke i pravoslavne porodice odlazile na teferič na obronke uz cestu što vodi na Ilidžu. "Muslimani, kršćani i jevreji išli su mirno na izlet... podjednako uživajući u onom mirnom, blaženom vremenu, nigdje nije bilo ni traga vjerskoj mržnji."⁴⁶⁸ Tek negdje potkraj šezdesetih godina, prema Koetschetu, atmosfera se pokvarila, kad je isteklo devet godina službovanja Topal Osman-paše. Godine 1869. stigli su hitni zahtjevi iz Istanbula da se otkriju slavenski agitatori koje potpomaže Rusija, pa je novi namjesnik zamolio i samog Koetscheta, što je ovoga potonjeg dovelo u nepriliku, da potraži tragove srpske propagande u pravoslavnom manastiru u Žitomislićima, nedaleko od Mostara.⁴⁶⁹ Potkraj šezdesetih bilo je i više javnog negodovanja, koje nije bilo upereno protiv vlastele nego protiv državnih poreznika. Posebno je bila omražena njihova uobičajena praksa da procjenjuju vrijednost ljetine (i traže naplatu poreza) još prije žetve ili berbe. Godine 1868. protestiralo je 1.000 pravoslavnih i muslimanskih seljaka u bosanskoj Posavini, a 1869. godine protestiralo je na sličan način stotinjak muslimana i pravoslavnih u Foči.⁴⁷⁰ Ovi primjeri međukonfesionalne saradnje zaista potkrepljuju Koetschetovo mišljenje da osnovni uzroci bunta i nemira nisu bili toliko religijske koliko privredne prirode. Ipak, neosporna je činjenica da je istodobno raslo novo osjećanje neprijateljstva prema kršćanima među imamima i hodžama (vjeroučiteljima) u Sarajevu. Upravo 1871. i 1872. godine, prema Koetschetu "vidjeli smo kako se pred našim očima budi vjerska mržnja".⁴⁷¹

Poznati je skandal izbio oko gradnje pravoslavne saborne crkve. To bijaše simbol izmijenjenog statusa bosanskih kršćana, čije su interese sada promovirala strana konzularna predstavništva i vlade tobože "zaštitničkih" velesila - Rusija se zauzimala za pravoslavce a Austro-Ugarska za katolike. Zapravo je jedna od najvažnijih karakteristika toga razdoblja bio prodor kršćanskih organizacija iz inozemstva u Bosnu - godine 1869. dopušteno je skupini katoličkih redovnika iz Porajnja da podignu samostan nedaleko od Banje Luke. Godine 1870. Miss Pauline Irby otvorila je djevojačku školu u Sarajevu koju je finansirala jedna engleska kršćanska organizacija, a predavačice su bile protestantske đakonice iz Njemačke. Sljedeće godine stigla je skupina austrijskih redovnica, sestara milosrdnica, da podignu samostan i otvore osnovnu školu.⁴⁷² Kad je 1863. godine vlast odobrlila da se u Sarajevu podigne saborna crkva, prikupljan je novac za tu svrhu u sveukupnom pravoslavnom svijetu. Izaslanik

⁴⁶⁶ O drugim pojedinostima reforme iz 1859. godine vidi Tomasevich, *Peasants, Politics, and Economic Change*, str. 105-106.

⁴⁶⁷ Koetschet, *Osman Pascha*, str. 6.

⁴⁶⁸ Ibid., str. 24-25. O ovoj vrsti piknika poznatom kao teferič, na koji su još u tridesetim godinama 20. stoljeća odlazili katolici svake nedjelje, vidi kod Pelletier, Sarajevo, str. 143.

⁴⁶⁹ Koetschet, *Osman Pascha*, str. 46-49. Ništa nije pronađeno, ali mnogo dokaza o ruskom zanimanju (i uplitanju) za situaciju u Bosni u tom razdoblju može se naći kod Pisarev i Ekmečić, *Osvoboditeljnaja borba narodov Bosni i Rossija*.

⁴⁷⁰ Slijepčević, *Pitanje Bosne*, str. 25.

⁴⁷¹ Koetschet, *Osman Pascha*, str. 55.

⁴⁷² Maier, *Deutsche Siedlungen*, str. 9; Anderson, Miss Irby, str. 60-67; Pelletier, Sarajevo, str. 138.

mitropolita bosanskog putovao je kroz Rusiju sa svetim moćima, rukom svete Tekle, i sakupljao milostinju.⁴⁷³

Kad je 1872. godine crkva bila pred završetkom, izbila je ogorčena rasprava između pravoslavne zajednice i uleme, koja je zahtijevala da toranj crkve ne bude viši od minareta Begove džamije.⁴⁷⁴ Pa i sama zvonjava zvona bila je nešto novo. Prema odavno utvrđenom običaju, u osmanlijskim gradovima nisu smjela zvoniti zvona kršćanskih crkava. Neki demagozi među hodžama i imamima počeli su podbunjivati muslimane u gradu u vezi s tim pitanjima. Jedan je od njih bio krupan, nezgrapan čovjek po imenu Hadži Lojo. Budući da je bio na *hadžiluku* (na hodočašću u Mekki), tretirali su ga kao hodžu ili učitelja, iako je bio sasvim neuk.⁴⁷⁵ Drugi je bio fanatičan hodža iz Begove džamije. Međutim, kad je ovaj poveo izaslanstvo da se prituži na zvonjavu zvona, namjerio se na jačega od sebe u osobi novoga namjesnika, Albanca Mehmeda Akif-paše, s kojim nije bilo šale. Hodža je najprije počeo citirati jedan stih iz Kur'ana, ali gaje namjesnik presjekao u riječi uzvikom: "Šuti, magarče! Nećeš ti mene učiti Kur'an! I tako, kažeš da ne možeš podnijeti zvonjavu zvona, je li, pašče jedno? A vi ostali, zar ste stvarno toliko blentavi te ne vidite da bi ovaj nitkov i sam zvonio, samo kad bi mu za to plaćali pedeset groša na mjesec?"⁴⁷⁶

U ljeto 1873. godine 24 bosanska kršćanska trgovca prebjegla su u Hrvatsku i izjavila da su "mnogi" kršćani u Bosni osuđeni na smrt zato što su se družili s austrijskim konzulom.⁴⁷⁷ Kad se poslije u Austriji pisalo o događajima u sedamdesetim godinama, obično su se isticali ovakvi incidenti jer se činilo da oni moralno i religiozno obavezuju Austriju da intervenira. Ali pravi uzroci slomu osmanlijske vladavine i intervenciji austrijske vojske nisu bili religiozne nego ekonomski i političke prirode. U ljeto 1875. stigle su prve vijesti o tome kako su kršćanski seljaci iz okolice Nevesinja u Hercegovini (istočno od Mostara) pobegli u planine da bi izbjegli plaćanje državi desetine ili osmine svoje ljetine. Žetva je 1874. godine bila potpuno podbacila, ali su lokalni poreznici (dvojica muslimana i jedan kršćanin) primijenili oštре mjere ne bi li naplatili porez. Do kraja mjeseca jula svi su se seljaci u tom kraju odmetnuli u planine gdje su pružali vlastima oružani otpor.⁴⁷⁸ Bijaše to politički osjetljivo područje zato što je bilo blizu crnogorske granice. Tu je bilo već nekoliko okršaja između osmanlijskih i crnogorskih jedinica, recimo za vrijeme kaznene ekspedicije Omer-paše 1860. i 1861. godine, a sumnjalo se i na crnogorskog kneza, ruskog štićenika, da ubacuje ljude i oružje ne bi li destabilizirao Hercegovinu.⁴⁷⁹

Uskoro su izbili novi nemiri na sjeveru Bosne i velik je broj ljudi pobjegao u Hrvatsku i Crnu Goru - bilo pred nasiljem ili porezom, ili i jednim i drugim.⁴⁸⁰ Osnovni je uzrok narodnom nezadovoljstvu ležao na području zemljoradnje, ali su to nezadovoljstvo u nekim dijelovima Bosne iskoristili pripadnici Pravoslavne crkve koji su bili u vezi sa Srbijom i koji

⁴⁷³ Pelletier, Sarajevo, str. 119.

⁴⁷⁴ Arthur Evans, iako poznat po svojim izrazito protumuslimanskim stavovima, napisao je o toj katedrali, kad ju je video 1875. godine, da je "razmetljiva građevina" i nadodao: "Kršćani nisu bili zadovoljni odobrenjem da sagrade crkvu na najistaknutijem položaju u jednoj od glavnih gradskih ulica, nego su morali pošto-poto podići pretencioznu gromadu koja će baciti u zasjenak najveću od dvije stotine i nešto džamija... Teško je bilo možda i očekivati da će neuki muslimanski fanatici ravnodušno gledati ovo najnovije očitovanje kršćanske poniznosti." (Through Bosnia, str. 247).

⁴⁷⁵ Koetschet, *Osman Pascha*, str. 55.

⁴⁷⁶ Ibid., str. 76.

⁴⁷⁷ M. Mandić, *Povijest okupacije*, str. 8.

⁴⁷⁸ Evans, *Through Bosnia*, str. 337-338; Koetschet, *Aus Bosniens letzter Tiirkenzeit*, str. 6-8. Buna je poznata pod nazivom Nevesinjski ustanak, iako se najprije pobunilo selo Gabela 3. jula, a Nevesinje tek nakon sedmice dana (MacKenzie, Serbs and Pan-Slavism, str. 30, u fusnoti).

⁴⁷⁹ O osmanlijsko-crnogorskim sukobima iz 1857-1858, 1860-1861. i 1874. godine vidi Shaw, *History of the Ottoman Empire*, sv. 2, str. 150, i M. Mandić, *Povijest okupacije*, str. 8.

⁴⁸⁰ M. Mandić, *Povijest okupacije*, str. 9.

su već javno iskazivali svoju lojalnost srpskoj državi.⁴⁸¹ U Bosnu su nagrnuli dobrovoljci iz Srbije, Slavonije, Hrvatske, Slovenije, pa čak i iz Rusije (uz još nekoliko talijanskih garibaldinaca i nizozemsku pustolovku Johannu Paulus), koji su svi bili uvjereni da je na pomolu veliko buđenje južnih Slavena.⁴⁸² Bosanski namjesnik okupio je u Hercegovini vojsku koja je u jesen i oštru zimu 1875/76. djelovala okrutno ali nedjelotvorno. Oni žešći među begovima mobilizirali su svoje vlastite “bašibozuke” (neregularne jedinice) i, bojeći se općeg prevrata u Bosni, počeli terorizirati seljake.

Godine 1876. popaljeno je na stotine sela i pobijeno najmanje 5.000 seljaka. Do kraja te godine broj izbjeglica iz Bosne i Hercegovine popeo se zasigurno na najmanje 100.000, a možda čak i na 250.000.⁴⁸³

Oko sredine sedamdesetih ta je velika ali lokalna kriza prerasla u međunarodnu. Ne samo što se Evropom pronijela vijest o sličnom ustanku u Bugarskoj i o tome kako je okrutno ugušen (čuvene “bugarske grozote” koje su onako užasnule vremešnog Gladstonea), nego su u julu 1876. Srbija i Crna Gora najavile rat Osmanlijskom carstvu. Te su se dvije zemlje sporazumjele da će prva anektirati Bosnu a druga Hercegovinu. Crna Gora je postigla određene ratne uspjehe, ali Srbija se osramotila i Osmanlije bi je bile ponovo osvojile da nije bilo Rusije, koja je nagnala Osmanlije da u novembru potpišu primirje. Ponašanje Srbije učvrstilo je ionako neprijateljski stav bosanskih vlasti prema pravoslavnom stanovništvu. Jedan je izbjeglica na početku 1877. godine navodno čuo kako se “svi Srbi protjeruju iz Bosne, kako ih same osmanlijske vlasti progone i kako su dali odriještene ruke bašibozucima i Ciganima, pa i katolicima i jevrejima”.⁴⁸⁴ (Ova napomena o katolicima i jevrejima ipak pokazuje da je taj izbjeglica bio pravoslavne vjere i da je bio pristrastan. Arthur Evans zabilježio je kako je “jedna od najneobičnijih karakteristika sadašnjeg ustanka način na koji se pripadnici obje kršćanske vjeroispovijesti bore rame uz rame”).⁴⁸⁵

Godine 1877. Rusija je najavila rat Osmanlijskom carstvu. Prije toga su se već Rusi i Austrijanci više puta potajno dogovarali kako će podijeliti balkanske zemlje među sobom. Međutim, na početku 1878. ruske su jedinice bile već nadomak Istanbulu i Rusija je mogla diktirati uvjete mirovnog ugovora, koji su mnogo više odgovarali njenim interesima nego austrijskim. Prema tom ugovoru (Sanstefanski mir) glavna štićenica Rusije na Balkanu, Bugarska, znatno se proširila i stekla gotovo sveopću samostalnost. Bosna će ostati u Osmanlijskom carstvu, ali će se u njoj provesti razne reforme, a prema 14. članu mirovnog ugovora prihodi same Bosne koristit će se samo za njene potrebe (odštete izbjeglicama i stanovnicima) u iduće tri godine.⁴⁸⁶

To je iznova probudilo stare ambicije bosanskih begova da upravljaju autonomnom Bosnom u Osmanlijskom carstvu. Uostalom, kao što je Arthur Evans pribilježio 1877. godine, osmanlijski upravljači i dužnosnici bili su “podjednako omraženi među bosanskim muhamedancima i među bosanskim kršćanima”.⁴⁸⁷ Nažalost, nakon onoga što se zbilo u posljednje tri godine, bosanski muslimani i kršćani toliko su mrzili jedni druge da bi Bosna, kad bi bila prepuštena sama sebi, još zadugo bila ostala klijalište nemira. To je bio jedan od

⁴⁸¹ Čubrilović, *Bosanski ustank*, str. 61-67. Evans je napomenuo da je “ustanak u Hercegovini uglavnom agrarni rat” (Through Bosnia, str. 334); Peter Sugar napominje: “Gotovo je sigurno da je agrarno pitanje izazvalo bunu.” (Industrialization of Bosnia, str. 22).

⁴⁸² Koetschet, *Aus Bosnien letzter Türkenzeit*, str. 12, 23; Evans, kad je na početku augusta prešao u Bosnu, čuo je kako su se “mnogi Hrvati i Slovenci” iz Zagreba, Maribora i Ljubljane zaputili onamo (Through Bosnia, str. 87).

⁴⁸³ Mandić, *Povijest okupacije*, str. 22 (100.000); Evans, *Illyrian Letters*, str. 4. (250.000); u službenom austrijskom izvještaju stoji da ih je bilo najmanje 100 000 samo na austrijskom tlu (Abtheilung fur Kriegsgeschichte, Die Occupation Bosniens, str. 36). Gustav Thoemmel je procijenio da ih je do maja 1878. bilo 150 000 na austrijskom teritoriju, 70 000 u Crnoj Gori i 10 000 u Srbiji (Kapidžić, Hercegovački ustank, str. 29, u fuznoti).

⁴⁸⁴ Iz pisma koje je u maju 1877. napisao jedan bosanski izbjeglica u Slavoniji i koje citiraju Muir Mackenzie i Irby, *Travelws in the Slavonic Provinces*, sv. 1, str. 36.

⁴⁸⁵ Evans, *Through Bosnia*, str. 337.

⁴⁸⁶ Abtheilung fur Kriegsgeschichte, Die Occupation Bosniens, str. 41.

⁴⁸⁷ Evans, *Illyrian Letters*, str. 55.

faktora koji su uticali na evropske velesile kad su se u julu 1878. sastale na Berlinskom kongresu da preinače mirovni ugovor sklopljen u San Stefanu i predlože nove geografske karte. Još je važnija bila želja da se kompenzira novi uticaj Rusije na Balkanu i spriječi njen prodor u Sredozemlje. I tako je Berlinski kongres ne samo sveo Bugarsku na razumne granice, nego i najavio da će Bosnu i Hercegovinu, koja je teoretski još bila pod osmanlijskim vrhovništvom, zauzeti Austro-Ugarska i upravljati njome.

Austrijanci su još jednom ponovili pogrešku koju su počinili u 17. i 18. stoljeću - pretpostavljajući da će ih većina bosanskog stanovništva dočekati raširenih ruku. Inače ne bi telegramom poslali vijest o odluci Kongresa u Sarajevo 3. jula, deset dana prije nego što je objavljena u evropskim novinama. Na dan 5. jula održan je javni zbor muslimana u Begovoj džamiji. Pojavio se stari agitator Hadži Lojo, razvio zeleni barjak (tradicionalna boja islama) i poveo sve prisutne do namjesnikova dvora.⁴⁸⁸ Namjesnik je pristao da imenuje novog vojnog zapovjednika i obavi pripreme za odbranu od Austrijanaca, iako je bilo očito da nije dušom i srcem za takvu politiku koja je značila otvoreno iskazivanje prkosa sultanovim ugovornim obavezama. Na dan 20. jula sarajevske novine najavile su neminovnu austrijsku naježdu, a nakon četiri dana prve austrijske jedinice zaista su prešle preko rijeke Save. Na dan 27. jula Hadži Lojo poveo je još jednom svjetinu do namjesnikova dvora, pozvao garnizon na pobunu i nagnao namjesnika da otpusti nekoliko dužnosnika i osnuje "narodnu vladu". Vojni zapovjednik pobjegao je iz grada sa stotinu konjanika, ali su ga zarobili i doveli natrag i nagovorili da pomogne organizirati odbranu od Austrijanaca.⁴⁸⁹

Dotle su Hadži Loju objeručke prihvatali vodeći pravoslavni svećenici, koji su bili presretni što se Bosna oslobađa osmanlijskog jarma, ali nisu ni najmanje željeli da ga zamijeni austrijski jaram. Održano je zajedničko muslimansko-pravoslavno slavlje. Josef Koetschet poslije je zapisao: "Arhimandrit Sava Kosanović i pop Risto Kanta-Novaković, obojica odjeveni kao hajdučke harambaše, s kuburama i jataganima za pojasmom, stali su na čelo gomile raspjevanih srpskih momaka." Na dan 2. augusta održana je parada muslimanskih dobrovoljaca zajedno s "kršćanskim legijom, koja se uglavnom sastojala od pravoslavnih, sa svega nekolicinom katolika". Lojo je uskoro zatim izgubio ugled ustrijelivši jednog kršćanskog seljaka. Međutim, on je svojim akcijama uspio dići na noge muslimane i u drugim krajevima Bosne, tako da su njegove prilično loše organizirane jedinice u raznim dijelovima zemlje brojile otprilike 40.000 ljudi.⁴⁹⁰

S druge strane, Austrijanci su imali 82 000 vojnika. Njih oko 9 400 sačinjavali su takozvane "okupacijske jedinice", čija je zadaća bila da uđu u Bosnu i Hercegovinu iz Dalmacije i da čuvaju teritorij koji osvoje glavne udarne snage. Te glavne snage, pod zapovjedništvom Hrvata baruna Josipa Filipovića, brzo su prodrle kroz sjevernu Bosnu osvojivši Banju Luku, Maglaj i Jajce. Austrijanci su bili dobro opremljeni i dobro obaviješteni o gradovima, cestama i mostovima u Bosni i Hercegovini zahvaljujući austrijskom vojnom inspektoru, kome su bosanske vlasti, u svojoj naivnosti, dopustile da propuštu po čitavoj zemlji između 1871. i 1873.

godine.⁴⁹¹ Na dan 16. augusta Austrijanci su nanijeli težak poraz bosanskoj vojsci u bici kod Klokota, nedaleko od Viteza, a 18. augusta stigli su do predgrađa Sarajeva. Sutradan ujutro u 6 i 30 započeli su artiljerijski napad, a nakon toga su pješaci ušli u grad u kojem su na njih pucali "iz svake kuće, sa svakog prozora, sa svakih vrata... čak su i žene sudjelovale u pružanju otpora". Ali do 13 i 30 grad je bio osvojen, a Austrijanci su imali 57 mrtvih i 314

⁴⁸⁸ Koetschet, *Aus Bosniens letzter Türkenzzeit*, str. 78-79.

⁴⁸⁹ Ibid., str. 86-88; M. Mandić, *Povijest okupacije*, str. 28-30.

⁴⁹⁰ Koetschet, *Aus Bosniens letzter Türkenzzeit*, str. 90, 96, 102; M. Mandić, *Povijest okupacije*, str. 30-31.

⁴⁹¹ U vezi s brojem vojnika vidi Abtheilung für Kriegsgeschichte, Die Occupation Bosniens, dodatak, Beilag8 (82.113 ljudi i 1.313 konja); nadzornik Sterneck objavio je neka svoja otkrića 1877. godine (Geografische Verhältnisse).

ranjenih. Vojska je nastavila napredovati kroz Hercegovinu i Novopazarski sandžak tokom mjeseca augusta i septembra, a do 20. oktobra zauzeta je cijela Bosna i Hercegovina. Osvajanje je potrajalo manje od tri mjeseca. Mjestimice je bilo žestokog otpora i čestih gerilskih prepada. Sve u svemu, bila su 53 veća okršaja, u koje su uključena i zauzimanja branjenih gradova. Ukupni gubici Austrijanaca iznosili su 946 mrtvih i 3 980 ranjenih vojnika. Ali ni jedan grad nisu zauzimali duže od dva dana. S obzirom na grozno stanje u kojem je bila većina cesta, gotovo da nije pretjerano reći da su Austrijanci zauzeli Bosnu i Hercegovinu za onoliko vremena koliko im je trebalo da propješače kroz nju s kraja na kraj.⁴⁹²

⁴⁹² Koetschet, *Aus Bosniens letzter Türkенzeit*, str. 102-109; Abtheilung für Kriegsgeschichte, *Die Occupation Bosniens*, str. 450 (citat); M. Mandić, *Povijest okupacije*, str. 64-71, 97-99.

11. Bosna i Hercegovina pod Austrougarskom, 1878-1914.

Austro-Ugarska je oklijevajući i nevoljko odlučila zauzeti Bosnu. Dakako da su komentatori već poodavno bili tvrdili da je Bosna bogata prirodnim blagom (zemljoradnja, šumarstvo, rude) i da bi bilo razborito razvijati to blago zajedno s primorjem koje je bilo u austrijskim rukama. Austrijskim vojnim vlastima bilo je isto tako stalo do toga da se domognu strateškog zaledja dalmatinske obale.⁴⁹³ Ali kad se 1869. godine na najvišem mjestu raspravljalo o zauzimanju Bosne, dvojica vodećih kreatora vanjske politike bila su protiv toga: Gyula Andrassy, ministar vanjskih poslova, i Benjamin Kallay, ekspert za povijest Južnih Slavena (i, poslije, autor cijenjene historije Srba), koji je tada bio austrijski konzul u Beogradu. Ni jedan od njih dvojice nije želio da se Austro-Ugarska optereti s još milion-dva Slavena.⁴⁹⁴

U tom slučaju proistekli bi problemi i iz podvojenog ustava "dvojne monarhije": bi li Bosnom vladala Austrija ili Ugarska, ili neko zajedničko tijelo? Ili bi bila pripojena Hrvatskoj, koja je od 1868. godine stekla neku vrstu samouprave, s namjesnikom kojega je imenovala Ugarska, s vlastitim Hrvatskim saborom i sa skupinom hrvatskih zastupnika u Ugarskom parlamentu? Brige oko Hrvatske bijahu najvažniji razlog što Ugarima nije bilo stalo do Bosne: još znatno veći broj Južnih Slavena ojačao bi argumente onih Hrvata koji su zahtijevali samostalniji status za svoju zemlju. Jedni su od njih tražili da Hrvatska bude ravnopravan partner s Austrijom i Ugarskom (takozvani *trijalizam*), a drugi su težili za potpuno nezavisnom Hrvatskom i osnivanjem još jedne južnoslavenske države. Ni jedan od tih planova nije bio po volji ni Beču ni Budimpešti. Ali bilo je nešto što je austrougarska vlada još manje željela. Bilo bi vrlo loše kad bi se Hrvatska sasvim osamostalila i osnovala svoju državu, ali bi još mnogo gore bilo kad bi se Srbija proširila, kad bi najprije pripojila Bosnu a onda potkopala austrougarsku vladavinu u Hrvatskoj. Srpska objava rata Osmanlijama 1876. godine napokon je navela Austrijance da ozbiljno razmisle o zauzimanju Bosne. Da su bili uvjereni da sultan može očuvati vlast u Bosni na neograničeno vrijeme, ne bi bili ni prstom maknuli.

Međutim, kad su jednom odlučili da zavladaju Bosnom, nije više moglo biti ni govora o polovičnim mjerama. U aprilu 1879. sklopili su s osmanlijskim vlastima licemjeran sporazum, u kojem su neke klauzule bile poluistine, a neke čiste neistine. Sporazumjeli su se da sam "čin aneksije" neće "dovesti u pitanje vrhovnička prava Njegova Carskog Veličanstva Sultana"; da će osmanlijski novac ostati u opticaju; da će se svi prihodi Bosne trošiti u samoj Bosni; da će upravni aparat zaposliti turske službenike i rođene Bosance; da će muslimani uživati punu vjersku slobodu; da će se ime Kalifa-Sultana i dalje spominjati u molitvama petkom.⁴⁹⁵ Od svih tih obećanja jedino su se ova dva posljednja dokraj poštovala. Osmanlijski je novac povučen iz prometa, Bosna je priključena austrougarskoj carinskoj uniji (što je značilo da su se prihodi prikupljeni na bosanskim granicama mogli trošiti bilo gdje u carstvu), a upravni aparat popunili su mahom građani Austro-Ugarske. Što se sultanove vrhovne vlasti tiče, na samom je početku odbačena svaka pomisao da bi se te okupirane pokrajine mogle jednog dana vratiti pod osmanlijsku vlast. Jedina predviđena promjena statusa Bosne i Hercegovine bila je da se okupacija zamijeni potpunom aneksijom. Kad se 1881. godine austrijski car pridružio Savezu triju careva, jedna je od tajnih klauzula njihova ugovora glasila da "AustroUgarska pridržava sebi pravo da anektira te provincije u kojem god trenutku to bude smatrala shodnim".⁴⁹⁶

⁴⁹³ Seton Watson, *Role of Bosnia*, str. 19.

⁴⁹⁴ Sugar, *Industrialization of Bosnia*, str. 20. Ugarski ministar Burian poslije se prisjećao: "Kad je Andrassy na Berlinskom kongresu prihvatio mandat za okupaciju Bosne i Hercegovine, javno mmijenje praktički sveukupne monarhije bilo je protiv njega." (*Austria in Dissolution*, str. 291).

⁴⁹⁵ Schmitt, *Annexation of Bosnia*, str. 2; Shaw, *History of the Ottoman Empire*, sv. 2, str. 192.

⁴⁹⁶ Schmitt, *Annexation of Bosnia*, str. 3.

Problem kome da se Bosna dodijeli na upravljanje, Austriji ili Ugarskoj, bijaše riješen tako da je proglašena krunskom zemljom, što je značilo da njome neće vladati ni Austrija ni Ugarska, odnosno da će vladati obje u isti mah. Osnovano je mješovito povjereništvo na čelu sa zajedničkim (tj. austrijskim i ugarskim) ministrom finansija; teoretski je glavnu vlast u Bosni imao vojni namjesnik, koji je bio direktno odgovoran kruni, ali je političke odluke donosio "savezni" ministar finansija. Isto je tako teoretski Bosna bila podvrgnuta vojnim zakonima, ali je potkraj 1878. godine izdana proklamacija kojom su osmanlijski zakoni ostali u Bosni i Hercegovini na snazi do dalnjega, te su postupno zamijenjeni ili dopunjeni austrougarskim zakonima i novim zakonima donesenima posebno za Bosnu i Hercegovinu. Zadržani su i šerijatski sudovi islamskog svetog zakona da sude muslimanskim građanima u građanskim parnicama. Općenito uzevši, zadržana je osmanlijska upravna struktura gdje god se smatralo da dobro funkcionira, samo što su izmijenjena imena i osoblje: sandžaci su preimenovani u *Kreise* (okruge) a niže teritorijalne jedinice *kaže* ili kadiluci u *Bezirke* (kotare), na čelu kojih je stajao *Bezirksvorsteher* (načelnik kotara). Međutim, Osmanlije su za upravljanje cijelim teritorijem imale svega 120 službenika, a broj austrougarskih činovnika porastao je, kombinacijom birokratske temeljitosti i Parkinsonova zakona, do 1908. godine na 9.533 zaposlena.⁴⁹⁷

Prvih nekoliko godina bile su najteže za novu upravu. Na početku je bilo strahovitih poteškoća, naprimjer potreba da se više od 200 000 izbjeglica vrate kući. Na nekim područjima povremeno bi izbjijalo nasilje, posebno u onim dijelovima Hercegovine koje je Crna Gora još svojatala. Godine 1879. ponovo je izbila pobuna oko Nevesinja, a 1881. izvršen je ozbiljan napad na vojne jedinice kod Gacka (blizu crnogorske granice).⁴⁹⁸ Da bi stekli povjerenje stanovništva u Hercegovini i ohrabrili izbjeglice da se vrate, Austrijanci su osnovali posebnu lokalnu miliciju zvanu "panduri", ali su se mnogi od tih pandura uskoro i sami pobunili, a neki su se od njih i odmetnuli u hajduke.⁴⁹⁹ Do mjeseca novembra 1881. u samoj Bosni bilo je 12 840 austrougarskih vojnika, a u Hercegovini 4 000. Te bi snage bile dovoljne da očuvaju mir da vlasti nisu najavile novu mjeru koja je uskoro postala vrlo omražena. Donesen je vojni zakon prema kojem su svi Bosanci bili dužni služiti austrougarsku vojsku. Ubrzo su opet izbili nemiri u Hercegovini, a oko sredine januara 1883. već je nekoliko većih družina pobunjenika djelovalo na tom području.⁵⁰⁰

U austrijskim službenim izvještajima ti se pobunjenici nazivaju "banditima". Sigurno je da su neki od njih to i bili, samo što su im se pridružili zapovjednici pandura i seoski knezovi i što im glavna aktivnost nisu bila razbojništva nego napadi na žandarmerijske stanice i vojne patrole. Jedna pješačka kolona koja je upućena da se obračuna s njima dočekana je iz zasjede na brdskoj cesti i natjerana da se povuče u Mostar. Tada su angažirane veće vojne snage te su se cijeli februar vodile borbe u okolini Foče, pa i u planinama između Foče i Sarajeva. Računalo se da pobunjenici imaju oko 1.000 ljudi podijeljenih na odred koji se sastojao uglavnom od pravoslavaca (pod zapovjedništvom pandurskog oficira Pere Tunguza), na odred muslimana (pod vodstvom istaknutog vlastelina Omera Šaćića) i dva mješovita odreda.⁵⁰¹ Malo-pomalo su austrougarske jedinice ponovo osvojile cijelo to područje. Ili, kako je rečeno u službenom izvještaju: "Cijelo je područje bilo obuhvaćeno gustom ali nestalom mrežom naših pokretnih kolona koje su sve više stezale obruč oko pojedinih bandi; na kraju su banditi živjeli u tako teškim prilikama da su se, premda su još tvrdokorno

⁴⁹⁷ Koristan sažetak vidi kod Sugar, *Industrialization of Bosnia*, str. 8, 26-32; o šerijatskim sudovima vidi također A. Popović, *L'Islam balkanique*, str. 276-277.

⁴⁹⁸ Abtheilung für Kriegsgeschichte, Der Aufstand in Hercegovina, str. 9-11.

⁴⁹⁹ Kapidžić, Hercegovački ustank, str. 34-35.

⁵⁰⁰ Abtheilung fur Kriegsgeschichte, Der Aufstand in Hercegovina, str. 42-48.

⁵⁰¹ Abtheilung fur Kriegsgeschichte, Der Aufstand in Hercegovina, str. 102; Kapidžić, Hercegovački ustank, str. 110.

pružali otpor, svi u mjesecu julu predali.”⁵⁰² Hajdučija će se u Hercegovini nastaviti još više od deset godina, ali je ovo bila posljednja ozbiljna pobuna protiv austrijskih vlasti.

Jedan razlog što otpor nije bio veći bijaše to što je velik broj nepomirljivih protivnika novog režima zauvijek napustio zemlju. Bijahu to mahom muslimani koji su pobjegli u Tursku - neki od njih nisu bili voljni iz religioznih razloga živjeti pod nevjerničkom vlašću, a drugi su se zasigurno bojali pravde ili odmazde zbog svih onih strahota koje su počinili kršćanima u posljednje tri godine osmanlijske vladavine. Velika većina tih iseljenika bili su seljaci, ali je bilo i vlastele koja je u Istanbulu osnovala skupinu što će agitirati da Osmanlijsko carstvo vrši jači politički pritisak na austrougarske vlasti u Bosni.⁵⁰³ Suvremeni povjesničari žestoko se spore oko toga koliko je sveukupno bilo takvih iseljenika. Prema službenim podacima austrougarskih vlasti, između 1883. i 1905. godine iselilo se 32 625 osoba a vratilo ih se 4.042.⁵⁰⁴ Između 1906. i 1918. godine iselilo ih se još oko 24 000. Ali ti se brojevi odnose samo na one koji su dobili službeno odobrenje da napuste zemlju - a zahtjevi za odobrenje morali su se podnosići tek nakon 1883. godine, kad su se vlasti zabrinule zbog velikog broja ljudi koji su se iseljavali da izbjegnu regrutiranje. U taj broj nisu uključeni oni koji su se iselili ilegalno, ni oni koji su pobjegli u prve četiri godine. Neki muslimanski povjesničari tvrdili su da ukupan broj iseljenika iznosi oko 300.000, ali čini se da je ta procjena nerealna. Geograf koji je proučavao to iseljeništvo i njihove potomke izračunao je da sad u Turskoj ima oko 350 000 “Bošnjaka”. Međutim, naziv “Bošnjak” u toj zemlji odnosi se na sve ljude koji su se doselili ne samo iz Bosne i Hercegovine nego i iz Srbije i Crne Gore - a u taj su broj uključeni i svi oni koji su se doselili između dva rata.⁵⁰⁵ S druge strane, srpski historičari procjenjuju da je bilo otprilike 60.000 iseljenika, što znači da prihvataju službene statističke podatke i dodaju svega 8.000 ljudi za razdoblje između 1878. i 1883. godine.⁵⁰⁶ Čini se da bi mnogo vjerodostojniji bio broj od oko 100.000 osoba, ali je opet riječ o pukom nagađanju. Ne smijemo zaboraviti ni činjenicu da se nisu iseljavali samo muslimani; na razmeđi stoljeća iseljavalo se svake godine iz Hercegovine na stotine pravoslavnih seljaka.⁵⁰⁷ Edith Durham, koja spada među najpronicljivije strane posmatrače i koja nije bila posebno naklonjena Austrijancima, navela je jednostavan razlog iseljavanju u prvom desetljeću 20. stoljeća: “Nadnice su bile niske. Seljaci su bili vrlo siromašni. U Americi su nadnice bile vrlo visoke pa su se hiljade ljudi iselile onamo. Oni su to pripisivali austrijskim vlastima, ali se to isto događalo i u Crnoj Gori... Posrijedi je bilo obično ekonomsko pitanje ponude i potražnje.”⁵⁰⁸

Glavni je razlog kivnosti na Austro-Ugarsku među tim kršćanskim seljacima bilo to što nikad nije došlo do velike agrarne reforme kojoj su se oni nadali. To je ujedno bio najeklatantniji primjer austrougarske politike kontinuiteta i postupnosti. Vrlo je rano odlučeno da će posljednja velika osmanlijska reforma, dekret iz 1859. godine, ostati na snazi i da se nakon toga neće uvoditi nikakve korjenite promjene. Učinjeno je ponešto da se popravi položaj seljaštva: procjene ljetine povjerene su pravnim poreznim stručnjacima i procjeniteljima, udareni su temelji katastarskom knjiženju da se spriječe pretenzije

⁵⁰² Abtheilung für Kriegsgeschichte, *Der Aufstand in Hercegovina*, str. 139.

⁵⁰³ Donia, *Islam under the Double Eagle*, str. 72-76.

⁵⁰⁴ Schmid, *Bosnien*, str. 249-250. Schmid, koji je bio predstavnik Statističkog ureda u Sarajevu, hvali se kako je muslimanskih iseljenika iz Bosne bilo manje nego iz drugih bivših osmanlijskih zemalja, naprimjer Bugarske. Ako je to istina, nije teško ni objasniti zašto je tako bilo: bosanski muslimani zasigurno su mnogo manje željeli da se isele u Tursku zato što nisu govorili turski.

⁵⁰⁵ Hadžijahić, “Uz prilog Bogićevića”, str. 191 (insistira na broju 300.000); Balić, *Das unbekamte Bosnien*, str. 51 (o otkrićima geografa Sulejmmana Smlatića).

⁵⁰⁶ Bogićević, “Emigracije muslimana”; A. Popović, L ‘Islam balkanique’, str. 272. Ova je procjena od 8 000 iseljenika svakako preniska. Ferdinand Schmid, koji nipošto nije želio precjenjivati broj iseljenika, držao je da ih se otprilike 8.000 iselilo između proglašenja zakona o služenju vojske u novembru 1882. i uvođenja odobrenja za iseljavanje u oktobru 1883. godine (*Bosnien*, str. 249).

⁵⁰⁷ Kapidžić, “Pokret za iseljavanje”.

⁵⁰⁸ Durham, *Twenty Years*, str. 163.

zemljoposjednika, i uveden je sistem “prosječne desetine”. (To znači da se desetina izračunava na temelju uroda prethodnih deset godina, pa je seljak čija je proizvodnja rasla plaćao manje od desetine stvarne vrijednosti ljetine tekuće godine.) Potvrđeno je pravo kmetova da se oslobođe kmetstva plaćanjem odštete - što je bilo uvedeno osmanlijskim zakonom 1876. godine - i poduzete su neke dodatne mjere da im se to olakša. Na taj se način između 1879. i 1913. godine oslobođilo 41.500 kmetova, ali je na početku 1914. izračunato da još ima 93.368 kmetskih porodica koje rade na agalucima, što je obuhvatalo oko jedne trećine ukupne obradive zemlje.⁵⁰⁹ Međutim, to što su nominalno bili kmetovi nije značilo da žive svi u sveopćoj bijedi i zavisnosti. Britanski povjesničar William Miller zabilježio je, kad je posjetio Bosnu u devedesetim godinama 19. stoljeća, da “bosanski kmet živi bolje od dalmatinskog ili sicilijanskog seljaka”. Isto je tako zapazio da su zbog čestih dioba posjeda prema osmanlijskim zakonima o nasljedstvu mnoge age postale i same tek nešto više od sitnih zemljoposjednika seljaka.⁵¹⁰

Austrougarska je vlast u Bosni bila vrlo nesklona izazivati bilo kakve velike društvene poremećaje, ali je istodobno bila neobično energična u nastojanjima da razvije privredu. Jedina je zapreka takvim njenim planovima bio zakon donesen 1880. godine u Beču, koji bijaše naopako shvaćeno obećanje dano sultanu, da se administrativni troškovi u Bosni moraju pokrивati bosanskim prihodima. Stoga je bilo teško finansirati infrastrukturne projekte velikih razmjera kakve je zahtijevao razvoj Bosne i Hercegovine. Da bi se premostio taj jaz, odobreni su posebni državni krediti. U prve dvije godine izgrađena je željeznička pruga od hrvatske granice do Zenice (190 kilometara) po cijeni od 8 miliona forinti. Nakon tri godine produžena je pruga do Sarajeva (još 80 kilometara), što je stajalo oko 4 miliona.⁵¹¹ Obujam državnih investicija bio je kolosalan: do 1907. godine vlada je izgradila 111 kilometara širokotračne željezničke pruge, 911 kilometara uskotračne i više od 1.000 kilometara glavnih cesta i isto toliko lokalnih putova s ukupno 121 mostom.⁵¹² Edith Durham zapisala je 1906. godine: “Brdske ceste ne zaostaju ni za najboljima u Evropi.”⁵¹³

Dakako da su neke od tih cesta i željezničkih pruga imale prvenstveno vojni značaj, ali su istodobno bile snažan poticaj privrednom napretku. Šumarstvo i ugljenarstvo bijahu u velikom zamahu; kopale su se i druge rude, naprimjer bakar i krom; oko Prijedora vadila se željezna ruda, podignute su željezare i čeličane, pa i nekoliko tvornica hemijskih proizvoda. Godine 1912. i 1913. Bosna i Hercegovina imala je godišnji izvoz u vrijednosti od 28 miliona dolara i više od 65 000 industrijskih radnika.⁵¹⁴ U mnogim je gradovima bilo i radnica (mahom kršćanki, ali je bilo i muslimanki). U Sarajevu su, naprimjer, radile u tvornici duhana i tkaonici čilima. Godine 1906. radnici u tvornici duhana organizirali su čak i štrajk zahtijevajući kraće radno vrijeme i bolje plaće. Štrajk je okončan za pet dana, ali je sličnih štrajkova bilo i u drugim mjestima, a u demonstracijama radnika željezare u Zenici nekoliko je ljudi ubijeno. Ni taj štrajk nije snažnije uticao na državnu politiku, ali je pospješio osnivanje sindikata u mnogim industrijskim granama iduće godine.⁵¹⁵ Međutim, kako su u socijalističkim zemljama oduvijek tragali za sličnim herojskim epizodama u svojoj

⁵⁰⁹ *Donia, Islam under the Eagle*, str. 25-27; Tomasevich, Peasants, Politics, and Economic Change, str. 108-109.

⁵¹⁰ *Miller, Travels and Politics*, str. 7.

⁵¹¹ Sugar, Industrialization of Bosnia, str. 43-50. Topal Osman-paša bio je prethodno izgradio kratku željezničku prugu od Banje Luke do granice, ali do 1878. godine “pruga je bila zarasla u korov a Bosna je još bila bez voza” (Miller, Travel and Politics, str. 108).

⁵¹² Schmid, Bosnien, str. 579, 586.

⁵¹³ Durham, Twenty Years, str. 160. Opis strahovito zapuštenih cesta u posljednjem desetljeću osmanlijske vladavine vidi kod Sterneck, Geografische Verhältnisse, str. 21-22.

⁵¹⁴ Sugar, Industrialization of Bosnia, str. 102-113, 129-143, 167.

⁵¹⁵ Ibid., str. 182-185; Ćuprić-Amrein bilježi da je 1912. godine 10 posto bosanskih radnika bilo učlanjeno u sindikate, a u samom Sarajevu 43 posto (Die Opposition in Bosnien, str. 153-157).

predsocijalističkoj prošlosti, taj “generalni štrajk” iz 1906. godine zauzeo je neprirodno važno mjesto u jugoslavenskoj historiji toga razdoblja.⁵¹⁶

Austrougarske vlasti nisu zanemarile ni zemljoradnju, glavni oslonac privrede. Osnovana su eksperimentalna dobra, pa i eksperimentalni vinogradi nedaleko od Mostara, štaviše i eksperimentalni ribnjak. Seoski su učitelji poučavani suvremenim metodama, a otvorena je i poljoprivredna škola na Ilidži kraj Sarajeva.⁵¹⁷ Utemeljene su i ergele, a da bi se probudio ponos među uzgajivačima konja, organizirane su konjske trke na Ilidži i Prijedoru. (Trke su postale veoma omiljene, iako se u početku nisu održavale prema pravilima Jockey Cluba: “Jahali su bez sedla, a kad bi se približili cilju, skočili bi s konja da mu bude lakše, pa je konj sam ulazio u cilj.”)⁵¹⁸ Bosanski seljaci nisu posebno cijenili baš sve te novotarije. Jedan austrougarski žandarmerijski oficir rekao je 1906. godine Edith Durham da su “za ovaj narod ove promjene prenaglo došle; oni više vole stare osmanlijske staze i tovarnu stoku od zaprežnih kola i novih cesta, i nepovjerljivi su prema svemu novome”. U njegovu dijelu Hercegovine seljaci su čak odbili koristiti željezne plugove koje im je vlast ponudila po cijeni nižoj od proizvodne. “Potrošili smo ne znam koliko novca da im popravimo kvalitetu stoke: pribavili smo im bikove, ždrijepce, ovnove, neraste najplemenitijih rasa. Lani smo u jedno selo poslali prekrasnog nerasta čovjeku za koga smo mislili da je pouzdan. A kad je došao Božić, on lijepo zaklao nerasta, ispeka ga i pozvao cijelo selo na gozbu.”⁵¹⁹ Jedan od najspornijih aspekata agrarne politike bijaše stimuliranje stranih doseljenika. Prvi od tih kolonista došli su zapravo na inicijativu jednog njemačkog svećenika koji je u vjerskom časopisu u Njemačkoj objavio oglas u kojem je pozvao pobožne seljake da se presele u Bosnu. Tako su stigle porodice iz Šleske i Porajnja, pokupovale zemlju blizu hrvatske granice i osnovale naselje koje je dobilo službeno ime “Windhorst”. Ogranku tog naselja nadjenuli su ime “Rudolfstal” prema prestolonasljedniku Rudolfu nakon njegova posjeta Bosni 1888. godine, a jedno drugo naselje, koje su osnovali Nijemci protestanti iz Ugarske, prozvano je “Franzosefsfeld”. Vlasti su bile naklonjene tim doseljenicima i odobravale im porezne olakšice. Godine 1890. donijele su poseban zakon o “poljoprivrednim naseobinama”, kojima su ponudile do dvanaest hektara zemlje po porodici u besplatan zakup prve tri godine, a zatim povoljno otplaćivanje duga iz prihoda u roku od deset godina, pod uvjetom da prihvate bosansko državljanstvo. U svemu je osnovano 54 takvih naseobina s ukupno gotovo 10.000 stanovnika. Nijemaca je bilo nešto manje od 2 000, većinom su bili Slaveni (Poljaci, Česi, Rusini), čiji su se potomci stopili s bosanskim slavenskim stanovništvom. Ali kakvo god bilo porijeklo tih doseljenika, ta je politika u ono doba nailazila na otpor, a kad su Bosanci 1910. godine prvi put dobili svoj Bosanski sabor, jedan je od prvih njihovih zahtjeva bio da se stane na kraj tom doseljavanju.⁵²⁰ Tada je već lokalne političare počeo zabrinjavati neprestani prirast stranih doseljenika. Godine 1880. bilo je u Bosni i Hercegovini svega 4.500 austrijskih i 12.000 ugarskih građana, godine 1910. bilo je 47.000 Austrijanaca i 61.000 Ugara. Ali ti brojevi nisu bili tako alarmantni kako su se činili na prvi pogled. Mnogi su od tih stanovnika bili državni činovnici ili poslovni ljudi koji nisu namjeravali zauvijek ostati u Bosni i Hercegovini. Neki su od njih bili i vojnici - općenito su vojnici iz Austro-Ugarske služili vojsku u Bosni a bosanski vojnici u Austro-Ugarskoj. Od ugarskih građana većina su bili

Hrvati a tek manji broj pravi Mađari.⁵²¹ Osim promoviranja “poljoprivrednih naseobina”, čija glavna svrha nije bila demografska nego agrarna, nije uopće bilo ozbiljnijih

⁵¹⁶ Vidi naprimjer Dedijer, *Road to Sarajevo*, (“Sarajevo 1914.”), str. 202, gdje on taj štrajk naziva “velikim društvenim potresom”.

⁵¹⁷ Miller, *Travels and Politics*, str. 101-103.

⁵¹⁸ Thomson, *Outgoing Turk*, str. 110. Taj je običaj napušten zbog većeg broja ozbiljnih ozljeda džokeja.

⁵¹⁹ Durham, *Twenty Years*, str. 154.

⁵²⁰ Maier, *Die deutschen Siedlungen*; Schmid, *Bosnien*, str. 246-248.

⁵²¹ Schmid, *Bosnien*, str. 245. Broj vojnika u oba slučaja iznosio je na razmeđi stoljeća otprilike 7 000 (Curtis, *Turk and this Lost Provinces*, str. 281).

pokušaja masovne kolonizacije, ali je priliv ljudi sa strane bio dostatan da podsjeti ljudi u Bosni i Hercegovini da su zaista pod svojevrsnom kolonijalnom upravom.

Sve u svemu, austrougarski državni činovnici razumjeli su takve osjetljivosti i nastojali o njima voditi računa. Svaka je vjerska zajednica i dalje imala svoje škole, koje je sada finansirala država, a 1887. godine vlasti su podigle i šerijatsku školu da se u njoj školuju suci za muslimanske sudove. U sistemu besplatnih državnih škola koji su vlasti uspostavile, djeci članova svake vjerske zajednice predavali su njihovi vlastiti svećenici. Suvremeni jugoslavenski historičari iskazivali su prezir prema nastojanjima austrougarskih vlasti na području školstva ističući da je samo manji broj djece pohađao školu. Ali ne može se o vlastima koje su podigle 200 osnovnih škola, tri srednje škole, tehničku školu i učiteljsku školu reći da se nisu brinule za školstvo. Nije bilo baš vjerovatno da će seljaci koji neće da prihvate željezne plugove navaliti da šalju djecu u školu kako bi stekla obrazovanje koje oni sami nemaju. Godine 1909. uvedeno je obavezno osnovno školovanje, a do tada se vodila obrazovna politika koju je najbolje sažeo William Miller ovim riječima: "Niko ne sili roditelje da šalju djecu u školu, ali lokalne vlasti nastoje uvjeriti u prednosti obrazovanja roditelje koji svoje potomke baš poštoto-zele zadržati u mraku neznanja."⁵²²

Najdelikatnija je zadaća austrougarskih vlasti bilo postupanje s tri glavne vjerske zajednice. Dakako da su ih finansiranjem škola donekle pridobili za saradnju i ostvarili određen uticaj na njih. Poduzete su i mjere da se austrougarskim vlastima osigura uticaj na imenovanje velikodostojnika u svakoj pojedinoj vjerskoj zajednici. Car je od pravoslavnog patrijarha dobio pravo da imenuje episkope u Bosni i Hercegovini, a slično je pravo dobio i od pape da imenuje katoličke biskupe. Sami su muslimani predložili da se u Bosni u okviru njihove vjerske zajednice utemelji hijerarhija nezavisna od Istanbula, a to je i postignuto 1882. godine tako što je car imenovao reisul-ulemu ("poglavar vjerske zajednice"), koji je bio na čelu četveročlanog *medžlisa* ili savjetodavnog vijeća.

Od sve tri vjerske organizacije, Katolička se crkva ponajviše razvijala i mijenjala. Franjevci su izgubili svoj monopol jer su se pojavili isusovci. Osnovana su dva sjemeništa u kojima su predavali isusovci. U Sarajevu je podignuta katolička katedrala, a uskoro za njom i Crkva svetog Ante Padovanskog. Broj je katolika porastao zahvaljujući prilivu doseljenika iz Austro-Ugarske (u samom je Sarajevu taj broj narastao od 800 godine 1878. na 3 876 za svega šest godina). S četiri biskupa i s neobično odlučnim nadbiskupom (monsinjorom Stadlerom, koji je u Sarajevu služio za cijelog razdoblja od 1882. do 1918. godine), Katolička je crkva bila aktivnija nego ikad u svojoj hiljadugodišnjoj povijesti u Bosni i Hercegovini.⁵²³ [Uvođenje redovite crkvene hijerarhije u Bosnu 1881. godine označava važnu prekretnicu u povijesti Katoličke crkve u suvremenoj Bosni. Ujedno označava i početak dugotrajne napetosti između franjevačkog reda u Bosni i dijecezanskog klera: vidi Gavranović, Uspostava redovite katoličke hijerarhije; Gavran, Lucerna lucens?, Krišto, Prešućena povijest (posebno str. 143-148); i Šaković, Političke organizacije (posebno str. 72-114).] Ali vlasti su bile svjesne opasnosti da bosanski katolici postanu privilegirana zajednica. Njihova je oprezna politika ostavila snažan dojam na Williama Millera, koji je 1898. godine zapisao:

"Rimokatolici... koji su dugo očekivali pomoć od Austrije i, naravno, pozdravili njen dolazak kao velike katoličke sile, pomalo su razočarani što oni, koji tvore nešto više od jedne petine stanovništva, ne mogu nastupati kao glavni partner u bosanskoj tvrtki. Po mom mišljenju, nema boljeg dokaza jednakog postupanja vlasti s različitim konfesijama od same činjenice da ima takvih razočaranja."⁵²⁴

⁵²² Miller, *Travels and Politics*, str. 97; o pojedinostima školstva vidi ibid., str. 98; A. Popović, *L'Islam balkanique*, str. 280-283; i Schmid, *Bosnien*, str. 695-740.

⁵²³ O svim drugim pojedinostima vidi kod Pelletier, Sarajevo, str. 137-140.

⁵²⁴ Miller, *Travels and Politics*, str. 91.

Američki novinar W. E. Curtis, koji je posjetio Bosnu 1902. godine, stekao je sličan dojam jednakog postupanja sa svima: "Članovi različitih vjeroispovijesti druže se jedni s drugima na prijateljskoj osnovi iskazujući uzajamno poštovanje i uzajamnu toleranciju; sudovi mudro i pošteno sude, pravda je zajamčena svakom građaninu, bez obzira na vjersku pripadnost i društveni položaj."⁵²⁵ Ipak, vjerski su interesi s vremenem još ubacivali štapove u točkove najpomnije konstruirane državne mašinerije.

Najbolniji problem bijaše promjena vjere. Obično su muslimanske djevojke prelazile na katoličku vjeru zbog svojih budućih muževa i tako izazivale veliku sablazan i nanosile sramotu svojoj porodici. Premda katolički svećenici nisu otvoreno nastojali pridobiti muslimanke za svoju vjeru, činili su sve što je bilo u njihovo moći da pomognu onima koje dolaze k njima - sakrivajući, naprimjer, djevojke u samostane ili u nadbiskupski dvor i odbijajući da odaju policiji njihovo skrovište. Nakon nekoliko ovakvih incidenata vlasti su 1891. godine pristale na muslimanske zahtjeve i donijele propise prema kojima se moralo postupati u spornim slučajevima: dvomjesečni rok čekanja, povjerenstvo koje će istražiti svaku optužbu o prisili, i tako dalje. Ovime su donekle umireni muslimani u svojim strahovanjima, ali nakon dvanaest godina, kad je nadbiskup Stadler bio upleten u još jedan sporni slučaj, u kojem je riječ bila o jednoj muslimanskoj udovici i njeno dvoje djece, nadbiskup je otkrio da su vlasti 1895. godine sklopile s papom tajni sporazum prema kojem katolički svećenici imaju pravo komunicirati s potencijalnim preobraćenicima, te tako potajno obezvrijedile propise koje su same donijele. Ponovo je izbilo veliko nezadovoljstvo među muslimanima, čije su vođe povele veliku kampanju podnoseći vlastima službene peticije i popise drugih prekršaja. Ipak su se umirili kad su vlasti pronašle udovicu iz najnovijeg slučaja u jednom samostanu, pa su je žandari oteli i vratili u njeno selo, gdje je pristala da se vrati u krilo muslimanske vjere.⁵²⁶

Sigurno je da su ovakvi događaji uzbunjivali stanovništvo, ali način na koji su ove incidente iskorištavali muslimanski prvaci i povezivali ih s drugim problemima (pritužbama na poreze, itd.) upućuje na zaključak da su oni bili sve više zaokupljeni složenom političkom strategijom, nečim sasvim različitim od slijepog fanatizma. U jednoj detaljnoj suvremenoj studiji o tim događanjima možemo pročitati i ovo: "Muslimanski su se aktivisti trudili da zaodjenu svoje ciljeve u ruhu vjerskog žara, ali su zapravo težili za očuvanjem ili povećavanjem svoje moći."⁵²⁷ U prva dva desetljeća austrougarske vladavine vodila se složena borba za prevlast između muslimanske elite u Sarajevu, koja je stekla moć i uticaj surađujući s vlastima, i tvrdokornijih muslimanskih prvaka u Travniku i Mostaru koji su zauzimali beskompromisne stavove ne bi li diskreditirali svoje sarajevske suparnike i preoteli nešto od njihove moći. (U osamdesetim godinama situacija se još više zakomplificirala zato što se razvilo snažno suparništvo i među mostarskim muslimanima.)

Najvažnije je pitanje bio nadzor nad vjerskim dobrotvornim fondacijama. Te su fondacije, kako rekosmo u 5. poglavljju, poznate pod nazivom *vakufi*, igrale važnu ulogu u islamskom društvu jer su finansirale održavanje džamija, škola, tekija, pa čak i hanova i mostova. Njihov posebni fiskalni položaj stoljećima je mamio ljudе na masovne zloupotrebe. Trebalо je samo da donator imenuje svoje potomke za stalno plaćene izvršitelje svoje oporuke pa da zapravo osnuje takoreći porodični kartel oslobođen poreza. Godine 1878. procijenjeno je da je gotovo jedna trećina obradive zemlje u Bosni bila u vlasništvu vakufa. A jedan je od osnovnih načela islamskog zakona glasio da imanje koje je jednom pripalo vakufu ne može više nikad pripadati nikom drugom. Jedna je od prvih stvari koje su austrougarske vlasti učinile bila da prikupe i javno potvrde sve osmanlijske zakone koji su regulirali upravljanje vakufima, zahtijevali propisno vođenje knjigovodstva i tako dalje. Zatim su 1883.

⁵²⁵ Curtis, *Turk and his Lost Provinces*, str. 275.

⁵²⁶ Donia, *Islam under the Eagle*, str. 27-29, 55-59, 63-67, 93-94.

⁵²⁷ Ibid., str. 189.

godine osnovali povjereništvo za vakufe i imenovali ugledne muslimane za njegove članove. Na taj su način lokalni vakufi kojima su upravljale pojedine porodice dospjeli pod središnje upravno tijelo, koje je određivalo budžete i vodilo politiku finansiranja džamija i škola u cijeloj Bosni i Hercegovini. Premda je ova mjera općenito prihvaćena kao korisna reforma, u povjerenstvu su glavnu riječ vodili sarajevski muslimani, koji su bili spremniji na saradnju od ostalih, pa su izazivali zavist i kivnost među uglednim muslimanima u drugim mjestima. Čak i onda kad je, 1894. godine, povjerenstvo prošireno i popunjeno predstavnicima iz svih krajeva Bosne i Hercegovine, sve su te članove i dalje imenovale centralne vlasti.⁵²⁸

Upravo su mostarski muslimani, pod vodstvom odrješitog Mula Mustafe Džabića, pretvorili upravljanje vakufa u veliko političko pitanje. Koristeći se uveliko valom peticija i drugih aktivnosti koje su bili pokrenuli skandali oko prekrštavanja, podnijeli su 1899. godine nacrt statuta samostalnog "Vakufskog sabora" za Hercegovinu. Umjesto da bude ustrojena od vrha naniže imenovanjima sa strane, predloženo je da se nova organizacija zasniva na lokalnim udruženjima, i da ta udruženja imenuju članove okružnih sabora, a da okružni sabori biraju svoje zastupnike u pokrajinskom saboru.⁵²⁹ Prva je reakcija vlasti bila da te muslimane tretira kao opasne agitatore i da zatvori udruženje koje je bilo središte njihove aktivnosti. Odmah su zatim mostarski prvaci počeli organizirati podršku u čitavoj Hercegovini, pa i u Bosni. Koristeći se moralnim autoritetom Džabićevim i poletom mladih aktivista kao što je bio Šerif Arnautović, oni su za godinu dana osnovali organizaciju koja je obuhvatila cijelu zemlju - zapravo su to bili začeci političke stranke - a u ljetu 1900. godine održali su u jednom hotelu u Budimpešti zbor bosanskih muslimanskih vođa. Tako je započeo dugotrajan proces agitiranja i pregovora, a vlasti su naizmjence pokušavale primiriti, podijeliti i obuzdati voditelje kampanje.⁵³⁰

Ovaj porast muslimanskog aktivizma zadavao je najviše muka čovjeku koji je u to vrijeme bio na čelu Bosne i Hercegovine, BenjamINU Kallayu, povjesničaru i bivšem diplomatu, te austrougarskom ministru finansija od 1882. do 1903. godine. Sva je Kallayeva politika u Bosni težila za tim da očuva zemlju od nacionalističkih političkih pokreta u Srbiji i Hrvatskoj i da promovira ideju o bosanskoj naciji kao zasebnom i integrativnom entitetu. Turci su zapravo koristili riječ "Bošnjaci" (*bosnaklar*) za sve one koji žive u Bosni; ali na domaćem jeziku jedini narod koji je sebe tradicionalno nazivao Bošnjacima bili su bosanski muslimani.⁵³¹ (Katolici su sami sebe nazivali Latini ili kršćani - što ne valja brkati sa srednjovjekovnim krstjanima - a pravoslavni su sami sebe nazivali Vlasi ili hrišćani.) Kallay se nadao da će proširiti značenje riječi Bošnjaci na pripadnike svih vjerskih zajednica. Za tu njegovu namjeru bilo je bitno da najprije pridobije muslimane za svoju ideju o bosanskoj naciji. On je znao da upravo s njima ima najbolje izglede zato što se oni, za razliku od pravoslavaca i katolika, ne mogu obraćati matičnom narodu izvan granica Bosne i Hercegovine, te mu je bilo jasno da od cijelog tog njegova nauma neće biti ništa ako oni umjesto toga razviju svoj vlastiti nacionalni identitet.

Kallay je donekle uspio sa sarajevskim muslimanima, koji su bili spremniji za saradnju od ostalih i koji su u tom načinu razmišljanja vidjeli prirodan nastavak tradicije traženja bosanske autonomije pod osmanlijskom vlašću. Njihov vođa, bivši gradonačelnik Sarajeva Mehmed-beg Kapetanović, osnovao je 1891. godine novine pod naslovom *Bošnjak*. Iako se obraćao svim čitateljima bez razlike, bijaše to u biti muslimanski list koji je napadao konzervativne stavove među hodžama i nastojao pobiti tvrdnje i hrvatskih i srpskih nacionalista da su bosanski muslimani "zapravo" Hrvati ili Srbi. "Dočim Hrvati tvrde da su pravoslavci naši najveći dušmani i da je Srpstvo isto što i pravoslavlje, Srbi se upinju iz

⁵²⁸ Ibid., str. 22-24; A. Popović, *L'Islam balkanique*, str. 275.

⁵²⁹ Donia, *Islam under the Eagle*, str. 120-124.

⁵³⁰ Ibid., str. 124-166. Najdetaljniji prikaz dao je Hauptmann u Borba muslimana za autonomiju.

⁵³¹ Imamović, "O historiji bošnjačkog pokušaja", str. 35-36.

petnih žila da nas upozore na svoju izmišljenu historiju po kojoj su posrbili vascijeli svijet”, tvrdili su u *Bošnjaku*. I nadodali: “Mi nećemo nikad poreći da pripadamo južnoslavenskoj porodici, ali čemo ostati Bošnjaci, kao i naši preci, i ništa drugo.”⁵³²

Kallayev projekt ne bi se bio činio absurdan nikome ko bi proučio povijest Bosne samo do otprilike jedne generacije prije austrougarske okupacije. Vidjeli smo da su katolici i pravoslavni u Bosni i Hercegovini dugo održavali odnose na vjerskoj osnovi s Hrvatima i Srbima u Hrvatskoj i Srbiji. Pod osmanlijskom vladavinom postojali su zasebni vjerski identiteti u Bosni i Hercegovini, a ti su identiteti zaista mogli imati političke implikacije: mnogi bosanski katolici očekivali su od zemalja s one strane hrvatske i dalmatinske granice podršku, pa čak i oslobođenje. Ali to je bilo pitanje religije, a ne nacionalnosti. Ti su se katolici uzdali u katoličku Austriju, ili u katoličke Mletke, ili u druge katolike koji su slučajno bili Hrvati; nisu se uzdali u hrvatsku naciju kao takvu. Tek se najranije negdje oko sredine 19. stoljeća počela iz Hrvatske i Srbije širiti moderna ideja o nacionalnosti među katolike i pravoslavne u Bosni i Hercegovini. Od tri osnovna kriterija po kojima su se u to doba ustanovile i razgraničile hrvatska i srpska nacija - povijest, jezik i vjera - u Bosni je mogla vrijediti samo vjera, jer je Bosna imala svoju zasebnu povijest, a tlocrt jezične mape nije se poklapao s vjerskim granicama. U Bosni i Hercegovini nije nikad bilo isključivo ekonomskih ili socijalnih razloga za neprijateljstvo između katolika i pravoslavnih, a one razloge koji su postojali za neprijateljstvo prema muslimanima djelomice je uklonila austrougarska vlast. Evo kako je jedan engleski autor 1897. godine prokomentarisao držanje kršćana prema muslimanima u Bosni:

“Čudno je koliko oni malo mržnje osjećaju prema svojim nekadašnjim tlačiteljima, a objašnjenje se tomu vjerovatno krije u činjenici da svi skupa pripadaju istoj rasi. Koji god bio razlog tomu, svi oni koji su proučavali ovu zemlju u osmanlijsko doba slažu se u mišljenju da su... za bijedno stanje ovih ljudi više krivi agrarni nego vjerski uzroci, i da bi uklanjanjem tih uzroka kivnost koju su oni izazvali malo-pomalo nestala.”⁵³³

Da je Kallay mogao na neki način potpuno izolirati pravoslavne i katolike u Bosni i Hercegovini od vjerskih, kulturnih i političkih zbivanja u susjednim zemljama, njegova bi politika možda imala i nekih izgleda na uspjeh, ali je takva izolacija bila sasvim nemoguća. Kako su se hrvatski i srpski nacionalizam širili među katolicima i pravoslavnima u Bosni i Hercegovini preko one iste mreže svećenika, učitelja i školovanih čitatelja novina koju je austro-ugarska politika pomogla izgraditi, bivalo je sve jasnije da je Kallayev “bošnjački” projekt osuđen na propast. Godine 1908. pronicljivi posmatrač zbivanja kakav je bio austrijski parlamentarni zastupnik Joseph Baernreither mogao je mirne duše proglašiti taj pokušaj propalim.⁵³⁴

Dotle je izvan Bosne i Hercegovine svakom godinom austrougarska trapava politika sve više raspirivala hrvatski i srpski nacionalizam. Ugarski ban u Hrvatskoj namjerno je poticao gloženje između Hrvata i Srba, a veliko je nezadovoljstvo izazvao apsurfndim i nepotrebnim mjerama kao što je dekret kojim su svi željezničari u Hrvatskoj bili dužni govoriti mađarski. Pogoršali su se i odnosi između Dvojne Monarhije i Srbije, a zbog činjenice da je srpska vanjska trgovina bila uveliko ovisna o Austro-Ugarskoj, Srbi su se još više bunili protiv prevlasti Habsburgovaca u cijeloj toj regiji. Kad je Srbija 1906. godine pokušala pronaći neki drugi izlaz za svoju robu, Austro-Ugarska je u znak odmazde uvela više carine na glavni izvozni artikl Srbije, svinje. (Ovaj takozvani “svinjski rat”, kao i mnoge druge državne sankcije u novijoj povijesti, zapravo je potaknuo traganje za plasmanom robe na drugim stranama.) Između te dvije države zavladali su vrlo napeti odnosi. Austrougarski

⁵³² Donia, Islam under the Eagle, str. 52-54; Banac, National Question, str. 361; Imamović, “O historiji bošnjačkog pokušaja”, str. 41.

⁵³³ Thomson, Outgoing Turk, str. 180-181.

⁵³⁴ Baernreither, Bosnische Eindrücke, str. 25.

ministar vanjskih poslova barun Von Aerenthal počeo je ozbiljno razmatrati mogućnost da Austro-Ugarska zauzme Srbiju, a službeno javno mnjenje u Bosni bilo je sklono ideji da se carstvo proširi čak do Soluna. Putujući 1906. kroz Bosnu, Edith Durham zapisala je da je "Austrijancima... stalo do toga da učvrste svoj položaj u Bosni što bolje mogu, kako bi bili spremni za daljnje napredovanje. Omiljena je tema razgovora 'Nach Salonik'".⁵³⁵

U tom je kontekstu pala odluka da se promijeni status Bosne iz okupiranog osmanlijskog teritorija u pokrajinu koja je potpuno pripojena Austro-Ugarskoj monarhiji. Tu je odluku pospješila Mladoturska revolucija 1908. godine. Neko se vrijeme činilo da će u Istanbulu zavladati nov poredak koji bi mogao ponovo istaknuti pravo Turaka na Bosnu i ponuditi Bosancima demokratskiji ustav od onoga koji je vrijedio pod austrougarskom vlašću. Barun Von Aerenthal djelovao je munjevito proglašivši 5. oktobra 1908. sveopću aneksiju Bosne i Hercegovine. Taj je potez odjeknuo u Srbiji kao bomba. Tamošnji su nacionalisti smatrali da im je nepoštено ispred nosa odnesena potencijalna nagrada - teritorij Bosne i Hercegovine. U Beogradu su održavali masovne zborove, a uskoro su osnovali i dva tajna društva za ujedinjenje svih Srba: "Narodnu odbranu" i "Ujedinjenje ili smrt" (poznato i pod imenom "Crna ruka"). Potkraj 1908. godine bilo je već nekoliko ograna "Narodne odbrane" i u Bosni.⁵³⁶ Srbiju je od nauma da Austro-Ugarskoj najavi rat odvratio ruski ministar vanjskih poslova Izvoljski, koga je doduše zabolio način na koji ga je Von Aerenthal izigrao, ali je svejedno savjetovao Beogradu ovako: "Srbija mora ostati na miru i ne smije ničim izazvati Austriju kako joj ne bi pružila priliku da je šatre."⁵³⁷ Na kraju Austro-Ugarska i Osmanlijsko carstvo u februaru 1909. sklapaju ugovor prema kojem Austro-Ugarska stiče puno pravo nad Bosnom i Hercegovinom, ali se i obavezuje da će se povući iz Novopazarskog sandžaka, da će zajamčiti punu vjersku slobodu bosanskim muslimanima i platiti Istanbulu dva i pol miliona osmanlijskih funti. Ipak je diplomatska kriza još mjesecima potrajala.⁵³⁸ Međusobno djelovanje suparništva velesila i nacionalizama u balkanskim državicama što se očitovalo u ovoj prilici bijaše zlokoban nagovještaj događaja koji će se zbiti u augustu 1914. godine.

Ali glavni je učinak aneksije na život u Bosni i Hercegovini bio zapravo povoljan. Vlasti u Beču i Budimpešti smatrale su da sad drže Bosnu čvrše u svojim rukama, pa su bile spremnije dopustiti da se u njoj razvija politički život. Pod liberalnim austrougarskim ministrom finansija barunom Burianom (koji je na tom položaju bio od 1903. do 1912. godine), učinjeno je nekoliko većih ustupaka: najprije je, 1909. godine, odobren muslimanima sistem upravljanja vakufima za koji su se oni onako uporno zauzimali, a onda je, sljedeće godine, izabran i Bosanski sabor. Istina je da je Sabor bio zasnovan na ograničenom izbornom pravu i da nije imao neposredne zakonodavne vlasti. Ipak je omogućio raznim organizacijama koje su u posljednjih nekoliko godina osnovale lokalne zajednice - Muslimanska narodna organizacija (1906), Srpska narodna organizacija (1907) i Hrvatska narodna zajednica (1908) - da počnu djelovati kao prave političke stranke.⁵³⁹

Dakako da su u tim strankama aktivnu ulogu igrali samo pripadnici školovanih i imućnijih elita u svakoj pojedinoj zajednici. Tako se jedino može objasniti činjenica da se dvije glavne kršćanske stranke nisu žestoko borile za agrarnu reformu, iako su većina ljudi koje su navodno zastupale bili seljaci. Važna je bila i obična parlamentarna aritmetika: kako je broj zastupnika prilično tačno odgovarao brojčanim odnosima među stanovništvom (37 pravoslavnih, 29 muslimana, 23 katolika i 1 Jevrej), ni jedna od dvije kršćanske grupacije

⁵³⁵ Schmitt, *Annexation of Bosnia*, str. 12; Durham, *Twenty Years*, str. 164.

⁵³⁶ B. Jelavich, *History of the Balkans*, str. Ill; Dedijer, *Road to Sarajevo*, str. 180.

⁵³⁷ Schmitt, *Annexation of Bosnia*, str. 71.

⁵³⁸ O pojedinostima ugovora vidi ibid., str. 119; o knjizi ibid., str. 144-229.

⁵³⁹ Donia, *Islam under the Eagle*, str. 169-175.

nije sama imala potrebnu većinu pa su se uskoro počele nadmetati za naklonost muslimana.⁵⁴⁰ Godine 1911. pobijedili su u tom nadmetanju katolici i sklopili sporazum s muslimanskim prvacima, koji su smatrali da je manje vjerovatno da će katolici podržati bilo kakvu agrarnu reformu.

Ovo udvaranje muslimanima bijaše samo politički pandan procesu intelektualnog i kulturnog udvaranja što je tekao već najmanje deset godina, dok su i jedna i druga strana nastojale dokazati da su bosanski muslimani “zapravo” Hrvati ili “zapravo” Srbi. U većem dijelu toga razdoblja Hrvati su imali više uspjeha na planu kulturne identifikacije, pogotovo kod muslimanskih intelektualaca koji su studirali na zagrebačkom ili na nekom drugom austrougarskom univerzitetu na kojem su studirali i Hrvati. U vodećem muslimanskom kulturnom društvu u Sarajevu “Gajretu” (utemeljenom 1903. godine) glavnu su riječ u prvo vrijeme vodili pisci naklonjeni Hrvatima kao što je bio pjesnik i povjesničar Safvet-beg Bašagić.⁵⁴¹ Ali istodobno su više politički surađivali, iako na ležeran i neslužben način, muslimanski i srpski prvaci u godinama pred osnivanje Sabora. Srbi su vodili svoju vlastitu kampanju, pod vodstvom još jednog mostarskog aktivista, Vojislava Šole, za veću autonomiju svoje vjerske organizacije, pa su poslali i delegaciju da agitira među parlamentarnim zastupnicima zajedno s muslimanima u Budimpešti 1900. godine, a sljedeće su godine održali čak i zajedničku konferenciju.⁵⁴² [Najpotpuniji prikaz ovih važnih zbivanja dao je Madžar, Pokret Srba za vjersko-prosvjetnu samoupravu.] Sve tri strane igrale su delikatnu igru političkog oportunizma i savezi su među njima uvijek bili labavi. Premda su se neki istaknuti muslimanski prvaci “izjašnjavali” kao Hrvati ili Srbi, takvi pojedinačni istupi nisu nikad ugrozili opće držanje muslimana, koji su se čvrsto formirali kao zaseban politički entitet. Robert Donia, vodeći autoritet za to razdoblje, napisao je: “Izjašnjavanja su bila mahom taktičke i političke prirode, neki su muslimani i po više puta prelazili iz jednog tabora u drugi. Jednostavno rečeno, zaseban muslimanski identitet bio je već toliko formiran da ga se veći broj muslimana nije mogao samo tako odreći.”⁵⁴³ Možemo samo naglašati koliko bi bili učinkoviti i čvrsti ti međuvjerski i međustranački sporazumi da su se mogli nesmetano razvijati još jedno ili dva desetljeća. Ali do toga nije došlo. Vrenje srpskog nacionalizma izazvano aneksijom proširilo se na dijelove bosanskohercegovačkog pravoslavnog stanovništva - ili bar među više stotina daka i studenata. Pa i u Hrvatskoj je jačalo raspoloženje protiv Austro-Ugarske, a u razdoblju između 1907. i 1910. godine sve je više zadobivalo oblik saradnje sa Srbima u kovanju planova da se osnuje zajednička južnoslavenska država. Nevjerovatno nezgrapan izraz toga novog stava bijaše ime studentske organizacije koja je djelovala na univerzitetima izvan Bosne, a kojoj je predsjednik bio mladi bosanski pisac Ivo Andrić: “Hrvatsko-srpski ili srpsko-hrvatski ili jugoslavenski napredni omladinski pokret”.⁵⁴⁴ U samoj Bosni srpski su studenti uskoro nakon 1910. godine počeli prelaziti sa svojih usko srpskih nacionalističkih pozicija na šire, projugoslavenske. Takav je stav zauzela i skupina daka i studenata okupljena na širokoj osnovi, “Mlada Bosna”, jer to je bila najjednostavnija zajednička baza na kojoj su se mogli okupiti svi protivnici

⁵⁴⁰ Podaci preuzeti iz *Naval Intelligence Division, Jugoslavia*, sv. 2, str. 57. Stanovništvo je 1910. godine (ukupno 1.897.962) bilo 43,5 posto pravoslavno, 32,4 posto muslimansko, 22,8 posto katoličko i 0,6 posto jevrejsko.

⁵⁴¹ Banac, *National Question*, str. 366. “Gajret” je postao prosrpski 1909. godine (A. Popović, L’Islam balkanicjue, str. 285).

⁵⁴² Čuprić-Amrein, *Die Opposition in Bosnien*, str. 66-67, 75-76, 102.

⁵⁴³ Donia, *Islam under the Eagle*, str. 177. Ivo Banac iznosi slično mišljenje i zaključuje da je “velika većina običnih muslimana zazirala od svakog procesa nacionalnog izjašnjavanja” (*National Question*, str. 366).

⁵⁴⁴ Čuprić-Amrein, *Die Opposition in Bosnien*, str. 392. Andrić se rodio u katoličkoj porodici u Travniku. Zauzeo je izrazito projugoslavenski stav koji je ustvari bio prosrpski. Jedan je njegov prijatelj dobro rekao za njega da je on “katolik... Srbin iz Bosne” (Hawkesworth, Ivo Andrić, str. 18). Veličina i kompleksnost onoga što je Andrić poslije ostvario kao romanopisac - zapravo jedan od najvećih evropskih romanopisaca 20. stoljeća - takvi su da se on ne može tjesno povezati ni s jednom od etničkih ili vjerskih zajednica u Bosni.

Habsburgovaca, pa su u nju mogli ući i Hrvati, štaviše, i neki muslimani.⁵⁴⁵ Ili, kao što je rekao najčuveniji član "Mlade Bosne" Gavrilo Princip na suđenju 1914. godine: "Ja sam jugoslavenski nacionalist koji teži za ujedinjenjem svih Jugoslavena, i nije me briga kakva će biti država, samo da bude slobodna od Austrije."⁵⁴⁶

Mnogo se pisalo o političkoj filozofiji tih mladih aktivista - možda i previše jer je nužno ograničena količina filozofski zanimljivog materijala što se može naći u glavama širokog raspona takvih idealista ali i neobrazovanih mladaca. Bili su žestoki antiklerikalci; težili su za društvenom revolucijom koliko i za nacionalnim oslobođenjem; posebno su im srcu bila prirasla djela anarhista ili anarhosocijalista kao što su bili Bakunjin, Hercen i Kropotkin; a nadasve su željeli biti heroji. Prvi u nizu junaka-mučenika-atentatora bijaše depresivan student iz Hercegovine po imenu Bogdan Žerajić, koji je došao u Sarajevo na dan otvaranja prvog Bosanskog sabora 1910. godine, ispalio pet hitaca u vojnog namjesnika dok je ovaj odlazio sa svečane ceremonije, ali je promašio svih pet puta a onda se šestim metkom sam ubio.⁵⁴⁷ U ljeto 1912. godine Hrvat iz Bosne Luka Jukić pokušao je ubiti hrvatskog bana u Zagrebu. Nešto ranije te iste godine Jukić je sudjelovao u organiziranju protestnih demonstracija đaka u Sarajevu, zajedno s Gavrilom Principom i još nekoliko mladića koji će biti upleteni u Principove atentatorske planove 1914. godine. U ovoj je prilici, kako je zapisao jedan dječak u svom dnevniku "Princip išao od razreda do razreda i prijetio metalnim bokserom svima koji su se kolebali da dođu na nove demonstracije".⁵⁴⁸

Ali ljudi nisu nakon toga, 1912. godine, izašli na ulice iz straha od Principova boksera nego zbog dramatičnih događaja što su se zbili istočno i južno od Bosne i Hercegovine. U oktobru su Crna Gora i Srbija najavile rat Osmanlijskom carstvu i, uz pomoć Bugarske i Grčke, istjerale osmanlijske oružane snage iz Novopazarskog sandžaka, s Kosova i iz Makedonije. Brzina i razmjeri srpskih i crnogorskih pobjeda u Prvom balkanskom ratu izazvali su veliko uzbuđenje među antihabsburškim aktivistima u Bosni i Hrvatskoj. Mnogi članovi "Mlade Bosne" pohrili su da služe kao dobrovoljci u srpskoj vojsci; među njima je bilo čak i muslimanskih mladića.⁵⁴⁹ Oni ili nisu znali ili nisu marili za činjenicu da Srbi i njihovi saveznici ubijaju albanske muslimane po selima, tjeraju na desetke hiljada slavenskih muslimana da bježe iz Makedonije i silom pokrštavaju muslimane koji govore bugarski.⁵⁵⁰

U proljeće 1913. godine silno su se zaoštrili odnosi između Austro-Ugarske i Srbije. Srbija je osvajanjima gotovo udvostručila veličinu svojih teritorija, a kad bi se domogla i dijela albanske obale (kao što je zaista i namjeravala), mogla bi ugroziti strateške interese Austrougarske na Jadranu. Budući da se činilo da je rat neizbjegjan, vojni namjesnik u Bosni general Potiorek poduzeo je energične mjere sigurnosti. Na dan 2. maja progglasio je izvanredno stanje, raspustio Sabor i suspendirao građanske sudove, zabranio mnoga srpska udruženja i uzeo u svoje ruke upravljanje svim školama u Bosni i Hercegovini.⁵⁵¹ Neposredna je kriza prošla kad je Prvi balkanski rat okončan 30. maja Londonskim ugovorom o miru. Nakon toga su se pobjednici saveznici borili među sobom u Drugom balkanskom ratu u junu i julu. Ali dotle je već nepopustljiva politika generala Potioreka bila uhvatila korijen u Bosni i Hercegovini. Austrougarski ministar finansija Leon von Bilinski (koji je 1912. godine naslijedio na tom mjestu Buriana) bio je sklon suptilnijoj politici - iskorištavanju neslaganja

⁵⁴⁵ Većina se naučnika danas slaže da je Veselin Masleša pogrešno predstavio "Mladu Bosnu" kao u biti srpsko nacionalističko društvo (Mlada Bosna, npr. str. 116).

⁵⁴⁶ Dedijer, *Road to Sarajevo*, str. 341.

⁵⁴⁷ Ibid., str. 236-245.

⁵⁴⁸ Ibid., str. 262-265.

⁵⁴⁹ Ibid., str. 277.

⁵⁵⁰ Carnegie Endowment, *Report on the Balkan Wars*, str. 148-158.

⁵⁵¹ Dedijer, *Road to Sarajevo*, str. 278; Donia, *Islam under the Eagle*, str. 180.

između različitih političkih grupacija u Bosni i podržavanju srpskih trgovачkih i obrazovanijih društvenih slojeva, ali je prevagnula Potiorekova sirova antisrpska politika.⁵⁵²

I tako je postavljena scena za velike ljetne manevre austrougarske vojske u Bosni 1914. godine i za dolazak u inspekciju nadvojvode Franje Ferdinanda, nasljednika habsburškog prijestolja i generalnog inspektora oružanih snaga Carstva. Njegov je posjet Sarajevu nevjerojatno glupo predviđen za dan 28. juna, Vidovdan, na godišnjicu Kosovske bitke i stoga najsvetiji dan u mističnom kalendaru srpskog nacionalizma. Držeći se dogovorenog puta koji je bio najavljen prethodnog dana u listu *Bosnische Post*, njegova povorka limuzina prošla je ni manje ni više nego pokraj šestorice atentatora "Mlade Bosne" naoružanih bombama i pištoljima. Petorica su propustila priliku; šesti, Nedeljko Čabrinović, bacio je bombu koja se odbila o nadvojvodin automobil i ranila ljude u sljedećem automobilu. Gavrilo Princip zauzeo je novo mjesto na službeno najavljenom putu za taj dan, na uglu Ulice Franje Josipa. Međutim, nadvojvoda je odlučio da promijeni smjer kretanja jer je želio odmah otići u bolnicu da posjeti ranjene oficire, ali niko o tome nije ništa rekao njegovu vozaču pa je ovaj skrenuo u Ulicu Franje Josipa, kako je bilo predviđeno. General Potiorek rekao je vozaču neka se zaustavi i vrati. I tako je on krenuo natraške baš pokraj onog mjesta na kojem je stajao Princip. "Kud sam gađao, ne znam", rekao je poslije Princip istražnom sucu. "Ali znam da sam gađao u prestolonasljednika. Mislim da sam opalio dva puta, možda i više, jer sam bio uzbuđen. Da li sam pogodio ili nisam, ne mogu reći, jer su me istog časa ljudi počeli tući."⁵⁵³ Ni nadvojvoda ni njegova supruga, vojvotkinja od Hohenberga, nisu odmah podlegli ranama. Tačno nakon mjesec dana Austro-Ugarska je njavila rat Srbiji.

⁵⁵² Dedijer, *Road to Sarajevo*, str. 206-207.

⁵⁵³ Ibid., str. 319-321.

12. Rat i kraljevina: Bosna 1914-1941.

Povjesničari se još spore oko toga je li atentat bio posljedica srpskog nacionalizma ili jugoslavenstva, srpskih tajnih društava ili obične lokalne inicijative. Mnogi su Bosanci vrlo brzo zaključili na komu leži krivnja: uvečer 28. juna 1914. izbile su u Sarajevu protusrpske demonstracije i neredi, pri čemu su uništeni srpski dućani i kuće. Novi reisul-ulema Džemaludin Čaušević javno je protestirao protiv tog pogroma i lično uzeo u zaštitu nekoliko Srba.⁵⁵⁴ Neki vodeći bosanski Srbi također su osjećali da se moraju oslobođiti bremena srpske krivnje, pa su se obratili vlastima, kad je izbio rat, da ih pošalju na prvu liniju fronte protiv Srbije kako bi dokazali svoju privrženost caru.⁵⁵⁵ Činjenica da su većina urotnika bili bosanski Srbi činila se značajnom, a kad je izbilo na vidjelo da su glavni izvršitelji atentata Princip i Čabrinović nekad studirali u Beogradu, da su ondje pribavili bombe i da su se s njima vratili u Bosnu, činilo se da su sve to dostatni dokazi krivice. Neosporno je da su zaista primili određenu pomoć od jednog člana organizacije "Narodna odbrana" koji je radio i za pukovnika Apisa, šefa srpske obavještajne službe.⁵⁵⁶ Još su i sad u opticaju mnoge teorije o Apisovoj umiješanosti u atentat i njegovim mogućim političkim motivima, ali se mirne duše može odbaciti pretpostavka da je atentat isplanirala sama srpska vlada.

Čak ni austrougarska vlada nije optužila Srbiju da je direktno kriva za ono što se dogodilo. U njenu ultimatumu od 23. jula samo je stajalo da je srpska vlada "tolerirala mahinacije kojekakvih društava i udruženja uperenih protiv Monarhije, nedoličan jezik štampe, veličanje počinitelja nepodopština, sudjelovanje oficira i dužnosnika u subverzivnoj agitaciji" - što je sve u biti bila istina. Od aktivnosti, Srbija je prihvatile sve osim jednoga, koji bi iziskivao dolazak austrougarskih istražnih sudaca i policajaca u Srbiju da vode istragu na njenu teritoriju.⁵⁵⁷ To neprihvatanje samo jedne tačke bilo je dostatno onima u Budimpešti, Beču i Berlinu - nadasve u Berlinu - koji su željeli rat. Povjesničari su obično tvrdili da je rat izazvalo nešto tako bezlično kao što je "međunarodni poredak", ali se sad uglavnom slažu da je Njemačka svim silama nastojala da dođe do rata kako bi zadala odlučan udarac sve većoj prevlasti Rusije.⁵⁵⁸ Austro-Ugarska se ipak libila jer se isto toliko bojala da se u rat ne uplete Rusija (kao zaštitnica Srbije) koliko je Njemačka priželjkivala da se to dogodi. Premda je u austrougarskoj vradi bilo ministara koji su željeli da se poduzme kaznena akcija protiv Srbije, oni nisu ozbiljno pomišljali na širenje teritorija na Balkanu. Naprotiv, ugarski ministar Tisza izričito je zahtijevao (zbog tradicionalnog ugarskog straha od opterećivanja prevelikim brojem Slavena) da se ne anektiraju nikakvi srpski teritoriji. Čak i kad je u razdoblju između 1906. i 1913. godine Austro-Ugarska razmatrala rat protiv Srbije, ona uopće nije znala što bi učinila s tom zemljom ako je osvoji. A Srbija, premda je očito željela da se domogne Bosne, nije uopće pomišljala na to da bi ikad mogla u ratu pobijediti Austro-Ugarsko carstvo. Stoga je u tom balkanskom kontekstu bilo jakih razloga za neprijateljstvo, ali nije bilo dovoljno razloga za rat. Bez njemačkog pritiska, atentat u Sarajevu vjerovatno ne bi bio izazvao ni ozbiljniji balkanski rat, a kamoli rat u koji će biti uvučene sve svjetske velesile.

Srbi su se junački borili. Mnogi od austrougarskih vojnika koji su upućeni u Srbiju pod zapovjedništvom vojnog namjesnika u Bosni generala Potioreka bili su također Srbi, iz same Bosne i Hercegovine te iz bivše Vojne krajine u Hrvatskoj. Pravoslavni su se borili protiv pravoslavnih: bijaše to kao nekad kad su Habsburgovci ratovali protiv Osmanlija. Ali među austrougarskim vojnicima bilo je i mnogo muslimana i katolika, a među ovima potonjima bijaše i mladi poluhrvat, poluslovenac po imenu Josip Broz - poslije poznatiji pod nadimkom

⁵⁵⁴ *Purivatra, Nacionalni i politički razvitak*, str. 134.

⁵⁵⁵ Dedijer, *Road to Sarajevo*, str. 328.

⁵⁵⁶ Ibid., 289-294, 388-390.

⁵⁵⁷ Ibid., str. 418-419.

⁵⁵⁸ Dobar sažetak novijih historijskih pogleda vidi kod Stone, *Europe Transformed*, str. 326-339.

Tito. Godine 1914. austrougarska je vojska dva puta potisnuta sa srpskog tla, uz velike gubitke na obje strane. Srbija je izdržala sve do kasnog ljeta 1915. godine. Tada je novu ofanzivu protiv nje poveo njemački general Von Mackensen, a u rat je stupila i Bugarska, na strani Austro-Ugarske i Njemačke. Srpska je vojska započela svoje epsko povlačenje, uz velike ljudske žrtve, preko planina na sjeveru Albanije do obala Jadranskog mora. Oni koji su preživjeli to povlačenje na kraju su se pridružili savezničkim vojnim snagama koje su se borile u Solunu. Odatle su se probili u jesen 1918. godine kroz Makedoniju i Srbiju, ponovo 1. novembra osvojili Beograd i produžili napredovati u Bosnu i Vojvodinu.

U srpskoj vojsci bilo je mnogo dobrovoljaca iz Bosne i drugih slavenskih zemalja u Austro-Ugarskoj. Zna se da je oko 5.000 Bosanaca bilo u "Prvoj srpskoj dobrovoljačkoj diviziji" a da je u crnogorskoj vojsci bilo tri bataljona dobrovoljaca iz Hercegovine.⁵⁵⁹ Stoga i nije neko čudo što su vlasti u Bosni, najprije pod Potiorekom a poslije pod njegovim nasljednikom barunom Sarkotićem, poduzele neke oštре mjere protiv srpskih nacionalista, političkih aktivista i drugih potencijalnih simpatizera srpske stvari. Srbi iz istočne Bosne preseljeni su silom u zapadnu iz straha od petokolonaša, a otprilike 5.000 srpskih porodica protjerano je preko granice u Srbiju i Crnu Goru.⁵⁶⁰ Mnogo je ljudi pohapšeno i internirano; budući romanopisac Ivo Andrić, recimo, koji se vratio u Bosnu čim je čuo da je izvršen atentat, uhapšen je 29. jula i zatočen u nekoliko zatvora u Dalmaciji i Sloveniji zaredom. (Na kraju je bio u nekoj vrsti internog egzila u selu nedaleko od svoga zavičajnog grada Travnika, sve do opće amnestije za takve slučajeve 1917. godine.)⁵⁶¹ Najmanje 3 300, a možda čak i 5 500 osumnjičenih bosanskih građana, uglavnom Srba, bilo je u sabirnim logorima u Bosni i Ugarskoj; smatra se da ih je negdje između 700 i 2.200 pomrlo u njima. Primijenjene su vrlo oštре mjere protiv članova "Mlade Bosne" i sličnih društava đaka i studenata: 1915. godine 142 takve osobe izvedene su pred sud. A na najčuvenijem od tih procesa, na suđenju ljudima iz pokreta "Narodne odbrane" održanom u Banjoj Luci 1916. godine, optuženo je 156 osoba, od kojih ih je šesnaest osuđeno na smrt a osamdeset šest na robiju.⁵⁶² Kao što se moglo i očekivati, takve su mjere pripomogle vrlo malo Austro-Ugarskoj u ratu ali vrlo mnogo srpskom i/ili jugoslavenskom nacionalističkom pokretu.

Većina Bosanaca, ma kakve bile njihove strepnje, ostala je lojalna austrougarskoj državi. Iako su neki muslimani služili kao dobrovoljci u srpskoj vojsci, većina ih nije željela da im domovinu u svojoj poratnoj ekspanziji proguta Srbija. Njihovi su prvaci vrlo rado sklapali taktičke saveze s bosanskim Srbima u posljednjih petnaestak godina prije rata ne bi li izborili neke posebne ustupke od vlasti, ali to je bilo nešto sasvim drugo.⁵⁶³ Bosanski su Hrvati bili više podijeljeni među sobom odražavajući na taj način razlike u mišljenju u samoj Hrvatskoj. Zanimljivu analizu stavova bosanskih Hrvata nalazimo u jednom pismu upravnika katoličkog sjemeništa u Travniku austrijskom namjesniku. On je u tom pismu tvrdio da neki Hrvati žele da pripadnu Srbiji, a da su neki apsolutno protiv toga. Oni koji žele bezuvjetno ujedinjenje sa Srbijom dolaze mahom iz redova inteligencije, a neki su od njih čak spremni odreći se i svoga katoličanstva: "njihove tendencije 'oslobađanja od Rima' podudaraju se s njihovim tendencijama 'oslobađanja od Austrije'".⁵⁶⁴

Od istaknutih političara u samoj Hrvatskoj, od kojih su neki pristupili "Jugoslavenskom odboru" u egzilu, niko nije predviđao preobraćanje na pravoslavlje kao cijenu ujedinjenja sa Srbijom. Oni su željeli očuvati poseban identitet Hrvatske u budućoj jugoslavenskoj državi i bili su nepovjerljivi prema svim planovima o stvaranju nekakve "Velike Srbije". Njihovo se

⁵⁵⁹ Skarić i dr., *Bosna pod austro-ugarskom upravom*, str. 160-161.

⁵⁶⁰ Ibid., str. 157-158.

⁵⁶¹ Hawkesworth, Ivo Andrić, str. 15-17.

⁵⁶² Skarić i dr., *Bosna pod austro-ugarskom upravom*, str. 157-158; Kapidžić, "Austro-ugarska politika", str. 17.

⁵⁶³ O muslimanskim dobrovoljcima vidi kod Balagija, Les Musulmans yougoslaves, str. 125.

⁵⁶⁴ Kapidžić, "Austro-ugarska politika", str. 9, u fusnoti.

nepovjerenje još više pojačalo 1915. godine kad je srpska vlada prihvatile sporazum prema kojem će veliki dijelovi Dalmacije, Istre i Slovenije biti odsječeni i prepušteni Italiji za nagradu što je stupila u rat na strani saveznika. Takvi su potezi samo potkrijepili argumente onih političara koji su još djelovali u Austro-Ugarskoj i koji su se zalagali za proširenu verziju starog “trijalističkog” rješenja: za ujedinjeni jugoslavenski entitet kao ravnopravnog partnera s Austrijom i Ugarskom u sklopu Habsburške monarhije. Takav je bio stav i vodećeg predstavnika Slovenaca u Austrijskom parlamentu, monsinjora Korošca.⁵⁶⁵

Na dan 30. maja 1917. Korošec je s nekoliko svojih kolega izdao deklaraciju kojom je pozvao na ujedinjenje “sve zemlje u Monarhiji koje naseljavaju Slovenci, Hrvati i Srbi”. Ta “Majska deklaracija” snažno je odjeknula u Bosni i mnogi tamošnji srpski i hrvatski političari pristali su uz nju. Srbi su pozdravili izričito uključivanje Srba u taj prijedlog (što bijaše napredak prema svim prethodnim verzijama “trijalizma”), i dakako da su to smatrali nečim što je najbliže jugoslavenskoj državi koja bi se mogla ostvariti pod austrougarskom kapom. Umjereni bosanski Hrvati bili su skloni takvu planu. Konzervativni katolici predvođeni nadbiskupom Stadlerom davali su prednost ograničenoj verziji te iste zamisli, prema kojoj bi predviđeni entitet uključio i Bosnu ali bi imao karakter Velike Hrvatske. Međutim, muslimani su bili još više podijeljeni među sobom. Kad su dvojica vodećih muslimanskih političara, Šerif Arnautović i Safvet-beg Bašagić, posjetili cara u augustu 1917, oni su umjesto toga zatražili bosansku autonomiju u sklopu Ugarske.⁵⁶⁶ Ova zamisao, predočena kao izrazitija, samostalnija verzija statusa koji je Hrvatska već uživala, bijaše zapravo ponovo oživljeni stari san o autonomiji kojim bijahu zaokupljeni bosanski muslimani još u doba Husein-kapetana, u tridesetim godinama 19. stoljeća. Njena je glavna privlačnost bila u tome što na taj način Bosnu ne bi progutala država u kojoj glavnu riječ vode Hrvati. Mnogi su se muslimani toga ozbiljno pribojavali, iako je sam Safvet-beg Bašagić bio u svojim općim nazorima toliko blizak Hrvatima da je malo kasnije bez pol muke stao na pozicije “Velike Hrvatske”.⁵⁶⁷ Međutim, bilo je mnogo muslimana koji su čak i autonomiju u sklopu Ugarske smatrali nedostojnim kompromisom, pa bi radije bili ušli u zasebnu jugoslovensku državu. Među njima je bio i reisul-ulema Čaušević, koji je monsinjoru Korošcu 1917. godine rekao da mu je dozlogrdilo živjeti pod Osmanlijama i Švabama.⁵⁶⁸

Austrougarske vlasti nisu se mogle odlučiti ni za jedan od tih prijedloga i nisu ništa poduzimale. Kad su ih, u proljeće 1918. godine, napokon počeli uzimati ozbiljno, bilo je već kasno. U februaru te iste godine izbila je pobuna na austrougarskoj ratnoj floti u Boki kotorskoj. Svakog je dana bivalo sve više desertera i sabotera i na pomolu je bio totalni poraz u ratu. Namjesnik u Bosni barun Sarkotić započeo je niz sastanaka i rasprava na kojima su pretresane sve političke opcije da se očuva habsburška vlast. Najprije je u martu preporučio caru da Bosnu pripoji Hrvatskoj, a onda je u maju predložio ili da se Bosna pripoji Hrvatskoj ili da joj se da autonomija kao *corpus separatum* pod ugarskom krunom. Napokon, kad se potkraj maja raspravljalo o tim pitanjima na Carevinskom vijeću, opet se vratio na prijedlog da se Bosna ujedini s Hrvatskom.⁵⁶⁹ U augustu, kad je Austro-Ugarska iz dana u dan doživljavala poraze u ratu, monsinjor Korošec okupio je ponovo oko sebe političare, koji su potpuno odbacili ideju o vrhovništvu Austro-Ugarske i osnovali “Narodno vijeće” radi “ujedinjenja jugoslavenskog naroda u nezavisnu državu”. Kako je propast države bila na vidiku, car je u septembru poslao ugarskog ministra grofa Tiszu u Zagreb i Sarajevo, u posljednjem jalovom pokušaju da nagovori lokalne političare da prihvate novi ustavni status pod ugarskom krunom.

⁵⁶⁵ Najbolji prikaz svih tih sporova dao je Banac, National Question, str. 115-125.

⁵⁶⁶ Kapidžić, “Austrougarska politika”, str. 24-26, 35.

⁵⁶⁷ Krizman, Hrvatska u Prvom svjetskom ratu, str. 255.

⁵⁶⁸ Purivatra, Nacionalni i politički razvitak, str. 134

⁵⁶⁹ Krizman, Hrvatska u Prvom svjetskom ratu, str. 246-248.

Odgovori što ih je Tisza dobio u Sarajevu daju zanimljivu sliku stavova vodećih bosanskih političara. Srbi i Hrvati (predvodenim srpskim političarom Vojislavom Šolom) uručili su mu zajednički memorandum, u kojem su izjavili da su oni svi skupa jedan narod i da žele osnovati jugoslavensku državu u kojoj će živjeti svi Srbi, Hrvati i Slovenci. Gorko su se požalili na ratne mjere kao što su gušenje lokalnih vlasti, rekvizicija i politički procesi. Zahtijevali su, između ostalog, amnestiju svih političkih zatvorenika i povratak ustavne vladavine, te slobodne izbore za novi Sabor. Od muslimanskih prvaka, Arnautović je još bio za autonomiju pod Ugarskom, a Bašagić je prvenstveno bio za ujedinjenje s Hrvatskom, a tek onda za autonomiju u sklopu Ugarske. Međutim, dominantni je stav izrazio čovjek koji je tada bio sekretar Trgovačke komore, ali će između dva rata postati vodeći bosanski političar: Mehmed Spaho. I on se gorko požalio na postupanje s narodom u Bosni i Hercegovini za vrijeme rata, posebno na rekviziciju živežnih namirnica i regrutiranje staraca i golobradih mladića za vojsku. Rekao je da su ratne nevolje ublažile podjele između muslimana i ostalih vjerskih zajednica. Upravo dobrim dijelom i zbog toga mnogi su muslimani u Bosni i Hercegovini bili skloni stvaranju jugoslavenske države.⁵⁷⁰

Kraj je uskoro uslijedio. U oktobru je u Zagrebu održan sastanak "Narodnog vijeća". Bosanski izaslanici koji su na njemu sudjelovali vratili su se u Sarajevo i osnovali svoje Narodno vijeće za Bosnu i Hercegovinu. Na dan 29. oktobra Hrvatski sabor službeno je dokinuo vladavinu Habsburgovaca u Hrvatskoj i prenio vlast na Narodno vijeće, te ujedno proglašio novu Nezavisnu državu Slovenaca, Hrvata i Srba. Premda se to proglašenje odnosilo samo na bivše dijelove Austro-Ugarske, ono je očito najavilo i neposredno stvaranje jugoslavenske države. Kako se ujedinjenje s Kraljevinom Srbijom očekivalo za koji dan, i kako je srpska vojska bila već na bosanskim granicama, Srbi su se od svih naroda u Bosni i Hercegovini najviše osjećali kao pobjednici. Tako je barun Sarkotić 29. oktobra izvijestio Beč: "Čini se da je u Sarajevu pretjerano veselje Srba donekle rastrijeznilo Hrvate i muslimane."⁵⁷¹ Sutradan su mu došli u posjet čelnici Narodnog vijeća Bosne i Hercegovine. Iznijeli su mu više zahtjeva, kao što je, recimo, da se prestane rekvirirati stoka, ali nisu, začudo, zatražili od njega da im preda vlast. Tek mu je Ministarstvo rata iz Beča poslalo telegram te iste večeri da se sve vojne snage u Bosni i Hercegovini stave na raspolažanje Narodnom vijeću. Na dan 1. novembra Sarkotić je pozvao vojne zapovjednike i prvake Narodnog vijeća k sebi i priopćio im da podnosi ostavku. Jedan je od prisutnih političara, hrvatski čelnik u Bosni Josip Sunarić, zatražio od njega da oslobodi sve političke zatvorenike. Sarkotić mu je jednostavno odgovorio: "Sad ste vi na vlasti." Nakon dva dana osnovana je "Prva narodna vlada Bosne i Hercegovine".⁵⁷²

Prva posljedica propasti Austro-Ugarske bijahu izbijanje opće anarhije i seljačkih pobuna. Najgore je bilo u sjevernoj Hrvatskoj gdje su opljačkani mnogi veleposjedi i pokradena stoka. Kad se to počelo događati i u Bosni, najčešće su žrtve takvih pljački bili muslimani jer je veći dio veleposjeda bio u njihovim rukama. Ali bilo je u tome i srpskoga trijumfalizma nad muslimanima kao takvima, pogotovo nakon dolaska srpskih i crnogorskih vojnika na početku novembra. U martu 1919. Reisul-ulema Džemaludin Čaušević izjavio je jednom francuskom novinaru da je pobijeno 1.000 muslimana, da je 76 žena spaljeno i da je 270 sela poharano uz pomoć, pasivnu ili aktivnu, srpskih jedinica. Kad je novinar objavio tu njegovu izjavu u listu *Le Temps*, nova vlada u Beogradu izvršila je pritisak na reisul-ulemu da je demantira.⁵⁷³ Međutim, ta zvjerstva teško da mogu poslužiti kao nekakav dokaz za vjekovnu etničko-religioznu mržnju između bosanskih Srba i muslimana. Do njih je došlo u

⁵⁷⁰ Ibid., str. 255-257.

⁵⁷¹ Ibid., str. 316-317.

⁵⁷² Ibid., str. 317-320.

⁵⁷³ Novinar Charles Rivet ponovo je objavio taj intervju u svojoj knjizi *Chez les slaves liberes*: i vidi Purivatra, Nacionalni i politički razvitak, str. 150-151. Bilo je i nekih glasova potkraj 1918. godine da muslimani iz sjeverozapadne Bosne pljačkaju srpska sela u susjednoj Hrvatskoj (Banac, *National Question*, str. 130).

ekstremnim i izvanrednim okolnostima, na samom kraju rata u kojem su ljudi trpjeli od silne oskudice i neimaštine. (Teško je izračunati koliko je u svemu osoba u Bosni i Hercegovini izgubilo živote u ratnim akcijama i od tifusa: u razdoblju između 1910. i 1921. godine demografski gubici iznose više od 300 000 ljudi, gotovo jednu šestinu ukupnog stanovništva, ali su u taj broj uključeni i oni muslimani koji su se iselili u Tursku u drugom valu emigracije poslije 1918. godine.)⁵⁷⁴ Za sve vrijeme rata muslimani su se u Bosni i Hercegovini smatrali lojalnim podanicima vlade koja je vodila rat protiv Srbije. Muslimani su isto tako služili (zajedno s Hrvatima, pa i nekim Srbima) u *Schutzkorpsu*, lokalnim odbrambenim jedinicama koje su provodile vladinu protusrpsku politiku u istočnoj Bosni, gdjekad i brutalnim metodama.⁵⁷⁵ Razumljivo je da je među lokalnim Srbima bilo i ogorčenih pojedinaca. I zasigurno je postojala nekakva vjekovna mržnja prema muslimanima među vojnicima koji su došli iz Srbije, i koji su bili zadojeni mišlju da muslimani kao takvi predstavljaju gotovo mitske simbole neprijateljstva prema Srbiji. Ali to nije vrijedilo za bosanske seljake Srbe koji su četrdeset i više godina živjeli u miru sa svojim susjedima muslimanima.

Ipak, bilo je jasno da je bosanskim muslimanima potrebna snažna politička organizacija koja će štititi njihove interese. U tim prvim mjesecima nove države nastalo je nekoliko političkih grupacija: u decembru “Muslimanska organizacija” i stranka “Jugoslavenska muslimanska demokracija”, a na početku 1919. “Muslimanski savez”.⁵⁷⁶ Ali glavna stranka, koja je uskoro stekla takoreći monopol na muslimansku podršku, bila je “Jugoslavenska muslimanska organizacija” osnovana u Sarajevu u februaru 1919. U njenu je vodstvu bio i Mehmed Spaho, koji se uskoro upleo u rasprave o temeljnim načelima nove jugoslavenske države. Jedna struja u toj stranci, koju je predvodio predsjednik stranke Ibrahim Maglajlić, bila je sklona jedinstvenoj i centraliziranoj Jugoslaviji za kakvu se zalagao srpski politički prvak Nikola Pašić. Mnogi su od tih muslimana bili intelektualci koji su izgradili svoje nazore u muslimanskom kulturnom društvu “Gajret”. Od 1909. godine “Gajret” je bio izrazito prosrpski raspoloženo društvo (toliko izrazito da su ga vlasti zabranile za vrijeme rata), koje je smatralo da se muslimani trebaju identificirati sa Srbima ako se žele oslobođiti Austro-Ugarske.⁵⁷⁷ Međutim, taj je stav sve više gubio pristaše zbog nasilja koje su srpski seljaci i srpski vojnici provodili nad muslimanima u prvim poratnim mjesecima. Da su bosanski muslimani znali za vlastito mišljenje ministra u srpskoj vradi Stojana Protića, koji je 1917. godine predlagao da se problem bosanskih muslimana “riješi” programom prisilnog pokrštavanja i pokolja, te bi se simpatije zasigurno bile još brže istopile.⁵⁷⁸

Spahino mišljenje, koje je na kraju prevagnulo u “Jugoslavenskoj muslimanskoj organizaciji”, bila je da Bosna treba nastojati da očuva svoj identitet kao autonomna jedinica u jugoslavenskoj državi. Općenito uvezši, takvim je mišljenjem stao na stranu Hrvatske u dugogodišnjoj borbi između srpskog centralizma i hrvatskog regionalizma koja će dominirati politikom između dva rata. Svakako je na taj način Spaho bio bliži stajalištu bosanskih Hrvata, čiji je vođa, Josip Sunarić, žestoko kritizirao unitariste u Beogradu i zauzimao se za konfederalnu Jugoslaviju. Glavna bosanska srpska stranka, Radikalni demokrati, bila je sklona centraliziranoj jugoslavenskoj državi i ostala je vjerna svome porijeklu, pokretu Mlade Bosne, zahtijevajući korjenite društvene reforme. Postojala je još jedna, znatno radikalnija pansrpska organizacija koja je izdavala list *Srpska zora* i zahtijevala da se Bosna potpuno uklopi u Srbiju.⁵⁷⁹

⁵⁷⁴ Tomasevich, *Peasants, Politics, and Economic Change*, str. 225.

⁵⁷⁵ Banac, *National Question*, str. 367, u fusnoti.

⁵⁷⁶ A. Popović, *L'Islam balkanique*, str. 329.

⁵⁷⁷ O “Gajretu” vidi ibid., str. 285; Balagić, *Les Musulmans yougoslaves*, str. 126-127. O prosrpskoj struji u Jugoslavenskoj muslimanskoj organizaciji vidi kod Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak*, str. 165.

⁵⁷⁸ Protićeve su riječi zabilježene u memoarima kipara Ivana Meštrovića: “Kad naša vojska pređe preko Drine, dat će Osmanlijama rok od 24 ili 48 sati da se vratre u krilo vjere svojih pređa. Svaki onaj koji to odbije bit će masakriran, onako kako smo nekad radili u Srbiji.” (Grmek i dr, ur, *Le Nettoyage ethnique*, str. 126).

⁵⁷⁹ Rivet, *Chez les slaves libérés*, str. 154-161,177.

Kad su u novembru 1920. održani u cijeloj Jugoslaviji izbori za ustavotvornu skupštinu koja će odlučiti o budućoj strukturi jugoslavenske države, Spahina stranka osvojila je gotovo sve muslimanske glasove u Bosni i Hercegovini i na taj način stekla pravo na 24 zastupnička mjesta u skupštini.⁵⁸⁰ Budući da su glasovi tih poslanika, zajedno s glasovima šestorice muslimana izabranih u Makedoniji, mogli lako donijeti prevagu u skupštini, ostali jugoslavenski političari nastojali su ih pridobiti za sebe. Spahi je najviše bilo stalo do toga da ublaži udarac agrarnih reformi zadan muslimanskim zemljoposjednicima. Godine 1919. jugoslavenska je vlada ukinula kmetstvo i donijela zakon prema kojem kmetovske porodice stiće pravo vlasništva nad zemljom koju obrađuju. Spaho se svim silama borio da zemljoposjednici dobiju novčanu nadoknadu od države za svoju zemlju. Na kraju je država zaista isplatila na milione dinara, ali je općenito visina nadoknade bila ispod tržišne vrijednosti zemlje. Ta je reforma pogodila otprilike 4.000 muslimanskih zemljoposjedničkih porodica, od kojih su neke pale na prosjački štap.⁵⁸¹ Zbog te njihove aktivnosti Spahu i njegovu stranku proglašili su njihovi kritičari predstavnicima stare feudalne klase, iako su zapravo samo šestorica od 78 kandidata na izbornim listama stranke 1920. godine bili zemljoposjednici, a pedeset dvojica bili su advokati, učitelji i drugi školovani ljudi.⁵⁸² Kako bilo da bilo, zemljoposjednici su bili tek neznatan dio muslimanskog stanovništva, a velika većina bijahu seljaci s nešto malo zemlje.

Druga stvar za koju se Spaho zauzimao u Ustavotvornoj skupštini bijaše da se očuva regionalno-administrativni identitet Bosne i Hercegovine. U tome je donekle uspio, iako je paradoksalno što je zauzvrat morao podržati sasvim centralistički ustav koji su predlagali srpski političari. (Taj je ustav poznat pod imenom "Vidovdanski ustav" zato što je izglasан 1921. na Vidovdan, dakle na godišnjicu bitke na Kosovu, 28. juna.) Međutim, alternative gotovo da nije ni bilo zato što je vođa glavne hrvatske stranke glupo povukao sve svoje poslanike iz skupštine. I stoga, kad je cijeli jugoslavenski teritorij iznova podijeljen na 33 "oblasti", granice Hrvatske nestale su s geografske karte, ali su granice Bosne i Hercegovine očuvane - zapravo je šest bosanskih oblasti tačno odgovaralo šest *Kreise* (ili okruga) u Austro-Ugarskoj, koji su se opet bazirali na sandžacima iz posljednjeg razdoblja osmanlijske vladavine.⁵⁸³ Zahvaljujući Spahinim nastojanjima, Bosna i Hercegovina bijaše jedini konstitutivni element Jugoslavije koji je na taj način očuvao svoj identitet.

Zbog tih političkih manevra koji su se nastavili do kraja dvadesetih godina, dok je sve više rasla napetost između Zagreba i Beograda, možda je nešto lakše shvatiti zašto su se neki istaknuti muslimani javno izjašnjavali kao "Hrvati muslimanske vjeroispovijesti" ili kao "Srbi muslimanske vjeroispovijesti". Vidjeli smo već kako su se neki od njih tako izjašnjavali još prije rata, iz osjećaja kulturne identifikacije - pogotovo takvi pisci kao što je Safvet-beg Bašagić koji je urastao u hrvatsku književnu kulturu. Ali glavna je osnova svih takvih izjašnjavanja bila politička. Baš kao što je u prvom desetljeću 20. stoljeća postojala sklonost da se stane na stranu Srba kao prirodnih saveznika u borbi protiv Beča, tako je i sad postojala sklonost da se stane na stranu Hrvata kao prirodnih saveznika u borbi protiv Beograda. U Jugoslavenskoj skupštini 1924. godine svi muslimanski poslanici iz Bosne izjašnjavali su se kao Hrvati, osim samog Spahe, koji je i dalje govorio da je Jugoslaven.⁵⁸⁴ Međutim, od dva Spahina brata, jedan se izjašnjavao kao Hrvat a drugi kao Srbin. U uvodniku lista Jugoslavenske muslimanske organizacije iz 1920. godine otvoreno se savjetovalo muslimanim da se izjašnjavaju kao pripadnici onog naroda koji im nudi najbolje izglede za

⁵⁸⁰ Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak*, str. 181; o pojedinostima kako se glasalo u samoj Bosni i Hercegovini, i o krajnjoj slabosti ostalih muslimanskih stranaka, vidi Banac, *National Question*, str. 370-371.

⁵⁸¹ Tomasevich, *Peasants, Politics, and Economic Change*, str. 347-355.

⁵⁸² Banac, *National Question*, str. 370.

⁵⁸³ Koristan sažetak Vidovdanskog ustava i geografsku kartu svih oblasti vidi kod Naval Intelligence Division, *Jugoslavia*, sv. 2, str. 322-328.

⁵⁸⁴ Maček, *Struggle for Freedom* ("Memoari"), str. 94.

“ekonomski razvoj”.⁵⁸⁵ Sama zamisao da se “nacionalni identitet” bira na temelju suparničkih ekonomskih politika bijaše očigledno površna, da ne kažemo absurdna. Zapravo su muslimani imali manje razloga da se izjašnjavaju kao Hrvati ili Srbi u Bosni i Hercegovini, nego što su, recimo, imali makedonski muslimani da se izjašnjavaju kao Makedonci ili muslimani u Srbiji kao Srbi. Kao što smo već vidjeli, jedina prava osnova za bosanske pravoslavce ili katolike da se smatraju Srbima ili Hrvatima bijaše njihov vjerski identitet, a upravo je to, naravno, bilo ono po čemu su se bosanski muslimani razlikovali od njih. Površna i mahom taktička identifikacija muslimana sa Srbima ili Hrvatima u ovom razdoblju pokazuje da je još postojalo teoretsko ustručavanje da se riječ “musliman” koristi kao kulturno-historijska oznaka istog ranga, ali su u praktičnom smislu muslimani već djelovali kao zajednica na ravnopravnoj osnovi s ostalima, zajednica koja je branila svoj identitet, i to uistinu djelotvornije nego ikoja druga grupacija u bosanskoj politici.

Dok je naziv “musliman” na taj način dobivao političko značenje, strogo religiozna osnova toga naziva postupno je slabila pod svjetovnim uticajima 20. stoljeća. U Bosni se nikad nisu “fanatički” pridržavali islamskih obreda i običaja, iako su neki putnici namjernici opisivali pokatkad takve slučajeve. Bilo je doduše nekih zadrtih ortodoksnih hodža, ali se stanovništvo općenito nije strogo pridržavalo vjerskih propisa. Tako je, naprimjer, Arthur Evans zapisaо 1875. godine: “Što da kažemo o zabrani Poslanikovoј da se slikaju živa bića? Zapravo se u Bosni te zabrane pridržavaju isto toliko koliko i zabrane da se pije vino.”⁵⁸⁶ Od 1878. godine polako je tekao proces sekularizacije. Sve veći broj muslimana sticao je zapadnjačko obrazovanje u državnim školama, a neki su od njih odlazili studirati medicinu ili tehniku u Beč ili Budimpeštu. Kako su se malo-pomalo gubile prednosti ekonomske moći zemljoposjedništva, gornji slojevi muslimanskog društva prirodno su se počeli okretati strukama za koje je bilo potrebno zapadnjačko obrazovanje. Jedan je posmatrač 1920. godine bio iznenađen velikim brojem muslimana koji studiraju na univerzitetima i visokim školama.⁵⁸⁷ Dotle su obične, neškolovane muslimanke poticali da se zaposle u sarajevskim tvornicama kao radnice - što je bilo nezamislivo u strogim muslimanskim sredinama u to doba.

Sve ove tendencije svojski je podržao reisul-ulema Čaušević, koji je bio studirao u Istanbulu, pročitao djela velikih muslimanskih modernista i reformatora Al Afganija i Abduha te upoznao Ataturkovu Tursku. Godine 1927. izazvao je sablazan među konzervativnim bosanskim hodžama, najprije time što je tvrdio da bi se vakufska zemlja u gradskim središtima na kojima se nalaze groblja mogla bolje iskoristiti tako da se na njoj sagrade škole, a zatim intervuom objavljenim u novinama, u kojem se usprotivio običaju da žene nose feredže. “Više volim vidjeti muslimansku djevojku bez feredže koja pošteno zarađuje za život, nego djevojku koja obdan hoda po ulicama s feredžom na licu a večer provodi u kafani.”⁵⁸⁸ Tvrđio je da nošenje feredže nije vjerska dužnost nego tek običaj, a preporučio je i da muškarci, umjesto fesa, nose običan šešir *a la Ataturk*. (Nošenje fesa bio je nametnuo sultan 1828. godine kao mjeru moderniziranja po uzoru na Zapad i vjernici su se tomu tada žestoko odupirali kao simbolu nevjernika, ali nakon 99 godina niko više nije bio toga svjestan.)⁵⁸⁹ Ove Čauševićeve izjave izazvale su buru protesta - držali su se govor protiv njega i pisali pamfleti, a Islamsko vijeće u Sarajevu objavilo je svoj službeni stav u kojem je osudilo njegove pogledе. Čaušević je među hodžama bio u manjini, a proces modernizacije po uzoru na Zapad morao je još dugo teći prije nego što je dopro do običnih bosanskih muslimana na selu. Ali u vrijeme kad je već jedna muslimanska primadona,

⁵⁸⁵ Benac, *National Question*, str. 374-375.

⁵⁸⁶ Evans, *Through Bosnia*, str. 191.

⁵⁸⁷ A. Popović, *L'Islam balkanique*, str. 279, 283; Yelavitch, “Les Musulmans de Bosnie”, str. 128.

⁵⁸⁸ Balić, *Das unbekannte Bosnien*, str. 342.

⁵⁸⁹ Lewis, *Emergence of Modern Turkey*, str. 101. Fes je zamijenio turban.

Bahrija Nuri Hadžić, pjevala u beogradskoj operi, bilo je jasno da su na pomolu velike društvene promjene koje nisu mogle zaustaviti nikakve osude hodža.⁵⁹⁰

Putniku namjerniku između dva rata moglo se učiniti da između muslimana i kršćana u Bosni ima više razlika nego prije, iz jednostavnog razloga što su kršćani mnogo ranije odbacili svoj "istočnjački" način odijevanja. Tako je još 1903. jedan posmatrač zapisao: "Stranac vrlo teško može razlikovati kršćane od Turaka u Bosni jer i jedni i drugi nose turbane, izvezene prsluke, široke, otvorene kapute, vrećaste hlače skupljene ispod koljena i opanke s uzvijenim vrhovima."⁵⁹¹ Sad kad su se katolici i muslimani izjasnili kao Hrvati i Srbi, odrekli su se - barem u gradovima - svoje stare bosanske odjeće. Novinar John Gibbons pribilježio je 1930. godine da se muslimani izdvajaju na sarajevskim ulicama svojom tradicionalnom nošnjom. "Meni je ipak bilo najčudnije od svega", nadodao je, "kako se oni svi skupa tako savršeno slažu jedni s drugima."⁵⁹² Tri godine prije toga slično je mišljenje iznio i jedan američki autor: "Ovdje čovjek može vidjeti bosanskog seljaka pravoslavne vjere kako ubacuje milostinju u šoljicu slijepog muslimana koji čuči i svira na gusle pred ulazom u džamiju. Gledajući one mirne male prodavaonice u kojima se poslovno druže kršćani, muslimani i jevreji, a svaki od njih poslije odlazi svojim putem u katedralu, džamiju ili sinagogu, upitao sam se nije li tolerancija ipak jedna od najvećih ljudskih vrlina."⁵⁹³ Glavna je prijetnja toleranciji dolazila, kao i mnogo puta u bosanskoj povijesti, izvana. U dvadesetim je godinama sve više rasla nerazriješena politička napetost između unitarista i njihovih protivnika. Mehmed Spaho bio je član nekolikih nestabilnih vlada koje su nastale tih godina. Često je surađivao sa slovenskim vođom monsinjorom Korošcem kao neka treća sila koja je posredovala između anticentralista Hrvata i centralista Srba. Njih su dvojica pripomogla da se 1924. godine sruši vlast bahatog Nikole Pašića. Obojica su u februaru 1928. godine uključena kao ministri u još jednu vladu kojoj su na čelu stajali Srbi. Tada je već atmosfera u jugoslavenskoj politici bila krajnje zaoštrena. U martu 1928. suspendiran je iz Skupštine hrvatski vođa Stjepan Radić zato što je ministru socijalne zaštite dobio: "Vi ste tužibaba s tom svojom tikvom od glave! Vi ste ignorant! Vi ste lopov u ministarskoj fotelji!"⁵⁹⁴ Tri mjeseca kasnije, jedan crnogorski poslanik, ozlojeđen upadicama za svoga govora, izvadio je pištolj i ustrijelio nekoliko zastupnika, među njima i Radića. Kralj Aleksandar pokušao je u prvi mah razriješiti krizu i osnovati novu vladu na čelu s Korošcem. Ali je onda, u januaru 1929., kralj poduzeo drastičniju akciju, suspendirao ustav i uspostavio kudikamo centraliziraniji politički poredak od svega što su srpski političari do tada uopće pokušali provesti u djelo.

Prva simbolična promjena bijaše obznana da će se država ubuduće zvati "Jugoslavija" - ime koje je zvučalo mnogo jedinstvenije nego "Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca". Aleksandar je želio izbrisati s geografske karte stare regionalne identitete, pa je izvršio sasvim novu podjelu jugoslavenskog teritorija na devet banovina (upotreba ovoga starog hrvatskog naziva bijaše gotovo jedina mrvica dobačena povrijeđenom hrvatskom ponosu), a svaka je od tih banovina presijecala stare granice konstitutivnih elemenata jugoslavenske države. Banovine su mahom prozvane po imenima rijeka. Bosna je razdijeljena na četiri banovine: Vrbasku, u koju je uključen i dio Hrvatske, Drinsku, u koju je uključen i velik dio Srbije, Zetsku, koja se sastojala uglavnom od Crne Gore, i Primorsku, koja je obuhvatila i dio dalmatinske obale. Prvi put za više od četiri stotine godina Bosna nije više bila jedinstvena cjelina.

⁵⁹⁰ Balić, Das unbekannte Bosnien, str. 342-345.

⁵⁹¹ Curtis, Turk and his Lost Provinces, str. 287. Arthur Evans bio je isto tako iznenađen "sasvim muhamedanskom vanjštinom" kršćana, ženama koje nose feredžu i muškarcima s perčinom: Through Bosnia, str. 133.

⁵⁹² Gibbons, London to Sarajevo, str. 180.

⁵⁹³ Hornby, Balkan Sketches, str. 153.

⁵⁹⁴ Dragnich, First Yugoslavia, str. 30,48-49.

“Banovi” su bili namjesnici koje je imenovao kralj, a oni su opet imenovali svoje povjerenike umjesto izabranih lokalnih državnih dužnosnika. Srpski svećenik iz Bosne Simo Begović, ugledan građanin koga je austrougarski sud u Banjoj Luci, u političkom procesu održanom 1916. godine, bio osudio na smrt, poveo je izaslanstvo seljaka iz Pala u banovu rezidenciju u Sarajevu da se potuži na sve te promjene. On je zatražio od bana 4.000 dinara. “Što će ti 4 000 dinara?”, upitao ga je ban. “Htio bih kupiti kartu za Beč”, odgovorio mu je Begović, “da odem na grob Franje Josipa pa da mu kažem: ‘E, moj Franc, da sam samo znao u kakvoj će se kaši naći Bosna nakon tvoje smrti, ne bih bio ni prstom mrdnuo da te svrgnemo?’”⁵⁹⁵ Ako se tako osjećao jedan srpski pravoslavni svećenik, možemo samo zamisliti kako su se osjećali obični Hrvati, koji su smatrali da ta nova unitaristička Jugoslavija u biti nije ništa drugo do ostvarenje srbjanskih snova. Niko nije bio zadovoljan tim promjenama, pa čak ni srpski političari, koji su bili razočarani kako su im kraljevskim pučem potkresana krila. Bosanski muslimani bili su duboko nesretni, jer su u svakoj od četiri banovine u kojima su živjeli bili u manjini, a muslimanskim državnim službenicima dodijeljeni su najniži položaji u ministarstvima i upravnim organima nove kraljevske vlasti. Ipak, Hrvati su bili najnesretniji. Najradikalniji hrvatski političar Ante Pavelić emigrirao je i počeo, uz Mussolinijevu podršku, organizirati ustaški pokret koji će se boriti za nezavisnost Hrvatske.⁵⁹⁶ Voda glavne hrvatske stranke Vladko Maček (nasljednik ubijenog Stjepana Radića) izdao je u novembru 1932. “rezoluciju” u kojoj je zatražio povratak demokracije i okončanje srpske hegemonije. Nakon toga su slične izjave dali Korošec u Sloveniji i Spaho u Bosni, pa su sva trojica bili uhapšeni. Slovenski i muslimanski vođa uskoro su pušteni, ali je Maček osuđen na tri godine zatvora.⁵⁹⁷

Jedna od manje važnih unitarističkih mjera donesenih, od strane kralja, u tom razdoblju bila je reorganizacija muslimanske vjerske zajednice u Jugoslaviji. Do tada su postojale dvije odvojene organizacije, jedna za Bosnu i Hercegovinu a druga za Makedoniju i Kosovo (kojoj je sjedište bilo u Skopju). Kraljevskim dekretom 1930. godine svi jugoslavenski muslimani podvrgnuti su jednom reisul-ulemi i jednom islamskom vijeću, a sjedište je reisul-uleme premješteno u Beograd. Čaušević je bio protiv toga pa je podnio ostavku, a novi reisul-ulema za cijelu Jugoslaviju postao je Ibrahim Maglajlić, bivši prosrpski predsjednik Jugoslavenske muslimanske organizacije.⁵⁹⁸ Među ostalim izmjenama nastalim u to vrijeme uveden je i općenitiji, zapadnjački nastavni plan u medresama (muslimanska sjemeništa). Bio je to dio opće politike standardiziranja školskih nastavnih programa u cijeloj zemlji.⁵⁹⁹ Godine 1930. kralj je dobio šira zakonska ovlaštenja da nadzire rad muslimanske vjerske zajednice. Međutim, nakon smrti kralja Aleksandra doneseni su novi zakoni i određena je demokratskija procedura, prema kojoj su vijeća lokalnih vakufskih komisija predlagala tri kandidata za reisul-ulemu, od kojih je kralj izabirao jednoga za tu funkciju.⁶⁰⁰

Nakon ubistva kralja Aleksandra 1934. godine došlo je do blagog popuštanja sistema kraljevske autokracije. Novi regent, knez Pavle (koji je zastupao jedanaestogodišnjeg prestolonasljednika Petra), pustio je Mačeka iz zatvora, raspisao 1935. godine nove izbore i povjerio mladom srpskom političaru Milanu Stojadinoviću da sastavi kompromisnu vladu. Stojadinović je od poznatih političara uključio u vladu jedino Korošca i Spahu. Uz njihovu podršku, kako se poslije prisjećao, vlada je

bila “jaka u narodu, ali slaba u skupštini”: Koroščeva je stranka bila bojkotirala izbore, a Spahina Jugoslavenska muslimanska organizacija bila je na opozicionoj izbornoj listi koju

⁵⁹⁵ Dedijer i dr., *History of Yugoslavia*, str. 543-544, u fusnoti.

⁵⁹⁶ B. Jelavich, *History of the Balkans*, sv. 2, str. 200-201.

⁵⁹⁷ Dragnich, First Yugoslavia, str. 94; Clissold, ur., *Short History of Yugoslavia*, str. 183-184.

⁵⁹⁸ A. Popović, *L'Islam balkanique*, str. 318-319.

⁵⁹⁹ Ibid., str. 323; Đorđević, “Yugoslav Phenomenon”, str. 319.

⁶⁰⁰ “Statute della comunità musulmana”.

je predvodio Maček (i koja je loše prošla prema izbornom sistemu što je osiguravao nerazmjerne velik broj zastupničkih mesta pobjedničkoj "listi").⁶⁰¹ Poslije je, te iste godine, Stojadinović osnovao novu vladinu stranku, "Jugoslavensku radikalnu zajednicu", ujedinivši svoju stranku (Srpske radikale) sa strankama Korošca i Spahe. Međutim, u proljeće se Glavni odbor Radikalne stranke usprotvio tom sporazumu i javno se suprotstavio vlasti. Tako se Slojadinović našao u neobičnom položaju da vlada Jugoslavijom bez podrške glavnih hrvatskih i srpskih stranaka, samo uz podršku Slovenaca, bosanskih muslimana i svojih vlastitih preostalih pristaša. Stojadinovićeve su se vlade održale četiri godine. On je za to vrijeme postigao određene uspjehe u demokratizaciji, dopustio da se pregovara s Mačekom o eventualnom uvođenju federalnog uređenja u Jugoslaviji i vodio pomirljivu vanjsku politiku koja je težila za povećavanjem robne razmjene i željela prijateljske odnose s Italijom i Njemačkom. Najveća rušilačka snaga u jugoslavenskoj politici tih godina bijaše srpski nacionalizam: Srbi su, podjarivani Pravoslavnom crkvom, žestokim demonstracijama uspjeli spriječiti sklapanje "konkordata" između Jugoslavije i Vatikana 1937. godine. Na dan 3. februara 1939. jedan od Stojadinovićevih srpskih ministara u vlasti održao je u Skupštini govor u kojem je istaknuo superiornost Srba nad Hrvatima i Slovincima izjavivši: "Politika ovog doma i ove vlade bit će uvek srpska." Mehmed Spaho zatražio je od Stojadinovića da demantira tu izjavu, ali je Stojadinović šutio. Te je večeri Korošec organizirao dogovor petorice ministara da u znak protesta podnesu ostavke, među njima i Spaho, srpski ministar Dragiša Cvetković i Džafer Kulenović, koji je bio Spahin zamjenik u Jugoslavenskoj muslimanskoj organizaciji. Ta je akcija omogućila knezu Pavlu da smijeni Stojadinovića i imenuje na njegovo mjesto Dragišu Cvetkovića.⁶⁰²

Pošto je Hitler osvojio Čehoslovačku, a njegov poklonik Ante Pavelić u Italiji sve otvoreniye zahtijevao komadanje Jugoslavije, bilo je jasno da se više ne može odgađati rješavanje nacionalnog pitanja na federalni način koji bi zadovoljio Hrvate. U aprilu su započeli pregovori između Cvetkovića i Mačeka, kojima je cilj bio da se ponovo stvori nacionalni teritorij Hrvatske i da se Hrvatskoj da u određenoj mjeri politička vlast. Prvo u čemu su se ta dvojica složila bijaše da se ujedine dvije glavne hrvatske banovine, Savska i Primorska (u koje su bili uključeni i neki dijelovi Bosne i Hercegovine), zajedno s dubrovačkom oblasti, a da se stanovnici preostalog dijela Bosne i Hercegovine "izjasne plebiscitom želete li se pridružiti Hrvatskoj ili Srbiji". Konačni je cilj bilo stvaranje tripartitne federativne države Srbije, Hrvatske i Slovenije.⁶⁰³ Ali knez Pavle nije htio prihvati takvu državnu tvorevinu, pa je održana nova runda pregovora. Ovaj put su još neki dijelovi bosanskohercegovačkog teritorija jednostavno na geografskoj karti odsjećeni i pridodani Hrvatskoj - među njima i Brčko, Gradačac, Derventa, Travnik i Fojnica. Umjesto tripartitne države, u novoj tvorevini samo će Hrvatska postati posebna banovina sa svojim saborom, a ostatak Bosne i Hercegovine bit će i dalje podijeljen na dvije postojeće ali smanjene banovine, Vrbasku i Drinsku. Takav je plan napokon prihvaćen "Sporazumom" u augustu 1939.⁶⁰⁴

Mehmed Spaho umro je u junu 1939, dok su ovi pregovori bili u najkritičnijoj fazi. On je bio promućuran političar koji je uspio bosanskim muslimanima osigurati u međuratnom razdoblju politički uticaj nerazmjerne veći od njihove brojčane snage, ali čak ni njegovo žestoko protivljenje nije moglo spriječiti komadanje Bosne i Hercegovine. Njegov nasljednik Džafer Kulenović zatražio je stvaranje posebne banovine Bosne i Hercegovine. Vlasti se nisu obazirale na njegove zahtjeve, između ostalog i zato što su na preostalim područjima Bosne i Hercegovine u većini bili Srbi, koji se nisu željeli odvajati od ostalih banovina u kojima su

⁶⁰¹ Stojadinović, Ni rat ni pakt, str. 344-346.

⁶⁰² Hoptner, Yugoslavia in Crisis, str. 128-129.

⁶⁰³ Maček, Struggle for Freedom, str. 188.

⁶⁰⁴ Ibid., str. 190-192; Clissold, ur., *Short History of Yugoslavia*, str. 198-200.

Srbi dominirali.⁶⁰⁵ Kulenović je ostao u vlasti, ali je bivao sve izoliraniji i nezadovoljniji. Kad gaje na početku 1940. godine posjetio Korošec da ga pita zašto bojkotira sjednice vlade, Kulenović ga je obasuo pritužbama. Rekao mu je da njegova stranka dobiva samo mrvice političkog pokroviteljstva, i da ne može podnijeti neprestane rasprave o tome da se osnuju Slovenska i Srpska banovina koje će biti istoga ranga kao i Hrvatska, a da se niko i ne sjeti da se sličan status da Bosni i Hercegovini. Zahtijevao je da se osnuje nova banovina od preostalih bosanskohercegovačkih teritorija i Novopazarskog sandžaka u kojem su muslimani u većini.⁶⁰⁶ Ni ovaj put nije bilo ni govora o tome da se udovolji njegovim željama.

Kulenović je bio ogorčen čovjek koji je osjećao snažno neprijateljstvo prema Srbima, jer je sve jasnija bivala njihova želja da progutaju Bosnu i Hercegovinu.

Dok su se 1940. godine i dalje vodile takve jalove debate, Sile osovine vršile su sve jači pritisak na Jugoslaviju. Svjetsko je javno mnjenje bilo šokirano padom Francuske i ozlojeđeno napadom Italije na Grčku. Ipak, pošto je sad Treći rajh graničio s Jugoslavijom (nakon aneksije Austrije), a Velika Britanija očito nije mogla nikome pružiti nikakvu djelotvornu zaštitu na Balkanu, jugoslavenski su se političari osjećali dužni usvojiti politiku popuštanja. Knez Pavle i njegova vlada odolijevali su više mjeseci njemačkom navaljivanju da pristupe Trojnom paktu, ali kad je na početku marta 1941. i Bugarska pristupila Trojnom paktu, zaključili su da se ne mogu više opirati. Jugoslavenski su državnici potpisali pakt u Beču 25. marta 1941. Dan nakon njihova povratka u Beograd, oni i knez Pavle svrgnuti su s vlasti pučem koji je protekao bez krvi i uživao veliku podršku naroda, a organizirala ga je vojska i stare srbijanske političke stranke. Uspostavljena je nova vlada nacionalnog jedinstva u koju su ušli i hrvatski vođa Vladko Maček i nekoliko bivših ministara. Ta je vlada pozvala građane na red i mir nastojeći voditi i dalje pomirljivu politiku prema Njemačkoj. Nakon deset dana, 6. aprila, *Luftwaffe* je izvršila prvi u nizu teških zračnih napada na Beograd. U Jugoslaviju su prodrle njemačke, talijanske, bugarske i mađarske jedinice. Nakon rata koji je potrajan jedanaest dana, jugoslavenska vojska predala se njemačkoj Vrhovnoj komandi.⁶⁰⁷

⁶⁰⁵ Dragnich, First Yugoslavia, str. 116, 127.

⁶⁰⁶ Hoptner, Yugoslavia in Crisis, str. 198-199.

⁶⁰⁷ Sažetak tih zbivanja u kojem se ističe kontinuitet državne politike poslije puča vidi kod B. Jelavich, History of the Balkans, sv. 2, str. 235-237.

13. Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu, 1941-1945.

Historija Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji jest povijest više ratova naslaganih jedan na drugi. Prvi je, naravno, bio početni rat što su ga povele Njemačka i Italija protiv same Jugoslavije. Neki su dijelovi teritorija anektirani: polovicu Slovenije prigrabila je Njemačka, drugu polovicu Slovenije i nekoliko dijelova Dalmacije Italija, a neka druga područja Mađarska, Bugarska i Albanija, koja je bila pod talijanskim vlašću. Komadanje Srbije imalo je kazneni karakter, ali je glavni cilj bilo pokoravanje i nadzor. Potom su Sile osovine neprestano vodile rat protiv Saveznika, a za tu je svrhu Jugoslavija bila važna zbog komunikacija i opskrbe sirovinama i radnom snagom. Zatim je tu bio i rat koji su okupatori vodili protiv jugoslavenskih pokreta; taj se rat uvijek vodio u sklopu širih ciljeva strategije Sila osovine protiv Saveznika. Poseban su rat vodili hrvatski ekstremisti protiv srpskog stanovništva u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, s jedne strane agresivan a s druge strane katkad i rat nesmiljenih odmazdi. I najposlijе, bijaše tu i rat između dvije glavne organizirane snage otpora kojima su se Srbi iz tih krajeva umah bili pridružili: četnici i partizana predvođenih komunistima. [Budući da neki povjesničari smatraju kontroverznim mišljenje da četnici pripadaju pokretu otpora, potrebno je ovdje dodati riječ-dvije objašnjenja. Glavna prvobitna svrha Mihailovićeve vojne organizacije bila je da pruži otpor okupatorskim Silama osovine. U samoj Srbiji Mihailovićeve su snage zaista pružale aktivan otpor, iako je generalna linija njegove organizacije bila (kao što je i objašnjeno u ovom poglavlju) da izbjegava akcije širih razmjera. Britanski vojni izvori potvrđuju da su na tlu Srbije četnici zaista surađivali s britanskim oficirima za vezu u diverzijama na takve ciljeve kao što su željezničke pruge, i da su sve do ljeta 1944. pomagali američkim avijatičarima koji su oboreni nad teritorijem Srbije. Međutim, treba razlikovati Srbiju od NDH. U NDH je vjerovatno tačno da su se Srbi koji su stupili na samom početku rata u četničke redove mahom odlučili na taj korak iz potrebe da odbrane sebe i lokalno srpsko stanovništvo od ustaških akcija. Međutim, postojale su i vrlo jake veze između predratnih srpskih nacionalističkih organizacija u Bosni i Hrvatskoj, koje su imale svoje vlastite protuhrvatske i protumuslimanske ciljeve. U talijanskoj okupacionoj zoni, četnici su se uskoro nagodili s talijanskim zapovjednicima. To znači da su i dalje pružali otpor ustašama i njihovim akcijama protiv Srba, ali da se na tom području nisu više borili protiv Sila osovine. U njemačkoj okupacionoj zoni u NDH, neke su četničke jedinice i dalje pružale otpor i njemačkim i ustaškim snagama, ali su se druge nagodile s ustaškim vlastima i poduzimale zajedničke vojne operacije protiv partizana (odustavši od akcija protiv Nijemaca) u zamjenu za obustavu ustaških akcija protiv lokalnih Srba. Uprkos tome, Sile osovine na najvišim nivoima i dalje su općenito smatrale četnike neprijateljskim snagama. Na dan 16. februara 1943. Hitler je pisao Mussoliniju: "Ako komunisti i četnici ne budu razoružani, svakako će se otpor pojačati u slučaju (angloameričke) invazije." Mussolini mu je 9. marta odgovorio: "Potpuno se slažemo u mišljenju da su i četnici i partizani neprijatelji Osovine" (Roberts, Tito, Mihailović i Saveznici, str. 104-105).]

Kako je vrijeme prolazilo, i jednom i drugom pokretu pristupali su i pripadnici drugih naroda. Kad se govori o ukupnom broju žrtava u Jugoslaviji u te četiri užasne godine, nemoguće je razmršiti sve te niti. Ipak, jasno je da je najmanje milion ljudi izgubilo živote, a vjerovatno su većina njih bili Jugoslaveni koje su pobili sami Jugoslaveni.⁶⁰⁸

Na dan 10. aprila 1941., još prije nego što je završio njihov *Blitzkrieg*, Nijemci su proglašili novu "Nezavisnu Državu Hrvatsku" (poznatu po svojim inicijalima kao NDH), u koju je ušla čitava Bosna i Hercegovina.

⁶⁰⁸ Srpski povjesničar Bogoljub Kočović izračunao je da je u Jugoslaviji bilo ukupno 1.014.000 ratnih žrtava (Žrtve u Jugoslaviji, str. 124). Hrvatski naučnik Vladimir Žeravić došao je, nezavisno od njega, do sličnog broja: 1.014.000 (Balić, Das unbekannte Bosnien, str. 7).

Dakako da nije bila nezavisna, nego podijeljena na dvije zone vojne okupacije, njemačku i talijansku, a linija razdvajanja presijecala je dijagonalno Bosnu i Hercegovinu od sjeverozapada do jugoistoka. Nijemci su, na Mussolinijev prijedlog, pozvali Antu Pavelića da vlada u NDH kao "Poglavnik" ili *Führer*. Njegova ustaška organizacija nije bila do tada pravi masovni pokret (nije imala više od 12 000 članova u cijeloj Hrvatskoj), ali kad je preuzeila vlast, uskoro je to postala. Nakon dva desetljeća pružanja političkog otpora unitarizmu u Beogradu, velika većina Hrvata smatrala je da treba pozdraviti osnivanje "Nezavisne Države Hrvatske", kakve god bile okolnosti njena nastanka i koliko god lažna bila njena "nezavisnost". Međutim, odgovorni političari iz međuratnog razdoblja, naprimjer Vladko Maček, ostali su pasivni i inertni dok su vlast preuzimali fanatici i pretvarali državu u instrument terora i genocida.

Prvi protujevrejski zakon u NDH donesen je već 18. aprila 1941. Dvanaest dana kasnije proglašena su tri osnovna zakona nove države: Zakon o državljanstvu, Zakon o rasnom identitetu i Zakon o zaštiti arijevske krvi i časti hrvatskoga naroda.⁶⁰⁹ Ali progon Jevreja počeo je još prije nego što su obavljene ove pravne formalnosti. Na dan 16. aprila, dan nakon ulaska Nijemaca u Sarajevo, njemački su se vojnici okomili na tamošnju staru sinagogu. U toku dvodnevног divljanja uništeno je sve što se nalazilo u svim sinagogama.⁶¹⁰ Neobično dobro obaviješten njemački oficir isto je tako odmah svratio u Zemaljski muzej da zaplijeni Sarajevsku Hagadu neprocjenjive vrijednosti, ali zahvaljujući "briljantnoj improvizaciji" direktora muzeja rukopis je spašen i sakriven do kraja rata u jednom planinskom selu.⁶¹¹ Kad je idućeg mjeseca donesen propis prema kojem su svim dućanima, tvornicama i drugim poduzećima dodijeljeni ustaški "povjerenici" da nadziru njihov rad, jevrejske su poslovne ljude zapali najgori nadzornici koji su uskoro počinili niz otimačina i ubistava. U junu su u NDH počele masovne internacije Jevreja. U Srbiji, u kojoj je u augustu doveden na vlast kvisling general Nedić, koji nije bio fanatici ali je bio vrlo spreman na saradnju, počelo je masovno hapšenje Jevreja nešto kasnije, ali je do kraja 1941. godine većina Jevreja i u jednoj i u drugoj državi bila već u koncentracionim logorima. Lokalna policija sudjelovala je u tim masovnim hapšenjima i u Srbiji i u NDH: i jedni i drugi snose krivicu. Sve su sinagoge u Bosni i Hercegovini opljačkane, a neke su od njih i do temelja razorene. Izračunato je da je u Bosni i Hercegovini od 14 000 Jevreja do kraja rata pobijeno njih 12.000.⁶¹²

Antisemitizam, međutim, nije bio glavna briga ustaških ideologa. Glavni je cilj bio "rješavanje" problema velike srpske manjine i (1.900.000 ljudi od ukupnog broja od 6.300.000 stanovnika) na teritoriju NDH.⁶¹³ U maju je započeo široko zasnovan teror protiv Srba. U junu je došlo do masovnog hapšenja Srba u Mostaru - na stotine je njih pobijeno i bačeno u Neretvu. Slična su zvjerstva počinjena i u mnogim drugim mjestima u NDH, pa i u bosanskim gradovima Bihaću, Brčkom i Doboju, a uništena su i čitava srpska sela u okolini Sarajeva. U julu su se čak i Nijemci potužili na brutalnost tih akcija.⁶¹⁴ Reakcija srpskih seljaka - pogotovo u Hercegovini, središtu seljačkog oružanog otpora 1875. i 1882. godine - bila je onakva kakva se mogla i očekivati: u kraju oko Nevesinja digli su se u junu 1941. na ustanak, istjerali ustaše i uspostavili privremeni "oslobođeni teritorij", spojen sa sličnim područjem organiziranog otpora u susjednoj Crnoj Gori. Zatim su se obrušili na svoje susjede, hrvatske i muslimanske seljake, čiju su pasivnost pod vladavinom NDH smatrali

⁶⁰⁹ Hory i Broszat, *Der kroatische Ustascha-Staat*, str. 89,91.

⁶¹⁰ Levntal, ur., *Zločini fašističkih okupatora*, str. 64.

⁶¹¹ Roth, ur., Sarajevo Haggadah, str. 8.

⁶¹² Levntal, ur., *Zločini fašističkih okupatora*, str. 15, 61-70.

⁶¹³ B. Jelavich, *History of the Balkans*, sv. 2, str. 263.

⁶¹⁴ Hory i Broszat, *Der kroatische Ustascha-Staat*, str. 99, 102. Grmek i dr. tvrde da su nakon njemačke invazije prve žrtve bili Hrvati i muslimani, a da su pokolji Srba tek nakon toga uslijedili (Le Nettoyage ethnique, str. 187, u fuznosti). Budući da oni ne navode datume pogibije tih prvih žrtava, o tome je teško suditi, ali je bjelodano jasno da je ubijanje i ili protjerivanje Srba bio glavni ustaški cilj, a ne slučajna reakcija na neka ubistva.

kolaboracijom. Tako su pobili više od 600 muslimana u Bileći i okolici, južnom uglu Hercegovine, a u julu i augustu likvidirali su oko 500 muslimana u okolici Višegrada.⁶¹⁵ Oko sredine augusta jedan komunistički organizator ustanka pisao je iz Sarajeva da su u mostarskom kraju “ustanici poharali muslimanska sela i time okrenuli sveukupno muslimansko stanovništvo protiv sebe”.⁶¹⁶

Genocidna politika NDH natjerala je na hiljade bosanskih Srba da pristupe, gdje god su mogli, jednom od organiziranih pokreta otpora. Na bosanskohercegovačkom tlu djelovala su dva takva pokreta, s različitim karakteristikama i vrlo različitim ciljevima - toliko različitim da su se već u oktobru 1941. mogli jasno zapaziti zameci građanskog rata među njima. Prvi je predvodio pukovnik jugoslavenske vojske Draža Mihailović, monarchist, anglofil i stručnjak za gerilsko ratovanje, koji se zatekao u Bosni kad su Nijemci prodrli u Jugoslaviju. S ostacima svojih ljudi on se zaputio na istok, do brdovitog kraja Ravne Gore na zapadu Srbije, gdje je smjestio svoj štab. Kao visoki oficir, predstavljaо je ostatak kraljevskog vrhovništva (jugoslavenska kraljevska vlada u izbjeglištvu promaknula ga je poslije u čin generala i imenovala vojnim ministrom). Kao srpski rodoljub, uživao je lojalnost mnogih običnih srpskih građana. Njegovi su vojnici postali poznati pod imenom četnici, što je inače bio tradicionalni naziv za opjevane hajdučke borce iz ranije srpske povijesti. To je ime izazivalo bezbroj nesporazuma jer je već postojala službena “četnička” organizacija zasnovana na pokretu veterana iz Prvoga svjetskog rata, koja je postala produžena ruka srbijanskog kvislinškog režima. Pa i drugdje su iznike mnoge lokalne skupine Srba koje su se nazivale “četnicima”, ali su imale vrlo malo, ili uopće nisu imale, veze s Mihailovićevim ljudima. Velika je slabost njegove organizacije bila u tome što su njegovi lokalni komandanti u dugim razdobljima djelovali samostalno - ili se nisu uopće obazirali na njegove naredbe.⁶¹⁷ Mihailovićevi su četnici počeli pružati aktivni otpor Nijemcima u mjesecu maju, ali je njegova opća politika bila, kako je u julu i septembru zatražila od njega i vlada u izbjeglištvu, da se drži po strani, da izgradi snažnu organizaciju, da se infiltrira u oružane snage Nedićeva kvislinškog režima i pripremi se za ustank koji će napokon dići kad Saveznici steknu nadmoć nad Njemačkom.⁶¹⁸

Druga organizacija, “partizani” predvođeni komunistima, imala je sasvim drukčije ciljeve. Komunistička partija bila je gotovo nevidljiva na jugoslavenskoj političkoj sceni između dva rata jer je za većeg dijela tog razdoblja bila službeno zabranjena. Godine 1940. imala je u cijeloj zemlji tek nešto više od 6 000 članova.⁶¹⁹ Njen vođa Tito (bivši kaplar u austrougarskoj vojsci, Josip Broz) bijaše odan Staljinu pa je tako preživio čistke u Moskvi. U razdoblju između pakta Molotov-Ribbentrop i Hitlerove najezde na Rusiju, držao se službene linije Kominterne i bunio se protiv britanske agresije na Njemačku. Ali on je bio snalažljiv čovjek i dobar organizator, pa je u roku od nekoliko dana nakon njemačkog napada na Rusiju u junu 1941. godine isplanirao oružani otpor okupatoru, kojim će ne samo istjerati Nijemce iz Jugoslavije (a dotle će se Rusija, pretpostavljaо je on, brzo obračunati s Njemačkom), nego i provesti društvenu revoluciju i prigrabiti vlast da poslije rata udari temelje komunističkoj državi. [Možda je Tito planirao određen aktivni vojni otpor silama Osovine u razdoblju između njemačke invazije na Jugoslaviju i njemačkog napada na Rusiju, ali dokazi u prilog ovoj tezi prilično su nepouzdani. U onih 11 dana njemačkog Blitzkriega u Jugoslaviji, čini se da nije bilo jasne partijske linije; neki su članovi Partije zaista stupili u redove jugoslavenske

⁶¹⁵ Dedijer i dr., History of Yugoslavia, str. 591-592; Dedijer i Miletić, Genocid nad Muslimanima, str. 6-8. U prikazu Dedijera i Miletića ti pokolji koje su izvršili lokalni Srbi pripisani su, neuvjerljivo, “četnicima”.

⁶¹⁶ Dedijer i dr., History of Yugoslavia, str. 596.

⁶¹⁷ Najbolji prikazi Mihailovićeve organizacije mogu se naći kod Roberts, Tito, Mihailović and the Allies; Tomasevich, Chetniks (“Četnici”); Milazzo, Chetnik Movement; i Karchmar, *Draža Mihailović*.

⁶¹⁸ O tim uputama vidi kod Roberts, Tito, Mihailović and the Allies, str. 26, i Deroc, British Special Operations, str. 210.

⁶¹⁹ Pavlowitch, Tito, str. 26.

vojske i borili se, a neki su možda to učinili samo zato da se domognu oružja pa da dezertiraju. (Godine 1940. Komunistička je partija izdala instrukcije svojim članovima da bojkotiraju poziv jugoslavenske vojske i podržala je štrajkove u tvornicama municije.) U Zagrebu je održana konferencija komunističkih čelnika, na kojoj je zaključeno da se osnuje vojni komitet; poslije je Tito tvrdio (1948. godine) da je ta konferencija održana 10. aprila, ali u Đilasovu detaljnem prikazu tog događaja (*Memoir of a Revolutionary*, str. 188-9) tvrdi se da je to bilo početkom maja. Đilas također tvrdi da je Titova glavna briga na toj konferenciji bila kako da komunisti preuzmu vlast nakon poraza Njemačke. Tito je izričito rekao da treba osuditi oficire koji se kriju u planinama zapadne Srbije. Po tome bi se moglo zaključiti da je glavni razlog za osnivanje vojnog komiteta bila više priprema za konačnu borbu za vlast s jugoslavenskim političkim protivnicima, nego neposredan otpor Silama osovine. Istina je da se u proglašu Centralnog komiteta KPJ od 15. aprila 1941. (*Zbornik*, svezak 5, dio 1, str. 5-7) tvrdilo u sasvim općenitoj formi da će Komunistička partija biti u prvim redovima narodne borbe protiv okupatora, ali je taj tekst više retorički nego skup određenih vojnih instrukcija. Konkretniji tekst, u kojem se poziva na otpor okupatoru, objavljen je u komunističkom glasilu *Proleter* datiranom "mart, april, maj 1941". Međutim, taj je broj štampan tek potkraj jula i ne može poslužiti kao vjerodostojan dokaz da je Partija izdala instrukcije za borbu prije njemačke invazije na Rusiju 22. juna.]

Ovaj posljednji cilj značio je i da bi se mogao poslužiti sasvim drukčijom taktikom nego četnički vođa. Mihailović nije htio sačuvati samo stanovništvo nego i cijelokupni društveni poredak, pa je radije nastojao izbjegći njemačke odmazde i uništavanje cijelih područja. S druge strane, rušenje društva i stvaranje iskorijenjenih, ogorčenih ljudi bijaše voda na Titov mlin. Područja koja su oslobodile njegove snage bijahu otvoreno "sovjetizirana", mnogi lokalni "buržui" bijahu smaknuti, a čak i u redovima samih partizana provodio je čistke Titov šef službe sigurnosti Aleksandar Ranković. Društvena revolucija bijaše najpreči zadatak ili, kao što je poslije objasnio jedan od Titovih najbližih suradnika Milovan Đilas: "Vojne operacije... bile su motivirane našom revolucionarnom ideologijom. Revolucija se nije mogla ostvariti bez istovremene borbe protiv okupatorskih snaga."⁶²⁰ Premda su improviziranom saradnjom lokalnih seljaka, četnika i partizana privremeno oslobođena velika područja Crne Gore, Bosne i zapadne Srbije potkraj ljeta i u jesen 1941, ipak nije nikakvo čudo što dugoročna saradnja tih dviju organizacija nije bila moguća. Bilo je već došlo do nekoliko sukoba među njima prije nego što je njemačka ofanziva, u zimu te iste godine, razbila Mihailovićeve snage u Srbiji i nagnala partizane da se povuku u planine jugoistočne Bosne.

Ovdje valja spomenuti još jedan aspekt suparničke politike četnika i komunista: njihov stav prema muslimanima i statusu Bosne i Hercegovine. Među četničkim čelnicima bilo je nekoliko zadrtih srpskih nacionalista koji su željeli da se Srbiji pripove ne samo Bosna i Hercegovina nego i Dalmacija, Crna Gora, dijelovi Hrvatske i Slavonije, pa čak i sjeverna Albanija.⁶²¹ Takve su bile težnje dvojice dominantnih intelektualaca u četničkom pokretu: srpskog advokata i književnika Dragiše Vasića i srpskog advokata iz Bosne (iz Banje Luke) Stevana Moljevića. U junu 1941. ovaj je potonji sastavio memorandum pod naslovom "Homogena Srbija", u kojem je zatražio da se spomenuti krajevi priključe Srbiji, i objasnio kako je "osnovna dužnost" svih Srba "da stvore i ustroje homogenu Srbiju u koju moraju da uđu svi krajevi u kojima žive Srbi".⁶²² U pismu Vasiću u februaru 1942. Moljević je napisao da se Srbija treba proširiti sve do Dalmacije, a da zatim treba uslijediti "čišćenje zemlje od

⁶²⁰ Ibid., str. 34; Đilas, *Wartime*, str. 4.

⁶²¹ Vidi geografsku kartu kod Tomasevich, Chetniks, str. 169 (uključujući i teritorije koje je trebalo oduzeti Madarskoj, Rumuniji i Bugarskoj).

⁶²² Ovaj je tekst prenesen u knjizi Dedijer i Miletić, Genocid nad Muslimanima, str. 8-16 (sa skiciranim geografskom kartom na str. 15), i preveden na francuski u knjizi Grmek i dr., *Le Nettoyage ethnique*, str. 191-197.

svih nesrpskih elemenata. Ono što treba da se uradi jeste da se prekršioci šalju tamo gdje im je mjesto: Hrvati u Hrvatsku, a muslimani u Tursku ili Albaniju.”⁶²³ Kako su ovakvi ljudi bitno uticali na četničku politiku (Moljević je na početku 1943. vodio brigu o politici u četničkom pokretu), očito je da je postojala teoretska baza za žestoku protuslimansku politiku.

S druge strane, nema pouzdanih dokaza da je sam Draža Mihailović ikad pozivao Srbe na etničko čišćenje.

Jedini dokument koji se često navodi kao dokaz tome, niz uputa upućenih dvojici regionalnih zapovjednika u decembru 1941, vjerovatno je falsifikat - iako treba istaknuti da krivotvoritelji nisu bili neprijatelji koji su htjeli diskreditirati Mihailovića, nego ti sami zapovjednici koji su se nadali da će njihova krivotvorina biti prihvaćena kao originalni četnički dokument.⁶²⁴ Mihailović se svakako znao služiti retorikom srpskog nacionalizma. U jednom proglašu pripisanom njemu stope i ove riječi: “Ja sam iz srpske Šumadije, iz srpske zemlje i srpske krvi. Kao takav, borit ću se za najuzvišenije ideale koje Srbin može da ima: za oslobođenje i ujedinjenje zauvijek svih srpskih zemalja... Gdje god ima srpskih grobova, ono je srpska zemlja.”⁶²⁵ Ipak je ostao vjeran sluga svoga kralja i vlade u izbjeglištvu, čija je politika težila za tim da spasi i obnovi cijelu Kraljevinu Jugoslaviju. “Srbi bi imali pravo da kažu: ‘Mi nećemo više Jugoslaviju’”, kazao je jednom prilikom Mihailović, “ali postoje viši interesi zbog kojih moramo preuređiti ovu zemlju.”⁶²⁶ U početku je on smatrao da se bori za restauraciju Jugoslavije, pa i za poluautonomnu Hrvatsku banovinu, upravo onaku kakvu je bila prije rata. Međutim, kad je saznao za razmjere ustaških pokolja, složio se s mišljenjem da neke dijelove teritorija treba oduzeti Hrvatskoj: da njezin istočni vršak (Srijem i Baranju) treba pripojiti Srbiji, da južnu Dalmaciju treba pripojiti Bosni, a da Srbiji treba da pripadne istočna Hercegovina. Bosna bi imala pravo da se plebiscitom izjasni želi li se priključiti Srbiji ili ne želi.⁶²⁷ Budući da su u krnjoj Bosni Srbi bili ionako u većini, rezultat bi ove teritorialne nagodbe bio vrlo sličan rezultatu koji su priželjkivali njegovi ideološki savjetnici. Glavna je razlika između njih i njega bila u tome što on lično nije planirao protjerivanje muslimana. Bilo kako mu drago, on, za razliku od Tita, nije računao da će sam vladati zemljom. Ako bude uspio u svojim namjerama, sve takve odluke bit će u rukama političara i kralja.

S obzirom na to da se Tito zaista nadao da će poslije rata vladati zemljom, u prvi mah doima se čudnim koliko je malo jasnih informacija davao o tome kako će zemlja tada biti uređena ili podijeljena. Ali za to postoji jednostavan razlog. U to je doba on još bio vjerni sluga Staljinov, i učinit će sve što Moskva od njega zahtijeva: osnovat će izrazito centraliziranu državu, jugoslavenski savez socijalističkih federalnih republika, ili čak balkansku federaciju, s Bugarskom i Albanijom. Kombinacija zanesenjačkog teoretiziranja i bezdušnog oportunitizma kojima bijaše obilježena Staljinova politika “nacionalnog pitanja” bila je bjelodana i u politici Komunističke partije Jugoslavije. Sve do sredine tridesetih godina Kominterna je gledala na Jugoslaviju kao na dio zida nesklonih joj država podignut protiv Sovjetskog Saveza u Versaillesu. Godine 1924. Kominterna je pozvala na razbijanje Jugoslavije i poticala jugoslavenske komuniste da huškaju nezadovoljne narode protiv Beograda kao sredstvo da se postigne taj cilj. 1935. linija se iz temelja promijenila: sad je trebalo da komunisti očuvaju Jugoslaviju i da se bore u duhu “narodne fronte” protiv

⁶²³ Dedijer i Miletić, Genocid nad Muslimanima, str. 33-34.

⁶²⁴ O tom dokumentu vidi ibid., str. 25-30 (gdje je predstavljen kao origina-lan). Fotoreprodukcije dviju stranica vidi kod Državna komisija, Doku-menti, sv. 1, str. 11-12. Tomasevich prihvata taj dokument kao original (Chetniks, str. 170); ali je Lucien Karchmar iznio detaljne i uvjerljive razloge u prilog mišljenju da je posrijedi falsifikat, djelo dvojice komandanata koji su željeli pribaviti sebi nepobitnija ovlaštenja za svoje akcije (Draža Mihailović, str. 397,428-430).

⁶²⁵ Zbornik, sv. 1, knjiga 2, str. 377; datiranje ovog dokumenta nije pouzdano, a ne treba isključiti ni mogućnost da je krivotvoreni ili pogrešno atribuiran.

⁶²⁶ Martin, Web of Disinformation, str. 51.

⁶²⁷ Karchmar, Draža Mihailović, str. 575.

međunarodnog fašizma.⁶²⁸ Da se Staljin nekim slučajem okomio na sve oblike nacionalnog identiteta kao buržoaske tvorevine i zatražio da se oni ukinu, nema sumnje da bi Tito skočio i kroz taj obruč. Tek je u toku rata on ipak ponešto iz iskustva na-učio, kad je nastojao iskovati jedinstvenu vojsku od pripadnika različitih i suprotstavljenih naroda Jugoslavije.

Stoga nije nikakvo čudo što Komunistička partija Jugoslavije nije imala jasne predodžbe o tome kakav bi imao biti status bosanskih muslimana. U svojoj prvoj fazi djelovanja, od 1919. do sredine tridesetih godina, ona je tome poklanjala malo ili nimalo pažnje, djelomice i zato što je Komunistička partija u samoj Bosni bila izolirana frakcija koja je čak i 1939. godine imala svega 170 članova.⁶²⁹ Ona je u toj fazi općenito odbacivala ideju da bilo koja grupacija ljudi povezanih religijom može imati politički ili nacionalni identitet. Ali nakon zaokreta 1935. godine komunisti su počeli iznositi kvazifederalne prijedloge za zemlju koja će biti sastavljena od sedam određenih teritorijalnih jedinica, od kojih će i Bosna i Hercegovina biti jedna. To je značilo da se trebalo suprotstaviti suprotnim tvrdnjama da je Bosna “zapravo” hrvatska ili “zapravo” srpska, te da su komunisti bili prisiljeni pokloniti više pažnje posebnom identitetu muslimana.⁶³⁰ Godine 1936. komunistički intelektualac, Slovenac Edvard Kardelj, napisao je: “Ne možemo govoriti o muslimanima kao narodu, nego... kao o posebnoj etničkoj skupini.”⁶³¹ U “otvorenom pismu” što su ga komunisti u Bosni napisali 1939. godine, stoji da su muslimani oduvijek bili posebna cjelina. Ali takva je klasifikacija navlas ostala nejasna. Na partijskoj konferenciji održanoj 1940. godine čovjek koji je bio “zadužen” za nacionalno pitanje, Milovan Đilas, definirao je muslimane kao “etničku grupu” ali ih je izostavio s popisa jugoslavenskih naroda.⁶³²

Za vrijeme rata izjave partijskih rukovodilaca bile su i dalje nejasne ili proturječne. Jedan dokument koji je izdalo “Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine” 1943. godine spominje “predstavnike srpskog, hrvatskog i muslimanskog naroda”, ali je iste godine na zasjedanju “Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije”, koje je udarilo temelje poratnoj federativnoj Jugoslaviji, odbačena ideja da su muslimani narod. Plan koji je predložio Đilas bijaše zasnovan na sovjetskom modelu: pet “nacionalnih republika” za pet jugoslavenskih “naroda” (Srbe, Hrvate, Slovence, Crnogorce, Makedonce). Bosna je imala biti posebna jedinica, ali ne republika nego samo autonomna pokrajina. Tada je došlo do natezanja između srpskih delegata koji su željeli da se Bosna i Hercegovina pripoji Srbiji, i bosanskohercegovačkih koji su tražili ravnopravan status s ostalim republikama. Napokon je napravljen kompromis prema kojem će Bosna i Hercegovina imati republički status, ali će biti rečeno da je to republika nastanjena “dijelovima srpskog i hrvatskog naroda, kao i bosanskohercegovačkim muslimanima”.⁶³³

Sve su ovo, međutim, bile akademske debate dok partizani ne dobiju rat - što će reći rat protiv četnika. Obje su se strane borile s vremena na vrijeme protiv Sila osovine. Ipak, partizani su se borili češće nego četnici, djelomice i iz navedenih razloga. Međutim, u Titovoј je strategiji dominirao rat protiv četnika. Pošto je potkraj 1941. godine pobegao iz Srbije u Foču i okolicu u jugoistočnoj Bosni, Tito je najviše brinuo što je središnju Srbiju i Sandžak morao prepustiti četnicima. Četničke su snage uskoro zagospodarile i Crnom Gorom i dijelovima istočne Hercegovine, gdje su lokalni komandanti sklopili sporazume o saradnji s talijanskim okupatorima. (Talijani su na tu saradnju bili motivirani željom da vode miran život i da podignu živi bedem protiv partizana, a i dobrom voljom da dopuste lokalnom srpskom stanovništvu da se zaštiti od ustaških pokolja.) U ljeto 1942. godine Tito je krenuo

⁶²⁸ Deroc, British Special Operations, str. 226; Pavlowitch, Tito, str. 17-22.

⁶²⁹ Höpken, “Die Kommunisten und die Muslime”, str. 187.

⁶³⁰ Ibid., str. 188-189.

⁶³¹ Irwin, “Islamic Revival”, str. 439.

⁶³² Purivatra, “Nacionalni i politički razvitak”, str. 52-55; Höpken, “Die Kommunisten und die Muslime”, str. 189.

⁶³³ Höpken, “Die Kommunisten und die Muslime”, str. 192-194.

kroz Bosnu na sjeverozapad duž linije razdvajanja između njemačke i talijanske okupacione zone i smjestio se na području oko Bihaća gdje nije bilo okupatorskih snaga. [Ovaj prikaz Titova tzv. "dugog marša" ne znači da partizani nisu istodobno vodili nikakve ofanzivne akcije. Oni su u to vrijeme uspješno napali gradove Livno, Jajce i sam Bihać. Tito je znao da njegove snage nisu naoružane kako treba da bi mogle napasti dobro branjene položaje. Tako su propali i pokušaji da se zauzmu gradići Bugojno i Kupres, koje su branile dobro naoružane ustaške posade. Glavni razlog da osvoji grad Bihać nije bio vojni nego političko-psihološki. Đilas je poslije objasnio da je cilj zauzimanja takva grada (administrativnog središta okruga) bio da poraste prestiž i da se podigne status sjednice AVNOJ-a koja je ondje održana (Ratno doba, str. 207). Ja ovdje samo želim istaknuti da Tito nije prebacio svoje snage zbog neke ofanzive vojne strategije uperene protiv Sila osovine.] Tu je proveo nekoliko mjeseci prikupljajući i jačajući svoje snage primanjem u svoje redove Srba, pa i Hrvata. U jesen je tvrdio da gospodari "oslobođenim" teritorijem veličine Švicarske, ali je do toga došlo uglavnom zato što se ni snage okupatora ni NDH nisu uopće potrudile da ga napadnu.

Premda je u Titovoj vojsci bilo na hiljade vrlo hrabrih i žilavih boraca, valja napomenuti da su se gotovo sve veće borbe i okršaji između njih i okupatorskih snaga vodile na inicijativu okupatorskih zapovjednika, koji bi s vremena na vrijeme odlučili da odredena područja očiste od partizana. Titovo "oslobađanje" zabačenih krajeva nije bitno uticalo na njemačko vođenje rata. Nijemci i Talijani i dalje su držali u svojim rukama najveće gradove, glavne ceste i željezničke pruge (osim pruga od Splita i Rijeke do Ogulina), te najvažnije rudnike. Često se tvrdi kako je Tito "držao" velik broj njemačkih divizija na jugoslavenskom tlu; ali na početku 1943. godine bilo je u cijeloj bivšoj Jugoslaviji svega četiri njemačke divizije, i to nipošto elitne. [Ovo se odnosi samo na njemačke divizije. Dakako da su u talijanskoj okupacionoj zoni bile i talijanske divizije (do septembra 1943) i da je stoga bila oslabljena talijanska odbrana Italije 1943. godine. Međutim, razlozi za stacioniranje talijanskih jedinica u zapadnoj Jugoslaviji nisu bili ograničeni samo na protupartizanske akcije: jedan je od glavnih faktora strategije Sila osovine 1942. i 1943. godine bila odbrana hrvatske i crnogorske obale od eventualne savezničke invazije.] (U augustu te iste godine pridružile su im se još dvije rezervne divizije netom ospozobljenih regruta i jedna istrošena divizija koja se borila pod Staljingradom, a potkraj te iste godine, nakon kapitulacije talijanskih oružanih snaga u mjesecu septembru, došle su još dvije-tri divizije.)⁶³⁴ Evo, uostalom, što je napisao jedan kritičar, nenaklonjen Titu ali vrlo oštrom: "Na područjima Bosne i Hercegovine i Hrvatske po kojima su neprestano tumarale te partizanske snage tamo-amo, dolazilo je, naravno, često do sukoba s jedinicama Osovine. Partizani su prekidali komunikacije, ali nisu to činili u skladu s nekim strateškim planom, nego više zbog toga da zaštite svoje uzmake, a njihovi su pokreti praktički uvijek bili uzmaci pred neprijateljem."⁶³⁵

Glavni razlog zbog kojeg su Nijemci odlučili protjerati Titove snage iz sjeverozapadne Bosne na početku 1943. godine bila je taj što su se bojali savezničkog iskrcavanja na dalmatinskoj obali, pa su željeli pojačati nadzor nad strateški važnim zaleđem. Iz istog razloga Nijemci su isplanirali i ofanzivu protiv četnika u Hercegovini i Crnoj Gori.⁶³⁶ Zapravo su svi vojni zapovjednici bili u svojoj strategiji zaokupljeni očekivanim savezničkim iskrcavanjem. I Mihailović je želio oslobođiti se partizana kako ne bi bilo zapreka brzom savezničkom napredovanju u unutrašnjost i spajajući s njegovim snagama.⁶³⁷ Što se Tita tiče, on je poslao u martu 1943. godine trojicu svojih visokih oficira na pregovore s Nijemcima, najprije u bosanski gradić Gornji Vakuf a onda u Zagreb. Oni su obavijestili Nijemce da je "Tito u slučaju angloameričkog iskrcavanja spremان surađivati s njemačkim divizijama u

⁶³⁴ Vidi pisma Alberta Seatona (19. maja 1972) i Normana Stonea (28. maja 1993) u Times Literary Supplement.

⁶³⁵ Lees, Rape of Serbia, str. 84-85.

⁶³⁶ Roberts, Tito, Mihailović and the Allies, str. 100.

⁶³⁷ Tomasevich, Chetniks, str. 233-234.

Hrvatskoj u zajedničkim operacijama protiv napadača”.⁶³⁸ Tito je znao da bi savezničko iskrcavanje u Jugoslaviji značilo povratak kralja i izbjegličke vlade i kraj svim njegovim snovima o neposrednom komunističkom preuzimanju vlasti. Takva su ga strahovanja mučila čak i pošto je počeo primati direktnu pomoć od Saveznika potkraj ljeta 1943. godine. Jedan je visoki njemački dužnosnik u Jugoslaviji tvrdio da je “godine 1944. bilo trenutaka kad partizane nisu toliko brinuli Nijemci koliko eventualno savezničko iskrcavanje”.⁶³⁹

Godine 1943. te suprotstavljenje težnje izazvale su niz taktičkih preorijentacija u strategiji triju različitih vojnih snaga - ili bolje reći četiriju jer se talijansko držanje prema četnicima razlikovalo od suzdržanjeg stava Nijemaca. Nijemci su odbacili partizane na početku 1943. godine prema Hercegovini. Tito je doduše ionako kanio udariti na jug da napadne četničke snage u Hercegovini i Crnoj Gori. Iako su ga Nijemci progonili a četnici mu se ispriječili na putu, on je u martu uspio prijeći preko Neretve u Hercegovini i probiti se na jug do četničkih uporišta u Crnoj Gori. (U tom je razdoblju započeo pregovore s Nijemcima ne bi li ih uvjerio da je u njihovom interesu da ga puste da se “obračuna” s Mihailovićem.)⁶⁴⁰ Talijani su tjesno surađivali s četnicima, ali su Nijemci uništenje Mihailovićevih snaga još smatrali kao strateški važan cilj. U maju su zarobili i razoružali nekoliko hiljada crnogorskih četnika, a lokalnog četničkog komandanta poslali su u zarobljenički logor u Galiciji.⁶⁴¹ Tada su se, na početku ljeta 1943, Nijemci okomili na partizane i gotovo ih opkolili na Durmitoru u sjevernoj Crnoj Gori.

Titovi su se borci strahovito odlučno borili i napokon se probili iz obruča, pa su krenuli kroz jugoistočnu Bosnu zaobilazeći Sarajevo s istočne strane i produžili dalje na zapad od Olova do Travnika.⁶⁴² Napokon je Tito uspio smjestiti svoj štab u Jajce u središnjoj Bosni.

Na Durmitoru se Titu pridružio britanski oficir William Deakin, koga su se snažno dojmile partizanske borbene sposobnosti. Njegovi izvještaji, kao i izvještaji drugih britanskih oficira koji su posjetili partizane toga ljeta i jeseni, potaknuli su Saveznike da obustave svoju podršku Mihailoviću i da je počnu pružati Titu. Osim toga, partizani su stekli veliku prednost pred četnicima kad su Talijani u septembru 1943. kapitulirali pa su velike količine talijanskog oružja i vojne opreme pale u partizanske ruke. Tada su pojedini Mihailovićevi lokalni komandanti počeli direktno surađivati s Nijemcima.⁶⁴³ Godine 1944. Saveznici su povećali svoju pomoć Titu, a njegove su snage brojčano porasle kad je zbog općeg sloma ustaškog režima popunio svoje redove nezadovoljnim Hrvatima i muslimanima, kao i Srbima. U ljeto te iste godine Nijemci su se počeli povlačiti iz bivše Jugoslavije. Tito je dobio od Saveznika velike količine oružja ne bi li onemogućio njemačko povlačenje, ali je njemu glavna briga bila da osigura pobjedu u građanskom ratu.

U septembru su Saveznici nagovorili kralja Petra da pozove sve Jugoslavene da podupru Tita. Potkraj te godine sovjetske trupe (Treća ukrajinska armija maršala Tolbuhina,

⁶³⁸ Höttl, *Secret Front*, str. 171. Höttl (poznat i pod imenom “Walter Hagen”) bio je njemački stariji obavještajni oficir za Jugoslaviju. On je zabilježio i uhvaćenu poruku, u kojoj Staljin daje instrukcije Titu da surađuje s Nijemcima u slučaju savezničkog iskrcavanja. Ti su partizansko-njemački pregovori bili zataškani dok se nije u pedesetim godinama pojavio Höttlov prikaz; poslije je o njima pisao Roberts (Tito, Mihailović and the Allies, str. 108-109), a na kraju je i jedan od sudionika u njima, Đilas (Wartime, str. 231-237), priznao da su vođeni.

⁶³⁹ Neubacher, *Sonderauftrag Südost*, str. 179-180.

⁶⁴⁰ Milazzo, *Chetnik Movement*, str. 252-253, 349.

⁶⁴¹ Tomasevich, *Chetniks*, str. 252-253, 349. O ozbilnjim napetostima između talijanske i njemačke politike prema četnicima u to vrijeme vidi Milazzo, *Chetnik Movement*, str. 127.

⁶⁴² Deakin, *Embattled Mountain*, str. 1-60.

⁶⁴³ Treba razlikovati direktnu kolaboraciju od “paralelnih akcija”. U dešifriranim njemačkim depešama nije sve do ljeta 1943. bilo “nikakvih dokaza o kolaboraciji četnika s Nijemcima”. Prvi znaci takve kolaboracije javili su se tek u oktobru i novembru (Hinsley i dr., *British Intelligence*, sv. 3, dio 1, str. 146, 154-155). U Deakinovu glavnom izvještaju u augustu 1943, koji je uticao na politiku Saveznika, rečeno je da su četnici surađivali s Nijemcima “tjesno, neprekidno i sve više” u posljednje dvije godine (*ibid.*, str. 150). Sumnjivo je da li su takozvani bosanski četnici s kojima se Deakin video u augustu 1943. imali bilo kakve veze s Mihailovićevim snagama (Roberts, Tito, Mihailović and the Allies, str. 120).

potpomognute bugarskim snagama) zauzele su veći dio istočne, središnje i sjeverne Srbije. Time je bila osigurana komunistička vladavina u Jugoslaviji poslije rata.

Nije teško razumjeti držanje bosanskih Hrvata i bosanskih Srba u ove četiri ratne godine. Prvi su se držali jednakom kao i Hrvati u Hrvatskoj: manjina je aktivno podržala ustaše, a većina je u prvi mah pozdravila stvaranje NDH, ali se malo-pomalo sve više razočaravala tako da je 1943. i 1944. godine velik broj njih pristupio partizanima. Bosanski su Srbi, kao što smo već vidjeli, ubrzo bili natjerani da se suprotstave ustaškoj državi i vojnoj okupaciji Sila osovine. Partizanska je vojska u tri navrata provela po nekoliko mjeseci na jednom mjestu, hvatajući dah i primajući u svoje redove nove borce, a sva tri puta bijaše to na teritoriju Bosne (Foča u prvoj polovici 1942. godine, Bihać u drugoj polovici te iste godine i Jajce u drugoj polovici 1943. godine). Tako su Srbi imali mnoštvo prilika da pristupe partizanima. Mihailovićevi su četnici također regrutirali bosanskohercegovačke Srbe, naročito u dolini rijeke Drine u istočnoj Bosni i na graničnom području između Hercegovine i Crne Gore.

Držanje bosanskih muslimana nije bilo tako jednostavno. Vidjeli smo već da su između dva rata opće političke simpatije muslimana bile više na strani Zagreba nego Beograda. Premda je službena politika Jugoslavenske muslimanske organizacije bila sklona "jugoslavenstvu" s ublaženim primjesama regionalnog autonomaštva, i premda je sam Spaho uvijek govorio za sebe da je Jugoslaven, većina njegovih muslimanskih kolega izjašnjava se kao Hrvati muslimanske vjeroispovijesti. Ta je identifikacija, međutim, imala svoje granice. Kada je, naprimjer, muslimanski političar najizrazitije prohrvatske orientacije Hakija Hadžić osnovao pred izbore 1938. godine muslimanski ogrank Hrvatske seljačke stranke, pristupila mu je samo šaćica Spahinih suparnika, a na izborima je osvojio svega nekoliko hiljada glasova.⁶⁴⁴ Među hodžama prevladavali su neobično izmiješani osjećaji prema ideji bilo kakvog "pohrvaćivanja" bosanskih muslimana. Brat Mehmeda Spahe, Fehim, koji je bio reisul-ulema od 1938. do 1942. godine, izjašnjavao se kao Hrvat i igrao je glavnu ulogu u muslimanskom prohrvatskom kulturnom društvu "Narodnoj uzdanici". (Suparnička organizacija "Gajret" i dalje je bila na izrazito prosrpskoj liniji.) Ali Fehimu Spahi bilo je isto tako stalo da očuva poseban muslimanski identitet, za koji je držao da je ozbiljno ugrožen. Stoga se u službenim uputama usprotivio mješovitim brakovima i nadjevanju nemuslimanskih imena djeci. Štaviše, savjetovao je muslimanima neka ne ulaze u katoličke crkve, jer se pribajavao da će u tom slučaju morati skinuti fes.⁶⁴⁵

Da su morali birati između Beograda i Zagreba, većina bi se muslimanskih političara i hodža bila odlučila za Zagreb, pod uvjetom da im se zajamči da će moći slobodno ispovijedati islam. Zato se Ante Pavelić pobrinuo da im to obeća čim je stupio na vlast. Na dan 25. aprila 1941. poslao je ličnog izaslanika Fehimu Spahi ne bi li ga uvjerio kako želi da se bosanski muslimani osjećaju "slobodni, zadovoljni i potpuno ravnopravni". Zajamčena im je puna vjerska sloboda, pa i sloboda školovanja, a jedanaest političara, bivših pripadnika Jugoslavenske muslimanske organizacije, pozvani su da budu članovi tobožnjeg Sabora u Zagrebu.⁶⁴⁶

Vođa te stranke Džafer Kulenović imenovan je u novembru 1941. za potpredsjednika vlade NDH. On je oduvijek bio prohrvatski orientiran, a kao što smo vidjeli, bio je i grdno razočaran političkim zbivanjima u Beogradu u posljednjim predratnim godinama. Ipak, nije bio oduševljeni ustaša. Ili, kao što je napomenuo jedan stručnjak za to razdoblje: "Premda je ostao u vlasti do kraja, nikad nije potpuno zadobio povjerenje ustaša, a izgubio je povjerenje pripadnika bivše 'Jugoslavenske muslimanske organizacije'; pod njihovim je pritiskom često

⁶⁴⁴ Zulfikarpašić, Bosanski Muslimani, str. 14.

⁶⁴⁵ Babić, Das unbekannte Bosnien, str. 345; o kulturnim društvima vidi kod Zulfikarpašić, Bosanski Muslimani, str. 14.

⁶⁴⁶ Höpken, "Die Kommunisten und die Muslime", str. 190.

izjavljivao da on nije predstavnik vlade NDH, nego da on predstavlja samo sebe.”⁶⁴⁷ Najuticajniji čovjek u Jugoslavenskoj muslimanskoj organizaciji nakon smrti Mehmeda Spahe bio je poslovni čovjek iz Sarajeva Uzeir-aga Hadžihasanović. On je nagovarao Kulenovića da uđe u vladu NDH kako bi spriječio zloupotrebe i iskoristio svoj uticaj protiv djelovanja prohrvatskog ekstremiste Hakije Hadžića, koji je imenovan za ustaškog “povjerenika” za Bosnu i Hercegovinu. Potkraj aprila 1941. Hadžihasanović je bio član mješovitog muslimansko-srpskog izaslanstva, zajedno sa srpskim političarom iz Bosne Milanom Božićem, koji je od Hakije Hadžića zatražilo autonomiju za Bosnu i Hercegovinu. Posljedica je te inicijative bila da su Božić i njegove srpske kolege uskoro zatim bili uhapšeni i pobijeni, a Hadžihasanoviću je rečeno neka se radije okani svojih “protuhrvatskih” ideja.⁶⁴⁸

Uskoro je među mnogim muslimanima zavladalo razočaranje. Premda nije bilo općeg pogroma organiziranog protiv njih, pogaženo je obećanje da će se poštovati sva njihova prava. U ustaškoj NDH jednostavno nije funkcionirala pravna država. U ljeto i jesen 1941. godine, počevši od 2. augusta, hodže su izdale niz javnih rezolucija i protesta. Takve su rezolucije donesene u Sarajevu, Prijedoru, Mostaru, Banjoj Luci, Bijeljini i Tuzli. U mostarskoj rezoluciji spominjali su se “nebrojeni zločini, prijestupi, zloupotrebe i prisilne promjene vjere koji su izvršeni i koji se vrše nad pravoslavnim Srbima i drugim našim sugrađanima”. U rezoluciji hodža u Banjoj Luci iznesene su pritužbe na pljačku i otimačinu srpske i jevrejske imovine. U peticiji koju je pokrenuo Hadžihasanović a potpisala je stotina istaknutih sarajevskih muslimana u mjesecu oktobru, osuđeno je nasilje izvršeno na Jevrejima i Srbima i zahtijevala se “sigurnost života, dostojanstva, imovine i vjere za sve građane”. Potkraj te godine Nijemci su izvijestili da su se “znatno pogoršali odnosi između muslimana i državne vlasti”.⁶⁴⁹

Istodobno se zbog akata nasilja koje su Srbi izvršili na muslimanima, posebno u Hercegovini, muslimani nisu mogli pridružiti Srbima u pružanju otpora ustašama. Naprotiv, neki su od njih umjesto toga bili ponukani da stupe u redove ustaške milicije. Bosanski muslimani nisu čak imali ni svoga predstavnika u kraljevskoj vladu u izbjeglištvu, pa nisu mogli osjećati bogzna kakvu lojalnost prema vojnem predstavniku te vlađe Mihailoviću. Međutim, u drugoj polovici 1941. godine, kad je već bilo lako partizane politički i vojno razlikovati od četnika (i kad su partizanski zapovjednici spriječili svoje ljude da napadaju muslimanska sela), muslimani su zaista počeli stupati u Titovu vojsku. Prva muslimanska partizanska jedinica, tzv. Mujina četa, osnovana je negdje iza augusta 1941, a do decembra je prerasla u bataljon. U zimu 1941. na 1942. godinu, za Titova boravka u Foči, osnovana je još jedna jedinica muslimanskih mladića, a na početku 1942. muslimani su stupali i u partizanske bataljone kraj Zenice i u Hercegovini. U toku te godine osnovane su i druge muslimanske jedinice, a u decembru je formirana “Osma krajiška (muslimanska) brigada” pod zapovjedništvom Osmana Karabegovića.⁶⁵⁰ Broj muslimanskih regruta bio je u prvo vrijeme neznatan. U toj ranoj fazi pristupio je komunistima samo jedan istaknuti muslimanski političar, Nurija Pozderac. Teško je bilo uvjeriti hodže i muftije u Bosni i Hercegovini da je budućnost njihova naroda u ateizmu i komunizmu. Vjerovatno su bili nešto čuli o skandaloznom postupanju s islamom u Sovjetskom Savezu u prethodnih dvadesetak godina, pa ih nisu mogli razuvjeriti ni pamfleti koje je izdavala Titova organizacija i u kojima je Sovjetska Rusija bila prikazivana kao čudesna zemlja tolerancije i vjerske slobode.⁶⁵¹

⁶⁴⁷ Redžić, *Muslimansko autonomaštvo*, str. 14.

⁶⁴⁸ Ibid., str. 15.

⁶⁴⁹ Höpken, “Die Kommunisten und die Muslime”, str. 190; Zulfikarpašić, *Bosanski Muslimani*, str. 21-22; Redžić, *Muslimansko autonomaštvo*, str. 16, 30.

⁶⁵⁰ Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak*, str. 112-114; Redžić, *Muslimansko autonomaštvo*, str. 52.

⁶⁵¹ Höpken, “Die Kommunisten und die Muslime”, str. 191; A. Popović, L ‘Islam balkanique’, str. 342.

Međutim, u to isto vrijeme, dok su lokalni četnički komandanti dopuštali svojim ljudima da napadaju muslimanska sela, četnici su se službeno obraćali muslimanima za podršku. Tako je jedan od četničkih čelnika u Hercegovini Dobrosav Jevđević zapisao u julu 1942. da treba biti tolerantan prema muslimanima iz taktičkih razloga, “iako se ne smije smetnuti s uma da s njima ne može biti prave sloge”.⁶⁵² Nije bilo vjerovatno ni da će to smetnuti s uma muslimani u mnogim dijelovima jugoistočne Bosne i Hercegovine, gdje su četnici i druge lokalne srpske jedinice pobili na hiljade muslimana u zimu sa 1941. na 1942. godinu i u ljeto 1942. godine. Najveći su pokolji bili u okolici Foče i Čajniča. Najmanje 2.000 muslimana pobile su ondje jedinice pod zapovjedništvom lokalnog četničkog komandanta Zaharija Ostojića u augustu 1942., a u februaru 1943. pobijeno ih je više od 9.000, od kojih 8 000 starijih ljudi, žena i djece.⁶⁵³ Uspostavljen je užasan sistem uzajamno pothranjivane mržnje. Što je više muslimana pristupalo partizanima, to su više četnici smatrali muslimane kao takve svojim dušmanima, a što su više četnici ubijali muslimane, to je vjerovatnije bivalo da će tamošnji muslimani surađivati s partizanima, Nijemcima, Talijanima i ustašama protiv četnika.

Ipak, nije svugdje bilo tako. Na nekim područjima čak su i surađivali muslimani i četnici. Takva jedna muslimansko-četnička skupina u okolici Zenice uputila je u maju 1942. ovaku poruku Nijemcima: “Uklonite ustaše iz Bosne pa ćemo mi muslimani i Srbi napraviti ovdje red za dvije sedmice.”⁶⁵⁴ Najaktivniji pročetnički muslimani bili su dr. Ismet Popovac, koji je bio načelnik Konjica, i Fuad Musakadić, bivši šef policije u Sarajevu. Popovac je ponudio Mihailoviću da će za njega regrutirati muslimane. Takvu su ideju zagovarali još neki prosrpski i antikomunistički muslimani u više bosanskih gradova. U decembru 1943. računalo se da oko 8 posto Mihailovićevih vojnika čine muslimani - možda njih 4 000 ili nešto više.⁶⁵⁵ Sam je Popovac predvodio napad kojim je “oslobođeno” jedno muslimansko selo u januaru 1943. godine. Te su iste godine, međutim, komunisti zarobili i njega i Fuada Musakadića i strijeljali ih.⁶⁵⁶

U tom vrtlogu suprotstavljenih sila - koje su sve, valja podsjetiti, vukle porijeklo izvan Bosne - najprirodniji i najomiljeniji kurs za muslimane bio je da osnivaju svoje lokalne odbrambene jedinice i da se nastoje odbraniti od svih napadača. Takve male naoružane skupine nikle su po cijeloj zemlji. U oktobru 1942. postojala je i “Muslimanska dobrovoljačka legija” od otprilike 4 000 ljudi, koja se borila više protiv partizana nego protiv četnika, ali nije vjerovala ni ustaškim vlastima (od kojih je ipak primala oružje), nego je nastojala pregovarati direktno s Nijemcima.⁶⁵⁷ Slična ali još samostalnija jedinica nastala je u Cazinskoj krajini u zapadnoj Bosni (nedaleko od Bihaća) u ljeto 1943. godine. Predvođena bivšim partizanom Huskom Miljkovićem i sastavljena mahom od demoraliziranih nekadašnjih partizana i desertera iz jedinica lokalne odbrane, ta je jedinica imala osam kompletnih bataljona i gospodarila je velikim područjem. Husku Miljkovića nastojali su naizmjence predobiti za svoju stranu NDH i partizani, ali je on zadržao distancu i prema jednima i prema drugima sve do februara 1944, kad je sklopio sporazum s partizanima - na što su ga ubili proustaški pripadnici vlastite vojske.⁶⁵⁸

⁶⁵² Redžić, *Muslimansko autonomaštvo*, str. 59.

⁶⁵³ Dedijer i Miletić, *Genocid nad Muslimanima*, str. XXVI-XXVIII, 383.

⁶⁵⁴ Redžić, *Muslimansko autonomaštvo*, str. 55.

⁶⁵⁵ Ibid., str. 60-61; Avakumović, Mihailović prema nemačkim dokumentima, str. 71-72. Brojčana je procjena bazirana na Mihailovićevoj tvrdnji da su 74 posto njegovih ljudi pravoslavci a 84 “Srbi” (str. 71-72). Vjerovatno je tu uračunao i neke “Srbe katolike”, ali je možda bilo i pravoslavaca koji nisu bili Srbi.

⁶⁵⁶ Avakumović, Mihailović prema nemačkim dokumentima, str. 71, u fusnoti, Redžić napominje da je ono muslimansko selo što ga je “oslobodio” Popovac branila jaka jedinica muslimanskih dobrovoljaca (Muslimansko autonomaštvo, str. 105-106).

⁶⁵⁷ Redžić, *Muslimansko autonomaštvo*, str. 68.

⁶⁵⁸ Ibid., str. 131, 160.

Mnogim muslimanskim političarima činilo se da je jedino rješenje za Bosnu neka vrsta autonomije. A jedini način da se to postigne bilo je da se obrate direktno Nijemcima, koji su to mogli ostvariti. Nije to bilo puko oživljavanje starog sna muslimanskih političara, iako bijaše i odjek zahtjeva takvih ljudi kao što je bio Šerif Arnautović, zahtjeva za autonomijom pod ugarskom vlašću potkraj Prvog svjetskog rata. Bijaše to pokušaj da se pronađe praktično rješenje za sve nesnosniji položaj. Odatle je potekao i onaj famozni "Memorandum" koji su bosanski muslimani uputili Hitleru u novembru 1942. i koji je već spomenut u prvom poglavlju ove knjige. Osim hvalisanja gotskim porijeklom, u njemu se autori gorko žale na ustaške pokolje muslimana i zahtijevaju da se stane na kraj svakoj ustaškoj aktivnosti u Bosni i Hercegovini. Da bi se zemљa zaštitala, zatraženo je odobrenje da se proširi Muslimanska dobrovoljačka legija, i predloženo, radi umirenja Nijemaca, da Legija bude pod direktnim njemačkim nadzorom.⁶⁵⁹

Bijaše to ponovo odvagnut paket prijedloga, ali je bitni zahtjev, autonomija Bosne i Hercegovine, Nijemcima bio neprihvatljiv jer su znah da bi time nanijeli nepodnošljivu uvredu Zagrebu. Njima je, međutim, bilo stalo do dalnjeg regrutiranje mladića iz te regije. U decembru je Hitler zapovjedio da se SS divizija Princ Eugen, koja se uglavnom sastojala od pripadnika njemačke manjine iz Rumunije, prebaci u NDH i popuni ondje svoje redove također pripadnicima njemačke manjine. Kad je Hitler u februaru 1942. rekao kako želi da ta divizija nadzire stvaranje čitave jedne nove divizije u NDH, Himmler je predložio da se jedna divizija sastavi samo od bosanskih muslimana. Prijedlog je prihvaćen, unatoč oštrim protestima iz Zagreba.⁶⁶⁰ Načelo stvaranja SS divizija od "dobrovoljaca" iz okupiranih zemalja bilo je već provjерeno u praksi. Tako su bile nastale njemačke divizije u Francuskoj, Belgiji, Nizozemskoj i Danskoj. Muslimanska je divizija postala 13. SS divizija i dobila popularno ime "Handžar divizija" prema tradicionalnom oružju iz te regije, turskom bodežu koji može biti zakriviljen kao jatagan.

Regrutiranje je započelo u aprilu 1943, a Nijemci su iskoristili boravak u Sarajevu pronjemačkog Velikog muftije iz Jeruzalema da on pozove hodže na saradnju u tom poslu. (Veliki muftija El-Huseini bio je odavno poznat po svojoj silnoj mržnji prema Britancima. Nakon Balfourove deklaracije o Palestini 1917. godine pozvao je sve Arape da osnuju arapsko-muslimansko-njemački savez protiv britanske politike.) Neki od bosanskih muftija i hodže potpomogli su to regrutiranje, a svaka jedinica u diviziji dobila je mladog muftiju za duhovnoga savjetnika; časnici su, međutim, bili gotovo svi čistokrvni Nijemci.⁶⁶¹ Do kraja aprila regrutirano je 12 000 mladića, a divizija je na kraju imala 21 000 boraca. Regrutiranje je većinom bilo dobrovoljno, samo što se čini da su mnogi regruti dobili prilično pogrešnu predodžbu o svrsi same divizije.⁶⁶² Općenito su bosanski muslimani bili razočarani jer su povjerivali da će ta divizija braniti njihove gradove i sela, a umjesto toga su u ljeto 1943. regruti upućeni na dugotrajanu obuku u Njemačku i Francusku. Dvije skupine muslimana, iz Sarajeva i Banje Luke, poslane su da se pridruže hrvatskim inženjerima u centru za obuku u Villefranche-de-Rouergue, nedaleko od Toulousea. Onde su, u noći 17. septembra, pod vodstvom muslimana Ferida Džanića i Hrvata Bože Jeleneka pohvatili svoje njemačke oficire, na brzinu ih osudili na smrt i strijeljali. Namjeravali su pobjeći i pridružiti se francuskom pokretu otpora, ali je jedan oficir digao uzbunu pa su ih napale njemačke jedinice. Jelenek im je umaknuo, ali su petnaestorica pobunjenika poginula, a još ih je 141 ubijen u kasnijoj operaciji čišćenja terena. Godišnjica ove pobune slavi se i dan-danas u Villefranche-de-Rouergue pod malko jednostranim nazivom *La revolte des Croates*.⁶⁶³

⁶⁵⁹ Ibid., str. 71-74.

⁶⁶⁰ Sundhaussen, "Zur Geschichte der Waffen-SS in Kroatien", str. 191-193.

⁶⁶¹ Redžić, Muslimansko autonomaštvo, str. 87, 119-120, 155. U čitavoj je diviziji bilo osam muslimanskih oficira (str. 189, u fusnoti).

⁶⁶² Ibid., str. 89; Sundhaussen, "Zur Geschichte der Waffen-SS in Kroatien", str. 193.

⁶⁶³ Redžić, Muslimansko autonomaštvo, str. 136; Erignac, *La Revolte des Croates*.

Pošto je Handžar divizija upućena na daljnju obuku u još dalje mjesto u Šleskoj, u Bosni je nezadovoljstvo sve više raslo. Bosanski su se muslimani sve češće tužili kako ustaške jedinice napadaju njihove ljude. Mnogi su muslimani počeli osnivati lokalne odbrambene jedinice poznate pod nazivom "zeleni kadar". Ta je organizacija imala i svoga političkog vođu, profesora Nešada Topčića, koji se također zalagao za autonomiju Bosne i Hercegovine. Slično je nešto poduzeo i stariji član Islamskog vijeća u Sarajevu Muhamed Pandža, koji je u novembru 1941. pozvao muslimane da zbace ustaški jaram i osnuju autonomnu bosansku državu s jednakim pravima za sve građane, bez obzira na vjersku pripadnost. Vijest o njegovu apelu snažno je odjeknula u Handžar diviziji jer je on bio jedan od predvodnika kampanje za regrutiranje muslimana.⁶⁶⁴ Istodobno su, međutim, muslimani sve više stupali u partizanske redove, privučeni stvaranjem "Šesnaeste muslimanske brigade", u septembru 1943.⁶⁶⁵

Nakon višekratnih zahtjeva za povratak Handžar divizije, Hitler ju je najposlije vratio u Bosnu u martu 1943. zbog operacije za "održavanje mira". Razmještena je po sjevernoj i istočnoj Bosni (Tuzla, Gradačac, Brčko, Bijeljina i Zvornik), gdje je u proljeće i ljetu iste godine izvršila niz okrutnih odmazdi - ubistava i drugih zločina nad srpskim stanovništвом.⁶⁶⁶ Ne zna se tačan broj žrtava, ali ih je svakako bilo na stotine, a možda i na hiljade. Kako je godina odmicala, muslimani su zbog novog razvoja prilika bivali sve spremniji da podijele svoju sudbinu s partizanima. Zbog sve otvorenije saradnje Nijemaca i četnika, bivali su sve nepovjerljiviji prema Nijemcima, a zabrinjavao ih je i prekid diplomatskih odnosa Njemačke s Turskom. Tito je postizao sve nove vojne uspjehe, a kad je u septembru osvojio Derventu, postavio je ultimatum svim hrvatskim i bosanskim jedinicama da pristupe partizanima, što je i učinilo oko 2.000 pripadnika Handžar divizije. Kako su ustaše bivale sve bezobzirnije u svojim pokušajima da zastraše muslimansko stanovništvo smaknućima po kratkom postupku, među muslimanskim je vojnicima sve više rasla nesklonost prema NDH. Handžar divizija naglo se raspala, pa su u oktobru njemačke vlasti u Zagrebu izvijestile Berlin da ta divizija nije više uopće sposobna provoditi vojne operacije. Pao je apsurdan prijedlog da se osnuje nova divizija, ali od toga nije bilo ništa. Na kraju 1944. godine rasformirane su sve SS jedinice koje su nastale u NDH.⁶⁶⁷

Partizani su osvojili Sarajevo 6. aprila 1945. Za dvijetri sedmice cijela Bosna i Hercegovina bila je u njihovim rukama. Na dan 28. aprila imenovana je "narodna vlada" Bosne i Hercegovine. Većina se muslimana pomirila s činjenicom komunističke vladavine. Umjesto da ih proguta Hrvatska (ustaško rješenje) ili Srbija (četnički plan), ponuđeno im je nekakvo neodređeno federalno rješenje u kojem će Bosna i Hercegovina i dalje opstati. Ali nadasve su se radovali vremenu kada više neće biti klanja. Računa se da je oko 75 000 muslimana izgubilo živote u ratu, što iznosi 8,1 posto ukupnog stanovništva. To je veći postotak od postotka Srba koji su stradali u ratu (7,3 posto) i svih drugih naroda osim Jevreja i Roma.⁶⁶⁸ Muslimani su se borili za sve strane - ustaše, Nijemce, četnike, partizane - i bili su žrtve svih zaraćenih strana. Mnogi su od njih pomrli u hrvatskim i njemačkim logorima smrti, recimo u Jasenovcu, Buchenwaldu, Dachau i u Auschwitzu.⁶⁶⁹ Oni nisu izazvali taj rat a najviše su se borili da se odbrane. Samo što ubijanju još nije došao kraj.

⁶⁶⁴ Redžić, Muslimansko autonomaštvo, str. 140, 147, 177-178.

⁶⁶⁵ Ibid., str. 138-139; Purivatra, Nacionalni i politički razvitak, str. 114.

⁶⁶⁶ Redžić, Muslimansko autonomaštvo, str. 166-167, 183.

⁶⁶⁷ Ibid., str. 190-206; Sundhaussen, "Zur Geschichte der Waffen-SS in Kroatien", str. 193.

⁶⁶⁸ Balić, *Das unbekannte Bosnien*, str. 7.

⁶⁶⁹ Dedijer i Miletić, Genocid nad Muslimanima, str. XXX-XXXI; Zulfikarpašić, Bosanski Muslimani, str. 19-20.

14. Bosna i Hercegovina u Titovoj Jugoslaviji, 1945-1989.

Titu se često odaje veliko priznanje da je nakon Drugog svjetskog rata donio Jugoslaviji unutarnji mir i pomirenje. Istina je da je mir zavladao, i da su ratne rane malo-pomalo zalićeene. Isto je tako istina da je Tito dobro promislio o usuglašavanju suprotstavljenih zahtjeva jugoslavenskih naroda i pokrajina. Samo što je Titu ipak vlast bila važnija od pomirenja, a komunistička je vlast uspostavljena u Jugoslaviji uz vrlo visoku cijenu. U posljednje je vrijeme najpoznatiji primjer za tu tvrdnju postupanje s različitim ostacima protupartizanskih snaga (i s njima združenim civilima) koji su se u aprilu i maju 1945. bili sklonili u Austriju zaposjednutu Saveznicima: sa slovenskim "belogardejcima", s ustašama i domobranima, te s jednim dijelom crnogorskih četnika. Britanci su ih na Titov zahtjev izručili partizanima. Većina ih je bila pobijena poslije povratka na jugoslavensko tlo.

Računa se da je gotovo 250 000 ljudi izgubilo živote u masovnim strijeljanjima, marševima smrti i koncentracionim logorima 1945. i 1946. godine.⁶⁷⁰ U izvještaju jednog američkog službenika o situaciji u Jugoslaviji u februaru 1945. stoji i ovo: "Propaganda i organizirane 'spontane' demonstracije, prisilni rad, samovoljno rekviriranje po kratkom postupku, hapšenja i kažnjavanja te mjere zastrašivanja isuviše podsjećaju ljude na okupaciju."⁶⁷¹ Titova tajna policija, "Organizacija za zaštitu naroda" (OZNA), revno je zatvarala prave ili izmišljene političke neprijatelje. Prema Titovim vlastitim riječima, svrha je OZNE bila da "utjera strah u kosti onima koji ne vole ovaku Jugoslaviju" - a takvih je bilo vrlo mnogo.⁶⁷² Među njima su bili sretnije ruke oni koji su osuđeni na prisilni rad na jednom od mnogih gradilišta u zemlji. Njihov su rad dopunjavali strani dobrovoljci koji su radili na "omladinskim radnim akcijama", od kojih je jedna od prvih bila gradnja željezničke pruge Samac - Sarajevo 1947. godine. Evo što je o tome napisao neutralan posmatrač: "Autoput Beograd - Zagreb, jedno od dičnih dostignuća iz tog razdoblja, nisu izgradile samo omladinske radne brigade, kako se trubilo na sve strane, nego je njima obilato pomagala i prisilna radna snaga, posebno 'klasni neprijatelji' iz buržoaskih redova, što je možda i jedan od razloga što je autoput tako loše izgrađen."⁶⁷³

Kad je Staljin 1948. godine isključio Jugoslaviju iz Kominforma (organizacije koja je naslijedila Kominternu), jugoslavenski su povjesničari uskoro počeli iznova pisati historiju Jugoslavije ne bi li dokazali da je Tito oduvijek vodio nezavisnu, liberalnu i antistaljinističku politiku. Istina je, međutim, da je njemu prije raskida sa Sovjetskim Savezom, pa i nekoliko godina nakon toga, uzor koji je vjerno slijedio bila Staljinova politika.⁶⁷⁴ Čak je i jugoslavenski federativni ustav, proglašen u januaru 1946, bio naprosto vjerna kopija sovjetskog ustava donesenog desetak godina prije toga. U njemu je bila uobičajena mješavina bombastičnih deklaracija i šupljih fraza, prema kojima je, naprimjer, svaka republika "suverena", ali nema pravo na otcjepljenje zato što su narodi Jugoslavije jednom zauvijek odlučili živjeti zajedno.⁶⁷⁵ Nije potrebno ni spominjati da se u ustavu uopće nije spominjala Komunistička partija koja je faktički držala svu vlast u svojim rukama. Tito se poslužio metodom uobičajenom u ostalim istočnoevropskim zemljama da Partiju u prvi mah zakamuflira "Narodnom frontom" dok najposlije ne eliminira svaki trag političkog pluralizma.⁶⁷⁶ Godine 1947. najavljen je izvanredno ambiciozan Petogodišnji plan. Godine 1949., nakon raskida sa Staljinom, silom je preko noći provedena kolektivizacija u

⁶⁷⁰ Karapandzich, Bloodiest Yugoslav Spring, str. 20.

⁶⁷¹ Citirano u knjizi Beloff, Tito's Flawed Legacy, str. 131.

⁶⁷² Đorđević, "Yugoslav Phenomenon", str. 329.

⁶⁷³ Rusinow, Yugoslav Experiment, str. 38. O "omladinskim radnim brigadama" na gradnji željezničke pruge vidi kod Thompson, Paper House, str. 118-120.

⁶⁷⁴ Lucidan i sažet prikaz Titova staljinizma vidi kod Pavlowitch, Tito, str. 50-61.

⁶⁷⁵ Lapenna, "Suverenitet i federalizam", str. 17-18.

⁶⁷⁶ Taj je proces temeljito prikazan u knjizi Košturnica i Čavoški, Party Pluralism or Monism.

poljoprivredi, a posljedica je toga bila da je naglo opala proizvodnja žitarica te je većim gradovima iduće godine zaprijetila glad.⁶⁷⁷

Jedna od najtipičnijih karakteristika toga razdoblja staljinističke politike bila je antireligiozna kampanja. Osobito se grubo postupalo s Katoličkom crkvom zato što je dio njena klera surađivao s ustašama u Hrvatskoj i Bosni. Neke su crkve uništene, a samostani i sjemeništa zatvoreni. Pravoslavna je crkva prošla nešto bolje, iako je u tri-četiri godine izvršen snažan pritisak na njene institucije. Dio je njena višeg svećenstva surađivao s kvislinškim režimom u Srbiji, ali je i nekoliko mladih "naprednih" svećenika služilo u Titovoј vojsci kao vojni svećenici. Poticano je osnivanje društava takvih svećenika u samoj crkvi da bi Komunistička partija mogla posredno uticati na crkvu.⁶⁷⁸ Što se islama tiče, čini se da su novi jugoslavenski vladari držali da on ima dva ozbiljna nedostatka: prvo, smatrali su (ispravno) da je islam vrsta religije koja ne uključuje samo vlastita uvjerenja nego i društvene običaje, i drugo, da je nazadna i azijatska religija. Osim toga, reklo bi se da vlast želi nakon rata prečistiti neke stare račune, kao što su se muslimanski aktivisti poslije prisjećali: "Komunisti bi nam u to vrijeme najveće štete i gubitke nanijeli kad bi njihove vojne jedinice ušle u sela. Jednostavno bi sve potencijalne protivnike, mahom ljude na višim društvenim položajima i intelektualce za koje se znalo da su vjernici, poubijali bez ikakva suđenja ili istrage."⁶⁷⁹ U Ustavu iz 1946. godine stajao je, naravno, uobičajeni član prema kojem će Jugoslavija poštovati vjerske slobode a crkva će biti odvojena od države. Međutim, u praksi je bilo drukčije.

Godine 1946. ukinuti su sudovi islamskog svetog zakona. Godine 1950. donesen je zakon kojim je ženama zabranjeno nositi feredže. Iste godine zatvoren je posljednji mekteb, osnovna škola u kojoj su učenici sticali temeljno znanje o Kurantu, a podučavanje djece u džamijama nije bilo dopušteno. Godine 1952. zatvorene su sve tekije u Bosni i Hercegovini i zabranjeni svi derviški redovi. Prema nekim izvještajima, muslimani koji su služili vojni rok ili radili u takozvanim dobrovoljnim radnim brigadama morali su jesti svinjetinu, a komunistički su rukovodioci upozoreni da ne smiju obrezivati sinove. Ukinuta su muslimanska kulturna i obrazovna društva "Gajret", "Narodna uzdanica" i druga. Dopušten je rad samo jednoj službenoj (od 1947. godine pod državnim nadzorom) islamskoj organizaciji, sa svega jednom, strogo nadziranom medresom za školovanje hodža. Zatvorena je i muslimanska štamparija u Sarajevu i do 1964. godine bilo je zabranjeno izdavati islamske udžbenike u Jugoslaviji. Međutim, neke od tih mjeru potajno su se kršile: i dalje su bili u opticaju islamski tekstovi, djeca su se podučavala u džamijama, derviški su redovi djelovali u privatnim kućama, a studentska organizacija "Mladi muslimani" odupirala se kampanji protiv islama sve dok nekoliko stotina njenih članova nije pozatvarano 1949. i 1950. godine.

Muslimanska je zajednica pretrpjela već velike štete u ratu: računa se da je u cijeloj Jugoslaviji uništeno ili teško oštećeno 756 džamija. Mnoge su od njih lokalnom inicijativom obnovljene, ali je 1950. godine u Bosni i Hercegovini još bilo 199 džamija izvan upotrebe, od kojih je jedne trebalo popraviti a druge su komunističke vlasti poslije pretvorile u muzeje, skladišta ili čak staje. Tijelo koje je upravljalo vakufima bilo je faktički pod državnim nadzorom, pa je bilo prisiljeno da velik dio svoje najvrednije imovine (recimo, prvi moderni blok poslovnih Zgrada u Sarajevu) prepusti lokalnim vlastima. Mnoga muslimanska groblja pretvorena su u parkove ili gradilišta za poslovne i stambene zgrade. Istina je da je reisulema Čaušević bio predlagao nešto slično prije rata, ali sigurno nije mislio da će se to uraditi bez pristanka muslimanske zajednice. Posljednji udarac vakufima, čiji je imetak bio već osiromašen eksproprijacijom obradive zemlje, zadala je nacionalizacija nekretnina 1958.

⁶⁷⁷ Rusinow, Yugoslav Experiment, str. 35-36.

⁶⁷⁸ Chadwick, *Christian Church in the Cold War*, str. 37.

⁶⁷⁹ Poulton, Balkans, str. 43.

godine. Tako su nestale velike dobrotvorne fondacije koje su djelovale 400 i više godina, kao što je bila zadužbina Gazi Husrev-begova iz tridesetih godina 16. stoljeća.⁶⁸⁰

Opći uvjeti vjerskog života u Jugoslaviji popravili su se nakon 1954. godine, kad je izglasan novi zakon koji je svima zajamčio vjersku slobodu (ponovo) i kojim su crkve stavljene pod neposredni državni nadzor. Godine 1956. počeo se intenzivno provoditi program obnove pravoslavnih manastira, dijelom iz turističkih razloga a dijelom i zato što su između višeg pravoslavnog svećenstva i države uspostavljeni nešto nježniji odnosi.⁶⁸¹ Međutim, opći službeni stav prema islamu popravio se potkraj pedesetih i u šezdesetim godinama iz jednog posebnog razloga: jugoslavenska je muslimanska zajednica postala tada oruđe Titove, tobože, “nesvrstane” vanjske politike.

Kao i mnoga druga Titova općenito slavljenja dostignuća, bijaše to politika na koju je on takoreći slučajno natrapao. Pošto je (na svoje veliko čudo) bio izbačen iz Kominiforma i postao uveliko ovisan o zapadnim kreditima, pomoći i diplomatskoj podršci, bila mu je potrebna ideologija zbog koje će se činiti da je on navlaš upao u taj nezgodni položaj, a ujedno mu omogućiti da drži na distanci neugodno uslužne zapadne demokracije. Otkrio je to na svom putovanju po Etiopiji, Indiji i Egiptu 1955. godine. Uskoro je nakon toga počeo držati govore u kojima je osuđivao podjelu svijeta na blokove, a sljedeće godine, kad su Jugoslaviju zajednički posjetili Naser i Nehru, razradio je retoriku pokreta nesvrstanih.⁶⁸² I Naseru i indonezijskom vodi Sukarnu predstavljen je reisul-ulema kad su 1956. godine posjetili Beograd. Iako je službeno tijelo koje je predstavljalo jugoslavenske muslimane “Islamska vjerska zajednica” dobilo nalog da bojkotira Svjetski islamski kongres u Karačiju 1952. godine, njegovi su predstavnici uveliko putovali po svijetu i nastupali kao predstavnici muslimana na svim skupovima Trećeg svijeta i nesvrstanih zemalja.⁶⁸³ Uskoro je muslimanska vjerska pripadnost postala preporuka svakome ko se nadao napredovanju u jugoslavenskoj diplomatskoj službi. Oko sredine šezdesetih istaknuti muslimanski diplomati iz Bosne i Hercegovine služili su u više arapskih država i u Indoneziji, među njima i sin jednog bivšeg reisul-uleme.⁶⁸⁴ Činilo se da nije važno što su ti diplomati članovi Komunističke partije koji su se uglavnom odrekli svoje religije, glavno je da su se zvali Mehmed, Ahmed i Mustafa.

Pitanje što znači biti musliman u Bosni i Hercegovini - je li posrijedi religiozni, etnički ili nacionalni identitet - nije bilo skinuto s tapeta, uprkos uvjerenju Komunističke partije Jugoslavije u prvim godinama Titove vladavine da će se to dogoditi. U četrdesetim godinama službeni je stav glasio da će se taj problem malo-pomalo riješiti sam od sebe, kad se muslimani identificiraju s Hrvatima ili Srbima. Na prvom partijskom kongresu poslije rata utvrđeno je da se “Bosna ne može podijeliti između Srbije i Hrvatske, ne samo zato što Srbi i Hrvati žive izmiješani na cijelom tom teritoriju nego i zato što je taj teritorij nastanjen i muslimanima, koji se još nisu izjasnili u nacionalnom smislu”.⁶⁸⁵ “Izjasnili u nacionalnom smislu” znači ovdje da se nisu “izjasnili hoće li biti Srbi ili Hrvati”. Na partijce je izvršen određen pritisak da se opredijele za jednu ili drugu nacionalnost. Analiza nacionalne pripadnosti partijskih funkcionera s muslimanskim imenima u prvom jugoslavenskom priručniku *Tko je tko* (1956) pokazuje da se 17 posto njih izjasnilo kao Hrvati a 62 posto kao

⁶⁸⁰ O svim ovim promjenama vidi kod Balić, “Der bosnisch-herzegowinische Islam”, str. 120,128-134; A. Popović, *L'Islam balkanique*, str. 347-353.

⁶⁸¹ McFarlane, *Yugoslavia*, str. 79.

⁶⁸² Taj je pokret započeo na konferenciji u Bandungu u Indoneziji 1955. godine pod kineskim pokroviteljstvom; Tito je stao na čelo pokreta 1960. godine, a njegova načela proglašio službenom jugoslavenskom politikom 1961. godine. Većini je neutralnih posmatrača bila jasna prava priroda tog pokreta još prije nego što je Fidel Castro postao njegov predsjednik 1979. godine. Vidi Pavlowitch, *Tito*, str. 61-65; Milivojević, *Descent into Chaos*, str. 20-21; Ivanović, “Reforma vanjske politike”.

⁶⁸³ Irwin, “Islamic Revival”, str. 441-442; A. Popović, *L'Islam balkanique*, str. 353-354.

⁶⁸⁴ Balić, “Der bosnisch-herzegowinische Islam”, str. 125.

⁶⁸⁵ Höpken, “Die Kommunisten und die Muslime”, str. 194.

Srbi - što je, između ostalog, znak otkud je puhalo vjetar u bosanskom političkom životu u to doba. U popisu stanovništva 1948. godine muslimani su imali tri opcije: mogli su se deklarirati kao Srbi muslimanske vjeroispovijesti, Hrvati muslimanske vjeroispovijesti ili kao "nacionalno neopredijeljeni". To je bosanskim muslimanima dalo priliku da pokažu koliko se libe da budu posrbljeni ili pohrvaćeni: 72.000 njih izjasnilo se da su Srbi, 25 000 da su Hrvati, a 778.000 deklariralo se kao "neopredijeljeni". Pri sljedećem popisu stanovništva, 1953. godine, ishod je bio sličan. Ovaj put je službena politika promovirala duh "jugoslavenstva". "Muslimanstvo" se uopće nije spominjalo u popisu, ali su se ljudi mogli deklarirati i kao "Jugoslaveni, nacionalno neopredijeljeni". U Bosni i Hercegovini bilo je takvih 891.800.⁶⁸⁶

Službena politika počela se mijenjati tek u šezdesetim godinama. Nije potpuno jasno kako je do toga došlo.

U prvih petnaest-dvadeset godina nakon rata, na višim položajima u Bosni i Hercegovini dominirali su Srbi. U četrdesetim godinama bilo je u Komunističkoj partiji Bosne i Hercegovine 20 posto muslimana i 60 posto Srba. Politika bosanske republičke vlade bila je vrlo servilna prema Beogradu, sklona tretirati svoju republiku kao tek nešto više od obične pokrajine Srbije. Nakon odlaska Srbina Đure Pucara s mesta šefa bosanske Partije 1965. godine, taj je stav donekle izmijenjen, a isključenjem Aleksandra Rankovića, Titova nemilosrdnog šefa službe sigurnosti, iduće godine, došlo je do općeg ublažavanja politike prema nesrpskim narodima u cijeloj zemlji. Ali već se i prije tih događaja javila tendencija priznavanja bosanskih muslimana kao naroda. Vjerovatno je to bila posljedica dvaju povezanih uzroka: odluke da se odustane od politike "integralnog jugoslavenstva" i da se umjesto toga, na početku šezdesetih, pojača samostalnost republika, te zakašnjelog uspona malobrojne elite muslimanskih komunističkih rukovodilaca u partijskom aparatu Bosne i Hercegovine. [Ovu tvrdnju treba možda pojasniti. Nisu se samo Muslimani komunistički rukovodioci zalagali za priznavanje Muslimana kao nacije: i drugi bosanski plitičari, recimo Branko Mikulić, Hrvoje Ištuk, Dragutin Kosovac i Todo Kurtović, podržali su taj potez, koji se smatrao dijelom procesa podizanja statusa Bosne i Hercegovine naspram drugih republika.]⁶⁸⁷

Prvi znak promjene pojavio se 1961. godine, kad su se ljudi u popisu stanovništva mogli izjasniti kao "Muslimani u etničkom smislu". Zatim je, 1963. godine, u preambuli bosanskohercegovačkog ustava, stajalo između ostalog: "Srbi, Hrvati i Muslimani udruženi u prošlosti zajedničkim životom" - čime se podrazumijevalo, iako nije izričito rečeno, da Muslimane treba smatrati ravnopravnim narodom.⁶⁸⁸ Općenito se smatralo da je to presudan korak, a jedan od odraza te promjene bilo je i to što je u materijalu pripremljenom za izbore funkcionera u Savezu komunista Bosne i Hercegovine 1965. godine nacionalnost pojedinaca navedena jednostavno kao "Srbin" ili "Hrvat" ili "Musliman".⁶⁸⁹ Ipak, ovo priznavanje Muslimana kao nacionalnosti još nije bilo službeno proglašeno, pa se određeni broj akademika i rukovodilaca (pod vodstvom univerzitetskog profesora Muhameda Filipovića i uz pomoć partijskih funkcionera kao što je bio Atif Purivatra) i dalje zauzimao da se riječ "Musliman" kao označa nacionalne pripadnosti piše velikim početnim slovom "M", a ne više kao "musliman" u vjerskom smislu. Ipak je još bilo otpora ovom prijedlogu u Partiji, koja je

⁶⁸⁶ Ibid., str. 195; poslužio sam se detaljnim pregledom podataka za 1948. godinu u knjizi Purivatra, Nacionalni i politički razvitak, str. 32-33. Höpken navodi ukupan broj "Srba" i "Hrvata" muslimanske vjere (170.000), što je netačno; možda je posrijedi štamparska pogreška za ukupni broj takvih muslimana u cijeloj Jugoslaviji (190.000).

⁶⁸⁷ Höpken, "Die Kommunisten und die Muslime", str. 199-201. S. Ramet smatra da je presudan bio pad Rankovićev: Nationalism and Federalism, str. 178-179. O dominaciji Srba u Bosni i Hercegovini u razdoblju između 1945. i 1965. godine vidi pod Peroche, Histoire de la Croatie, str. 367.

⁶⁸⁸ Höpken, "Die Kommunisten und die Muslime", str. 196-197; Irwin, "Islamic Revival", str. 444.

⁶⁸⁹ Balić, "Der bosnisch-herzegowinische Islam", str. 124.

1967. isključila profesora Filipovića iz svojih redova. Ali na kraju je postignut uspjeh, u maju 1968., na sjednici bosanskog Centralnog komiteta, na kojem je izdano priopćenje u kojem je stajalo i ovo: "Praksa je pokazala svu štetnost različitih vidova pritisaka... iz ranijeg perioda kad su Muslimani označavani kao Srbi ili Hrvati u nacionalnom pogledu. Pokazalo se, a to je potvrdila i novija socijalistička praksa, da su Muslimani zaseban narod."⁶⁹⁰ Ovaj je stav prihvatile i savezna vlada, unatoč žestokim prigovorima u Beogradu srpskih nacionalista među komunistima kao što je bio Dobrica Ćosić. I tako se u popisu stanovništva 1971. godine prvi put pojavljuje i oznaka: "Musliman, u nacionalnom smislu".⁶⁹¹

Drugi izvor otpora ovom stavu bijaše u partijskom rukovodstvu Makedonije. Sami su Makedonci vrlo kasno, 1945. godine, priznati kao narod, pa im se nije sviđala pomisao da bi se i njihova poveća manjina slavenskih muslimana mogla na sličan način odvojiti od makedonske nacionalnosti.⁶⁹² Međutim, upravo nam usporedba s Bosnom omogućuje da uvidimo zašto je bosanska politika, ma koliko čudno izgledala, imala smisla. U slučaju slavenskih muslimana u Makedoniji možemo govoriti o religiji kao o nekakvom površinskom sloju koji se može oguliti i ispod kojega ćemo otkriti etnički ili nacionalni supstrat. Skinemo li taj islamski sloj, ostat će nam Slaven koji se može proglašiti "Makedoncem" prema kriterijima zajedničkog jezika i povijesti. Ali u slučaju bosanskog muslimana, kako ćemo prozvati preostali supstrat? Možemo ga proglašiti "slavenskim" ili "bosanskim", ili ga možemo proglašiti "srpsko-hrvatskim", ali bilo bi pogrešno proglašiti ga ili srpskim ili hrvatskim, i to iz dva razloga. Prvo, zato što u doba prije islamizacije nije bilo tako određenog "srpskog" ili "hrvatskog" identiteta kao danas, pa ne bismo mogli govoriti o "Srbima muslimanske vjeroispovijesti" u tom smislu da su mu preci bili Srbi prije nego što su postali muslimani. A drugo, kad su se bosanski kršćani, vrlo kasno, počeli izjašnjavati kao Srbi ili Hrvati, bilo je to samo na temelju religije. (Stoga se i potomci mađarskih ili njemačkih doseljenika katoličke vjere koji su u Bosnu i Hercegovinu došli za vrijeme Austro-Ugarske deklariraju sad kao "Hrvati", a potomci rumunskih Roma pravoslavne vjere kao "Srbici").⁶⁹³ Vidjeli smo već kako su mnogi bosanski pravoslavci zasigurno potekli od srpskih doseljenika ili Vlaha, ali je toliko priliva i odliva stanovništva bilo, kao i prelazaka na drugu vjeru, da vrlo malo pojedinaca mogu biti sasvim sigurni kakvo im je zapravo etničko porijeklo. Stoljećima su te dvije vrste bosanskih kršćana imale isti jezik, povijest i zavičaj - što će reći da je u najvažnijim aspektima supstrat koji leži ispod njihova vjerskog identiteta jedan te isti.

Drugim riječima, kad su bosanski pravoslavci i katolici potkraj 19. i na početku 20. stoljeća počeli sami sebe nazivati prema etničkim etiketama Srbima i Hrvatima, bijaše to umjetan potez. Vidjeli smo da je historijski razumljivo zašto su to učinili. Ali kad su jednom povukli taj potez, bilo je neminovno da i muslimani povuku logičan potez, to jest da se vjerski očituju kao muslimani a da svoj etnički supstrat nazovu bosanskim. Posljedica bi svega toga bila da "Bosanac" bude treće ime uz "Srbina" i "Hrvata" - što bi bilo isto kao i upotreba riječi "Musliman" samo što bi još više podrivalo jedinstvo, jer se sad bar sve tri grupacije mogu nazivati bosanskim Muslimanima, bosanskim Srbima i bosanskim Hrvatima.

Pokretačka snaga priznavanja Muslimana kao naroda potkraj šezdesetih i na početku sedamdesetih nije bio islamski vjerski pokret. Štoviše, predvodnici su bili komunisti i drugi sekularizirani muslimani koji su željeli da se muslimanski identitet u Bosni i Hercegovini razvije u nešto još izrazitije nereligijsko. U tom se razdoblju mogu pratiti u Bosni i Hercegovini dvije sasvim različite tendencije: ovaj pokret svjetovnog "muslimanskog

⁶⁹⁰ Höpken, "Die Kommunisten und die Muslime", str. 198-200; Irwin, "Islamic Revival", str. 144.

⁶⁹¹ Höpken, "Die Kommunisten und die Muslime", str. 200.

⁶⁹² O dugotrajnem sporu s Makedonijom oko tog pitanja vidi kod S. Ramet, Nationalism and Federalism, str. 182-184.

⁶⁹³ Hadžijahić, Od tradicije do identiteta, str. 67-68.

nacionalizma” i zasebno buđenje islamske vjere.⁶⁹⁴ Najpoznatiji plod ovog potonjeg buđenja poslije je postala rasprava koju je napisao (ali ne i objavio) potkraj šezdesetih godina Alija Izetbegović pod naslovom *Islamska deklaracija*.⁶⁹⁵ Argumenti Izetbegovićeve rasprave (o kojoj će biti više riječi u sljedećem poglavlju) ne samo što su se razlikovali od argumenata političara kao što je bio Purivatra, nego su bili sasvim suprotni. Izetbegović se nije bavio problemima Bosne i Hercegovine nego položajem islama u svijetu, pa je pisao o nacionalizmu kao sili koja podvaja narode i o komunizmu kao neadekvatnom društvenom poretku. Ovo antikomunističko vjersko buđenje bijaše u početku beznačajan fenomen, iako je bosanskim muslimanima Titova “nesvrstana” politika omogućila da uspostave kontakte sa širim muslimanskim svijetom i time potaknu proučavanje islamske teologije u Bosni i Hercegovini. U sedamdesetim je godinama još više Bosanaca moglo studirati na arapskim univerzitetima, a godine 1977. osnovan je čak i Fakultet islamske teologije (uz finansijsku podršku Saudijske Arabije) na Univerzitetu u Sarajevu.⁶⁹⁶

Takov je razvoj bio daleko od onoga za što su se zauzimali ljudi kao Purivatra. Oni su bili zaokupljeni činjenicom da muslimani u Bosni i Hercegovini nisu dostatno zastupljeni u komunističkom upravnom aparatu republike, i da njihova republika kao cjelina ima nekakav niži status od ostalih republika u Jugoslaviji. Smatrali su da taj nepravedan stav prema njima potiče otuda što Bosna i Hercegovina nije nastanjena samo jednim određenim narodom, nego tek dijelovima drugih dvaju naroda (Srbima i Hrvatima) i jednim “nenarodom”. U ovoj je analizi bilo mnogo istine. Bosna i Hercegovina zaista nije uživala status kakav je zasluživala u jugoslavenskom federativnom sistemu i u privrednom je razvoju sve više zaostajala za svojim moćnjim susjedima. Došlo je bilo doduše do kratkotrajnog procvata privrede nakon raskida s Kominformom 1948. godine, kad je Tito, zabrinut zbog mogućnosti sovjetske invazije, odlučio smjestiti tvornice oružja i druge strateški važne opreme u nedostupnije dijelove Bosne i Hercegovine. Ali ta je faza planiranja ubrzo prošla, a nakon nje je Bosna i Hercegovina ostala s nečim što je jedan analitičar opisao kao “nove (i često nedovršene) tvornice izgrađene u totalnoj izolaciji od tržišta, saobraćajnica i kvalificirane radne snage”.⁶⁹⁷

U pedesetim i šezdesetim godinama Bosna i Hercegovina je, prema ostalim dijelovima Jugoslavije, stagnirala i zaostajala, tako da joj je društveni proizvod po glavi stanovnika pao sa 79 posto od jugoslavenskog prosjeka 1953. godine na 75 posto 1957. godine, i na 69 posto 1965. godine. Godine 1961. veći dio Bosne i Hercegovine službeno je proglašen privredno nerazvijenim. Od svih jugoslavenskih republika, Bosna i Hercegovina imala je najnižu stopu ekonomskog rasta za cijelog razdoblja od 1951. do 1968. godine. Nacionalni dohodak Bosne i Hercegovine, koji je 1947. godine bio za 20 posto niži od jugoslavenskog prosjeka, pao je do 1967. godine na 38 posto ispod jugoslavenskog prosjeka.⁶⁹⁸ Društvena statistika govori nešto slično otkrivajući probleme koji su djelomice bili simptomi ekonomske zaostalosti, a djelomice i njeni uzroci. Na početku sedamdesetih Bosna i Hercegovina imala je najvišu stopu smrtnosti novorođenčadi u Jugoslaviji osim na Kosovu, najvišu stopu nepismenosti (opet osim na Kosovu), najviši postotak ljudi koji su završili samo tri razreda osnovne škole (osim na Kosovu) i najniži postotak ljudi koji žive u gradovima (osim na Kosovu). Isto je tako imala najvišu stopu migracije unutar same Jugoslavije - otprilike po 16 000 ljudi godišnje u pedesetim i šezdesetim godinama. Većina su tih migranata bili Srbi koji su odlazili

⁶⁹⁴ O tome vidi kod A. Popović, “Islamische Bewegungen”, str. 281, i Irwin, “Islamic Revival”, str. 445-446.

⁶⁹⁵ Izetbegović se počeo pripremati za pisanje 1966. i 1967. godine a dovršio je svoje djelo u prvoj polovici 1970. godine (Zulfikarpašić, ur., Sarajevski proces, str. 239).

⁶⁹⁶ P. Ramet, “Die Muslime Bosniens”, str. 111; A. Popović, L ’Islam balkanique, str. 351; informacija dobivena od Maje Topolovca.

⁶⁹⁷ Rusinow, Yugoslav Experiment, str. 100.

⁶⁹⁸ Ibid., str. 99-100,119; S: Ramet, Nationalism and Federalism, str. 138-144.

živjeti u Srbiju.⁶⁹⁹ Djelomice su i zato Muslimani oko sredine šezdesetih prestigli Srbe u Bosni i Hercegovini kao najbrojniji narod.

Priznavanje muslimanske nacionalnosti potkraj šezdesetih odigralo je određenu ulogu u buđenju republičkog ponosa koji je pripomogao da se pokrene bosanska privreda. Nekoliko promjena u saveznom ustavu u tom razdoblju, započetih novim ustavom 1963. godine i dovršenih formuliranjem novih ustavnih odredbi 1974. godine, otvorile su šire mogućnosti za vođenje politike razvoja u pojedinim republikama. U sedamdesetim godinama bosanske su vlasti finansirale nekoliko grandioznih industrijskih projekata i podizanje novih neboderskih naselja u većim gradovima. Godine 1980. jedan je posmatrač zabilježio da Sarajevo "izgleda kao jedno golemo gradilište javnih radova. Obnavljaju se gradski vodovod i kanalizacija, glavne su ulice u središtu grada prekopane i popravljaju se, tramvajske se tračnice zamjenjuju širim kolosijekom" i tako dalje.⁷⁰⁰ Neposredan razlog svih takvih aktivnosti u glavnom gradu Bosne bijahu, naravno, Zimske olimpijske igre koje su se ondje trebale održati 1984. godine. Ali taj novi razvoj bio je tek najdramatičniji primjer one vrste radova koji su se obavljali u mnogim dijelovima republike, mahom uzajmljenim novcem.

Tendencija decentralizacije Jugoslavije, koja je dosegnula vrhunac u Ustavu iz 1974. godine, ipak je više problema stvarala nego rješavala. Načelo zasebnih nacionalnih političkih identiteta uvaženo je tek toliko da probudi apetit za još više sličnih mjera. Povijest nas uči da federacije različitih nacionalnih entiteta mogu uspješno funkcionirati samo ako su zasnovane na istinskom demokratskom političkom poretku, a u komunističkoj Jugoslaviji nije bilo tako, jer je u njoj svaka težnja za većom nacionalnom autonomijom nužno morala upiti kao bugaćica sva ona gorka politička nezadovoljstva koja su kolala po čitavom sistemu. Lako je uvjeriti jedan narod da ga drugi narod ugnjetava ili izrabljuje kad je cijeli politički sistem u kojem su oba naroda zatočena nedemokratski i u biti ugnjetavački. A prirodni je rasadnik svih vrsta nezadovoljstva slaba privreda koja ne funkcioniра - što je također bilo zajamčeno jugoslavenskim komunističkim sistemom. Zapravo je privreda općenito sve slabije funkcionirala zbog mjera koje su u šezdesetima i sedamdesetima poduzete zbog decentralizacije, jer su se u republikama sve češće duplicitirali industrijski kapaciteti i planovi infrastrukture. Najgora je ona vrsta konkurenциje koja se javlja kad konkurenti djeluju uz pomoć kredita i dotacija dobivenih političkim sredstvima, i kad sama konkurenca nije podložna pravoj tržišnoj utakmici.

Od sredine šezdesetih do kraja osamdesetih probudile su se mnoge nepreboljene nacionalne pizme, od kojih su jedne mahale valjanijim opravdanjima nego druge. Najviše je to uzelo maha u Hrvatskoj i Srbiji. Potkraj šezdesetih počeo se određen broj različitih hrvatskih pritužbi i nezadovoljstava zgušnjavati: pritužbe na razvoj službene verzije srpskohrvatskog jezika u kojoj su prevladavali srpski oblici riječi, pritužbe na uticaj koji su beogradske banke imale na turističku privrodu Dalmacije i na niz drugih ekonomskih i demografskih problema.⁷⁰¹ Taj pokret, koji je insistirao na pravima Hrvatske i koji se udružio s kampanjom za daljnju liberalizaciju jugoslavenskog političkog sistema, postao je na Zapadu poznat pod nazivom "hrvatsko proljeće". Pokret je bio prvenstveno uperen protiv Srba, ali je prenio borbu i na bosanskohercegovačko tlo.

Godine 1971. jedan hrvatski list objavio je analizu nacionalne pripadnosti svih rukovodilaca u upravnom aparatu Bosne i Hercegovine, iz čega se moglo razabrat da Hrvati nisu ni približno zastupljeni na tim položajima koliko bi morali biti. Premda ih je bilo više od

⁶⁹⁹ Svi ovi statistički podaci (uglavnom crpljeni iz popisa stanovništva 1971. godine) mogu se naći kod Breznik, ur., Population of Yugoslavia. Vojvodina je bila područje s najvećim čistim prlivom stanovništva: nije se željelo samo nadomjestiti više od 300 000 pripadnika njemačke manjine koji su pobijeni ili protjerani, nego i osigurati apsolutnu većinu Srba.

⁷⁰⁰ S. Rameš, *Nationalism and Federalism*, str. 144.

⁷⁰¹ Ibid., str. 98-115.

20 posto od ukupnog broja stanovništva, jedva da je bilo njihovih predstavnika na tako važnim položajima u javnim medijima kao što su bili direktori i urednici Radija i televizije

Sarajevo; svi su predsjednici sudova bili Srbi, a ni jedan od direktora raznih republičkih ustanova nije bio Hrvat. Istaknuti bosanski političari, recimo Hamdija Pozderac, izjavili su na to da nije važno koje je narodnosti neki javni službenik, pod uvjetom da radi za dobro čitave Bosne i Hercegovine.⁷⁰² Ali suparništvo između hrvatskih i srpskih nacionalista u zaštiti za Bosnu i Hercegovinu bilo je već uzelo previše maha da bi se moglo ušutkati takvim floskulama. Srpski drugorazredni književnik Josip Potkozovac objavio je već 1969. godine knjigu u kojoj je tvrdio da su svi stanovnici Bosne (pa čak i Dalmacije) "zapravo" Srbi. Kako su takvi sporovi u sedamdesetim godinama vrcali na sve strane, hrvatski i srpski nacionalisti počeli su otvoreno govoriti o tome kako bi trebalo dijelove "čistog nacionalnog" teritorija Bosne i Hercegovine pripojiti Hrvatskoj, odnosno Srbiji.⁷⁰³ Nije se uopće pokušavalo dokazati da je politika bosanskih vlasti bila izrazito protuhrvatska ili protusrpska u tom razdoblju. Sasvim su dovoljni bili puki statistički dokazi o ugnjetavanju na jednoj strani, i krivotvorene nacionalne historije na drugoj. Jedina je posljedica ovakvih statističkih argumenata na razvoj situacije u Bosni i Hercegovini bilo nespretno uvođenje "nacionalnog ključa", tako da je po jedan predstavnik svakog naroda morao biti izabran na svim javnim funkcijama - još jedan neznatan prilog daljnjoj ekonomskoj i administrativoj sklerozi.

Na kraju se pokazalo da je srpski nacionalizam razorniji. Srbija je naoko imala manje razloga od ostalih jugoslavenskih republika da bude nezadovoljna u prvih dvadeset godina komunističke vladavine. Zemljom se opet upravljalo iz Beograda, Srbi su dominirali u Partiji i oružanim snagama, a oni koji su preživjeli četiri ratne godine imali su snažan osjećaj da je Srbija moralno superiornija Hrvatske. Ali Tito 1945. godine nije dao Srbiji onakve teritorijalne nagrade kakve se obično daju ratnim pobjednicima. Cjelokupni teritorij jugoslavenske Makedonije postao je zasebna republika. Iako su u njoj Srbi bili u manjini, srpska ju je vojska bila osvojila u Balkanskim ratovima 1912. i 1913. godine i pripojila Kraljevini Srbiji pod izmišljenim imenom "Južna Srbija". Stoga su tu promjenu 1945. godine srpski nacionalisti smatrali otimačinom srpskog teritorija. Sjeverna pokrajina Vojvodina, u kojoj su Srbi sačinjavali manje od 50 posto stanovništva, postala je dio Kraljevine Jugoslavije 1918. godine. Tito joj je dao status "autonomne pokrajine" u sklopu Srbije. Neki su Srbi i to smatrali protusrpskim činom, premda Vojvodina nije nikad bila dio same Srbije. Pa i Kosovo, na kojem su Albanci bili u većini i koje je Srbija također osvojila 1912. i 1913. godine, Tito je proglašio "autonomnom pokrajinom" u sklopu Srbije. Te su promjene pekle mnoge Srbe i pretezale u njihovim glavama nad teritorijalnim ustupkom koji im je Tito učinio kad je Srbiji pripojio Srijem, poveći istočni vršak hrvatskog teritorija. (Tito nije ništa mijenjao na povijesnoj granici Srbije i Bosne, koja je ostala kakva je bila u osmanlijskom i austrougarskom razdoblju.)

Sazrele su bile prilike za teoriju urote prema kojoj je Tito, poluhrvat i poluslovenac, svjesno radio protiv povijesnih interesa Srbije. Takvi su osjećaji uzeli još više maha u šezdesetima i na početku sedamdesetih, kad su čestim izmjenama i dopunama saveznog ustava Vojvodina i Kosovo dobivale sve veću i veću upravnu autonomiju - sve dok u Ustavu 1974. godine nisu stekle neke (iako ne sve) kompetencije republika, pa i pravo da imaju predstavnike u svim glavnim saveznim tijelima. Nakon pada Titova šefa službe sigurnosti Aleksandra Rankovića (1966. godine), koji je na Kosovu vladao željeznom rukom (a s njim je pao i veći broj srpskih rukovodilaca), situacija se dramatično izmijenila. Najprije je uslijedila protuakcija Albanaca protiv Srba na Kosovu, s antisrpskim neredima i drugim aktima nasilja, a onda nagla "albanizacija" cijele pokrajine, za koje su Srbi na Kosovu postali

⁷⁰² Ibid., str. 124.

⁷⁰³ Ibid., str. 105, 125.

neugodno svjesni svoga statusa kao neznatne manjine u pokrajini. Na hiljade Srba odselilo se iz pokrajine u samu Srbiju. Neki su od njih bježali jer su se osjećali ugroženi, ali su mnogi tražili bolji posao i sudjelovali u onoj općoj plimi stanovništva s periferije prema matičnoj zemlji, koja je, kao što smo vidjeli, zahvatila i bosanske Srbe u to doba.⁷⁰⁴

Situacija na Kosovu, koja je na početku osamdesetih dosegnula stanje permanentne krize i vojne okupacije, postala je glavno žarište buđenja srpskog nacionalizma. Već 1968. godine srpski nacionalisti među komunistima, naprimjer Dobrica Ćosić, tužili su se na zaokret politike na Kosovu nakon Rankovićeva pada. "Svjedoci smo činjenice kako čak i među srpskim narodom ponovo svijetli stari historijski cilj i nacionalna ideja - ujedinjenje srpskog naroda u jednu državu", napisao je tada.⁷⁰⁵ Zbog te tvrdnje, koja je formulirana kao upozorenje ali je iskazana u duhu prijetnje, Ćosić je bio isključen iz Centralnog komiteta. Nije slučajno što se on isto tako žestoko suprotstavio prijedlogu da bosanski muslimani dobiju status naroda. Budući da su kosovski Albanci većinom muslimani, antiislamski osjećaji bivali su sve važnija karakteristika srpskoga nacionalizma. Time je odavno bila proglašena i srpska književna baština, ali se sada to izražavalo u mnogo žešćoj formi, recimo u izrazito antimuslimanskom romanu *Nož*, koji je na početku osamdesetih objavio radikalni nationalist Vuk Drašković.⁷⁰⁶ Srpska pravoslavna crkva takođe je uočila priliku da probudi osjećanje vjerskog identiteta u književnoj i političkoj kulturi zemlje. Zapravo i srpsko opsensivno svojatanje Kosova donekle počiva na činjenici da se u toj pokrajini nalaze neki od najstarijih manastira i crkava srpskog pravoslavlja, pa i sama patrijaršija.

Buđenje pravoslavlja pratilo je i buđenje zanimanja za zabranjenu temu četništva u Drugom svjetskom ratu. I baš kao što su - ili upravo zato što su - komunisti osuđivali sve četnike odreda kao fašističke kolaboracioniste, tako je i sad reakcija srpskih nacionalista bila da ih podjednako nekritički hvale. Režim je imao razloga požaliti što je predugo branio objektivno historijsko proučavanje ratnih zbivanja. Godine 1985. objavio je Dobrica Ćosić roman u kojem je suočavajući portretirao četničkog ideologa Dragišu Vasića. Iste je godine knjiga povjesničara Veselina Đuretića o četništvu predstavljena na promociji koju je priredila Srpska akademija nauka. Taj je događaj bio važna prekretnica, signal da kulturne vlasti u Beogradu mogu sada otvoreno očitovati srpski nacionalizam. U januaru iduće godine dvije stotine istaknutih beogradskih akademika i književnika potpisalo je peticiju u kojoj se histerično govorilo o "albanskoj agresiji" i "genocidu" na Kosovu. Sve stare srpske pizme izbile su na površinu, pa se u peticiji kukalo kako se "već decenijama vodi montirani politički proces srpskom narodu i njegovoj historiji".⁷⁰⁷

Poslije je, te iste godine, Srpska akademija nauka (ili barem jedan njen odbor u kojem se zna da je bio i Ćosić) sročila "Memorandum", u kojem je kukanje nad Kosovom bilo povezano s otvorenom optužbom da je Titova politika išla za slabljenjem Srbije. Nacionalizam je navodno "došao odozgo". Dakako da to nije bila aluzija na srpski nacionalizam, koji su autori tog spisa željeli pošto-poto rasipiti sa svoga visokog mjeseta, nego na nacionalne identitete Hrvata, Slovenaca, Makedonaca, Crnogoraca i Muslimana. Memorandum je tvrdio da je u Hrvatskoj na djelu mračan program asimilacije kojem je cilj pohrvaćivanje Srba, a bilo je i pritužbi na račun toga što srpski pisci u Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini ne pripadaju više srpskoj književnosti, nego "crnogorskoj" i "bosanskohercegovačkoj". Temeljni je argument "Memoranduma" da je srpski narod u cijeloj Jugoslaviji neka vrsta primarnog entiteta koji ima jedinstveni niz prava što nadilaze

⁷⁰⁴ Vidi Magaš, *Destruction of Yugoslavia*, str. 37, 47, u fusnoti. Lažna je tvrdnja da je u razdoblju od 1968. do 1978. "više od 100 000 Srba" napustilo Kosovo (Beloff, *Tito's Flawed Legacy*). Prema popisima stanovništva na Kosovu je 1961. godine bilo 227 016 Srba, 1971. godine 228 261, a 1981. godine 209 497 (Islami, Fshati i Kosoves, str. 176).

⁷⁰⁵ Tomasevich, "The Serbian Question", str. 39.

⁷⁰⁶ Tomasevich, "The Serbian Question", str. 39.

⁷⁰⁷ Magaš, *Destruction of Yugoslavia*, str. 50.

sve obične političke i geografske podjele. "Pitanje cjelovitosti srpskog naroda i njegove kulture u čitavoj Jugoslaviji postavlja se kao suštinsko pitanje za opstanak i razvoj tog naroda."⁷⁰⁸ Upravo će težnja za tom "cjelovitošću" na kraju upropastiti Jugoslaviju, povlačeći za sobom i propast Bosne i Hercegovine.

Uz takvu društvenu klimu koja se razvijala u Srbiji u sedamdesetim i osamdesetim godinama, u republičkoj je vlasti u Bosni i Hercegovini sve više rasla osjetljivost prema svakom izražavanju muslimanskog vjerskog buđenja koje bi moglo imati i političke reperkusije. Valja napomenuti da bosanska republička vlada nije djelovala u novom duhu srpskog antimuslimanskog nacionalizma. Naprotiv, nastojala se i dalje držati službene komunističke politike koja je težila za konačnim pretapanjem svih vjerskih elemenata u nacionalni identitet. Stoga je bila isto toliko zabrinuta zbog bilo kakvih znakova vjerski motivirane politike među Muslimanima koliko i zbog nove sprege nacionalizma i pravoslavlja među Srbima, znajući da svaki rast prvog fenomena može samo još više pothraniti onaj drugi. Hodže u Bosni i Hercegovini sve su otvoreni kritizirali komunistički društveni poredak. Nakon Iranske revolucije 1979. godine pričalo se da su viđene slike ajatolah Homeinija u prozorima bosanskih kuća, što je izazvalo poseban val uznemirenosti. Premda je upravo njihova "nesvrstana" politika prenula islam iz mrtvila u Bosni i Hercegovini i omogućila mu kontakte s ostalim muslimanskim svijetom, vlasti su odlučile djelovati protiv svakog znaka dalnjeg porasta popularnosti islama. Godine 1979. komunistički književnik, Musliman Derviš Sušić, zamoljen je da u sarajevskim dnevnim novinama *Oslobodenju* objavi niz odlomaka iz knjige koju je upravo pisao i u kojoj je raskrinkao saradnju hodža s ustашama i Nijemcima u Drugom svjetskom ratu. Kad je Sušića zbog toga napalo službeno glasilo islamske zajednice *Preporod*, u njegovu je odbranu ustao jedan od vodećih tumača službene politike prema religiji Fuad Muhić, profesor na Univerzitetu u Sarajevu. U polemiku se uključio i najstariji komunistički političar među Muslimanima Hamdija Pozderac, javno se u više navrata okomivši na ono što je nazvao "panislamizmom".⁷⁰⁹

Pod takvim je okolnostima primijenjena najpoznatija oštra mjera protiv muslimanskih aktivista u Bosni: u Sarajevu je 1983. održano suđenje grupi od trinaest osoba optuženih za "neprijateljsku i kontrarevolucionarnu aktivnost s pozicijom muslimanskog nacionalizma". Glavni je optuženi bio Alija Izetbegović, pravnik i službenik u upravi građevnog odjela bosanskih željeznica, koji je svoju Islamsku deklaraciju bio napisao još prije 13 godina. On i trojica ostalih optuženih bili su nekad članovi organizacije "Mladi muslimani" koja se suprotstavila komunističkim napadima na islam na kraju Drugog svjetskog rata. To su im iščekali iz prošlosti i optužili ih za oživljavanje "terističke" organizacije. Izetbegovića su još optužili, pride, da se zauzimao za uvođenje parlamentarne demokracije zapadnog tipa. Glavni je dokaz bio tekst *Islamske deklaracije* koji je, po mišljenju javnog tužitelja, bio manifest sastavljen u prilog stvaranju etnički čiste islamske države u Bosni i Hercegovini. Izetbegović je istaknuo da u tom tekstu nema ni riječi o stvaranju etnički čiste Bosne i Hercegovine, dapače, da se u njemu uopće ne spominje Bosna i Hercegovina, ali takvi detalji nisu spriječili sud da ga osudi na 14 godina zatvora, i da mu tek na uloženi priziv kaznu snizi na 11 godina.⁷¹⁰

Ovo je suđenje zastrašilo muslimanske vjerske aktiviste i na neko vrijeme učvrstilo pozicije muslimanskih komunističkih rukovodilaca, recimo Hamdije Pozderca, koji je bio za muslimanski nacionalni identitet dokle god je taj identitet u biti svjetovne prirode. Ali uskoro je ovom obliku muslimanske politike opet zadao težak udarac spektakularni poslovni skandal zbog kojeg je i Pozderac pao. U skandal je bilo umiješano poduzeće Agrokomer u zapadnoj

⁷⁰⁸ Grmek i dr., ur., *Le Nettoyage ethnique*, str. 236-269; citati na str. 256, 265.

⁷⁰⁹ A. Popović, *L'Islam balkanique*, str. 355; Irwin, "Islamic Revival", str. 448-451.

⁷¹⁰ Zulfikarpašić, Sarajevski proces, posebno str. 240-241; Poulton, Balkans, str. 42-43.

Bosni, koje je izraslo onđe iz farme peradi u šezdesetim godinama. Pod vodstvom svoga karizmatičnog direktora, Fikreta Abdića, Agrokomerc se toliko razvio da je 1987. zapošljavao 13 000 ljudi u tom kraju i uvrstio se među 30 najvećih poduzeća u Jugoslaviji. Tajna je njegova uspjeha bila u tome što je izdao mjenice uz visoke kamate bez ikakvog sudužništva - što je bilo u redu dokle god je lokalna banka žirirala mjenice svojim službenim žigom. (Navodno je banka posudila žig Agrokomeru da se ne bi morale mjenice neprestano nositi u banku.) To je bio prilično tipičan primjer onoga što se zbivalo u Jugoslaviji. Jedino su bili neuobičajeni razmjeri same transakcije jer je vrijednost mjenica iznosila oko 500 miliona dolara. Poslije je jedan beogradski bankarski stručnjak rekao: "Svi su direktori banaka i političari morali znati da Agrokomerc troši iznad svojih mogućnosti. Ono što je radio Abdić rade i svi ostali. On je jedino pogriješio što je prekardašio." Isto su tako svi znali da su s tim poduzećem bili vezani članovi bosanske vlade, pa i Pozderac, čiji je brat Hakija bio na platnoj listi Agrokomerca kao stručni savjetnik. Sam je Abdić bio član Centralnog komiteta Bosne i Hercegovine, ali je uskoro smijenjen. Pozderac je bio na mnogo istaknutijem položaju potpredsjednika Jugoslavije. Na kraju je podnio ostavku, iako je i dalje tvrdio da je nevin.⁷¹¹

Abdić je bio posebno omiljen među običnim muslimanskim svijetom, koji je držao da se on svojski trudio da osigura zapošljavanje i blagostanje vrlo siromašnom kraju Bosne. Mnogi su od njih bili uvjereni da je aféra izmišljena u Beogradu kako bi se naudilo najistaknutijim muslimanskim političarima. Sam je Pozderac bio upravo na redu da postane predsjednik Jugoslavije, a predsjedavao je i ustavnoj komisiji koja je pripremala novu reviziju ustava, za koju su u Beogradu vjerovali da će donijeti "antisrpske" izmjene. Pozderac je u svakom slučaju morao podnijeti ostavku pod pritiskom srpskih novina, posebno *Borbe*. Posljedice te afere bile su katastrofalne za privredu cijelog tog kraja zapadne Bosne u kojem prevladava muslimansko stanovništvo.

Čitava je ta epizoda dvojako simbolizirala depresiju koja je sredinom osamdesetih zavladala u Bosni i Hercegovini, pa i u cijeloj Jugoslaviji. Ponajprije je došlo do općeg kraha rasklinjanog privrednog sistema koji je mogao cvjetati samo zahvaljujući stranim kreditima. Zemlja je bila puna gigantskih tvornica koje bi bile poslovale s gubitkom čak i da nisu morale otplaćivati dugove s kamatama. Tako je, recimo, u Zvorniku u istočnoj Bosni podignuta najveća tvornica aluminija u Evropi, sa 4 000 zaposlenih. Izgrađena je na tom mjestu uz pomoć stranih kredita da bi prerađivala lokalni boksit, a kad je već počela raditi, otkriveno je da taj boksit nije dovoljno dobre kvalitete, pa su 1987. godine počeli uvoziti boksit iz Afrike.⁷¹² Cijeli komunistički ekonomski sistem koji nije bio "samoupravljanje" nego naprsto loše upravljanje - bio je u stanju agonije, s naglim i stalnim opadanjem realnih zarada i porastom izostanka s posla i štrajkova. Kad je za predsjednika savezne vlade 1986. godine imenovan hrvatski rukovodilac iz Bosne Branko Mikulić, on je obećao da će provesti dalekosežne ekonomske reforme i oboriti stopu inflacije na 20 posto. Uvedene su neke stroge mjere štednje koje su pridonijele općoj nepopularnosti vlade i federalativnog sistema, ali glavne strukturne reforme nisu nikad provedene u djelu, a vlada je umjesto toga mjesecima raspravljalala o tome da li treba povećati pravo privatnika na deset zaposlenih ili ne treba. Dotle je 1987. godišnja inflacija porasla na 120 posto, a 1988. na 250 posto. Do kraja te godine dug Jugoslavije stranim kreditorima porastao je na 33 milijarde dolara, od kojih je oko 20 milijardi trebalo vratiti Zapadu u čvrstoj valuti.⁷¹³ Na taj način dugogodišnje nasljedstvo Titove ekonomske politike dovelo je do toga da je stanovništvo bivalo sve nezadovoljnije i

⁷¹¹ Najbolji je prikaz ove afere, kojim sam se i ja ovdje poslužio, u knjizi Lydall, Yugoslavia in Crisis, str. 168-171 (citat sa str. 171); vidi također McFarlane, Yugoslavia, str. 171-172, i Magaš, Destruction of Yugoslavia, str. 111-112.

⁷¹² Lydall, Yugoslavia in Crisis, str. 85-86.

⁷¹³ Ibid., str. 91-92, 220-222; Milivojević, Descent into Chaos, str. 11-12.

siromašnije - što je bila idealna prilika za demagoge da se prihvate posla i izazovu u politici opću kivnost.

Afera Agrokomerc simbolizirala je stanje u kojem se Jugoslavija općenito nalazila i onim što je otkrila o klasi visokih komunističkih rukovodilaca. Desetljećima su u toj zemlji vladale lokalne dinastije, političke porodice koje su se dobro snašle u ratu i vrlo rano zauzele pozicije s kojih su mogle razapeti oko sebe mreže vlastitih pokroviteljstava. Oni koji su se borili na strani partizana mogli su očekivati da će do kraja života uživati s Titom plodove moći. (Evo o tome i jednog jugoslavenskog vica: "Koja je razlika između Jugoslavije i Amerike?" Odgovor: "U Americi radiš četrdeset godina da bi četiri godine bio Predsjednik, a u Jugoslaviji se boriš četiri godine i onda si Predsjednik četrdeset godina.") Porodica Pozderac bila je najistaknutiji takav primjer u Bosni. Otkako je najstariji brat Nurija pristupio Titovim partizanima 1941. godine, politička je budućnost cijele porodice bila zbrinuta. Isto je tako uspješno trgovao svojim ratnim zaslugama i istaknuti srpski političar u Bosni i Hercegovini u sedamdesetima i osamdesetima Milanko Renovica, jer je bio jedan od rijetkih Srba među partizanima u izrazito četničkom kraju. [Ovo spominjanje porodice Pozderac i Milanka Renovice ne treba shvatiti tako kao da postoji neki određeni paralelizam među njima. Pozderčevi su bili dobro poznata i stara, ugledna porodica; većina ljudi (ne samo muslimani i komunisti) smatrala je njihove nazore izrazito probosanskim. A Milanko Renovica je postao savjetnik u štabu Radovana Karadžića.]

Ovaj se sistem poklapao sa srednjovjekovnom vlastelom koja su na svim životnim područjima imala svoju mrežu uticaja i pokrovitelj stava kojima su zaduživali pojedince. U svojoj najblažoj formi, taj je sistem mogao pomoći i zaštiti pojedince koji su to i zasluživali, ali je u svojoj osnovi bio korumpiran. Osim toga, izazivao je i stagnaciju jer je trebalo da se generacija koja se borila u ratu napokon povuče u mirovinu, a nije se povlačila. Nova generacija koja se visoko popela u poratnoj komunističkoj hijerarhiji borila se nečasnim metodama za prevlast, a opća politička stagnacija i privredno nazadovanje omogućavali su joj da lakše makne one koji su bili iznad nje. Gotovo su svi obični Jugoslaveni bili razočarani. Mnogi su se stoga i povukli iz političkog života. Na konferenciji Saveza komunista Bosne i Hercegovine 1987. godine glavna je žalopojka - pomalo stidljivo izražena - glasila: "Sve više jača tendencija među mladima prema pasivnosti, ravnodušnosti i neutralnosti, što je sve odraz njihova nezadovoljstva trenutačnim stanjem."⁷¹⁴ Međutim, kako je privreda i dalje propadala, drugdje su u Jugoslaviji dolazile do izražaja i snažnije emocije.

U julu 1988. na hiljade tvorničkih radnika demonstriralo je protiv strogih mera štednje Mikulićeve vlade. Poslije su tog istog ljeta izbile masovne demonstracije protiv lokalnih partijskih glavešina u Vojvodini i Crnoj Gori, čime su na kraju, u oktobru 1988. i januaru 1989, iznuđene ostavke svih članova i jednog i drugog Politbiroa. Sav je taj pritisak vrlo pomno organizirao i izvršio novi vođa srpskih komunista Slobodan Milošević, koji je zatim uspio i zamijeniti sve te partijske funkcionere svojim ljudima. Miloševiću je zapravo pošlo za rukom lukavo iskoristiti za svoje ciljeve opće nezadovoljstvo Vojvođana i Crnogoraca, pa i neke frustracije izazvane cijelim komunističkim poretkom kao takvim. Istodobno je vršio i snažan pritisak na komunističku hijerarhiju na Kosovu težeći za sličnom preobrazbom kako bi i ondje postavio svoje ljude. Činjenica da su se Albanci odupirali tom pritisku iz Beograda omogućila mu je da prikaže tu svoju operaciju kao odbranu srpskih nacionalnih interesa od perfidnih Albanaca. U martu 1989. Srpska skupština je, na Miloševićev zahtjev, izglasala ustavne amandmane kojima je ukinuta politička autonomija Kosova i Vojvodine. To je izazvalo masovne demonstracije i generalni štrajk na Kosovu, što su srpske policijske snage surovo ugušile.⁷¹⁵ Sada su svi pojedini komadi slagalice bili na svom mjestu. U Beogradu se

⁷¹⁴ Lydall, Yugoslavia in Crisis, str. 217.

⁷¹⁵ Milivojević, Descent into Chaos, str. 10; S. Ramet, Nationalism and Federalism, str. 226-234; Thompson, Paper House, str. 163-165; Magaš, Destruction of Yugoslavia, str. 197-213, 227-234.

dakle pojavio ambiciozan političar koji je naučio sve komunističke metode u borbi za vlast dok se penjao po službenoj ljestvici sistema. U zemlji je vladala opća ekomska depresija i nezadovoljstvo, zbog čega su ljudi poželjeli odlučno vodstvo, a ideologija srpskog nacionalizma, poodavno frustriranog, došla je do izražaja u politici kojom su Vojvodina i Kosovo “vraćeni” pod vlast Srbije. Reklo bi se da su se dva procesa stopila u jedan. Miloševićevu uzimanje vlasti u svoje ruke i okupljanje Srba u jedinstvenu političku jedinicu koja će dominirati Jugoslavijom ili je razbiti.

15. Bosna i smrt Jugoslavije: 1989-1992.

Na dan 28. juna 1989. okupilo se nekoliko stotina hiljada Srba na Gazimestanu, nedaleko od glavnog grada Kosova, Prištine, da proslave šeststotu godišnjicu bitke na Kosovu.⁷¹⁶ U Srbiji se već više sedmica osjećalo na svakom koraku nacionalno previranje; kosti kneza Lazara, koji je izgubio glavu u toj bici, prevožene su po zemlji i, kamo god su stigle, bile cilj hodočašća. U dvorištu manastira Gračanice (južno od Prištine), dok su ljudi stajali u redu da iskažu počast kneževim kostima izloženim u manastiru, na štandovima su se prodavali posteri nalik na ikone Isusa Krista, kneza Lazara i Slobodana Miloševića jedan do drugoga. Na samoj ceremoniji na nekadašnjem bojnom polju uz Miloševića su stajali mitropoliti Pravoslavne crkve u crnim mantijama, pjevači u tradicionalnoj srpskoj narodnoj nošnji i pripadnici tajne policije u svojim tradicionalnim crnim odijelima i s tamnim naočalama. Milošević je rekao okupljenoj svjetini: "Poslije šest vekova opet smo zaokupljeni borbama i svađama. Nisu to oružane borbe, ali nije isključeno da će i do njih doći."⁷¹⁷ Svjetina mu je gromoglasno odobravala.

Bijaše to simbolična prekretnica u povijesti jugoslavenskih zemalja. Milošević je već imao mnogo od onoga što je htio. Stekao je vlastiti ugled bez premca u Srbiji zahvaljujući spoju komunističkih metoda i nacionalističke retorike. Od osam glasova u Predsjedništvu Jugoslavije, mogao je računati na četiri: na glasove Srbije, Vojvodine, Kosova i Crne Gore. Morao je još samo pridobiti za sebe predstavnika Makedonije pa da može raditi što hoće. Tada će moći iznova napisati savezni ustav i osigurati prevlast Srbije.

Međutim, zbog samog onog procesa kojim je došao do te tačke nije bilo vjerovatno da će oni dijelovi Jugoslavije kojima nije još gospodario ikad pristati na takvo preuređenje zemlje. Hrvatski nacionalistički osjećaji koji su tinjali nezadovoljeni za sve vrijeme otkako je ugušeno "hrvatsko proljeće" na početku sedamdesetih, naglo je razbuđeno buđenjem srpskog nacionalizma sredinom osamdesetih. Milošević nije samo skinuo tabu s određenih oblika protuhrvatske retorike nego ih je upravo ohrabrio - tako da su službeni srpski javni mediji uskoro nazivali vodju hrvatskih komunista Ivicu Račana "ustašom".⁷¹⁸ Ponovo su izbile na površinu sve stare hrvatske žalopijke, a u novoj atmosferi kršenja tabua o Drugom svjetskom ratu mnogi su počeli zamjerati i automatsko povezivanje Hrvata s ustašama, i one službene historije u kojima se preuveličavao ukupan broj ratnih žrtava u Hrvatskoj preko svake mjere. Posljedica toga nije bila pojava na sceni ustaških apologeta (iako će poslije i toga biti) nego takvih hrvatskih nacionalista kao što je bio bivši partizanski i jugoslavenski general Franjo Tuđman, koji je dugogodišnje nacionalne težnje Hrvatske za nezavisnost od Beograda želio odvojiti od ustaške povijesti s kojom bijahu isprepletene. A neovisno o svim historijskim debatama, postojala su i realna strahovanja za budućnost kakva je izazvao Dobrica Ćosić u julu 1989. kad je izjavio da bi se veliki dijelovi Hrvatske morali "vratiti" jednoj drugoj republici.⁷¹⁹

Dotle se najzapadnija i najsamostalnija od svih republika, Slovenija, spremala da se zaštiti od idućih faza Miloševićeva postupnog ustavnog puča. U septembru i oktobru 1989. sročila je i izglasala novi slovenski ustav kojim je proglašila svoju zakonodavnu suverenost - drugim riječima, obznanila da njeni zakoni imaju prednost pred saveznima - i izričito utvrdila da ima pravo na otcjepljenje.⁷²⁰ Dok se to zbivalo, dramatična propast komunističkog carstva u Istočnoj Evropi prikazivala se iz večeri u večer na televizijskim ekranima. Osnivanje nezavisnih političkih stranaka što je u Jugoslaviji stidljivo započelo 1988. godine, pretvorilo

⁷¹⁶ Službeni su javni mediji naveli apsurdan podatak da je bilo prisutno 2 miliona ljudi. Ja sam bio na tom skupu i procjenio sam da je bilo negdje između 300 i 500 hiljada osoba.

⁷¹⁷ Glenny, *Fall of Yugoslavia*, str. 35.

⁷¹⁸ Magaš, *Destruction of Yugoslavia*, str. 241. Branka Magaš ističe da su Račanovu porodicu pobile u ratu ustaše.

⁷¹⁹ S. Ramet, *Nationalism and Federalism*, str. 244.

⁷²⁰ Ibid., str. 240-242; Magaš, *Destruction of Yugoslavia*, str. 224-226; Gow, *Legitimacy and the Military*, str. 78-94.

se u pravu bujicu. U januaru 1990. slovenski su komunisti demonstrativno napustili kongres Saveza komunista Jugoslavije, a nakon dvije sedmice preimenovali su se u Stranku demokratske obnove. I Slovenija i Hrvatska najavile su višestranačke izbore u proljeće 1990. U prvoj je od njih na izborima pobijedila liberalno-nacionalistička koalicija, a u drugoj nova hrvatska nacionalistička stranka "Hrvatska demokratska zajednica" (HDZ) na čelu s Franjom Tuđmanom.

Milošević je također promijenio ime svoje stranke (u "Socijalističku partiju Srbije") i počeo govoriti o višestranačkim izborima u Srbiji. Ti su izbori ipak odgođeni do kraja godine. Vjerovatno je Milošević bio uzdrman razdobljem relativne nepopularnosti u prvoj polovici 1989. godine, pa je možda želio pričekati da se zaoštiri nacionalna kriza u kojoj će on opet moći preuzeti ulogu spasitelja Srbije. Budući da su radio i televizija u Srbiji bili u njegovim rukama, nije ni bilo prave opasnosti da će izgubiti dobro planirane izbore. Ipak, u prvoj polovici 1990. morao je preispitati svoju strategiju. Do tada je uspijevao u svom glavnom naumu da zavlada Jugoslavijom preko postojećih struktura Saveza komunista i Predsjedništva SFRJ. Ali raspadom Partije i "vertikalnom" podjelom jugoslavenske politike na niz nacionalnih stranaka u različitim republikama, ostao je bez te mogućnosti. Stoga je pribjegao drugoj opciji: ako ne može vladati Jugoslavijom kao jedinstvenim entitetom, onda će silom izdvajiti iz nje novi entitet, proširenu Srbiju, koja će pripadati samo njemu i nikom drugom. Slovenski i hrvatski političari zalagali su se u većem dijelu 1990. godine za mirnu i dogovornu transformaciju Jugoslavije iz federacije u konfederaciju - to jest iz države u kojoj su primarne savezna vlada i savezne institucije u državi u kojoj republike imaju pravu vlast, a savezna tijela samo djeluju kao njihova zajednička zastupništva. Ali Milošević nije pokazao interes ni za koji od takvih planova.

Prvi jasni znak Miloševićeve nove strategije očitovao se u Kninu i okolici u Hrvatskoj - dijelu nekadašnje Vojne krajine uz zapadnu granicu Bosne, gdje su Srbi bili u većini. Pred hrvatske izbore u aprilu 1990. ti su se Srbi okupili oko "Srpske demokratske stranke" (SDS). Milošević se vjerovatno od samog početka zanimalo za tu novu pojavu, ali čini se da je stranka u biti osnovana na inicijativu lokalnih Srba, koji su se bojali da će izgubiti svoj kulturni identitet u novoj nacionalističkoj Hrvatskoj.

Neki od ekstremnijih članova te stranke izjavljivali su, ponavljajući propagandne parole iz Beograda, da se oni moraju braniti od "ustaške države" - što se u prvom redu odnosilo na obnovu hrvatskog grba u obliku šahovnice, koja je zaista bila (u malko izmijenjenom obliku) ustaški simbol, ali je isto tako bila stotine i stotine godina hrvatski nacionalni grb. Nakon izbora, kad je nova vlast počela otpuštati komunističke funkcionere, Srbi su tvrdili da oni masovno ostaju bez posla. Budući da su u državnom aparatu Hrvatske bili zastupljeni u mnogo većem broju nego što je trebalo biti prema njihovoj brojnosti (tvoreći gotovo 40 posto članstva Saveza komunista i 67 posto milicije), bilo je neminovno da upravo njih bude najviše otpušteno. Inače, zasigurno je bilo i nekih nepravednih podmirivanja starih računa.

Međutim, u ljeto 1990. vodstvo SDS-a u Kninu preuzeo je ekstremist koji je zasigurno bio u tjesnoj vezi s Miloševićem. U augustu je održan lokalni referendum o "autonomiji" Srba, uprkos hrvatskim vlastima koje su ga proglašile protuzakonitim; na ulicama Knina pojavila se naoružana srpska milicija, očito potpomognuta oficirima garnizona JNA (kojem je zapovjednik poslije bio general Ratko Mladić). Hrvatske su vlasti pokušale zaplijeniti zalihe oružja lokalnih jedinica rezervne policije, a Srbi, kojima su njihovi čelnici i beogradski javni mediji tvrdili da ih "ustaše" namjeravaju poklati, zatražili su pomoć od JNA. Došlo je do nereda u kojima su stradali hrvatski policajci. U januaru 1991. lokalni srpski čelnici proglašili su to područje "Srpskom autonomnom oblasti Krajinom" i osnovali svoju "skupštinu". Nakon dva mjeseca naoružani ljudi iz Krajine pokušali su zauzeti obližnji Nacionalni park Plitvice najvažnije turističko područje u unutrašnjosti Hrvatske. Bijaše to neposredan i syjestan izazov

hrvatskoj vlasti. Došlo je do puškaranja s hrvatskim policajcima, a savezno Predsjedništvo zapovjedilo je vojsci (unatoč oštrim protestima Hrvatske) da zauzme park i “uspostavi mir”.⁷²¹

Ove događaje što su se zbili s onu stranu zapadne granice Bosne vrijedi pomnije proučiti zato što su bili uzorak prema kojem se poslije radilo u Bosni i Hercegovini. Tu su upotrijebljene tri metode, jedna opća i dvije posebne. Opća je metoda bila da se srpsko stanovništvo pobuni neprekidnim bombardiranjem dezinformacijama i izazivanjem straha preko javnih medija i lokalnih političara. Svaki potez Tuđmanove vlasti prikazan je kao akt “ustaškog” terora. (Valja istaknuti da su neke mjere hrvatskih vlasti bile dozlaboga netaktične, recimo naredba da se skinu imena ulica ispisana cirilicom, dok su se bosanske vlasti trudile svim silama da umire srpsko stanovništvo.) Druga je metoda bila standardna i može se naći u svim priručnicima o gerilskom ratovanju: to je tehnika “kompromitiranja cijelog sela” kojom su se služili francuski pokret otpora, Vijetkong i nebrojeni drugi gerilski pokreti. Ta tehnika predviđa izazivanje incidenta - naprimjer, oružani napad na autobus pun hrvatskih policajaca kako bi se izazvale oštре sankcije ili odmazda, pa se onda oružje podijeli seljacima i kaže im se da će ih policija sve skupa napasti. Kad naoružana policija stigne, nije teško zametnuti oružani sukob, i najednom je cijelo selo, koje je do tada bilo neutralno, na strani pobunjenika. Treća je metoda jednostavan i sasvim proziran trik: izazovu se ozbiljni incidenti, a onda se zamoli vojska da intervenira kao nepristran arbitar, kad je već potpuno jasno da je vojska odana Beogradu i svom oficirskom koru u kojem dominiraju Srbi, te da je na strani Miloševića i Srba.

Ovo komadanje hrvatskoga teritorija koje je tako započelo godinu dana prije hrvatskog proglašenja nezavisnosti u julu 1991, počivalo je dobrom dijelom na tvrdnji da su Srbi u Hrvatskoj ugroženi “ustaškim” režimom. U Bosni takva tvrdnja nije mogla djelovati vjerodostojno, pa je trebalo izmisliti neku drugu ugroženost. Umjesto “ustaških hordi”, bosanskim je Srbima rečeno da ih ugrožavaju “islamski fundamentalisti”. Ukratko ćemo se osvrnuti na to kako je uopće došlo do mogućnosti da se iznese takva tvrdnja, i zašto je ona bila lažna.

U Bosni i Hercegovini, kao i u većini ostalih republika, Partija se raspala negdje na početku 1990. godine i nastao je niz nacionalističkih ili nacionalnih stranaka. Od 1989. godine nacionalizmi u susjednoj Srbiji i Hrvatskoj uzeli su maha izazivajući zebnju, a krajnje težnje Miloševića i Tuđmana jedva da su bile prikrivene. Milošević je bio otvoreno povezan s pansrpskim planovima Dobrice Čosića i Srpske akademije, a Tuđman je izjavio da je većina bosanskih muslimana “neosporno hrvatskog porijekla” i da Bosna i Hercegovina čini s Hrvatskom “nedjeljivu geografsku i privrednu cjelinu”.⁷²² U jesen i zimu 1989. neki bivši bosanski rukovodioci izražavali su strahovanje da će i Srbija i Hrvatska pokušati ucrtati nove granice na geografskoj karti. U martu 1990. oba doma Skupštine Bosne i Hercegovine sastala su se da zajedno osude svaku pomisao na mijenjanje granica Bosne i Hercegovine. Ipak, situacija nije bila sasvim simetrična između Srba i

Hrvata. Bilo je potpuno jasno da Milošević ide na prekravanje granica, a da je službena politika Tuđmanove stranke, HDZ-a, protiv toga da se mijenjaju granice - jer kad bi se takva zamisao prihvatala, prve bi se na udaru našle granice same Hrvatske. Bombardiranje propagande iz Beograda o “ugroženosti” Srba u Bosni i Hercegovini, što je bilo započelo već u ljeto 1989, dovelo je do toga da su se bosanski Hrvati i Muslimani našli zajedno na jednoj strani nasuprot Srbima. Kad je na početku 1990. osnovana i hrvatska stranka u Bosni i Hercegovini, bijaše to zapravo ogrank Tuđmanova HDZ-a, koji se službeno zauzimao za

⁷²¹ O svim tim događajima vidi kod Poulton, *Balkans*, str. 24-27; Magaš, *Destruction of Yugoslavia*, str. 293-313; Glenny, *Fall of Yugoslavia*, str. 13-19.

⁷²² Irwin, “Fate of Islam in the Balkans”, str. 392.

poštovanje granica Bosne i Hercegovine. A kad je u julu osnovana srpska politička stranka u Bosni i Hercegovini, ona se prozvala SDS - kao i ona stranka koja je već agitirala za "autonomiju" u hrvatskoj Krajini i koja će se uskoro otvoreno pobuniti protiv vlasti u Hrvatskoj.⁷²³

Glavna bosanska muslimanska stranka, koja se prozvala "Stranka demokratske akcije" (SDA), osnovana je u maju 1990. Predvodio ju je Alija Izetbegović koji je 1988. bio pušten iz zatvora. Kao glavni optuženi u najpoznatijem procesu desetljeća, bilo je prirodno da on bude izabran za vođu prve postkomunističke i nekomunističke muslimanske stranke u Bosni i Hercegovini. (Zapravo, kad je napokon izabran za predsjednika Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, on je bio jedini državni poglavar u svim postkomunističkim jugoslavenskim republikama koji nikad nije bio komunistički rukovodilac.) Našavši se između čekića i nakonja srpskog i hrvatskog nacionalizma bosanski Muslimani reagirali su na dva različita načina: pojačali su svoj muslimanski nacionalizam bacajući težište na ono po čemu se najviše razlikuju od ostalih, na svoju religijsku komponentu, a istodobno su isticali da se zalažu za očuvanje jedinstvenog karaktera Bosne i Hercegovine kao multinacionalne i multikonfesionalne republike. Religiozni element izražen je javnim simbolima SDA, zelenim barjakom i polumjesecom, a pluralistički element stranačkim programom. Da između ta dva elementa postoji stvarna napetost, pokazalo se u septembru 1990, tri mjeseca prije izbora u Bosni i Hercegovini, kad je jedan od čelnika SDA, milioner i povratnik iz emigracije Adil Zulfikarpašić, istupio iz stranke i osnovao "Muslimansku bosansku organizaciju" (MBO), u čijem programu nije bilo ni traga od islama. Unatoč samom imenu nove stranke, Zulfikarpašić je nastojao udariti temelje nelokalističkoj politici u kojoj će ljudi glasati na temelju vlastitog izbora političkog programa (liberalnog, socijalističkog ili kakvog bilo drugog), a ne samo zato da potvrde svoj nacionalni identitet. Izetbegović je istaknuo da su posrijedi nerealne ambicije za to doba. Evo što je izjavio jednom novinaru:

"Komunisti su svojim zabranama probudili u narodu tu želju za izražavanjem svoga religijskog ili nacionalnog identiteta. Možda ćemo za četiri-pet godina proći kroz ovo minsko polje i stići do horizonta civilnog društva. Zasad, nažalost, naša stranka mora biti lokalistička. Stranke koje nastoje zastupati svakoga male su i slabe. Nama ovdje prijeti stvarna opasnost od građanskog rata; naš je glavni cilj kao stranke da očuvamo Bosnu i Hercegovinu kao cjelinu."⁷²⁴

Ali dakako da je sam Izetbegović poistovjećen s religijskim elementom "religijskog ili nacionalnog identiteta". Rasprava kojom su se njegovi protivnici poslužili kao osnovom za optužbe na njegov račun 1983. godine, *Islamska deklaracija*, ponovo je objavljena u Sarajevu 1990. godine. Neki su čitatelji možda pomislili da je to neka vrsta ličnog manifesta napisanog za bosanske izbore, a srpski su propagandisti često prikazivali taj tekst kao program transformacije Bosne i Hercegovine u fundamentalističku islamsku državu. Ali takvih planova nije bilo ni u programu SDA ni u samoj raspravi, *Islamskoj deklaraciji*.

Ta je rasprava, napisana potkraj šezdesetih, opća rasprava o politici i islamu upućena cijelom muslimanskom svijetu, ona nije o Bosni, u njoj se Bosna čak i ne spominje. Izetbegović počinje od dva osnovna elementa: islamskog društva i islamske vlasti. On kaže da se islamska vlast ne može uspostaviti ako već ne postoji islamsko društvo, a islamsko društvo postoji samo tada kad apsolutnu većinu naroda čine istinski muslimanski vjernici. "Bez ove većine, islamski poredak se svodi samo na vlast (jer nedostaje drugi elemenat - islamsko društvo) i može se pretvoriti u nasilje."⁷²⁵ Ovim je preduvjetom isključeno stvaranje islamske vlasti u Bosni i Hercegovini, gdje su muslimani - čak i oni koji su to samo

⁷²³ S. Ramet, *Nationalism and Federalism*, str. 233, 243.

⁷²⁴ Thompson, *Paper House*, str. 99.

⁷²⁵ Izetbegović, *Islamska deklaracija*, str. 37.

nominalno, a kamoli dobri i pobožni vjernici - bili u manjini. Stoga se sva rasprava o prirodi islamskog političkog sistema, koja zauzima veći dio knjige, ne može odnositi na Bosnu i Hercegovinu. Kad Izetbegović, naprimjer, kaže (ovu su rečenicu srpski propagandisti često citirali istrgnutu iz konteksta) da “nema mira ni koegzistencije između ‘islamske vjere’ i neislamskih društvenih i političkih institucija”, on misli na zemlje u kojima, za razliku od Bosne i Hercegovine, postoji muslimansko društvo, i tvrdi da ondje gdje su muslimani vjernici u većini oni ne mogu prihvati da im se nametnu nemuslimanske institucije.⁷²⁶ U cijeloj raspravi ima samo jedno mjesto koje se direktno odnosi na politički status bosanskih Muslimana: “Muslimanske manjine u sastavu neislamskih zajednica, pod uvjetom garancije vjerskih sloboda i normalnog života i razvoja, lojalne su i dužne izvršavati sve obaveze prema toj zajednici, izuzev onih koje štete islamu i Muslimanima.”⁷²⁷

Neke od tvrdnji u ovoj raspravi za koje je rečeno da su “fundamentalističke”, obični su iskazi ortodoksnog vjernika s kojim bi se složili svi istinski muslimani. Tako, recimo, Izetbegović kaže da bi islamska država morala pokušati iskorijeniti alkoholizam, pornografiju i prostituciju; on tvrdi da islam nije samo niz vlastitih uvjerenja nego i čitav jedan način života, s društvenom i političkom dimenzijom; i kaže da pobratimstvo cijelog svijeta islamskih vjernika, *umma*, nadilazi nacionalne granice.⁷²⁸ Ni za jednu od ovih tačaka ne može se reći da je fundamentalistička. I sam je izraz “fundamentalizam” doduše vrlo širok i djeluje impresionistički: nerado ga koriste stručnjaci iz islama, koji nastoje brižljivo razlikovati razne vrste neokonzervativnih, radikalnih i antimodernističkih islamskih pokreta, u rasponu od doktrine *Wahhabi* tradicionalističke države Saudijske Arabije do revolucionarne ideologije Irana ajatolaha Homeinija.⁷²⁹ Umjesto toga, izraz “fundamentalizam” koriste uglavnom političari i novinari unoseći u njega skup kojekakvih karakteristika. Jedna je od njih i politički ekstremizam, to jest uvjerenje da cilj uspostavljanja islamske vlasti opravdava svako sredstvo. Izetbegović izričito odbacuje to uvjerenje i napada zamisao da treba prigrabiti vlast kako bi se odozgo nametnulo muslimansko društvo. Njegova je misao vodila da se muslimansko društvo može stvoriti (u populaciji koja je bar nominalno u većini muslimanska) samo dugotrajnim procesom vjerske edukacije i moralnog uvjerenjivanja.⁷³⁰

Druga karakteristika onoga što se onako odoka naziva fundamentalizmom jest žestoko političko i kulturno neprijateljstvo prema Zapadu. Izetbegović zaista kritizira naglu i prisilnu sekularizaciju Turske pod Ataturkom, što je, po njegovu mišljenju, bilo zasnovano na pretpostavci da je sve islamsko kulturno zaostalo i primitivno; i on nasrće na one “takozvane naprednjake koji bi sve pozapadnjačili i modernizirali” i koji sličnu politiku vode u drugim muslimanskim zemljama.⁷³¹ Ali njegov općeniti stav u ovoj raspravi nikako ne znači i odbacivanje zapadne civilizacije. Tako on, recimo kaže: “U svom prvom nastupanju islam je bez predrasuda prišao razmatranju i prikupljanju cjelokupnog znanja koje su ostavile ranije civilizacije. Ne znamo zašto bi se islam današnjice drukčije odnosio prema tekovinama euro-američke civilizacije s kojom se dodiruje na tako dugačkoj liniji.”⁷³² Izetbegović je iznio svoje poglede na te stvari mnogo temeljitije u jednoj drugoj, opširnijoj i važnijoj knjizi koju je napisao na početku osamdesetih, *Islam između Istoka i Zapada*, u kojoj je pokušao prikazati islam kao svojevrsnu duhovnu i intelektualnu sintezu u koju su uključene i vrijednosti Zapadne Evrope. U knjizi ima i nekoliko elokventnih stranica ispisanih u slavu renesansne likovne umjetnosti (posebno umjetnosti portretiranja) i evropske književnosti; o kršćanstvu se kaže da se u njemu “gotovo stopila vrhunska religija s vrhunskom etikom”; a

⁷²⁶ Ibid., str. 22.

⁷²⁷ Ibid., str. 37-38.

⁷²⁸ Ibid., str. 21-24, 30.

⁷²⁹ Lucidnu analizu jednog od vodećih naučnika vidi kod Esposito, *Islam and Politics*, str. 269-301.

⁷³⁰ Izetbegović, Islamska deklaracija, str. 37-42.

⁷³¹ Ibid., str. 7.

⁷³² Ibid., str. 31.

ima i posebno poglavlje u kojem se hvale anglosaksonska filozofija i kultura, i socijaldemokratska tradicija.⁷³³ Nijedan fundamentalist ne bi mogao takvo što napisati.

Gоворити о опасности од фундаментализма у Босни било је свакако сасвим неумјесно јер су босански мусимани били већ међу најсекуларизиранијим мусиманима на свету. Неоспорно је у осамдесетим годинама било неких ситних и повремених покушаја фундаменталистичке агитације у Босни и Херцеговини. У једном извјештају објављеном у мусиманском екстремистичком гласилу у Лондону поносно се тврдило како је таква агитација "уžegla plamen islama i nadahnula na stotine bosanskih muslimana".⁷³⁴ Али чак ни "стотине" активиста нису могли богозна како дјеловати на два милиона мусимана, од којих апсолутна већина nije smatrala sebe nikakvim vjernicima nego se само držala неких исламских обичаја као дијела своје кulture i tradicije. У једном погледу објављеном 1985. године наведен је податак да су свега 17 posto мусимана у Босни и Херцеговини били први vjernici.⁷³⁵ Десетљећима svjetovnog odgoja i komunističke političke kulture pridružilo се i sve veće pozapađivanje društva. Дјелovalа је i sve veća urbanizacija iako је isprva споро текла. Potkraj осамдесетих 30 posto brakova u urbanim sredinama било је "mješovito". За mnoge ruralne мусимане i за veliku većinu urbanih, бити мусиман значило је придрžavati се само одређених kulturnih tradicija: "Muslimanska imena, обрезивање, baklava i slavljenje Ramazanskog bajrama [gozba којом се обилježava kraj ramazana, mjeseca posta], pozivanje некога за kuma da odreže kosu jednogodišnjem djetetu, склоност да се kafa пije из malih šoljica bez ručice, tzv. fildžana, suošćenje за pauke i други razni tradicionalni običaji, чие je porijeklo često i nepoznato onima koji ih se придрžavaju."⁷³⁶ Kakav је "fundamentalistički" program uopće могла проводити странка која је најprije morala освојити гласове tih posvjetovljenih мусимана, a onda дјеловати u vladi zajedno s najmanje još jednom od dvije nacionalне stranke?

Kad su u decembru 1990. izbrojeni гласови на изборима, Izetbegovićeva je странка освојила 86 zastupničkih mjesta od ukupno 240 u Skupštini, a druge мусиманске странке, уključujući i Zulfikarpašićevu MBO, još 13 mjesta. Srpska странка, SDS, предводена sarajevskim psihiyatrom (crnogorskog поријекла) Radovanom Karadžićem освојила је 72 zastupnička mjesta. Ona се prilično neodređeno zalagala за одбрану srpskih права, ali nigdje nijednom riječju nije spominjala diobu Bosne i Херцеговине, чак ni mirnim putem a kamoli ratom. Stoga се никако не може prihvati идеја да је tim изборима, који су опећено дали dr. Karadžiću право да се назива "воđom" босанских Срба, добио демократски мандат за своје kasnije akcije. (Mnogi Srbi i nisu zapravo гласали за njega, a još je 13 drugih Srba izabrano u skupštinu који nisu pripadali njegovoj stranci.) HDZ је освојио 44 mjesta. Укупно је u skupštini bilo 99 Muslimana, 35 Srba, 49 Hrvata i 7 "Jugoslavena". Te proporcije (41 posto Muslimana, 35 posto Srba i 20 posto Hrvata) отприлике су odgovarale nacionalним proporcijama cjelokupnog stanovništva (44, 31 i 17 posto).⁷³⁷ Izetbegović je formirao ustvari vladu nacionalnog jedinstva сastavljenu od formalne коалиције svih triju glavnih странака, чijim je представnicima podijelio pojedine resore. Ово је bio znak Izetbegovićeve dobre volje jer је он могао vladati земљом i обичном мусиманско-хрватском коалицијом, ali већ na samom почетку rada ove vlade било је jasno da srpska странка има sasvim drukčiji program aktivnosti.

Kad je Izetbegovićeva vlada potkraj 1990. preuzeila dužnost, опća је situacija u Jugoslaviji bila vrlo napeta. U другој polovici te godine razmahalo се nadmetanje izmeđу Srbije s jedne strane i Slovenije i Hrvatske s druge, u тој mjeri да је Srbija u oktobru udarila

⁷³³ Izetbegović, *Islam između Istoka i Zapada*, str. 107-109, 132, 251-264.

⁷³⁴ Hussein, "Communist Yugoslavia's Fear of Islam", str. 34.

⁷³⁵ Poulton, *Balkans*, str. 43.

⁷³⁶ Sorabji, *Bosnia's Muslims*, str. 5-6.

⁷³⁷ Poulton, *Balkans*, str. 44.

porez na uvoz robe iz te dvije republike. Isto je tako postalo jasno da je Milošević jednostavno prigrabio velik dio jugoslavenskog saveznog budžeta i potrošio ga na Srbiju, te tako torpedirao mjere ekonomске reforme kojima je predsjednik savezne vlade Ante Marković nastojao obuzdati vrtoglavu inflaciju u zemlji. U decembru 1990. Slovenci su održali referendum o tome hoće li njihova republika postati nezavisna i samostalna država. Glasalo je više od 90 posto ukupnog broja birača, a od njih se ukupno 89 posto izjasnilo za ponuđeni prijedlog.⁷³⁸ U maglovitom osvrтанju nekih zapadnih političara na razdoblje između 1989. i 1993. godine, ovaj korak Slovenije prema nezavisnosti ocijenjen je kao posljedica njemačkog “pritska”. Ali svim ozbiljnim posmatračima u Sloveniji i Jugoslaviji u to vrijeme bilo je potpuno jasno da je pritisak zbog kojeg je Slovincima potkraj 1990. privredni i politički život postao nemoguć dolazio direktno iz Beograda.

Na početku 1991. Milošević je otvoreno govorio da će on, bude li pokušaja da se federativna struktura Jugoslavije zamijeni nekom labavijom formom konfederacije, zatražiti da se Srbiji pripove cijela područja Hrvatske i Bosne i Hercegovine. U isti mah, daleko od toga da brani federativni *status quo*, aktivno je rušio savezni ustav. U junu 1990. jednostrano je ukinuo skupštinu pokrajine Kosovo i sveo status te pokrajine na nešto beznačajnije od gradskog poglavarstva, ali je i dalje zadržao predstavnika nepostojeće vlasti na Kosovu u Predsjedništvu Jugoslavije. U martu 1991. preplašen studentskim demonstracijama protiv sebe u Beogradu, pokušao je natjerati predsjednika Predsjedništva SFRJ Borislava Jovića da proglaši izvanredno stanje u cijeloj zemlji. Kad je Jović to odbio, Milošević je iznudio njegovu ostavku, a isto je tako povukao iz tog tijela i predstavnike Crne Gore, Vojvodine i Kosova. Zatim je preko televizije obznanio da Srbija ne priznaje više savezno Predsjedništvo. Sljedeća dva-tri dana činilo se da je njegov ustavni puč stupio u posljednju fazu. Ali onda se Jović jednostavno vratio na svoje mjesto. Milosevic je uzmaknuo od ruba ponora. Sam je protuzakonito imenovao novog “predstavnika” Kosova u Predsjedništvu. U to je vrijeme Branka Magaš zabilježila: “Novi čovjek, Sejdo Bajramović, čak je i u srpskoj politici čudnovata pojava: izabralo ga je svega 0,03 posto birača u njegovom izbornom okrugu na Kosovu... taj umirovljeni vodnik JNA poznat je samo po svojoj strasti za tombolom.”⁷³⁹

Stav je bosanske vlade bio logičan ali nezgodan. U svakoj raspravi o tome treba li federativnu strukturu zamijeniti labavijom konfederacijom, Bosna bi bila na strani Slovenije i Hrvatske koje su tražile tu promjenu, jer je i sama željela da se smanji mogućnost beogradskog dominiranja i manipuliranja Jugoslavijom. Ali istodobno nije mogla u tom sporu do kraja podržavati Sloveniju i Hrvatsku. Većinu je Bosanaca duboko zabrinjavala mogućnost da te dvije republike ostvare svoju prijetnju i istupe iz Jugoslavije, jer bi tada oni ostali, s još jednom slabom republikom, Makedonijom, sami pod vlašću Srbije.

Dok je Izetbegović u prvoj polovici 1991. pokušavao izvesti tu tešku tačku balansiranja na žici, Srbi su otvoreno dovodili u pitanje opstanak i Hrvatske i Bosne i Hercegovine. “Autonomna oblast Krajine”, koju je u Hrvatskoj proglašila SDS, bivala je sve ratobornija u svojim zahtjevima jer ju je Srbija sve više naoružavala. U maju je SDS u Bosni i Hercegovini zatražila da se otcijepe veliki dijelovi sjeverne i zapadne Bosne i da se sjedine s Krajinom u Hrvatskoj, te da osnuju novu republiku. Zatim je SDS tri područja Bosne i Hercegovine s pretežno srpskim stanovništvom proglašila “srpskim autonomnim oblastima” služeći se navlas onom istom metodom kojom se SDS poslužila prethodnog ljeta u Hrvatskoj. Nedugo zatim jedna mala stranka u Hrvatskoj, izrazito nacionalistička Hrvatska stranka prava, zatražila je da se cijela Bosna i Hercegovina pripoji Hrvatskoj. Ipak, više je zabrinutosti izazvao podatak iznesen u julu 1991. da se redovito potajno dostavlja oružje bosanskim Srbima prema dogovoru Miloševića, srpskog ministra unutarnjih poslova Mihalja Kertesa i

⁷³⁸ Ibid., str. 37-38.

⁷³⁹ Magaš, *Destruction of Yugoslavia*, str. 276, 283-293 (citat sa str. 293). Branka Magaš neobično lucidno prikazuje te događaje.

vođe bosanske SDS Radovana Karadžića.⁷⁴⁰ Taj je podatak potvrdio predsjednik savezne vlade na odlasku, Ante Marković, objavivši sadržaj snimljenog telefonskog razgovora u kojem je Milošević obavijestio Karadžića da će mu sljedeću pošiljku oružja predati general Nikola Uzelac, komandant garnizona u Banjoj Luci.⁷⁴¹ Sad više nije moglo biti sumnje da srpski predsjednik određuje Karadžiću svaki potez. Karadžić se čak pohvalio pred jednim britanskim novinarom da s Miloševićem “razgovara nekoliko puta nedjeljno telefonom”.⁷⁴²

Do tada je već bio počeo pravi rat u Jugoslaviji. Kap koja je prelila čašu Sloveniji i Hrvatskoj bilo je to što je Srbija odbila priznati Hrvata Stipu Mesića za sljedećeg predsjednika saveznog Predsjedništva, funkcije koja se svake godine automatski rotirala. Federativni sistem, koji je Srbija tobože štitila, opet je bio paraliziran. Tada je Hrvatska održala referendum (19. maja) o punoj nezavisnosti: 92 posto birača glasalo je za punu nezavisnost. Na dan 25. juna i Hrvatska i Slovenija proglašile su svoju nezavisnost. Sutradan ujutro ušla je u Sloveniju kolona tenkova JNA. Ohrabren i Evropskom zajednicom koja je u aprilu izjavila da podržava “jedinstvo i teritorijalni integritet Jugoslavije”, i američkim ministrom vanjskih poslova Jamesom Bakerom koji je dao sličnu izjavu u Beogradu 20. juna, Milošević je držao da može vrlo brzo od Slovenije napraviti primjer kojim će zastrašiti ostale.⁷⁴³ Komanda JNA, u kojoj su dominirali Srbi i koja je uglavnom težila za istim ciljevima kao i Milošević (uostalom, ovisila je o opstanku Jugoslavije da bi zadržala svoje privilegije, izvore finansiranja - više od 55 posto saveznog budžeta - i cjelokupni sistem vojne industrije), smatrala je da može vrlo brzo natjerati i Sloveniju i Hrvatsku da se povuku na početne pozicije. Ali Slovenija je dobro organizirala otpor pa su Milošević i JNA uskoro digli ruke od nje. Protiv Hrvatske je vođena politika na dva kolosijeka: opće vojno zastrašivanje (u početku više nego samo osvajanje) upereno protiv Hrvatske kao cjeline, i istodobno učvršćivanje džepova teritorija naseljenih Srbima koje su već držali u svojim rukama naoružani Srbi. Do kraja augusta obje su ove operacije prerasle u pravi pravcati rat: vojska je napadala gradove u Sloveniji, a u septembru je započela tući granatama Dubrovnik.⁷⁴⁴

Posebno je zlokobna karakteristika tih okršaja, koja je navještavala način vođenja rata u Bosni i Hercegovini, bila upotreba srpskih neregularnih jedinica. Tako je jedan komentator napisao u septembru 1991: “Čini se da je strateški cilj da se povežu razni džepovi srpskih područja tako da se Hrvati između njih otjeraju terorom i zastrašivanjem.”⁷⁴⁵ U krajevima koje su u Hrvatskoj držali Srbi u svojim rukama djelovale su od 1990. godine male paravojne jedinice koje su sudjelovale u operacijama kao što je bilo zauzimanje Nacionalnog parka Plitvička jezera u martu 1991. Na početku 1991. ministar unutarnjih poslova u Beogradu Mihalj Kertes osnovao je vojni logor za obuku takvih kadrova poznatih kao “Srpska dobrovoljačka garda” pod zapovjedništvom Željka Ražnatovića zvanog “Arkan”. Arkan je bio kriminalac u mafijaškom stilu za kojim je tragao Interpol zbog više počinjenih zločina. Za njega se općenito vjerovalo da radi za jugoslavensku tajnu policiju i da je sudjelovao u progonima i izvršavanju atentata na jugoslavenske političke emigrante.⁷⁴⁶ U početku je te jedinice finansiralo Ministarstvo unutarnjih poslova, a poslije, u toku godine, kad su se pročule pod imenom “Arkanovi tigrovi”, finansirale su se same - i to vrlo uspješno - punim kamionima opljačkane robe koju su dovozili iz hrvatskih gradova i sela.

⁷⁴⁰ S. Ramet, Nationalism and Federalism, str. 259.

⁷⁴¹ Mazower, War in Bosnia, str. 4.

⁷⁴² Frei, “Bully of the Balkans”, str. 12.

⁷⁴³ Almond, Blundering in the Balkans, str. 4, 21. Nakon proglašenja nezavisnosti, jedan je opunomoćenik Evropske zajednice izjavio da EZ “neće uspostaviti nikakve kontakte na visokom nivou” s te dvije republike. Mark Almond ističe da je Evropskoj zajednici tada bilo nešto više na kocki od pukih načela: upravo je bila odobrila saveznoj vladi u Beogradu kredite u visini od 730 miliona ekija (str. 20-21).

⁷⁴⁴ Najbolji sažetak i analiza ovih događaja vidi kod Gow, “One Year of War”, str. 1-7.

⁷⁴⁵ Moore, “Question of all Questions”, str. 38.

⁷⁴⁶ Mazower, War in Bosnia, str. 5-6.

Slične su jedinice bile i samozvani “četnici” koje je organizirao srpski ekstremist Vojislav Šešelj, čovjek koji je 1985. godine bio sudski optužen i osuđen zato što je javno zatražio da se Jugoslavija podijeli na dvije države, Srbiju i Hrvatsku, a da one među sobom podijele Bosnu i Hercegovinu.⁷⁴⁷ Sad je Šešelj bio na čelu ekstremno nacionalističke “Srpske radikalne stranke”, pa se mogao upustiti čak i u neku vrstu licitacije u nacionalističkoj politici sa samim Miloševićem. (To je njihovo nadmetanje ipak bilo na bazi uzajamne podrške, jer je upravo Milosevic pomogao Šešelju da bude izabran u Srpsku skupštinu u julu 1991.)⁷⁴⁸ U intervjuu *Der Spiegela* na početku augusta 1991. on je iznio najnoviju verziju svoga plana prema kojoj bi Srbiji pripala cijela Bosna i Hercegovina, Makedonija, Crna Gora i veći dio Hrvatske, tako da bi Hrvatima ostalo samo “ono što se može vidjeti s vrha zagrebačke katedrale”. Kad ga je novinar pitao za Bosnu i Hercegovinu, odgovorio je ovako: “Bosanski su muslimani zapravo islamizirani Srbi, a jedan dio takozvanih Hrvata zapravo su Srbi katoličke vjere.” Novinar ga je dalje pitao: “A ako se Muslimani suprotstave pokušaju da im se oduzme status nacije?” Šešelj: “U tom slučaju ćemo ih protjerati iz Bosne.” “Kuda?” “U Anadoliju.”⁷⁴⁹

Kako su ovakve poglede otvoreno iskazivali i bosanski Srbi, bila je vrlo daleka mogućnost bilo kakvog političkog rješenja krize u Bosni i Hercegovini. Vođa male muslimanske stranke MBO Zulfikarpašić pokušao je na početku augusta, dobromanjerno ali bezuspješno, sklopiti s Karadžićem “historijski sporazum” koji bi garantirao integritet republike Bosne i Hercegovine. Zamjenik predsjednika MBO profesor Muhamed Filipović izjavio je: “Srbi su naoružani do zuba, stvorili su u Bosni i Hercegovini državu u državi... Svakog časa može izbiti sukob između Srba i Muslimana. Da bi se to spriječilo, želimo da se potpiše sporazum o očuvanju Bosne i Hercegovine.” Takav sporazum nije mogao biti ništa drugo do politička svečana obaveza sklopljena između jedne velike stranke i jedne male stranke; nije mogla imati ustavni status, a predsjednik Izetbegović, koji je nastojao očuvati tronacionalnu vladu, izjasnio se protiv nje zato što Hrvate niko nije ništa ni pitao. Bilo kako mu drago, nije bilo jasno što bi takva obaveza značila Karadžiću kad je njegova stranka istodobno proglašavala velike dijelove zemlje “srpskim autonomnim oblastima” i zahtijevala da se otcijepi od Bosne i Hercegovine. Nekoliko dana pošto je Izetbegović iznio svoje zamjerke, predstavnici SDS-a u Predsjedništvu Republike iskoristili su priliku da izjave kako će ubuduće bojkotirati sjednice Predsjedništva.⁷⁵⁰

U septembru 1991. bosanski su Srbi - ili, bolje reći, onaj njihov sićušni dio u vodstvu njihove SDS - poduzeli sljedeći korak. “Srpske autonomne oblasti”, kojih je sad bilo četiri, zatražile su od JNA da ih, nakon niza lokalnih incidenata i puškaranja, “zaštiti”. (One su sad već, zahvaljujući pomoći JNA i Ministarstva unutarnjih poslova, bile izvanredno dobro naoružane.) JNA je odmah stupila u akciju: jedna kolona od stotinu vozila krenula je u zapadnu Hercegovinu, druga se kolona zaputila u centar za vezu u Nevesinju, a 5 000 vojnika upućeno je iz Sarajeva u Hercegovinu. Do kraja mjeseca septembra te su jedinice uspostavile “granice” “Srpske autonomne oblasti Hercegovine”. Isto je tako osnovana baza s velikim brojem ljudi za vojne operacije protiv Dubrovnika, uz samu hercegovačko-hrvatsku granicu.⁷⁵¹ (Zauzvrat su Srbi iz Hercegovine uputili na stotine svojih ljudi, na čelu s načelnikom Trebinja, da sudjeluju u napadu na taj hrvatski grad.) Ali nisu to bile jedine operacije JNA na bosanskohercegovačkom tlu. Od sredine augusta centar za obuku tenkista u Banjoj Luci postao je jedna od baza za vojne operacije protiv Hrvatske. Kad je kolona

⁷⁴⁷ Sirc, “National Question”, str. 88-89.

⁷⁴⁸ Prema izvještaju Duška Dodera, European, 7. januara 1993.

⁷⁴⁹ Grmek i dr., Le Nettoyage ethnique, str. 304-305.

⁷⁵⁰ S. Rame, Nationalism and Federalism, str. 260.

⁷⁵¹ Gow, “One Year of War”, str. 7-8.

oklopnih vozila JNA, na putu za Vukovar, potkraj jula, prolazila kroz okolicu Višegrada, zaustavili su je muslimanski civili, ali je ona otvorila vatru na njih.⁷⁵²

Za bosansku je vladu situacija bivala sve nepodnošljivija. Predsjednik Izetbegović, koji je jednom kazao da je birati između Tuđmana i Miloševića isto što i birati između leukemije i tumora na mozgu, izjavio je na početku oktobra da je Bosna i Hercegovina neutralna u sukobu između Srbije i Hrvatske. Radovan Karadžić osudio je tu izjavu kao “antisrpski čin” i dodao da je rat u Hrvatskoj rat protiv “povampirene fašističke svijesti”. Rekao je i da samo suverena vlada može proglašiti neutralnost.⁷⁵³ Što se ovoga posljednjeg tiče, imao je potpuno pravo, pa je bosanska Skupština počela ozbiljno raspravljati o prijedlogu da se proglaši suverenost Bosne i Hercegovine. Pod time se nije mislilo na potpunu nezavisnost nego na zakonodavnu suverenost u sklopu Jugoslavije, tako da bi se mogli, barem u pravno-teorijskom smislu, izglasati zakoni kojima bi se poništilo pravo JNA da se služi teritorijem Bosne i Hercegovine. Na dan 14. oktobra Karadžić je demonstrativno izveo svoje zastupnike iz Skupštine, koja je potom izglasala suverenost Bosne i Hercegovine. Nakon nekoliko dana Karadžić i njegova stranka osnovali su “Srpsku narodnu skupštinu” u uporištu JNA Banjoj Luci i okitili se svim atributima parlamenta, vlade i uopće države.⁷⁵⁴

Koraci koje su poduzeli Karadžić i njegova stranka “autonomne oblasti”, naoružavanje srpskog stanovništva, sitni lokalni incidenti, gromoglasna propaganda, zahtjev od JNA da ih “zaštiti”, srpska “skupština” - sve se to potpuno poklapalo s onim što je učinjeno u Hrvatskoj. Neutralni posmatrači bili su načisto da je posrijedi jedan jedinstveni plan. Sve eventualne neizvjesnosti o prirodi tog plana raspršene su na kongresu Miloševićeve Socijalističke partije Srbije održanom 9. oktobra 1991. u Peći. Potpredsjednik stranke, bivši disident, filozof Mihajlo Marković, vrlo je jasno u svom govoru na kongresu opisao kako su on i njegov gospodar zamislili komadanje Jugoslavije:

“U novoj jugoslavenskoj državi bit će najmanje tri federalne jedinice: Srbija, Crna Gora i ujedinjena bosanskohercegovačka i kninska oblast (tj. teritorij sastavljen od nekoliko bosanskohercegovačkih ‘srpskih autonomnih oblasti’ i isto takve oblasti u Hrvatskoj). Ako bosanski Muslimani žele da ostanu u novoj jugoslavenskoj državi, moći će da ostanu. Ako budu htjeli da se otcijepe, moraju znati da će... država bosanskih Muslimana biti sa svih strana okružena srpskom teritorijom.”

Komentarišući u to vrijeme taj govor, ja sam napisao: “To znači da se g. Milošević zalaže za plan prema kojem će zemlja biti Jugoslavija po imenu, a Velika Srbija u stvarnosti, s mogućnošću da Muslimani imaju negdje u sredini nekakvu svoju oslabljenu Bocvanu.”⁷⁵⁵ Za vrijeme javnih rasprava o budućnosti bosanskih Muslimana 1993. godine češće će se spominjati Bocvana i Bantustan.

Međutim, na takva jasna očitovanja ratnih ciljeva Srbije uopće se nije obazirala većina zapadnih državnika,

pa ni pregovarač koga je imenovala EZ - lord Carrington, koji je i dalje vjerovao da je još moguća neka labava forma stare federativne Jugoslavije. U septembru su Ujedinjene nacije nametnule embargo na uvoz oružja na cijelokupnom jugoslavenskom teritoriju. To nije mnogo uticalo na naoružanje JNA koja je imala goleme zalihe oružja i razvijenu vojnu industriju, ali je oslabilo hrvatske oružane snage koje su u mnogim dijelovima zapadne i sjeveroistočne Hrvatske jedva nekako uspijevale zadržati napredovanje JNA. Da su bile bolje naoružane, možda bi bile uspjеле odbiti napade na gradove kao što je Vukovar. Ovako su se naprotiv neobično žilavo branile tako da su generali JNA uskoro počeli uviđati da je

⁷⁵² Ibid., str. 8; S. Ramet, Nationalism and Federalism, str. 261.

⁷⁵³ Malcolm, “Waiting for a War”, str. 15-16.

⁷⁵⁴ Magaš, *Destruction of Yugoslavia*, str. XV.

⁷⁵⁵ Malcolm, “Waiting for a War”, str. 16. Preuzeo sam citat iz Markovićeva govora objavljenog u Borbi i Politici.

osvajanje Hrvatske operacija koja im donosi sve manje koristi. (Kad je napokon pao Vukovar, u kojem su gotovo sve kuće bile razorene, arkanovci su “očistili” grad i pobili na stotine ljudi.) Hrvatska je vlada ipak uspjela uspostaviti linije opskrbe oružjem sa zemljama bivšeg Varšavskog pakta i Bliskog istoka. Daljnji je udarac planovima Srbije zadalo međunarodno priznavanje Hrvatske i Slovenije, oko čega se najposlije složila Evropska zajednica, na insistiranje Njemačke, sredinom decembra, a 15. januara 1992. stupilo je to priznanje na snagu. Nakon nekoliko sedmica sklopljeno je primirje u Hrvatskoj, na inicijativu predstavnika Ujedinjenih nacija Cyrusa Vancea. Teritoriji koje su zauzeli JNA i srpske neregularne jedinice stavljeni su u neku vrstu limba, zone “pod zaštitom UN”, a bilo je sasvim neizvjesno koliko će dugo ostati u tom statusu.

Priznavanje Hrvatske pripomoglo je okončanju rata u toj republici. To je u svakom slučaju bilo priznavanje stvarnosti. Pošto su gradovi kao Vukovar pretvoreni u ruševine, bilo je iluzorno očekivati da bi se Hrvatska mogla nagovoriti da se vратi u federativnu Jugoslaviju. Međutim, jedna je od posljedica toga poteza bila da je sad i Bosna i Hercegovina morala zatražiti priznavanje svoje nezavisnosti, jer bi inače ostala u krnjoj Jugoslaviji pod srpskom vlašću. Evropska je zajednica to shvatila pa je pozvala i druge republike da zatraže priznavanje svoje nezavisnosti, a Bosni i Hercegovini postavila je još uvjet da održi referendum o tom pitanju. Lord Carrington se žalio da mu je EZ pomrsila račune i upropastila planove za opću nagodbu svih šest republika u okviru Jugoslavije. Ali bilo je bjelodano jasno da Hrvati i Slovenci ne bi nikad prihvatali njegove planove, a da ti planovi ne bi zadovoljili ni ambicije Srbije - ti su planovi bili unaprijed propali.⁷⁵⁶ Jedino što je žalopojci lorda Carringtona dalo nekakav privid izgleda na uspjeh bijaše činjenica da su korak Bosne i Hercegovine prema nezavisnosti Milošević i Karadžić iskoristili kao izgovor da započnu ratnu fazu komadanja Bosne.

Vojni planovi bili su već pođomakli. JNA je u jesen 1991. bila zauzela važne centre za vezu u Bosni i Hercegovini. Izgrađeni su položaji za teško topništvo oko većih bosanskohercegovačkih gradova, pa i oko Sarajeva, u zimu sa 1991. na 1992. godinu. Pošto su u januaru i februaru smanjene ratne operacije u Hrvatskoj, kolone tenkova i topova JNA “povukle su se”, uz odobrenje Ujedinjenih nacija, u Bosnu i Hercegovinu. Začudo, predsjednik Izetbegović dopustio je JNA čak da zaplijeni zalihe oružja lokalnih jedinica “općenarodne odbrane”. Čini se da je time želio uvjeriti komandante JNA u svoje miroljubive namjere, a vjerovatno ga je zavela, kao što je svakako bila i namjera, činjenica da je vojska “zaplijenila” i oružje nekih srpskih paravojnih jedinica.⁷⁵⁷ Da JNA nije nepristrana ni politički neutralna, pokazalo se 29. februara i 1. marta, kad se održavao referendum u Bosni i Hercegovini. Karadžićeva je SDS zabranila Srbinima da sudjeluju u referendumu pa je postavila i zapreke na cestama kako glasačke kutije ne bi mogle biti dostavljene na područja pod njihovom vlašću, a avioni JNA bacali su istodobno letke u kojima su se birači pozivali na bojkot referenduma. Ipak je glasalo otprilike 64 posto od ukupnog broja glasača, među njima i na hiljadu Srba u većim gradovima. Na glasačkom je listiću stajalo pitanje: “Jeste li za suverenu i nezavisnu Bosnu i Hercegovinu, državu ravnopravnih građana i naroda, Muslimana, Srba, Hrvata i svih ostalih koji žive u njoj?”⁷⁵⁸ Glasaci su gotovo jednoglasno izglasali “da”.

Ujutro 2. marta 1992, kad su objavljeni rezultati referendumu, pripadnici srpskih paravojnih jedinica podigli su barikade na ulicama i zauzeli snajperske položaje nedaleko od skupštinske zgrade u Sarajevu. Dvadeset i četiri sata činilo se da je vojska preuzeila vlast u

⁷⁵⁶ Vidi naprimjer izvještaj Rogera Boyesa objavljen 8. novembra 1991. u Timesu o slovenskim i hrvatskim prigovorima Carringtonovu planu. Boyes je ovako na kraju zaključio: “U samim temeljima plana ima pukotina.”

⁷⁵⁷ Gow, “One year of War”, str. 8. Tvrđilo se (lažno) da je bosanski ministar unutarnjih poslova Alija Delimustafić radio u to vrijeme za saveznu vojnu kontraobavještajnu službu.

⁷⁵⁸ Mazower, War in Bosnia, str. 7; Magaš, Destruction of Yugoslavia, str. XVIII.

Bosni i Hercegovini, ali su na hiljade Sarajlija izašle na ulice - ispred nišana snajpera - da demonstriraju, i puč je, ko zna zašto, spriječen. Razlog za akciju vojske bio je tobože to što su dvojica mladih Muslimana prethodnog dana u Sarajevu ubila na svadbi jednog Srbina. To ubistvo, koje je, po svemu sudeći, bilo rezultat nenadane provale emocija bez predumišljaja, iskorišteno je kao izgovor da se javno osudi muslimanski "terorizam"⁷⁵⁹ Taktika je bila sasvim prozirna. Dakako da se niko nije sjetio da podigne barikade u Sarajevu u znak protesta zbog nebrojenih ubistava Muslimana i sličnih incidenata u proteklom nekoliko mjeseci, kao što se, recimo, dogodilo kad je 7. oktobra u Šipovu skupina srpskih paravojnih dobrovoljaca ustrijelila Mehmeda Ganibegovića, ili kad su 13. oktobra srpski vojni rezervisti pucali iz strojnici po Mehmed-aginu džamiji u Tuzli.⁷⁶⁰

Srpskim su političarima preostale još dvije mogućnosti: ili da raskomadaju Bosnu i Hercegovinu vojnim sredstvima ili da raskomadaju političkim sredstvima uz prijetnju oružanom silom. Ova je druga metoda bila još moguća do posljednje sedmice u martu, a najviše je ovisila o držanju bosanskih Hrvata. Dugo se već mogla pratiti određena simetrija u srpskim i hrvatskim stavovima prema Bosni i Hercegovini. U martu 1991. sastali su se predsjednici Milošević i Tuđman da rasprave na koji bi način mogli podijeliti Jugoslaviju, pa je na dnevnom redu bila i podjela Bosne i Hercegovine.⁷⁶¹ Ali simetrija je bila samo djelomična. Srbija je bila krenula mnogo ranije i otišla mnogo dalje - bosanski su Srbi osnovali svoje "autonomne oblasti" u maju 1991. a "skupštinu" u oktobru iste godine (najposlije su 27. marta 1992. proglašili "Republiku Srpsku" u Bosni i Hercegovini), a hrvatski pandan, "Hrvatska zajednica Herceg-Bosna", proglašena je tek u julu 1992, nakon tromjesečne srpske vojne ofanzive. Vođa HDZ-a u Bosni i Hercegovini Stjepan Kljuić želio je da se očuvaju granice Bosne i Hercegovine, a njegova je stranka glasala za nezavisnost te republike. Vodstvu HDZ-a nije se čak milio ni prijedlog da se Bosna i Hercegovina pretvoriti u konfederaciju "kantona" u švicarskom stilu. Tako je glavni sekretar te stranke Ivan Markešić izjavio u oktobru 1991: "Čak i u takozvanoj 'srpskoj' oblasti kao što je banjalučka živi 120.000 Hrvata. Ne možemo podijeliti Bosnu i Hercegovinu na kantone. U Švicarskoj su najprije bili kantoni, a tek je onda Švicarska sastavljena od njih. U Bosni i Hercegovini kantoni bi značili podjelu zemlje, a to ne bi išlo bez rata."⁷⁶² Međutim, skupina Hercegovaca predvođena Matom Bobanom sve je više jačala svoj uticaj u stranci, pa je u januaru 1992, akcijom za koju se općenito smatra da ju je organizirao predsjednik Hrvatske Tuđman, Boban došao na mjesto Kljuića kao predsjednik bosanskohercegovačkog HDZ-a.⁷⁶³ Hercegovački Hrvati imali su razloga da budu nepopustljiviji od ostalih jer su bili svjedoci naoružavanja i uspostavljanja "Srpske autonomne oblasti" u Hercegovini. (Bili su i tjesno povezani s hrvatskim paravojnim jedinicama HOS-a, a potkraj 1991. odbili su predati JNA oružje "općenarodne odbrane" i počeli se i sami pripremati za borbu.)⁷⁶⁴ Općenito su Hrvati, i u vojnom i u političkom pogledu tek reagirali na srpske inicijative, a donekle ih i oponašali. Tako, recimo, kad je SDS u decembru 1991. objavila svoju geografsku kartu nacionalne "kantonizacije" Bosne i Hercegovine (s otprilike 70 posto teritorija uključenih u srpske kantone), HDZ je uskoro nakon toga uzvratio svojom mapom (na kojoj su hrvatski kantoni obuhvatili otprilike 30 posto ukupnog teritorija).⁷⁶⁵ Bilo je bjelodano jasno da Srbi kantonizaciju shvataju kao kompromis kojim bi mogli doći do potpunog otcjepljenja, što su prethodno bili zahtjevali. Kad je Radovan Karadžić potkraj februara 1992. pošao u Austriju da pregovara s Miloševićem i Tuđmanom o budućnosti Bosne i Hercegovine, oni nisu više

⁷⁵⁹ Najpotpuniji prikaz tog incidenta vidi kod Rojo, *Holocausto en los Balcanes*, str. 145-146.

⁷⁶⁰ *Mina informativni biltén*, 4. novembra 1991.

⁷⁶¹ Hayden, "Partition of Bosnia", str. 2-4.

⁷⁶² Intervjuirao sam ga 11. oktobra 1991.

⁷⁶³ Prema izvještaju Judy Dempsey, Financial Times, 8. jula 1992.

⁷⁶⁴ Gow, "One Year of War", str. 8-9.

⁷⁶⁵ Hayden, "Partition of Bosnia", str. 4-6.

raspravljadi o kantonalnoj konfederaciji nego o podjeli teritorija.⁷⁶⁶ Ali Evropska zajednica i lord Carrington uhvatili su se za kantonizaciju kao za posljednju slamku, pa su organizirali nekoliko rundi pregovora na tu temu s tri glavne bosanskohercegovačke stranke, u Bruxellesu i Lisabonu u mjesecu martu. Na dan 9. marta srpska je delegacija odbila prihvati nacrt bosanskohercegovačkog federativnog ustava, prema kojem bi svaka od tri nacionalne zajednice imala pravo veta na donošenje svih važnijih političkih ili ekonomskih odluka.⁷⁶⁷ Poslije se tog istog mjeseca Evropska zajednica energično zauzela za "kantonalni" plan zasnovan na preinačenoj verziji srpske mape. Taj su plan najprije prihvatile sve tri strane kao bazu za daljnje pregovore, a onda ga je HDZ 24. marta odbacio, a sutradan i Izetbegovićeva SDA. Nije, uostalom, čudo što su ga Hrvati prvi odbacili jer bi im po njemu pripalo svega 17 posto bosanskohercegovačkog teritorija, a 59 posto hrvatskog stanovništva ostalo bi u nehrvatskim kantonima.⁷⁶⁸

Jedino što su svi takvi planovi na kraju pokazali bila je činjenica da bi nakon svake takve podjele na stotine hiljada bosanskohercegovačkih građana ostale nezadovoljne.

Većina je Bosanaca, uostalom, glasala za demokratsku i nezavisnu Bosnu i Hercegovinu, državu ravnopravnih građana. Bez obzira na retoričku bujicu u srpskim javnim medijima o tome kako je Bosna i Hercegovina u rukama "ustaško-fundamentalističke koalicije", nema ni najmanjeg znaka da je bilo koji inteligentni posmatrač ikad otkrio da je bosanskohercegovačka vlada donijela, ili uopće pomišljala da doneše, diskriminatorske zakone protiv bilo kojeg naroda u Bosni i Hercegovini. Ali srpski i srbijanski političari i javni mediji stvorili su neku vrstu političke psihoze, u kojoj je "odbrana prava" bosanskih Srba zadobila takav apsolutni status da su se ljudi prestali čak i pitati jesu li zaista ugroženi. Kad je jednom takva psihoza stvorena, preostao je još samo jedan mali korak do vojne akcije.

⁷⁶⁶ Prema izvještaju Michaela Montgomeryja, Daily Telegraph, 29. februara 1992.

⁷⁶⁷ Prema izvještaju Johna Palmera, Guardian, 10. marta 1992.

⁷⁶⁸ Hayden, "Partition of Bosnia", str. 7.

16. Uništenje Bosne: 1992-1993.

Na dan 6. aprila 1992. Evropska je zajednica priznala Bosnu i Hercegovinu kao nezavisnu državu. U prethodna dva stoljeća bilo je kratkih trenutaka nazovia autonomije ili polunezavisnosti - uzlet Husein-kapetana 1831. godine, narodna vlada u Sarajevu u julu 1878, predaja vlasti baruna Sarkotića Narodnom vijeću u novembru 1918. - ali, istini za volju, Bosna je od 1463. godine prvi put opet bila nezavisna država. Komentatori su se požurili istaknuti da je Bosna i Hercegovina u prethodnih 529 godina pripadala dvjema carevinama, jednoj kraljevini i komunističkoj federativnoj republici. Tvrđili su da Bosna ne može nikad biti država zato što je sastavljena od tri naroda, i da je povijest pokazala da ona može opstati samo kao dio veće cjeline. Prva od ovih tvrdnji provocirala je pitanje da li samo jednonacionalne države mogu biti sposobne za život. Kad bi bilo tako, onda većina od otprilike 170 država članica Ujedinjenih nacija ne bi bila sposobna za život. Povijest nas ne uči da Bosna mora biti pod vlašću neke veće sile da se ne bi raspala iznutra, nego upravo nešto suprotno: Bosna nije nikad bila ugrožena stvarnim unutarnjim napetostima nego pretenzijama većih sila i susjednih država. Povijest Bosne nam pokazuje, ako ostavimo po strani ekonomske sukobe između zemljoposjednika i seljaka, da su "nacionalne" nesnošljivosti u samoj zemlji dosegnele tačku međuetničkih nasilja samo kao posljedica pritisaka koji su dolazili izvana. Čak su se i sukobi između zemljoposjednika i seljaka bili znatno - možda i presudno - pojačali zbog međunarodne političke situacije u 19. stoljeću, zbog toga što je uspon poluautonomne Srbije izazvao osjećanje izolacije i izloženosti napadima u bosanskoj muslimanskoj vladajućoj klasi.

Zbog dugotrajnog procesa nacionalističkog nadmetanja između Srbije i Hrvatske, od kraja 19. stoljeća do danas, unutarnja politika Bosne i Hercegovine nije bila onako elastična kao što je mogla biti otkako su bosanski pravoslavci i katolici bili uvjereni da su zapravo Srbi i Hrvati. Pošto su 74 godine živjeli zajedno u istoj državi sa Srbijom i Hrvatskom, nije čudo što su se mnogi pripadnici ovih zajednica u Bosni identificirali s te dvije etničke matice zemlje. Ali kad je jednom Jugoslavije nestalo, sama činjenica zbog koje je bilo teško očuvati Bosnu i Hercegovinu - njeno nacionalno izmiješano stanovništvo - nalagala je da se ona očuva. Ta su dva naroda upravo kaleidoskopski izmiješana, s trećim narodom koji nema matice zemlje kojoj bi se mogao obratiti, tako da bi se svi skupa mogli razdvojiti samo uz strahovito visoku cijenu koja se ne bi mogla ničim opravdati. S druge strane, cijena koju bi obični Bosanci morali platiti da bi mogli živjeti i dalje zajedno u miru, razmjerno je skroman doprinos normalnosti i dobre volje. Većina bi bila sretna da može dati taj doprinos. Ali manjina, koja je djelovala po uputama iz susjedne države, nije to željela; a oni su imali topove.

Dan uoči međunarodnog priznanja Bosne i Hercegovine, srpske paravojne formacije ponovile su operaciju koja im se bila izjalovila mjesec dana prije toga. Ovaj put je između 50 i 100 hiljada Bosanaca svih nacionalnosti izašlo na ulice u znak protesta. U jednom novinskom izvještaju stajalo je, između ostalog: "Jedan je govornik rekao: 'Neka svi srpski šovinisti odu u Srbiju a neka hrvatski šovinisti odu u Hrvatsku! Mi želimo ovdje ostati zajedno. Mi želimo da očuvamo Bosnu kao cjelinu.' Ovaj dirljivi spektakl prekidan je u više navrata rafalima iz automatskog oružja."⁷⁶⁹ Te mitraljeske salve, međutim, nisu bile prve ratne čarke. Više od sedmicu dana puškaralo se i bacale su se bombe u nekoliko bosanskohercegovačkih gradova: u Banjoj Luci, Bosanskom Brodu i Mostaru. U prva dva od ovih gradova vatru su, po svemu sudeći, prve otvorile srpske paravojne jedinice, a u Mostaru su benzinsku cisternu blizu kasarne JNA zasigurno digne u zrak hrvatske paravojne jedinice, ili su to učinili Srbi da dokažu kako je JNA ugrožena.⁷⁷⁰ Na dan 30. marta načelnik

⁷⁶⁹ Prema izvještaju Michaela Montgomeryja, Daily Telegraph, 7. aprila 1992.

⁷⁷⁰ Prema izvještajima Yigala Chazana, Guardian, 27. marta 1992, te Tima Judaha i Desse Trevisan, Times, 4. aprila 1992.

generalštaba JNA general Adžić izjavio je, kao što se moglo i očekivati, da je njegova vojska spremna da zaštitи Srbe od “otvorene agresije”.⁷⁷¹

Ali najzlokobniji događaji zbili su se u prvim danima aprila, kad su Arkanove paravojne formacije stigle u Bijeljinu u sjeveroistočnoj Bosni. Ti dobro naoružani vojnici, koji većinom nisu bili bosanski Srbi nego Srbijanci, bili su nedavno okončali operaciju “čišćenja” u Vukovaru. Neki su od njih potkraj marta prebačeni u Banju Luku, gdje su preuzeли vlast u gradu postavljajući zapreke na saobraćajnicama i “krstareći” ulicama s višecijevnim bacačima raketa, AK-47 i automatskim puškama Škorpion”.⁷⁷² Oni su stigli u mirni i pretežno muslimanski gradić Bijeljinu i počeli ga “oslobađati”, između ostalog i glavnu džamiju. Šikanirali su i progonili Muslimane. Člana Predsjedništva Bosne i Hercegovine Fikreta Abdića vratili su silom, uperivši u njega puške, kad je pokušao ući u grad. Na dan 4. aprila javljeno je da je prekinuta opskrba grada vodom i strujom i da po ulicama leže leševi.⁷⁷³ Bilo je očito da su glavni ciljevi bili najprije zaplašiti Muslimane i natjerati ih u bijeg, a onda podjariti srpsko stanovništvo i regrutirati neke od lokalnih mladića u tu bajnu novu okupaciju kako bi Srbi zagospodarili cijelim područjem. Da bi se postigla ta dva cilja, nisu bila potrebna masovna ubistva; bio je dovoljan i određeni broj ubistava s predumišljajem. U jednom kasnijem izvještaju procijenjeno je da je tom prilikom pobijeno gotovo stotinu Muslimana.⁷⁷⁴ Događaji u nekoliko sljedećih sedmica pokazali su da je Bijeljina izabrana ponajprije zbog svoje strateške važnosti. Ona se nalazi na ključnom mjestu blizu granice Srbije, od kojeg se šire dva glavna kraka teritorija koje će zauzeti srpske snage: dugačak pojas zemlje u sjevernoj Bosni kojom se Srbija povezala s vojnom bazom u Banjoj Luci, s bosanskim Krajinom i okupiranim područjima Hrvatske, i pojas uz Drinu, na istočnoj strani Bosne, što se proteže uz bosansko-srbijansku granicu (uključujući tu i vitalne tačke za linije opskrbe iz Srbije) sve do srpskih područja u istočnoj Hercegovini.⁷⁷⁵ U idućim danima podvrgnuto je još nekoliko gradova s brojnim muslimanskim stanovništvom u tom istočnom pojasu Bosne istom tretmanu. Uz Arkanove “Tigrove”, uključene su u tu akciju i druge srpske paravojne jedinice, među njima i “Beli orlovi” Mirka Jovića i Šešeljevi četnici. U nekoliko navrata, naprimjer u napadu na Zvornik u drugoj sedmici mjeseca aprila, upotrijebljene su i artiljerijske jedinice JNA da granatiraju grad, a zatim, kad se grad predao, ušle su u njega paravojne formacije da se obračunaju sa stanovništvom. Psihologija terora kojom su se služili komandanti tih jedinica nije imala za cilj samo da natjera Muslimane u bijeg - premda su i u tome bili vrlo uspješni, pa se računa da je do kraja aprila 95 posto Muslimana iz Zvornika, Višegrada i Foče napustilo svoje kuće.⁷⁷⁶ Isto je toliko važan dio psihološke operacije bio u tome da se lokalni Srbi uvjere kako se moraju “braniti” od svojih susjeda Muslimana. Dakako da je teren bio pripremljen emisijama Radio-televizije Beograd, koje su upozoravale Srbe na opasnost od ustaških pogroma i fundamentalističkog džihad-a. A kako su se u prethodnih devet mjeseci nagledali u informativnim TV emisijama slika mrtvih tijela i popaljenih sela u Hrvatskoj, prosječne srpske seljake i građane bilo je vrlo lako uvjeriti da su zaista ugroženi. Trebalo je dodati samo još nekoliko lokalnih pojedinosti da bi se slika zaokružila. Jezoviti novinski izvještaj iz Foče dopisnika Reutersa Andreja Gustinčića najbolje pokazuje kako se to radilo:

“Vidiš li ono polje?”, pita me jedna Srpskinja pokazujući mi na zeleni obronak uz rijeku Drinu. “Tamo je trebalo da počne džihad. Foča je trebalo da bude nova Mekka. Sastavili su

⁷⁷¹ Prema izvještaju stalnog dopisnika, Daily Telegraph, 30. marta 1992.

⁷⁷² Helsinki Watch, War Crimes in Bosnia, str. 149. Ekipa Helsinki Watcha koja je susrela te revolveraše poslije je našla lokalnog zapovjednika UNPROFOR-a u hotelu Bosna. On im je rekao da ne zna da je grad odsječen od svijeta barikadama na cestama, ali da to ionako nema nikakve veze s njim.

⁷⁷³ Prema izvještaju Tima Judaha i Desse Trevisan, Times, 4. aprila 1992.

⁷⁷⁴ Prema izvještaju Anne McElvoy, Times, 20. aprila 1992.

⁷⁷⁵ Vidi analizu događaja kod Mazower, War in Bosnia, str. 10-11.

⁷⁷⁶ Ibid., str. 13.

spiskove Srba koje je trebalo pobiti”, kaže mi ta žena ponavljajući ono u što vjeruju ovdje svi građani i naoružani ljudi. “I moja dva sina su bila na tom spisku da ih zakolju ko svinje. Ja sam bila na spisku za silovanje.” Niko od njih nije vidio te popise, ali to ne prijeći nikoga da slijepo vjeruje u njih.⁷⁷⁷

Mnogo je nevjerovatnije da je u takve priče vjerovao i komandant JNA za istočnu Bosnu pukovnik Milan Jovanović. Dok su njegovi vojnici tjerali Muslimane iz njihovih kuća u Višegradu, on je britanskom novinaru izjavio da je on još uvijek na jugoslavenskom tlu, i nadodao: “Ovdje su se pobunili Muslimani. To se već dugo spremalo a bilo je uglavnom upereno protiv Srba.”⁷⁷⁸ Međutim, bilo je očito da se već vrlo dugo spremala upravo ova zajednička operacija regularnih i paravojnih jedinica. Ili, kako je napisao jedan od vodećih analitičara: “S obzirom na brzinu kojom su te operacije izvedene, i na visokom nivou koordinacije koju su otkrile, jasno je da nisu spontano izvršene.”⁷⁷⁹ Koristeći se prednostima iznenađenja i apsolutne superiornosti, JNA i njeni paravojni pomoćnici zauzeli su u prvih pet-šest sedmica područje koje je obuhvatalo više od 60 posto ukupnog teritorija Bosne i Hercegovine.

Na nekoliko područja pridružile su se tim operacijama i lokalne srpske jedinice iz “srpskih autonomnih oblasti”. Ali sasvim je jasno da je te prostore uglavnom osvojila JNA (čiji su avioni bombardirali gradove Kupres, Doboј i Tuzlu) prema uputama iz Beograda, i paravojne jedinice iz Srbije. Drugim riječima, premda su neki od vojnika u JNA bili bosanski Srbi, i premda je JNA surađivala s pobunjenim Srbima na nekim područjima, to je bila uglavnom invazija na Bosnu i Hercegovinu, planirana i dirigirana iz Srbije. U prvim sedmicama te invazije, Milošević i komandanti JNA iznosili su najčešće u svojim službenim priopćenjima dvije tvrdnje, obje lažne: prvo, da JNA samo nastoji održati mir razdvajajući lokalne sukobljene snage, i drugo, da nikakve jedinice iz Srbije ne prelaze u Bosnu i Hercegovinu.⁷⁸⁰ Ne samo što su paravojne formacije prelazile iz Srbije u Bosnu i Hercegovinu nego je i JNA, kako reče jedan očeviđac s tamošnje granice “nanizala velik broj ljudi, topova i tenkova na cesti koja iz Srbije vodi u Bosnu”.⁷⁸¹

Međutim, 27. aprila predsjednik Milošević i crnogorska vlada proglašili su novu saveznu državu Jugoslaviju koja će se sastojati samo od njihove dvije republike. Time je JNA u Bosni i Hercegovini dovedena u nezgodan položaj jer nije mogla više tvrditi čak ni da održava mir na jugoslavenskom tlu. Na početku maja Milošević najavljuje da će povući iz Bosne i Hercegovine sve one vojnike koji su državljanji nove, dvorepubličke Jugoslavije, a da će bosanski Srbi u JNA biti prebačeni, zajedno sa svom vojnom opremom i zalihama, u takozvanu Republiku Srpsku i stavljeni pod komandu generala Ratka Mladića. Bilo je jasno da je na taj položaj Mladića postavio sam Milošević i da je sva ta promjena bila uglavnom kozmetička operacija. Niko od stranih posmatrača nije imao prilike provjeriti jesu li zaista svi vojnici iz Srbije i Crne Gore napustili Bosnu i Hercegovinu. Na dan 20. maja službeno je objavljeno da ih je otišlo 14.000, ali to bi značilo da ih je ostalo još najmanje 80.000.⁷⁸² Kad se čitaju iskazi žrtava ratnih zločina iz kasnijeg razdoblja iste godine, često se u njima spominju i vojnici iz Srbije i Crne Gore. Nemoguće je povjerovati da se vojska koja se borila u Bosni i Hercegovini od kraja maja pa nadalje sastojala isključivo od bosanskih Srba. Za one vojnike koji su zaista bili iz Bosne i Hercegovine nije se ništa bitno promijenilo, jer su se borili istim oružjem JNA, redovito primali zalihe municije, hrane i goriva iz Srbije, surađivali u operacijama s paravojnim jedinicama iz Srbije i držali se iste opće strategije koju je odredio

⁷⁷⁷ Navedeno u knjizi Glenny, Fall of Yugoslavia, str. 166.

⁷⁷⁸ Prema izvještaju Philipa Sherwella, Daily Telegraph, 16. aprila 1992.

⁷⁷⁹ Gow, “One Year of War”, str. 8.

⁷⁸⁰ Vidi na primjer izvještaje Iana Traynora, Guardian, 17. aprila 1992, i Anne McElvoy, Times, 20. aprila 1992.

⁷⁸¹ Prema izvještaju Philipa Sherwella, Daily Telegraph, 16. aprila 1992.

⁷⁸² Mazower, War in Bosnia, str. 15.

srbijanski vođa. Tek je nakon 11 mjeseci, kad se general Mladić nije složio s Miloševićem da se prihvati Vance-Owenov plan, prvi put došlo do razmimoilaženja između strategije vodstva vojske "bosanskih Srba" i politike Beograda.

Pa ipak je ta kozmetička operacija postigla željeni učinak. Uskoro su istaknuti zapadni političari, recimo britanski ministar vanjskih poslova Douglas Hurd, tvrdili da se u Bosni i Hercegovini vodi "građanski rat". Čuveni bivši urednik *Timesa* objavio je niz članaka u kojima je borbe u Bosni i Hercegovini okrstio "tipičnim građanskim ratom". BBC je neprestano sve strane u sukobu, pa i bosansku vladu, nazivao "zaraćenim frakcijama", a sam je rat proglašio "slomom reda i zakona". (Jednom prilikom potkraj aprila 1992, kad su srpske paravojne jedinice otele šest kamiona humanitarne pomoći Ujedinjenih nacija, BBC je javio da su "napori da se dostavi pomoć izbjeglicama ometeni slomom reda i zakona"). Ovo je valjda prvi put u povijesti da su kamioni oteti slomom reda i zakona.⁷⁸³ U Velikoj Britaniji postojao je još jedan dodatni razlog neshvatanju šta se događa u Bosni i Hercegovini, a to je što je u tim bitnim prvim danima mjeseca aprila 1992. u toj zemlji bila u jeku kampanja za opće izbore. Malo je komentatora, a kamoli političara, moglo posvetiti koliko-toliko pažnje onome što se zbiva u Bosni i Hercegovini. U vrijeme kad su se prenuli i opazili da se ondje vodi rat, vidjeli su samo određen broj podjednako krvoločnih ratnika kako se bore jedni protiv drugih iz podjednako nerazumljivih razloga. U SAD-u su predsjednički izbori bili tek za sedam mjeseci, ali se Bushova administracija već pribavala preuzimanja bilo kakvih političkih obaveza prema Bosni koje bi joj mogle nauditi na izborima, pa je drage volje prihvatala čudnovato posesivan stav čelnika Evropske zajednice koji su od samog početka rata u Jugoslaviji tvrdili da je to "evropski problem".

Iako su u prvi mah bile potpuno nespremne za borbu, lokalne jedinice "općenarodne odbrane", u kojima je bilo možda svega oko 1.500 naoružanih ljudi, pokušale su u mjesecu aprilu pružiti bar kakav-takav otpor. Međutim, u toj prvoj fazi najviše su se tom srpskom spolu invazije i pobune oduprli Hrvati. U zapadnoj Hercegovini Hrvati su se koliko-toliko pripremili, a pridružile su im se i paravojne jedinice iz Hrvatske zvane HOS. Te su se jedinice bile službeno udružile s Hrvatskom vojskom 1991. i 1992. u ratu u Hrvatskoj, a kad je taj rat bio već pri kraju, mnogi su se od njihovih pripadnika prebacili u Hercegovinu kako bi izmakli nadzoru Hrvatske vojske. U aprilu 1992. njih je bilo oko 5.000 od ukupno 15 000 hrvatskih boraca na tom području. Sami su Hercegovci bili i okupljeni u "Hrvatskom vijeću obrane" (HVO). Potkraj maja Hrvati su prešli u protuofanzivu i, nakon više od mjesec dana borbi, uspjeli potisnuti snage JNA iz Mostara i okolice. U tome im je pomoglo 15.000 pripadnika regularne Hrvatske vojske koji su imali i nešto tenkova i topova. Na dan 16. juna predsjednici Izetbegović i Tuđman potpisali su i formalni vojni savez između svoje dvije zemlje, kojim je legalizirano sudjelovanje u ratu i Hrvatske vojske i lokalnih snaga HVO.⁷⁸⁴ I u nekim dijelovima sjeverne Bosne, posebno u Posavini blizu hrvatske granice, hrvatske su snage zaustavile srpsko nadiranje, a mjestimice su uspjele i odbaciti neprijatelja.

Političke namjere vodstva Hrvatske i bosanskih Hrvata izazvale su ipak određene sumnje. Sedmicama su nudili Izetbegoviću proglašenje konfederacije između Hrvatske i Bosne i Hercegovine. On je to uporno odbijao, bilo zato što se bojao da bi na taj način najposlije neka Velika Hrvatska progutala Bosnu i Hercegovinu ili zato što je mislio da bi takvim potezom dao kakvo-takvo opravdanje srpskim tvrdnjama. Čini se da mu je misao vodila bila da njegova vlada mora zastupati Srbe koliko i Muslimane i Hrvate, pa je tako za sve vrijeme rata zadržao u vlasti i srpske ministre. Njegova nastojanja da bude u tom pogledu nepristran iritirala su Hrvate, koji su u to vrijeme imali jasnije vojno-strateške ciljeve.

⁷⁸³ Vidi moj citat ovoga izvještaja u *Spectatoru*, 2. maja 1992.

⁷⁸⁴ O svim pojedinostima o vojnim snagama vidi Gow, "One Year of War", str. 8-9; o ugovoru od 16. juna vidi knjigu koju priređuju Daniel Bethlehem i Marc Weller, *The Yugoslav Crisis in International Law* (Cambridge 1993. ili 1994.).

Povrijedio ih je i time što je za vrhovnog zapovjednika imenovao jednog od malobrojnih Muslimana koji su postigli viši čin u JNA - Sefera Halilovića, koji je zapovijedao jedinicama JNA što su bile napale Hrvatsku. U junu i julu vođa HDZ-a Mate Boban nastojao je svim silama nagovoriti Izetbegovića da pristane na konfederaciju, bilo tako da mu je prijetio da će povući svoje snage ili da će spriječiti dostavu oružja Muslimanima. Na početku jula Boban je proglašio "Hrvatsku zajednicu Herceg-Bosnu", neku vrstu hrvatske autonomne oblasti u kojoj je uveden u opticaj hrvatski novac i u kojem se vila hrvatska zastava. Poslije je jedan od Bobanovih savjetnika službeno izjavio da je to samo privremena mјera i da će cijelo to područje na kraju opet biti "integralni dio Bosne i Hercegovine".⁷⁸⁵

Može se pretpostaviti da je sam Boban uistinu želio da se to područje pripoji Hrvatskoj, ali predsjednik Tuđman i dalje se u svojim službenim izjavama zauzimao za cjelovitu Bosnu i Hercegovinu. Neki od Tuđmanovih najbližih suradnika, naročito ministar odbrane Gojko Šušak, rodom iz Hercegovine, bili su za to da se Bosna i Hercegovina raskomada, ali mnogi drugi ministri, i većina opozicionih stranaka u Hrvatskoj, bili su protiv toga. Vjerovatno bi bilo najpoštenije kazati da se Tuđman u ovoj prilici ponio kao racionalan oportunist. Da mu je vanjski svijet dao jasno na znanje da neće dopustiti poraz i komadanje Bosne i Hercegovine, vjerovatno bi se on toga i držao. Ali, ako je svijet bio spreman dopustiti Srbima da prigrabe i zadrže velik dio bosanskohercegovačkog teritorija, onda je i on želio da se domogne svoga dijela kolača. U ovom slučaju, vanjski svijet nije mu dao jasno do znanja da će dopustiti komadanje Bosne i Hercegovine. Istodobno je bilo sasvim nejasno što svijet misli o budućnosti teritorija koje su Srbi okupirali u Hrvatskoj, poduzimajući niz samo privremenih mјera kojima je svrha bila da se produži mandat Ujedinjenih nacija na tim područjima. To je bio još jedan razlog više za Tuđmanovu želju da se domogne što više aduta za pogađanje oko Bosne i Hercegovine.

Reakcije međunarodne zajednice bile su općenito konfuzne ili negativne. Kad su u Bosni i Hercegovini započele borbe, Ujedinjene su nacije tek osnivale svoj štab u Sarajevu i baze u nekim gradovima na sjeveru Bosne da bi mogli nadzirati održavanje mira u Hrvatskoj. Na početku maja glavni sekretar UN Boutros Boutros-Ghali isključio je upotrebu snaga UN za održavanje mira u Bosni i Hercegovini, pa se do 16. maja većina njihovih jedinica već bila povukla iz Sarajeva. Nakon dvije sedmice Boutros-Ghali izdao je priopćenje u kojem je ponovio ono bitno što je tvrdila Miloševićeva propaganda, a to je da su srpska vojska i paravojne formacije u Bosni i Hercegovini "samostalne" i da nemaju veze s Beogradom. Svrha je Boutros-Ghalijeva priopćenja bila da se ne nametnu sankcije Srbiji - što je bila mјera koju je predlagala američka vlada, a protivili joj se Britanci i Francuzi, koji su željeli da se Miloševiću pruži "još jedna šansa da se zaustavi nasilje u Bosni".⁷⁸⁶ (Sankcije su stvarno nametnute Srbiji 30. maja, ali nisu mnogo naudile ratnoj aktivnosti Srbije, jer su nafta i druga roba potajno dopremani kopnenim putem iz Grčke i Dunavom iz Rusije i Ukrajine.)

Osnovna je pogreška zapadnih političara bila u tome što su oni pratili samo simptome rata, a nisu nastojali otkriti njegove uzroke. Reklo bi se da nisu htjeli čak ni shvatiti prirodu Miloševićevih planova. Uporno su i dalje tretirali taj rat kao bitno vojni problem, a ne politički. Odgovornost ili krivnju određivali su jednostavno tako što su upirali prstom u ljude koji pucaju, a kako su sad dvije strane pucale jedna na drugu, krivnju su svaljivali na obje strane. "Svi su krivi za ono što se zbiva u Bosni i Hercegovini", tvrdio je tako pregovarač Evropske zajednice lord Carrington u jednoj od svojih izjava u kojima je najbolje otkrio svoje neshvatanje problema, "i čim uspijemo ostvariti prekid vatre, neće više biti potrebno nikoga

⁷⁸⁵ O svim pojedinostima vidi Helsinki Watch, War Crimes in Bosnia, str. 43-45, i šapirografiranu izjavu "Why the Croatian Community of Herzegovina was founded", koju je dao Vlado Pogarčić, savjetnik Mate Bobana za vanjske poslove, u junu ili julu 1993.

⁷⁸⁶ Helsinki Watch, War Crimes in Bosnia, str. 150-153.

kriviti.”⁷⁸⁷ Fiksacija na prekide vatre - kojih je, po nekim računima, bilo više od stotinu, dogovorenih i prekršenih, do kraja te godine - postala je najrječitiji simptom tog pomanjkanja političkog razumijevanja.

Kako je Zapad gledao na rat kao prvenstveno vojni problem - izazvan nečim što se nazivalo “nasiljem” koje je “izbilo” s “obje strane” - svi su naporci bili usmjereni na “smanjivanje borbenih aktivnosti”. Odatile i najveći doprinos Zapada uništenju Bosne: odbijanje da se ukine embargo na uvoz oružja bosanskoj vladi. Taj su embargo bile uvele Ujedinjene nacije u septembru 1991. protiv čitave Jugoslavije, koja je u to vrijeme, u formalnom smislu, bila još jedinstvena zemlja. Premda su same Ujedinjene nacije priznale Bosnu i Hercegovinu i primile je u svoje redove kao zemlju-članicu, zasebnu i odvojenu od Jugoslavije, 22. maja 1992, nisu ukinuli embargo, kao da se ništa nije promijenilo. Dakako da se embargo odnosio i na Srbiju, samo što je Srbija zadržala najveći dio zaliha oružja i opreme bivše JNA, a posjedovala je i veliku vojnu industriju. (Neke od ključnih tvornica oružja u Bosni nalazile su se na srpskim područjima, naprimjer tvornica topovskih granata u Vogošći kraj Sarajeva, koju su srpske snage prigrabile na samom početku rata.) Osim toga, JNA je kupila još 14 000 tona oružja na Bliskom istoku upravo prije nego što je 1991. stupio na snagu embargo na uvoz oružja.⁷⁸⁸ Srpski su se vojni komandanti ponekad hvalili kako imaju toliko oružja i municije da bi mogli ratovati u Bosni i Hercegovini još šest-sedam godina. Embargo nije uopće imao stvarnog uticaja na njihove vojne kapacitete. Ali za bosanske oružane snage embargo je u krajnjoj liniji bio ravan smrtnoj osudi.

Male količine oružja ipak su stizale do Bosanaca, uglavnom preko Hrvatske, uprkos blokadi hrvatske obale koju od jula 1992. provode flotile NATO-a. Nekoliko tvornica oružja ostalo je i na područjima pod vlašću bosanske vlade i nešto se oružja proizvodilo u njima, uprkos nedostatku sirovina. Gdjekad bi i oružane snage bosanske vlade zarobile nešto vojnog materijala od srpske vojske. U najspektakularnijoj od takvih operacija, u maju, sjeverno od Tuzle zarobljena je čitava jedna kolona oklopnih vozila. Bosancima je oduvijek najviše nedostajalo teških oklopnih vozila, topova i protutenkovskog oružja. U septembru se računalo da posjeduju svega dva tenka i dva oklopna transportera (APC), dok je srpska vojska u Bosni i Hercegovini imala 300 tenkova, 200 oklopnih transportera, 800 topova i 40 borbenih aviona.⁷⁸⁹ Poslije, u junu 1993, procijenjeno je da su Bosanci u međuvremenu zarobili oko 40 tenkova i 30 oklopnih transportera, kao i veći broj lakih topova. Istodobno se smatralo da hrvatske snage posjeduju otprilike 50 tenkova i više od 100 topova.⁷⁹⁰

Pa ipak, uprkos ovom izrazito neravnopravnom odnosu snaga, i uprkos neprekidnom dotoku goriva i zaliha srpskim jedinicama, povijest rata 1992. godine obilježena je uglavnom stagnacijom od onog trenutka kad su se hrvatske i bosanske snage organizirale kako treba, potkraj maja 1992. U idućih devet mjeseci srpske su snage mahom zadržane na svojim položajima, a na nekim su područjima čak i potisnute: naročito u Hercegovini u maju i junu, oko Goražda u augustu, oko “koridora” kod Brčkoga u sjeveroistočnoj Bosni na mahove cijele te jeseni i u nekim dijelovima doline Drine u istočnoj Bosni u januaru 1993. Postojala je razlika u taktici dviju strana, a ona je izražavala razliku i u psihologiji i motivaciji. Glavna je taktika srpske strane bila ona ista koja je primijenjena i u Hrvatskoj: držati se na pristojnoj udaljenosti i pripremati pješački napad granatiranjem sedmice i sedmice, pa i mjesecu i mjesecu. Mnogi od regruta koji su služili u toj bivšoj jugoslavenskoj armiji nisu bili onolikо motivirani da napadaju muslimanske i hrvatske kuće koliko su vlasnici tih kuća bili

⁷⁸⁷ Vidi moj izvještaj u Spectatoru, 2. maja 1992.

⁷⁸⁸ Helsinki Watch, War Crimes in Bosnia, str. 159.

⁷⁸⁹ US Congressional Record, 30. septembru 1992.

⁷⁹⁰ Gow, “One Year of War”, str. 2-3.

motivirani da ih brane.⁷⁹¹ Da je bosanska vlada mogla ostvariti normalno pravo svake države da nabavi oružje za odbranu svoga naroda, sva je prilika da bi Srbi bili potisnuti s mnogih zauzetih područja u Bosni i Hercegovini, pa ako njihovi vođe i ne bi doživjeli totalni poraz, barem bi doživjeli toliko neuspjeha da bi shvatili kako se neće dokopati svih teritorija koje su kanili osvojiti. Možda bi tada rat završio za četiri do šest mjeseci. Ali to se nije dogodilo zato što su se isporuci oružja bosanskoj vlasti oštro usprotivili takvi državnici kao što je Douglas Hurd, koji je tvrdio da bi se dopuštenjem da se Bosanci uspješnije sami brane "samo produljili ratni sukobi".

Prvi znak moguće promjene u politici Zapada javio se na početku augusta 1992, kad su se neki novinari i jedna televizijska ekipa uspjeli probiti do srpskih koncentracionih logora u sjevernoj Bosni. Tada su prvi put obični birači na Zapadu - i političari - vidjeli svojim očima nevjerojatne dokaze onoga što je snašlo velik dio muslimanskog stanovništva u tim krajevima. Za te su činjenice znali, ili su morali znati, Ujedinjene nacije i vlade na Zapadu, jer su predstavnici UN u obližnjim područjima u Hrvatskoj često izvještavali o tim logorima u protekla dva mjeseca, a u izvještaju Međunarodnog društva za ljudska prava od 29. maja navedeni su mnogi primjeri kako su muslimanski civili pohvatani i pozatvarani po školama i drugim centrima, a u nekim slučajevima i pobijeni.⁷⁹² Na početku juna bosanska je vlast objavila popis od 94 mjesta za koja se znalo da Srbi u njima imaju svoje zatvore i koncentracione logore, zajedno s procjenom broja ljudi pobijenih do tada u njima - 9.300 osoba.⁷⁹³ Dakako da to nipošto nije bio ukupan broj ubijenih civila. Osim žrtava granatiranja i bombardiranja, bilo je mnogo civila koji su pohvatani i pobijeni po selima i gradovima diljem Bosne i Hercegovine. U jednom posebno dobro dokumentiranom slučaju, u muslimanskom selu Zaklopači, pripadnici srpskih paravojnih jedinica "likvidirali su po kratkom postupku" 16. maja 1992. najmanje 83 seljaka - gotovo sve muškarce iz sela. Evo jednog tipičnog iskaza svjedoka:

"Moj šurjak Haso Hodžić stajao je vani pred kućom kad su došli četnici. Odmah su mu počeli dovikivati da je ustaša. Moj je šurjak pošao prema njima a oni su mu rekli neka im preda oružje. On im je rekao da nema nikakvog oružja, ali da mu mogu uzeti krave. Tada je jedan od četnika otvorio vatru i ubio ga."⁷⁹⁴

U nekim mjestima navlaš su pobijeni školovani Muslimani i uglednici lokalnih zajednica: nastavnici, liječnici, advokati. Podrobni izvještaji koji su se pojavili poslije, te iste godine, pokazali su da se i u nekim logorima sistematski ubijalo. A ima i nekoliko temeljito dokumentiranih izvještaja o ženama koje su držali u posebnim zgradama zbog sistematskog silovanja.⁷⁹⁵

Na slike izmoždenih logoraša političari na Zapadu reagirali su izrazima ogorčenja i zabrinutosti. Pišući u novinama kao nezavisni komentator, lord Owen je zatražio zračne napade protiv srpskih snaga. Na sve ovakve pozive na intervenciju, Douglas Hurd je odgovorio izjavom: "Bilo bi više nego dovoljno *opravdanja* za akciju. Kad bismo vjerovali

⁷⁹¹ Kako se rat razvijao, dakako da je bilo sve više slučajeva da su i Muslimani i Hrvati razarali srpske kuće, ali je i dalje ostao velik nerazmjer, i u strategiji i u taktici.

⁷⁹² Helsinki Watch, *War Crimes in Bosnia*, str. 168-169; ISHR (British Section), Human Rights and Serbia (šapirografirani izvještaj, 1992).

⁷⁹³ Ured za informacije bosanske vlade, "List of Concentration Camps and Prisons at the Territory of the Republic of Bosnia and Herzegovina" (šapirografirano).

⁷⁹⁴ Helsinki Watch, War Crimes in Bosnia, str. 50-55. Tad se već naziv "četnici" općenito koristio za sve srpske paravojne jedinice.

⁷⁹⁵ Vidi izvještaje Tadeusza Mazovieckog "Medecins sans frontières" i "Amnesty International" sakupljene u Bouchet, ur., *Le Uvre noir*. O detaljnijem i potresnom svjedočanstvu jedne žene koja je bila zatočena u logoru za silovanje u Foči vidi izvještaj Victorije Clark, *Observer*, 21. februara 1993. Neki komentatori osporavaju autentičnost podataka o organiziranom silovanju. Bosanska je vlast prikupila pojedinosti o 13.000 silovanih žena; misija EZ procijenila je u januaru 1993. da je bilo otprilike 20.000 takvih slučajeva (*ibid.*, str. 460). Jasno je svakako da je silovanje u mnogim mjestima bilo sastavni dio opće politike srpskih vojnih snaga prema civilnom stanovništvu, te da nisu bili posrijedi samo pojedinačni akti nediscipliniranih vojnika.

da bismo u nekoliko dana odlučne vojne akcije dokrajčili ljudske patnje, niko ne bi imao ništa protiv toga.”⁷⁹⁶ Tu je on prvi put priznao načelni stav da bi bilo dobro “povećati količine borbi” u kratkom roku da bi se borbe dokrajčile na dulji rok. Ali se i dalje odlučno protivio ideji da se to načelo primijeni u praksi, da se bosanskoj vladi dopusti da se brani svojim snagama i osiguravanjem pomoći u oružju. A kako je još uvijek, poput većine državnika na Zapadu, gledao na ratne sukobe kao na građanski rat (“u tom ratu nema linije fronte... selo se boriti protiv sela”), razumljivo je da nije bio sklon da britanske jedinice interveniraju na kopnu - što bosanska vlada nije, uostalom, ni tražila od njega.

Budući da je Velika Britanija trenutno predsjedala Evropskom zajednicom, upravo je nju zapalo da sazove zajedničku konferenciju EZ i UN o stanju u bivšoj Jugoslaviji. Konferencija je održana u Londonu u posljednjoj sedmici mjeseca augusta. Na njoj je još više došla do izražaja nemoć Zapada. John Major uspio je izmamiti svečano obećanje od srpskih vođa da će prestati opsjetati bosanske gradove i da će predati teško oružje pod nadzor UN. Poslije se pokazalo da su Srbi riječ “nadzor” shvatili u njenu izvornom, etimološkom smislu: predstavnici UN smjeli su svakog dana gledati teške topove povиše Sarajeva kako tuku po gradu. Među drugim mjerama dogovorenim na konferenciji bio je i pojačani nadzor nad provođenjem sankcija protiv Srbije na Dunavu (iako još nije bilo drugog načina da se zaustave natovarane teglenice osim dovikivanjem na megafon), proglašenje zabrane letova borbenih aviona nad Bosnom i Hercegovinom (iako nije predviđeno kako će se ta mjera provoditi) i imenovanje ratobornog lorda Owena na mjesto lorda Carringtona kao pregovarača EZ (lord Owen je smjesta odustao od zahtjeva za vojnom akcijom i počeo tretirati Srbe u pregovorima kao ravноправnu stranu, s jednako valjanim argumentima).

Međunarodna je zajednica još jednom propustila razmotriti osnovne uzroke sukoba. Sad je težište prebacila na dvije različite stvari: vojna rješenja (tj. primirje) za vojne probleme, a humanitarna rješenja za humanitarne probleme. Premda je izraz “etničko čišćenje” bio već u općoj upotrebi, i dalje je prevladavalo mišljenje da je bitni problem vojni, a da je bježanje progonjenog i teroriziranog stanovništva samo popratna pojava ratnih sukoba. Stoga je masovno bježanje proglašeno humanitarnim problemom koji će se “riješiti” tako da se izbjeglice smjeste u izbjegličke logore izvan Bosne i Hercegovine. Još uvijek nije bilo sasvim jasno da etničko čišćenje nije bilo samo popratna ratna pojava. To je zapravo bio glavni dio čitavog političkog plana koji je trebalo ostvariti ratnim sredstvima, naime stvaranje homogenih srpskih područja koja će se na kraju moći pripojiti drugim srpskim područjima, pa i samoj Srbiji, kako bi se stvorila Velika Srbija.

Humanitarna pomoć prikupljena u vanjskom svijetu bez sumnje je spasila mnoge živote. Ipak, imala je i neke neželjene posljedice koje su se mogle predvidjeti: lokalne jedinice tretirale su ih kao svoje linije opskrbe pa su redovito oduzimale po četvrtinu tovara robe koja se prevozila preko njihova područja, a iznuđivali su i velike svote novca.⁷⁹⁷ Privatnim i javnim humanitarnim agencijama, koje su ulagale velike napore da dostave hranu i lijekove u Bosnu i Hercegovinu u drugoj polovici 1992. godine, pridružio se i veći broj jedinica UNPROFOR-a (do kraja godine bilo je već gotovo 8.000 ljudi), čija uloga nije bila jasna, osim da štite humanitarne konvoje. Međutim, politička posljedica dovođenja u Bosnu i Hercegovinu tih malobrojnih zaštitnih snaga UN-a naoružanih lakim oružjem, bila je ta da su one mogle lako poslužiti kao taoci. Stoga su vlade zapadnih zemalja bile vrlo nesklone usvojiti bilo kakvu politiku kojom bi mogle izazvati Srbe na odmazdu protiv tih svojih slabo zaštićenih jedinica. U decembru je Velika Britanija, koja je pripomogla da se uvede teoretska zabrana letenja preko Bosne i Hercegovine, bila u Ujedinjenim nacijama protiv provođenja te

⁷⁹⁶ Tekst Douglasa Hurda, Mail on Sunday, 9. augusta 1992.

⁷⁹⁷ “U izvještaju Thomasa O'Briena američkoj humanitarnoj agenciji AID u januaru 1993. tvrdi se da je... srpskim vojnim zapovjednicima predano 23 posto od ukupne količine humanitarne pomoći UN” (Sharp, Bankrupt in the Balkans, str. 14).

zabrane u praksi, jer se bojala onoga što bi se moglo dogoditi britanskim vojnicima u Bosni kad bi britanski lovci srušili koji srpski avion.⁷⁹⁸

Potkraj oktobra 1992. pregovarači EZ i UN lord Owen i Cyrus Vance podastrijeli su prvi detaljni prijedlog političkog rješenja. Do tog su “rješenja” došli uzimajući u obzir zahtjeve Srba, Hrvata i Muslimana i nastojeći pronaći neku tačku na pola puta između njih. Na kraju su Srbima ponudili toliko da su Muslimani zaključili da bi Srbi time bili nagrađeni za svoje akcije, a Srbi su zaključili da bi mogli dobiti još više ako nastave sa svojim akcijama. Prema tom planu, koji je u osnovi bio djelo finskog diplomata Marttiya Ahtisaarija, Bosna i Hercegovina bi bila podijeljena na niz “autonomnih provincija” ili kantona koji bi imali gotovo sve funkcije državne vlasti, uključujući i vođenje politike. Saveznoj vladu Bosne i Hercegovine preostali bi samo resori narodne odbrane i vanjskih poslova. Srbi su se i dalje tomu planu protivili pa kad je plan objavljen u svojoj konačnoj verziji u Ženevi u januaru 1993., saveznoj je vladu u njemu oduzet čak i resor narodne odbrane.⁷⁹⁹

Dobre strane Vance-Owenova plana bile su zahtjev da se izbjeglicama dopusti povratak kućama u čitavoj Bosni i Hercegovini, uvjet da srpski kantoni ne budu povezani na taj način da se mogu danas-sutra lako svi skupa pripojiti Srbiji. Nažalost, ova ta vrijedna načela bila su u direktnom proturječju s ostatkom plana, pa i sa stvarnošću. U planu su bile kantonima zajamčene sve zakonodavne pravosudne i izvršne ovlasti (među njima i vođenje samostalne politike), tako da je bilo teško vjerovati da bi se muslimanske izbjeglice mogle bez opasnosti vratiti u kantone pod srpskom vlašću.⁸⁰⁰ A u stvarnosti su područja pod srpskom vlašću bila već međusobno povezana, i srpski vojni zapovjednici ne bi se nipošto odrekli tih linija koje su bile ključni element u njihovim planovima.

Ali pokazalo se da je jedna karakteristika Vance-Owenova plana, kako je bio izložen, ne samo neizvodiva nego i neobično štetna. U januarskoj verziji, za razliku od prvobitne verzije predviđene u oktobru, kantoni su na geografskoj karti dobili “etničke” oznake, a istodobno je stvoren dojam da te granice nisu još konačne. To je izazvalo učinak koji se mogao predvidjeti, a to je da iznova potakne jagmu za teritorije. Najgore je od svega bilo to što je potaknuto nadmetanje između hrvatskih i muslimanskih snaga za neke dijelove srednje Bosne, gdje je živjelo izmiješano muslimansko i hrvatsko stanovništvo. Nakon embarga na uvoz oružja, ovo je bio drugi veliki doprinos Zapada uništenju Bosne i Hercegovine, jer je izazvalo pravi građanski rat i razbilo hrvatsko-muslimanski savez koji je bio jedina učinkovita barijera srpskom nadiranju.

Vidjeli smo već da je bilo napetosti između vodstava Muslimana i Hrvata u Bosni i Hercegovini. U septembru 1992. saznalo se da je hrvatski vođa Mate Boban zapovjedio jedinicama HVO-a da prestanu pomagati armiji Bosne i Hercegovine u njenim nastojanjima da probije blokadu Sarajeva.⁸⁰¹ U oktobru je došlo do sukoba između muslimanskih i hrvatskih lokalnih jedinica u Travniku i Prozoru, i do ogorčenih međusobnih optužbi zbog pada Jajca u srpske ruke. Ipak, još nije bilo okršaja većih razmjera među njima i opći vojni savez bio je i dalje na snazi. Situacija se malo-pomalo pogoršavala pod uticajem Vance-Owenova plana na početku 1993. godine. U februaru su pripadnici HVO-a opkolili muslimanske snage u Gornjem Vakufu, a na području između Viteza i Kiseljaka (u osporavanoj zoni na geografskoj karti Vance-Owenova plana) i muslimanske i hrvatske lokalne jedinice provodile su nešto što je u jednom izvještaju nazvano “etničkim čišćenjem na svoju ruku”.⁸⁰² Na početku aprila izbile su teške borbe između Muslimana i Hrvata u

⁷⁹⁸ Zona zabranjenih letova dogovorena je u načelu u augustu 1992, a Ujedinjene nacije proglašile su je tek u oktobru; mjere provođenja te odluke obavljene su napokon u aprilu 1993, ali se ta zabrana i dalje rutinski kršila.

⁷⁹⁹ Sharp, *Bankrupt in the Balkans*, str. 16-17; Hayden, “Partition of Bosnia”, str. 9-10.

⁸⁰⁰ Međunarodna konferencija o bivšoj Jugoslaviji, “Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina” (šapirografirano), član I i II.

⁸⁰¹ Prema izvještaju objavljenom u East European Reporteru, sv. 5, br. 6 (novembar-decembar 1992), str. 64.

⁸⁰² Prema izvještaju Roberta Foxa, Daily Telegraph, 2. marta 1993.

srednjoj Bosni, na području između Travnika, Viteza i Zenice.⁸⁰³ Specijalni izvjestitelj UN za ljudska prava Tadeusz Mazowiecki podnio je sljedećeg mjeseca izvještaj u kojem je jasno upozorio da Vance-Owenovplan potiče etničko čišćenje, ali tada je već bilo kasno.⁸⁰⁴

Posljedice embarga na uvoz oružja i Vance-Owenov plan zajedno fatalno su oslabili vojni otpor koji se do tada pružao Srbima. Još u januaru 1993. javljalo se kako su srpske snage odbačene na više područja, posebno u kraju oko Bratunca u dolini Drine.⁸⁰⁵ Međutim, pomanjkanje streljiva ozbiljno je ugrožavalo bosanske odbrambene snage, pa su u prvim mjesecima 1993. srpske snage prešle u napad na nekoliko muslimanskih enklava koje su se još održale u istočnoj Bosni na području što su ga osvojili Srbi. Uprkos nekim inicijativama zapovjednika zaštitnih snaga UN generala Morillona, o kojima se uveliko pisalo, i akcijama američkih vojnih aviona koji su bacali pomoć stanovništvu uz pomoć padobrana, te enklave nisu mogle odoljeti napadima. Srebrenica, koja je potkraj srednjega vijeka, sa svojim njemačkim rudarima, dubrovačkim trgovcima i franjevcima, bila najbogatiji grad u unutrašnjosti na zapadu Balkana, pretvorila se u golem izbjeglički logor koji je zaudarao po ljudskom izmetu. Kad su strani posmatrači napokon ušli u Žepu, zatekli su sasvim pust grad, nalik na napušten brod, jer kad je braniteljima ponestalo municije, ljudi su pobegli u okolna brda i zavukli se u spilje, a živjeli su od američke pomoći bacane iz zraka.⁸⁰⁶

Pod tim vojnim pritiskom, bosanska se vlada u martu i aprilu približila prihvatanju Vance-Owenova plana. Gotovo da više nije bilo nade da će Zapad ukloniti glavni uzrok njihovoj vojnoj slabosti, embargo na uvoz oružja. I američka i njemačka vlada bile su zakratko pokazale namjeru da ukinu taj embargo, ali ih je Douglas Hurd uspio energičnim uvjerenjem odvratiti od tog nauma.⁸⁰⁷ Čak ni otvorena intervencija lady Thatcher na britanskoj i američkoj televiziji sredinom aprila nije pokolebala vlade tih zemalja. Posebno je britanska vlada bila općinjena Vance-Owenovim "mirovnim procesom" pa nije htjela ni čuti za neki potez koji bi ga eventualno mogao ugroziti - premda u to vrijeme više nije trebalo biti vidovit da se tvrdi kako "i slijepac vidi da se Vance-Owenov plan neće nikad ostvariti".⁸⁰⁸ Jedini način na koji bi Srbi mogli bar simbolično prihvatići Vance-Owenov plan bio je uvjetovan očitom prepostavkom da bi to za njih bio tek privremeni predah na putu do potpunog otcjepljenja teritorija koje su osvojili.

Na toj je bazi Slobodan Milošević nagovorio Radovana Karadžića da potpiše Vance-Owenov plan na posebnom sastanku u Ateni 2. maja 1993. Osnovu srpskog pristupa objasnio je Dragoslav Rančić, povjerenik i glasnogovornik nacionalističkog ideologa Dobrice Ćosića (koji je tada bio predsjednik krnje, srpsko-crnogorske Jugoslavije): "To je tek prva faza", rekao je on. "To neće biti duga vijeka. Čak ni lord Owen ne vjeruje u to." Nadodao je da će Muslimanima na kraju ostati "balkanski Lesotho", a da će Srbi dobiti sve što žele.⁸⁰⁹ Međutim, mnogi su srpski političari i vojni zapovjednici u Bosni vjerovali da mogu dobiti sve što žele a da se i ne moraju igrati prihvatanja Vance-Owenova plana. Osobito je snažan otpor prema tom planu bio među onim srpskim političarima koji su, ustvari, postali gospodari većih

⁸⁰³ Moore, "Endgame in Bosnia", str. 20.

⁸⁰⁴ Prema izvještaju Michaela Binyona, Times, 20. maja 1993.

⁸⁰⁵ Prema izvještaju Tima Judaha, Times, 7. januar 1993.

⁸⁰⁶ Prema izvještaju Joel Brand, Times, 11. maja 1993.

⁸⁰⁷ Prema izvještaju Robina Gedyea, Daily Telegraph, 18. februara 1993: "G. Hurd je izjavio da je on jasno kazao kako treba uspostaviti ravnotežu između njemačkog gledišta da je opskrba Muslimana oružjem jedini pošteni način da im se dopusti da se brane, i opasnosti da se ratni sukobi pojačaju." G. Hurd nije objasnio kako se zahtjev da se Njemačka pokori drugom od ova dva proturječna mišljenja može nazvati uspostavljanjem ravnoteže među njima.

⁸⁰⁸ Nadam se da mi se može oprostiti što ovdje navodim svoje riječi iz članka koji sam napisao za Daily Telegraph (2. aprila 1993). Ministar vanjskih poslova odgovorio mi je pismom objavljenim 5. marta u Daily Telegraphu, u kojem je skovao izraz "ravnopravno polje ubijanja" da bi označio posljedice ukidanja embarga na uvoz oružja. Izraz "polje ubijanja" izmišljen je zapravo da definira situaciju sličnu onoj koja je već nastala na mnogim područjima Bosne zahvaljujući politici koju je podržavao g. Hurd.

⁸⁰⁹ Prema izvještaju Tima Judaha, Times, 3. maja 1993.

“feuda”, pa nisu željeli da im se vlast potkreše bilo kakvim administrativnim mjerama.⁸¹⁰ Oni su odbacili plan koji je Karadžić potpisao u Ateni, i organizirali “referendum” 15. maja, pošto su prethodno uspjeli nagovoriti i srpske vojниke i seljake da ga odbace. Njih je u tome podržao i general Mladić koji se, po svemu sudeći, nikako nije slagao s Miloševićem u taktičkom pogledu. Milošević je nekoliko dana javno tvrdio da će zatvoriti granicu između Srbije i Bosne, ali je odbio dopustiti međunarodnim posmatračima da nadziru granicu, a nakon dvije sedmice opet je potekla pomoć iz Srbije u Bosnu.⁸¹¹

Konačni je nalog za izvršenje smrtne osude nad Bosnom i Hercegovinom izdan 22. maja u Washingtonu, na sastanku ministara vanjskih poslova Velike Britanije,

Francuske, Španije, Rusije i SAD. Prestalo se govoriti o eventualnim zračnim napadima koji su prije sastanka u Ateni poslužili kao prijetnja Srbima. Napuštena je čak i zamisao o provođenju Vance-Owenova plana u djelo. Umjesto toga, odlučeno je da se ostacima od dva miliona Muslimana u Bosni i Hercegovini dopusti da se okupe u nekoliko takozvanih “zaštićenih zona”, u kojima im sigurnost nije zapravo zajamčena: čuvat će ih zaštitne snage UN koje nemaju pravo uzvratiti vatrom ako Srbi napadnu Muslimane, nego samo ako napadnu njih, vojnike UN.⁸¹² Kad je predsjednik Izetbegović saznao za taj sporazum - vanjski ministri nisu se čak potrudili ni da se posavjetuju s njim - on je izdao ovo priopćenje: “Ako međunarodna zajednica nije spremna braniti načela koja je sama proglašila za svoje temelje, neka onda to otvoreno kaže, kako narodima Bosne i Hercegovine tako i svim narodima svijeta! Neka onda proglaši i novi kodeks ponašanja prema kojem će sila biti prvi i posljednji argument.”⁸¹³ U preostalim ljetnim mjesecima oni koji su se služili tim argumentom - Slobodan Milošević, Franjo Tuđman i vječito prilagodljivi lord Owen - iznijet će niz sirovijih, neprikrivenih planova za podjelu Bosne i Hercegovine na tri države. Nije više bilo toliko važno hoće li zajednička bosanska “konfederalna država” biti pokrivena bar smokvinim listom ili neće. Po svakoj verziji tog plana predviđeno je stvaranje nekakvog muslimanskog Bantustana nesposobnog za život, rješenje koje najodlučniji od Muslimana protjeranih sa svojih ognjišta neće nikad prihvati. Za takvu projekciju, s dugoročnom nestabilnošću koju će komadanje Bosne izazvati u cijeloj toj regiji, lord Owen je rekao da nije “idealno rješenje”. Da budemo tačniji, nije to nikakvo rješenje.

Kad se osvrnemo na povijest ovoga rata, vidimo da pravi uzroci uništenja Bosne leže izvan nje same i da su dvojaki: prvo, politička strategija srpskog vodstva, a zatim neshvatanje i kobno uplitanje državnika sa Zapada. Pa ipak, svaki posmatrač koji je pratio gotovo nezamisliva zvjerstva počinjena u ovom ratu (zvjerstva počinjena ponajprije i u najvećoj mjeri na Muslimana i Hrvatima, a poslije i na Srbima), gdjekad se ipak pita ne krije li se nekakva duboka psihozna stanovništvo Bosne i Hercegovine kao cjeline koja je napokon izbila na površinu. Ne može se zanijekati da ima nekih jezovitih običaja, kao što je masakriranje leševa, čije se poznavanje prenosilo s koljena na koljeno u nekoj vrsti tradicije iz ranijih ratova, i narodnih sjećanja - koja sežu u najmanju ruku do priča o krvoločnim martolozima iz 16. stoljeća. Bilo je svakako i staraca koji su još pamtili takve grozote iz Drugog svjetskog rata. Ali misliti da je ovaj rat u Bosni i Hercegovini neka vrsta spontanog nastavka međunacionalnih krvavih sukoba iz Drugog svjetskog rata značilo bi čitati scenarij koji su priredili Karadžić i Milošević.

Zvjerstva u Bosni i Hercegovini 1992. godine nisu počinili starci, pa čak ni oni mlađi Bosanci koji ne mogu oprostiti ono što se dogodilo u Drugom svjetskom ratu. Primjer su dali mladi gradski gangsteri iz Srbije, sa skupocjenim tamnim naočalamama, pripadnici paravojnih jedinica koje su ustrojili Arkan i drugi. I premda su pojedinci koji su to radili možda nalazili

⁸¹⁰ Ovaj je argument istaknuo u razgovoru sa mnjom Kemal Kuršpahić, urednik Oslobođenja.

⁸¹¹ Prema izvještaju Michaela Montgomeryja, Daily Telegraph, 8. maja 1993.

⁸¹² Priopćenje Odjela za informacije Foreign Officea.

⁸¹³ Priopćenje Ureda za informacije bosanske vlade.

nekakav patološki užitak u tim zvjerstvima, zapravo su oni samo provodili u djelo racionalnu strategiju svojih političkih vođa - pomno smišljenu metodu da protjeraju pripadnike dvaju naroda i podbune pripadnike svoga, trećeg naroda. Pošto sam petnaestak godina često putovao po Bosni, i boravio u muslimanskim, hrvatskim i srpskim selima, ne mogu povjerovati u tvrdnju da su u toj zemlji neprestano tinjale nacionalne mržnje. Ali gledajući program Televizije Beograd 1991. i 1992. godine, shvatio sam zašto su obični bosanski Srbi povjerovali da su ugroženi od ustaških hordi, fundamentalističkog džihada ili čega god bilo. Baš kao što je nezavisni beogradski novinar Miloš Vasić rekao američkoj publici: bilo je to isto kao kad bi *Ku Klux Klan* preuzeo svu televizijsku mrežu u Americi: "Zamislite Sjedinjene Države u kojima bi se svaka, pa i najmanja TV stanica držala navlas iste uređivačke linije koju bi diktirao David Duke. I vi biste onda za pet godina imali rat."⁸¹⁴ Ipak, možda je najbolji komentar taktike Miloševića i Karadžića, i onoga što su oni postigli u Bosni i Hercegovini - više od 150.000 mrtvih, više od 2 miliona ljudi protjeranih sa svojih ognjišta, popaljena i razorena sela i gradovi, i nekoliko stotina džamija i crkava namjerno dignutih u zrak - dao jedan drugi povjesničar govoreći o tome kako je jedna druga zemlja ogrezla u krvi:

"Kao i protagonisti u romanu Dostojevskoga *Bjesovi*, boljševici su morali proljevati krv da bi vezali svoje kolebljive pristaše sponom kolektivne krivnje. Što je nedužnije žrtve boljševička partija imala na savjesti, to su više obični boljševici morali pojmiti da nema uzmaka, da nema kolebanja, da nema kompromisa, da su neraskidivo vezani za svoje vođe, i da mogu samo stupati s njima do 'konačne pobjede', bez obzira na cijenu..."⁸¹⁵

⁸¹⁴ Prema izještaju iz New Yorkera, 15. marta 1993.

⁸¹⁵ Richard Pipes, prema citatu u knjizi Lieven, Nicholas II, str. 246.

Epilog - kratki pregled događanja, 1993-1995.

Nakon što su Srbi odbili Vance-Owenov plan, međunarodna zajednica je odustala od nastojanja da sačini bilo kakav plan za eventualno rješenje u Bosni koje bi odrazilo bilo integritet države Bosne i Hercegovine, bilo njenu prijeratnu rasподјelu stanovništva. Umjesto toga, Bosna bi bila podijeljena na tri dijela i bila bi stvorena konfederacija mini-republika, čije bi granice do izvjesne mjere odražavale i ozakonile vojna osvajanja postignuta tokom prethodne dvije godine. Ovaj plan, koji su sačinili lord Owen i bivši norveški ministar vanjskih poslova, Thorvald Stoltenberg, Srbima bi dao 53 posto teritorije, Muslimanima 30 posto, a Hrvatima 17 posto. Razne verzije tih prijedloga razmatrane su tokom augusta i septembra 1993. godine i u Ženevi i na britanskom ratnom brodu "Invincible" na Jadranu. Bosanska vlada nije se s Hrvatima složila oko pitanja pristupa moru za svoju mini-republiku potpuno zatvorenu sa svih strana, dok su Srbi iznosili jedan nemogući zahtjev za drugim u pogledu podjele Sarajeva. Činilo se da niko ne bi bio zadovoljan ovim planom. Naravno, srpsko vodstvo je moglo biti sretnije od ostalih, pošto je dobilo 53 posto zemlje za manje od 25 posto svoga stanovništva. (Ukupan broj Srba prije rata iznosio je 31 posto stanovništva Bosne; ali od njih je nekoliko stotina hiljada pobjeglo s teritorije koju su kontrolirale Karadžićeve snage a blizu 200 000 ih je nastavilo živjeti u dijelu zemlje pod kontrolom bosanske vlade.)

Međutim, činjenica da su Vance-Owen-Stoltenberg u svom planu prihvatali osnovni princip nagrađivanja agresije, uz činjenicu da se činilo da su međunarodni pregovarači spremni pružiti sve više ustupaka i izmjena kako bi udovoljili zahtjevima Srba, osigurala je da ni srpsko vodstvo njihove prijedloge nije smatralo konačnim rješenjem. Tokom novembra i decembra 1993. godine ministri vanjskih poslova Francuske i Njemačke, Alain Juppe i Klaus Kinkel, pokušali su pregovarati o dalnjim revizijama Owen-Stoltenbergovih prijedloga. Ovaj put je sugerirano da Muslimanima treba omogućiti 33,3 posto zemlje a Hrvatima 17,5 posto. Srbima je ponuđeno da odustanu od svojih zahtjeva o podjeli Sarajeva, ali samo ako zauzvrat dobiju istočne enklave Srebrenica, Žepa i Goražde. Lord Owen je pozdravio te prijedloge kao progresivan korak riječima: "Ne iznenađuje da taj dio zemlje nije tamo gdje bi to Muslimani željeli, ali to je i dalje mapa koja im nudi 33,3 posto." Bosanska vlada prirodno nije bila sklona da prihvati takve planove.

Kako su šanse za pravedno i trajno diplomatsko rješenje na ovaj način bile umanjivane, tako su i šanse za praktični opstanak države Bosne i Hercegovine također slabile. Borbe između hrvatskih i muslimanskih snaga u centralnoj Bosni i Hercegovini nastavile su se i tokom cijele 1993. godine. Sukob je bio posebno intenzivan u Mostaru (gdje je u novemburu u svijetu poznati Stari most uništen u besmislenom činu vandalizma hrvatske artiljerije); zapadnim medijima stizali su izvještaji o Muslimanima koji su u užasnim uvjetima bili zatočeni u logorima u regiji Herceg-Bosne; tu su bile i epizode užasnog etničkog čišćenja, koje su obje strane provodile u nekim dijelovima centralne Bosne. Činilo se da je politika Vlade Hrvatske bila da se oduzme jedan dio teritorije Bosne i kasnije pripoji Hrvatskoj. Bila je to politika koja je bila evidentno u sukobu s dugoročnim interesima same Hrvatske, pošto bi ona, uspostavom principa vojne aneksije, opravdala upravo ono što su Srbi uradili s 30 posto njene vlastite teritorije. Također je to bilo u suprotnosti s drugim aspektima hrvatske politike, kao što je velikodušna podrška koju je hrvatska država još uvijek pružala stotinama hiljada izbjeglica, od kojih su mnogi bili Muslimani, na hrvatskom tlu, a bilo je suprotno sa željama Katoličke crkve u Bosni, kako su to jasno iskazali i nadbiskup u Sarajevu i vodstvo bosanskohercegovačkih franjevaca. U isto vrijeme, odvijao se još jedan sukob između nesrpskih snaga, u sjeveroistočnoj Bosni. Bihaćki džep, područje od otprilike 2 000 km² s većinskim muslimanskim stanovništvom, koji se protezao od Bihaća na jugu do Velike Kladuše na sjeveru, postao je političko uporište dviju različitih snaga. Jedna je Peti korpus

Armije Republike Bosne i Hercegovine koji je tu postepeno jačao. Druga su bili brojni sljedbenici Fikreta Abdića, lokalnog političara čije je preduzeće Agrokomerc imalo sjedište u sjevernom dijelu regiona. Dugo vremena Abdić je sklapao poslove i s hrvatskim isporučiocima robe i sa Srbima iz okoline kako bi se omogućio uvoz hrane i drugog materijala na njegovu teritoriju - aktivnost koja je ne samo povećala njegovu popularnost među sljedbenicima, već je (tako se govorilo) gospodinu Abdiću donijela veliku zaradu. Čini se da mu je to iskustvo pružilo osjećaj da može sa Srbima na zadovoljavajući način pregovarati i oko krupnih političkih pitanja. Dana 27. septembra 1993. Abdić proglašava "Autonomnu pokrajinu Zapadnu Bosnu". Ubrzo potom, izbijaju sporadične borbe između njegovih sljedbenika i snaga lojalnih Vladi u Sarajevu. Područje od važnog strateškog značaja (kontrolirane su vitalne cestovne i željezničke veze između glavnih područja koja su držali Srbi u Bosni i Hrvatskoj) sada je bilo destabilizirano iznutra: ustvari, Srbi su dobili muslimanske snage za saveznike s kojima su prijetili Petom korpusu Armije RBiH. Sudbina Bosne bila je na najnižoj tački u zimu 1993. na 1994. Zapadne vlade počele su nagovještavati kako prave planove da povuku snage UNPROFOR-a, ne kao dio nove politike za Bosnu već kao priznanje da su sve njihove politike bile promašaj. Međutim, u februaru 1994. godine dolazi do dvije važne promjene: prva je bila nova pozitivna politika vlada zemalja članica NATO-a, kao reakcija na minobacački napad na Sarajevo 5. februara u kojem je ubijeno 68 civila. Djelujući na inicijativu Amerike i Francuske, NATO je proglašio zonu isključenja za teško naoružanje oko Sarajeva i upozorio srpske komandante da će, ako ne povuku svoje trupe, biti napadnuti iz zraka. General Mladić je popustio pred tim zahtjevom i teško granatiranje Sarajeva je prestalo (mada je nastavljena snajperska vatrica i povremena kršenja zone isključenja). Drugi važan događaj u tom periodu bilo je okončanje hrvatsko-muslimanskog rata u centralnoj Bosni. Ključnu ulogu je tu odigralo Hrvatsko narodno vijeće, koje je predvodio Ivo Komšić, član Predsjedništva i predsjednik novoformirane Hrvatske seljačke stranke. Na sastanku održanom 6. februara u Sarajevu, Vijeće se izjasnilo u prilog očuvanja teritorijalnog integriteta Bosne, ali s decentraliziranim sistemom administrativnih kantona. Nakon te inicijative, tokom cijelog februara vode se razgovori između ministara

Vlade BiH i Vlade Hrvatske. Uz pomoć vlade SAD-a, sačinjen je sporazum o formiranju muslimansko (odnosno bošnjačko) - hrvatske federacije, koji će biti potpisani u Washingtonu 1. marta 1994. godine. Nastavak razgovora, kojim su rješavani detalji i uspostavljeni novi odnosi između same Federacije i Republike Hrvatske, odvijao se tokom cijelog marta. Na dan 18. marta, Sporazum o donošenju novog Ustava potpisali su Alija Izetbegović i Franjo Tuđman u Washingtonu; 29. i 30. marta novi Ustav je ratificiran u Parlamentu BiH. Osnovni princip nove Federacije bio je sistem kantona koji obuhvataju sva područja Bosne i Hercegovine u kojima su prije rata Muslimani ili Hrvati bili u većini. Vlada Federacije imala bi isključivu nadležnost za vođenje vanjskih poslova, odbrambene politike, državljanstva, ekonomske i komercijalne politike, finansijske, energetske politike i međukontonalne policije, dok bi kantoni bili odgovorni za sva druga područja politike, bilo isključivo, ili kroz zajedničku jurisdikciju s Vladom Federacije. Formiran je i Parlament FBiH s Predstavničkim domom sa 140 članova, i Domom naroda s 30 muslimanskih i 30 hrvatskih članova. Bitan dio Ustava ticao se zaštite ljudskih prava: davao je velike ovlasti trojici ombudsmena, jednom Muslimanu, jednom Hrvatu i jednom iz reda Ostalih, te Sudu za ljudska prava, koji su također činila trojica sudija.

Bitno postignuće ovog sporazuma bilo je kraj rata između Muslimana i Hrvata. Sada je postalo moguće da dvije vojske surađuju vojno protiv vojske bosanskih Srba, te da se poboljša dostava naoružanja Armiji RBiH. Bilo je to suštinsko pitanje, pošto je sada bilo jasnije nego ikad da će budućnost Bosne biti spašena samo vojnim nastojanjima samog bosanskog naroda. (Tokom marta 1994. godine, Ujedinjene nacije nisu pokazale spremnost čak ni da provedu vlastiti mandat u pogledu zaštite takozvanih sigurnih zona.) Srpski napad

na goraždansku enklavu, uz pomoć tenkova Užičkog korpusa (koji su prešli u Bosnu iz Srbije), Ujedinjene nacije su osmatrale, ali jedino što je predstavnik Ujedinjenih nacija, Yasushi Akashi, dozvolio bilo je reagovanje po tako strogim pravilima - avionima NATO-a je bilo dozvoljeno da napadnu samo one pojedinačne tenkove ili topove koje su vizuelno identificirali kao odgovorne za bombardiranje da su Srbi uspjeli oboriti jedan britanski avion, koji je nekoliko puta morao kružiti ne bi li nekako identificirao metu. Kasnije će se komandant UNPROFOR-a u Bosni, general Michael Rose žaliti kako se branitelji Goražda nisu dovoljno žestoko borili, što je bio čudan komentar od nekoga ko je i podržavao i provodio embargo naoružanja protiv Armije RBiH čiji je krajnji cilj bio spriječiti ih da se uopće bore. (Nekoliko mjeseci kasnije, u dalnjem nastojanju da diskreditira branioce Goražda, general Rose je tvrdio kako "najveći dio" štete na zgradama u Goraždu nije izazvan neprestanim bombardiranjem srpske artiljerije još od 1992, već snaga Vlade RBiH, za koje je tvrdio da su istjerale 12 500 srpskih stanovnika iz Goražda i zapalili im kuće. Pošto je u cijelom administrativnom okrugu Goražda, na području od 383 km², živjelo samo 9 844 Srba i pošto je polovina njih živjela u selima van samoga grada, čini se razumnim zaključiti da je ovdje general Rose djelovao, koliko god nehotice, manje-više kao prenosilac srpske propagande.) Mada je sporazum o uspostavi Federacije uvećao sposobnost Armije RBiH da se suprotstavi Srbima, otvorio je i neka teža pitanja koja se tiču ustanove budućnosti same države.

Odnosi između Republike (koja obuhvata cijelu prvobitnu teritoriju Bosne i Hercegovine) i Federacije, koja obuhvata tek područja s prijeratnom muslimanskom i hrvatskom većinom, nisu bili potpuno jasni. Ustav Federacije je otvorio mogućnost za Ostale, odnosno za Srbe, da se pridruže federalnoj strukturi u kasnijoj fazi; ali ovo je ostalo, za sada, čisto teoretska mogućnost. U međuvremenu, sporazum o Federaciji su neki kritičari doživljavali kao retrogradni korak, u onoj mjeri u kojoj je uspostavio etničku podjelu teritorije. Dodatna potencijalna prepreka kasnjem ponovnom ujedinjenju Bosne uspostavljena je sporazumom o formiranju konfederacije između Federacije i Republike Hrvatske, koji bi, govorilo se, vremenom mogao dovesti do njihove monetarne unije. Teško je bilo predvidjeti kako bi se budući srpski kantoni u Bosni ikada mogli pridružiti takvom rješenju; ako, međutim, srpska područja zatraže paralelnu konfederaciju između njih samih i Srbije (kako je sugerirano na međunarodnim pregovorima kasnije te godine), to bi kasnije dovelo do podjele Bosne na dva dijela.

Daljnji korak ka takvoj podjeli teritorije Bosne i Hercegovine učinjen je u maju 1994, kada je Kontakt grupa, koju su činile Britanija, Francuska, Njemačka, Rusija i Amerika, predložila novi mirovni plan. Ovaj prijedlog, mada je teoretski očuvao integritet Republike Bosne i Hercegovine, temeljio se na teritorijalnoj podjeli zemlje na dva približno jednakaka dijela, s 51 posto teritorije koji bi išao Federaciji i 49 posto Srbima. Do kraja 1994, Kontakt grupa će nastaviti vršiti pritisak da se prihvati ovaj plan, koji su počeli opisivati kao konačni i nepromjenjiv. Plan je, međutim, odbilo srpsko vodstvo na Palama, koje je potom, 19. i 20. augusta, organiziralo referendum kako bi potvrdilo svoju odluku (za razliku od Karadžića, predsjednik Srbije Slobodan Milošević držao je da plan Kontakt grupe nudi Srbima sve što im je trebalo). Da bi iskazao nezadovoljstvo i postigao ublažavanje sankcija Zapada, on je najavio da će prekinuti isporuku zaliha iz Srbije na bosanski teritorij pod kontrolom Srba. (Do izvjesnog smanjenja isporuka je i došlo, mada su američke obavještajne službe kasnije izvijestile da je blokada bila daleko od apsolutne.) Bosanska vlada, s druge strane, nevoljko je prihvatile plan Kontakt grupe u augustu, podrazumijevajući da bi mogla uslijediti snažnija zapadna akcija protiv Srba, ukoliko ni oni to ne prihvate. Vodstvo bosanske vlade se uplašilo kad je shvatilo, tokom sljedećih mjeseci, da diplomate Kontakt grupe počinju umjesto toga govoriti o verziji "plana B" svojih prijedloga po kojem bi se dijelu Bosne pod kontrolom Srba dozvolilo sklapanje zasebnog konfederalnog aranžmana sa Srbijom.

Tokom druge polovine 1994. ponovo postaje očigledno da će stvarni napredak biti postignut samo na ratištu, a ne za pregovaračkim stolom. Tokom augusta, jaka ofanziva Petog korpusa Armije RBiH uspjela je poraziti snage Fikreta Abdića i istjerati ih iz bihaćkog džepa na područje Republike Srpske Krajine, koja je bila pod srpskom kontrolom. Ovo je bio udarac srpskom vojnom vodstvu koje je time izgubilo saveznika u bihaćkom kraju. U septembru, general Mladić pokreće ofanzivu na bihaćki džep, koristeći ne samo snage bosanskih Srba, već i hrvatske Srbe. Mada su Ujedinjene nacije, u maju 1993. godine grad Bihać proglašile sigurnom zonom, sada se činilo da Mladić namjerava osvojiti i taj grad, s njegovim važnim cestovnim i željezničkim vezama. Srbi su nametnuli žestoku blokadu bihaćkog džepa, s ciljem izgladnjivanja civilnog stanovništva sve do predaje (između maja i novembra, 131 konvoj vraćen je sa srpskih barikada), mada su Ujedinjene nacije imale mandat osigurati isporuku humanitarne pomoći - ako treba i silom.

Upravo u toj situaciji, Peti korpus pokreće akciju oslobođanja bihaćkog džepa tokom posljednje sedmice oktobra 1994. Sprva su zauzeli veliki dio teritorije, čime se bihaćki džep prema istoku proširio za nekoliko stotina kvadratnih kilometara. U isto vrijeme, u srednjoj Bosni, nova zajednička ofanziva Sedmog korpusa Armije RBiH i hrvatskih snaga HVO-a protiv Srba dovela je 4. novembra do zauzimanja Kupresa. Činilo se da srpske snage imaju logističke probleme; nisu im stizale isporuke goriva za brzu preraspodjelu vlastitih trupa. Oni, međutim, do kraja novembra poduzimaju sve jače protunapade na bihaćki džep, ne koristeći samo vlastite snage i još uvijek goleme zalihe teškog naoružanja, već i takozvane "dobrovoljce" iz Srbije, iznova opremljene snage Fikreta Abdića i oko deset hiljada dobro naoružanih hrvatskih Srba iz okupiranih područja Hrvatske (područja koja su, teoretski, za Ujedinjene nacije bile u procesu "demilitarizacije"). Kad su srpski avioni iz Hrvatske pokrenuli akcije bombardiranja Cazina i Bihaća, avioni NATO-a napadaju zračnu vojnu bazu iz koje su ti avioni polijetali, i donekle nanose štetu na pisti. Inače, Ujedinjene nacije nisu preduzimale nikakve mjere kako bi ispunile svoj mandat, koji je od njih zahtijevao (prema Rezoluciji 836 Vijeća sigurnosti) da "odvrate napade protiv sigurnih zona". Dok je srpska artiljerija bombardirala sigurnu zonu Bihaća, general Rose je obznanio da se tu ništa ne da učiniti. Međutim, zahvaljujući nastojanjima Petog korpusa Armije RBiH Bihać nije pao.

Ovi događaji govore i o snazi i o slabosti Vlade RBiH. U pogledu ljudstva i morala, ona je sada bila u preim秉stvu nad srpskom vojskom; da su imali punu podršku hrvatskog teškog naoružanja, mogli su postići značajnu prednost u odnosu na Srbe, kao što je to pokazalo zauzimanje Kupresa. Ali, ukupna superiornost Srba u tenkovima i artiljeriji još uvijek je bila velika. Zapadni državnici, poput lorda Owena, voljeli su izjavljivati da je Armija RBiH dobivala "mnogo" naoružanja, što je koristio kao glavni razlog za tvrdnju da sama ideja embarga ne funkcionira; istina je, ipak, da je embargo bio veoma učinkovit na ključnom planu teškog naoružanja. (Procjena, hrvatskog generala Karla Gorinšeka u oktobru 1994. bila je da Armija RBiH ima 45 tenkova, dok ih je Mladićeva vojska imala 400.) U septembru, predsjednik Izetbegović objavljuje u Ujedinjenim nacijama da ne traži neposredno ukidanje embarga na oružje: bojao se da bi iznenadna promjena politike na tom planu dovela do toga da snage Ujedinjenih nacija napuste istočne enklave i da Srbi tamo pokrenu novu tešku ofanzivu. Međutim, bilo je jasno da ukidanje embarga ostaje dugoročni cilj Vlade RBiH - nadali su se da bi tom cilju mogla postojano težiti i zapadna politika, dok se na terenu dešava postepeno povećanje zaliha naoružanja za Armiju RBiH. U novembru, kao rezultat zakona usvojenog u Kongresu Sjedinjenih Američkih Država, vlada Sjedinjenih Država se obavezala da će prestati preduzimati mjere embarga protiv Vlade RBiH. Početkom januara 1995., senator Robert Dole predlaže novi zakon u Kongresu, koji bi, da je bio usvojen, nalagao vladu SAD-a da unilateralno ukine embargo.

Ali tada, krajem decembra, iznenadna mirovna inicijativa bivšeg američkog predsjednika Jimmyja Cartera dovodi do sporazuma između bosanske vlade i Srba o prekidu vatre koji je trebao trajati četiri mjeseca. Ovaj prekid vatre će ubrzo biti prekinut u području Bihaća, koje su srpske snage nastavile granatirati, mada su drugdje u Bosni općenito borbe jenjale. (Izveštaji Ujedinjenih nacija o nivou kršenja prekida vatre u Sarajevu bili su, međutim, varljivo optimistični. U februaru, zvaničnici UN-a priznaju da pogibije od snajpera nisu registrirali kao kršenje prekida vatre, osim ako nisu imali dokaz da je snajper pripadao jednoj strani, a žrtva drugoj.) Ali, bilo je veoma očito da su obje strane prihvatile prekid vatre samo zato što im je trebalo vremena da ojačaju svoje snage za proljetne napade. Tokom aprila i maja 1995. godine borbe su intenzivirane u mnogim dijelovima Bosne: hrvatske snage su odbile snažan napad na svoj dio teritorije sjeverno od koridora koji su držali Srbi u sjeveroistočnoj Bosni, snage bosanske vlade su postigle veliki napredak kod Travnika (gdje su početkom aprila zauzele komandnu poziciju na vrhu Vlašića) i u planinama južno od Sarajeva, dok su srpski napadi na bihaćki džep pojačani. Sredinom maja, Sarajevo je bilo žrtva najtežeg artiljerijskog bombardiranja od početka rata. Posmatrači UN-a izbrojali su da je 16. maja preko 800 artiljerijskih granata i raketa pogodilo grad u roku od šest sati, ali su Ujedinjene nacije odbile zahtjev komandanata NATO-a da im se dozvoli da pokrenu zračne udare protiv srpskih artiljerijskih pozicija.

Najznačajniji vojni događaj tokom ovih sedmica, međutim, desio se na drugoj strani sjeverne granice Bosne. 1. i 2. maja 1995, u pažljivo isplaniranoj i dobro izvedenoj vojnoj operaciji, hrvatske vojne jedinice zauzimaju ključne pozicije u području koje su držali Srbi u zapadnoj Slavoniji brzo svladavši lokalne srpske snage od kojih je većina smjesta pobjegla. Do 6. maja, cijelo to područje bilo je u potpunosti pod kontrolom Vlade Hrvatske. Većina srpskih stanovnika povukla se u Bosnu, očito po uputama svojih lokalnih vođa. Srpska odmazda uključila je raketiranje Zagreba, spaljivanje katoličke crkve u Banjoj Luci (u kojoj su izgorjeli jedan svećenik i opatica) i progona nekoliko hiljada preostalih Hrvata i Muslimana iz područja Banje Luke. Značaj ponovnog zauzimanja zapadne Slavonije bio je trostruk: pokazalo je novu snagu i taktička umijeća Hrvatske vojske, otkrilo je skrivene slabosti (iznad svega na planu morala) srpskih snaga, i pokazalo da ni srpska ni crnogorska vojska, a čak ni vojska bosanskih Srba nije bila spremna priskočiti u pomoć hrvatskim Srbima. (Zaplijenjeni dokumenti u zapadnoj Slavoniji zaista pokazuju da su tamo srpske snage dobivale iz Beograda platu i pomoć tehničara za komunikacije i drugih vojnih specijalista koji su slani iz Srbije; toliko je u tom trenutku Milošević bio spreman učiniti za njih.)

Tokom posljednje sedmice maja 1995, iznenada je izbila kriza koja će imati važan efekat na prirodu UN-ove misije u Bosni. Na dan 25. maja, NATO je konačno dobio dozvolu Ujedinjenih nacija da zračnim napadima odgovori na srpsko granatiranje Sarajeva. NATO-ovi avioni 25. maja uništavaju dva bunkera s municijom u brdima blizu Pala, te sutradan još šest. Prvi odgovor srpskih vođa bio je ispaljivanje rakete na centar sigurne zone u Tuzli koja je na mjestu ubila 71 osobu; sljedeći korak je bio zarobljavanje UN-ovih vojnika i vojnih posmatrača u mnogim dijelovima Bosne. Ukupni broj osoblja UN-a koji su uzeti za taoce bio je preko 360. Slično uzimanje talaca su vršili Srbi i ranije, tako da ovaj potez za komandante UN-a nije trebao biti iznenađenje. Ali ono što je ovu epizodu učinilo dramatičnijom od prethodnih, bilo je emitiranje snimaka na TV stanicu bosanskih Srba u kojima se vide posmatrači Ujedinjenih nacija zavezani za vrata bunkera punih municije i drugih potencijalnih ciljeva, uz dodatne prijetnje da će taoci biti ubijeni ako napadi ne prestanu.

Moguće je da je ova talačka kriza imala mnogo veći efekat na zapadne političare nego što su to srpske vođe namjeravale. Kada su emitirali snimke na svojoj lokalnoj televiziji, glavni cilj je možda bio tek da se impresionira domaće stanovništvo i podigne njihov nizak moral. Svojim prijetnjama i ultimatumima upućenim snagama Ujedinjenih nacija, režim na

Palama vjerovatno nije pokušavao promijeniti prirodu svog odnosa s UN-om, već samo pojačati svoju politiku širenja kontrole nad operacijama UN-a. U jednom pogledu, ta politika je imala efekta: zračni udari NATO-a su prestali i nije se činilo vjerovatnim da će biti obnovljeni (čak i nakon što je posljednja grupa talaca oslobođena 13. juna). Sedam dana nakon toga došla je nova potvrda nespremnosti UN-a da provede vlastiti mandat, kada je komandant Ujedinjenih nacija general Bernard Janvier odbio da da saglasnost za NATO-ove zračne udare na vojni aerodrom u Banjoj Luci s kojeg su avioni bosanskih Srba kršili zonu zabrane letova. Zvaničnici UN-a su objasnili, s neviđenom iskrenošću, da njihov mandat korištenja "svih potrebnih mjera u zračnom prostoru Bosne i Hercegovine" kako bi nametnuli zonu zabrane letova znači da se meta udara, a ne avioni koji imaju mandat NATO-a, trebala u datom trenutku naći u zračnom prostoru. Međutim, sa stanovišta Pala, manje dobrodošao razvoj događaja bila je odluka Britanije i Francuske donesena početkom juna da u Bosnu pošalju nove snage za brzu reakciju, koje će činiti približno 10 000 ljudi (jedna britanska brigada i jedna multinacionalna brigada pod francuskom komandom). Elementi ovih snaga, nakon brojnih odlaganja - tokom kojih je termin "brzo" izbrisana iz naziva - kasnije će biti poslati u Bosnu da bi, krajem jula, bili ključna artiljerijska jedinica na cesti na planini Igman kod Sarajeva.

Srpska opsada bosanske prijestolnice, koja je uključila onemogućavanje da bilo kakva hrana ili medicinska pomoć stignu zrakom, nastavljena je i tokom tih mjeseci. Sredinom juna, u velikoj ofanzivi Armije RBiH, usmjerenoj na područje sjeverno od grada, čine se pokušaji da se probiju srpske linije: Srbi su, kao odmazdu, započeli granatiranje civilnih područja, uključujući i glavnu bolnicu. Armija RBiH je osvojila nešto nove teritorije, uključujući visoku kotu koja kontrolira važne rute dostave za Srbe sjeveroistočno i južno od Sarajeva. Ali, glavne srpske pozicije oko grada i dalje su bile previše dobro ukopane da bi bilo koja vojska - a kamoli vojska koja je još uvijek bila slabo opremljena na ključnom polju teškog naoružanja mogla ukloniti. Opsada je ostala na snazi.

Nakon ove neuspješne operacije, Vlada RBiH je doživjela još jedan težak udarac početkom jula, kada su srpske snage, koje su okruživale enklavu Srebrenice, krenule da zauzmu grad. Razlog za ovaj napad, i za sličan napad na enklavu Žepa, kasnije tog mjeseca, bilo je vjerovatno nekoliko. Vodstvo na Palama je, bez sumnje, željelo oslabiti moral bosanske vlade i natjerati ih na što brže diplomatsko prihvatanje poraza; vjerovatno je željelo osloboditi i nekoliko hiljada svojih vojnika, koji su okruživali ove enklave kako bi njima mogli dopuniti svoje oslabljene snage na drugim mjestima. Njihova kalkulacija o namjerama UN-a mora da je također igrala važnu ulogu. S jedne strane, predstojeći dolazak snaga za reakciju (koje su trebale pružati podršku svim snagama UN-a, uključujući i one u enklavama) bio je razlog za pokret ka Srebrenici i Žepi, prije nego što se te snage stvarno rasporede. S druge strane, ključni element u odluci srpskog vodstva mora da je bio izvještaj koji je Boutros Boutros-Ghali, generalni sekretar Ujedinjenih nacija, podnio Vijeću sigurnosti 31. maja, u kojem je preporučio povlačenje s pozicija kao što su istočne enklave koje ne mogu biti na pravi način odbranjene. To javno izražavanje nedostatka volje da se zaštite sigurne zone koje je došlo nakon niza prethodnih UN-ovih iskazivanja nespremnosti da provede svoj mandat - možda je bio podjednako odlučujući faktor.

Na dan 9. jula, srpski tenkovi ušli su u sigurnu zonu Srebrenice (područje, unutar enklave, koje je u neposrednoj okolini grada), zauzele nekoliko UN-ovih predstraža s holandskim vojnicima, i uzele njih trideset i dvojicu za taoce. Prema nekoliko kasnijih izvještaja, holandski komandant u Srebrenici smjesta je zatražio zračne udare NATO-a; taj zahtjev je prenesen u Zagreb, gdje su ga viši zvaničnici UN-a razmatrali nekoliko dana. Na dan 11. jula, NATO-ovi avioni konačno dobijaju ovlaštenje da krenu u akciju, ali im je, nakon što su pogodili dva srpska tenka, naređeno da prekinu napad pošto su Srbi zaprijetili da

će ubiti trideset i dva holandska vojnika koje su držali kao taoce. Prvobitna politika razmještanja malih jedinica UN-ovih snaga u tim enklavama zasnivala se na ideji da bi one, mada same ne bi bile u stanju odbraniti sigurne zone na terenu, djelovale kao "potezna mina" za korištenje zračnih snaga. Sada je postalo jasno da je realnost bila upravo suprotna: umjesto da budu "potezna mina" za napade na srpsku vojsku, vojnici tih jedinica korišteni su kao ljudski štit.

Pad Srebrenice, 11. jula 1995. godine, bio je najernji moment u povijesti UN-ove misije u Bosni. UN-ov izvjestilac za ljudska prava Tadeusz Mazowiecki nazvao je srpsku akciju "vrlo ozbilnjim kršenjem ljudskih prava u mjeri tako velikoj da se može opisati samo kao barbarska: napadi na civilno stanovništvo, ubijanja i silovanja". (Mazowiecki se povukao s te pozicije u znak protesta ubrzo nakon što je podnio ovaj izvještaj.) Dok su holandski "plavi šljemovi" to nijemo posmatrali, Srbi su razdvojili sve muške stanovnike grada (od maloljetnika do šezdesetogodišnjaka) i odveli ih. Žene, djeca, stari i bolesni su protjerani iz tog kraja: više od 13 000 njih potom će se okupiti u improviziranom izbjegličkom kampu na tuzlanskom aerodromu. Mnogi muškarci nikada više nisu viđeni. U roku od dvije nedjelje, stizali su izvještaji iz izvora na obližnjoj srpskoj teritoriji da je na hiljade njih ubijeno u Bratuncu. Zračni snimci, koje će kasnije objaviti Sjedinjene Države, otkrit će četiri masovne grobnice iskopane blizu Srebrenice; procjenjuje se da se u njima kriju najvjerovalnije 2 700 a moguće čak i 4 000 posmrtnih ostataka muškaraca i dječaka.

Sigurnu zonu Žepa, u međuvremenu, koju je štitio 71 ukrajinski vojnik, srpske su snage napale 14. jula i ona je pala jedanaest dana kasnije. U isto vrijeme, žestoki napad na bihaćki džep ukazivao je na to da je srpska strategija sada bila što brže zauzimanje svih najranjivijih sigurnih zona. Na dan 22. jula, predsjednici Bosne i Hrvatske sastaju se u Splitu i potpisuju novi sporazum o vojnoj suradnji. Pošto bi pad bihaćke enklave uveliko ojačao poziciju pobunjenih srpskih snaga u Republici Srpskoj Krajini, predsjednik Tuđman je jasno imao interes da tu pomogne bosanskim snagama. Uz podršku Hrvatske vojske, bosanske i hrvatske snage brzo su krenule sjeverno od Livna do bosanske strane bosansko-hrvatske granice, zauzevši Bosansko Grahovo, te time presjekle važnu rutu za dostavu zaliha uporištu srpskih pobunjenika u Kninu. Predsjednik Tuđman je sada imao priliku da ostvari jedan od svojih najvažnijih strateških ciljeva: ponovno osvajanje cijele regije Krajine. Dobro isplanirana ofanziva Hrvatske vojske, koja je počela 4. augusta, postigla je taj cilj izuzetno brzo. Knin je zauzet 5. augusta a za 72 sata hrvatske snage su imale gotovo potpunu kontrolu nad cijelim teritorijem. Čak i prije dolaska hrvatskih vojnika, lokalno srpsko stanovništvo je dobilo uputu od svojih političkih i vojnih vođa da se povuče u Bosnu. Najmanje 150 000 ljudi krenulo je u sjevernu Bosnu pod kontrolom Srba, a neki od njih nastavili su bijeg sve do same Srbije. Mada je ovaj egzodus teoretski značio novu injekciju u ljudstvu i naoružanju na teritoriji bosanskih Srba, malo je tih hrvatskih Srba pokazalo bilo kakvu istinsku želju da ratuje za ciljeve bosanskih Srba. Pad Republike Srpske Krajine imao je negativan efekat na srpski moral u Bosni, a doveo je do uzajamnog optuživanja i sporenja (koje će kasnije biti zakrpljeno, mada očito preko volje) između Radovana Karadžića i Ratka Mladića.

Ove dramatične promjene ohrabrike su zapadne vlade da pomisle da bi diplomatska inicijativa sada mogla postići stvarni napredak. Prvi put od početka rata, američka vlada je preuzeila glavnu ulogu u koordinaciji zapadne politike. Predsjednik Clinton je želio da se bosanski sukob okonča, ne samo zato što je prva faza predsjedničke izborne kampanje počinjala kasnije te godine, već i stoga što je, na njegovu sramotu, Kongres upravo bio izglasao velikom većinom glasova zakon o ukidanju embarga na naoružanje bosanskoj vlasti, koji je predložio senator Robert Dole. (Striktno govoreći, ovaj zakon nije tražio "ukidanje" embarga - što bi podrazumijevalo da je do tog momenta embargo važio - već priznavanje da embargo nikada nije bio zakonski primjenjiv u Bosni, pošto je prema međunarodnom pravu

bio u suprotnosti s pravom Bosne na samoodbranu.) Mada je Clinton mogao uložiti veto na taj zakon, glasačka matematika mu je govorila da bi njegov veto bio nadglasan ako bi se Kongres ponovo pozabavio tim pitanjem. Samo su dva moguća razvoja događaja mogla taj poraz odložiti: promjena vojne situacije u Bosni, ili značajan napredak na diplomatskom polju.

Kasnije će se pokušati ostvariti obje te promjene. Vojna promjena je bila spektakularna. Nakon srpskog minobacačkog napada na sarajevsku pijacu, 28. augusta, u kojem je ubijeno trideset i sedmero ljudi a ranjeno osamdeset i osmero, UN i NATO upućuju ultimatum generalu Mladiću: mora ukloniti artiljeriju iz zone isključenja oko Sarajeva (područja u radijusu od 20 kilometara) ili se suočiti s odmazdom. Kad je on to odbio, žestoki avionski udari protiv srpskih vojnih objekata započeli su 30. augusta. Komunikacijski centri, protuzračna odbrana i skladišta naoružanja bili su glavne mete. Sposobnost zapadnih vlada (Rusija je sada bila pretvorena u pasivnog posmatrača) da preduzmu akciju pojačalo je nekoliko faktora. Glomazan i komplikiran sistem "dvostrukog ključa" između UN-a i NATO-a pri odlučivanju preusmjeren je tako da je veća ovlast data komandantima NATO-a: snage za reakciju su rasporedile svoju artiljeriju na planini Igman kod Sarajeva a posljednja grupa britanskih vojnika upravo se povukla iz Goražda, čime su Srbi bili lišeni najjednostavnijeg načina da se dočepaju talaca.

NATO-ovi zračni udari trajali su gotovo kontinuirano (uz jedan kratak prekid) dvije sedmice. Mladićeva prvobitna taktika bila je izdržati napade u nadi da će odlučnost Zapada oslabiti iznutra, ili da će ruski protesti prevladati. Ali nakon više od 3 000 udara NATO-a koji su eliminirali njegovu protuzračnu odbranu i uništili golemu količinu srpske municije, bio je prisiljen ispuniti zahtjev te povući najveći dio teškog naoružanja iz zone isključenja oko Sarajeva. Dok se ovo dešavalo, sredinom septembra, kombinirana operacija snaga vlada Hrvatske i Bosne postigla je dramatične uspjehe u sjeverozapadnoj Bosni, zauzevši Donji Vakuf 13. septembra i Jajce dan kasnije; do 17. septembra, kontrolirali su cestu koja povezuje Jajce s Bihaćem i nadirali naprijed prema srpskom uporištu u Banjoj Luci, napadajući prilikom napredovanja ključne gradove Sanski Most i Prijedor. Njihovi uspjesi nisu bili direktno uzrokovani NATO-ovim zračnim udarima koji u tom dijelu Bosne nisu ciljali gotovo ništa do protuzračne odbrane. Ali, naravno, snage bosanske i hrvatske vlade su indirektno imale od toga korist, kako zbog pada srpskog morala, tako i zbog štete koju je pretrpio srpski komunikacioni sistem i logistika. Do 19. septembra 1995, kada Hrvatska popušta pod pritiskom britanske i američke vlade da zaustavi svoju vojnu kampanju, Srbi su izgubili oko 15 posto ukupne teritorije zemlje.

Mogućnost jasnog vojnog rješenja rata - poraza srpskih snaga - bila je sada bliža nego ikad. Ali to nije bilo ono što je predviđala diplomatska inicijativa koju su predvodili Amerikanci, koja se, umjesto toga, posvetila reviziji ranijeg plana Kontakt grupe. I opet je predložena podjela zemlje u omjeru 51 posto za muslimansko-hrvatsku federaciju a 49 posto za Srbe, s mapom koja je ostala "otvorena za prilagodbe na temelju uzajamnog sporazuma". (Američki nagovještaj da bosanska vlada treba da "razmijeni" Goražde za teritoriju oko Sarajeva, međutim, bosanski ministri glatko odbacuju.) Na sastanku u Ženevi, 8. septembra, ti su principi prihvaćeni kao osnov za daljnje diskusije predstavnika Bosne, Hrvatske i Srbije (koja je sada pregovarala u ime paljanskog režima, ponajviše zato što Karadžić, kojeg je Međunarodni sud za ratne zločine u Hagu već odavno optužio za ratne zločine, nije mogao putovati van srpske teritorije). Drugi principi dogovoreni u Ženevi, i na potonjem sastanku u New Yorku, održanom 26. septembra, uključivali su očuvanje i Federacije BiH i Republike Srpske uz modificirane verzije njihovih postojećih ustava, i pravo svakog od ta dva entiteta da uspostavi "paralelne specijalne veze" sa susjednim zemljama. U isto vrijeme, ovi su principi sadržavali i formalno obavezivanje na očuvanje Bosne i Hercegovine kao jedinstvene

države unutar njenih prijeratnih granica. Tenzije između ove dvije suprotstavljene tendencije - *de facto* podjele Bosne, s jedne strane, i njeno *de jure* očuvanje, s druge - opstat će tokom svih pregovora koje će Amerikanci predvoditi tokom sljedeća dva mjeseca, prvo kroz tzv. "leteću diplomaciju" pomoćnika državnog sekretara Richarda Holbrookea, a kasnije (nakon općeg prekida vatre postignutog u Bosni sredinom oktobra) u tri sedmice dugom zasjedanju u američkoj zračnoj bazi u Daytonu, država Ohio.

Nakon neobično intenzivnih diskusija (posebno tokom završnih 48 sati, kada se činilo da je lišavanje sna bilo dio američke pregovaračke tehnike) u Daytonu je 21. novembra 1995. najavljen opći sporazum. Ovaj sporazum, kasnije formuliran kao Ugovor, a potpisali su ga predsjednici Bosne, Hrvatske i Srbije u Parizu 14. decembra, uključuje teritorijalno rješenje (zadržavanje podjele u omjeru 51:49 posto između Federacije BiH i Republike Srpske), novi ustav, različite mehanizme zaštite ljudskih prava, povratak izbjeglica i obnovu privrede, te plan za raspoređivanje međunarodnih snaga od 60 000 vojnika pod vodstvom NATO-a koji bi nadzirali prekid neprijateljstava.

U pogledu teritorijalnih pitanja, bosanska vlada je možda smatrala da su barem odbačeni najgori prijedlozi. Nije bilo razmjene Goražda za teritoriju oko Sarajeva; Goražde bi ostalo dio Federacije, sa specijalno zajamčenom cestovnom vezom s ostatkom muslimansko-hrvatske teritorije. Samo Sarajevo ne bi bilo podijeljeno; grad bi bio dio teritorije Federacije, a područja koja su držali Srbi, kao što su prigradske općine Iličić i Vogošća i gradski kvart Grbavica, ponovo bi se ujedinili sa Sarajevom (neki od Srba u tim područjima na to su protestirali, a njihovi protesti su podržavani neobičnom javnom intervencijom francuskog oficira, komandanta snaga u Sarajevu generala Jean-Renea Bacheleta). Drugdje u zemlji, teritorijalne prilagodbe podrazumijevale su povratak pod srpsku kontrolu Mrkonjić-Grada i znatnog područja sela u okolini, koja su uz sam glavni put koji povezuje srednju Bosnu i Bihać na sjeverozapadu. Ali, najsporniji element ovih planova bio je tretman Posavine na sjeveroistoku - područja u kojem su Srbi prije rata bili u manjini - ali koje su srpske snage zauzele iz strateških razloga kako bi formirali koridor da povezuje njihove sjeverne i istočne krajeve. Velike demonstracije raseljenih Hrvata iz Posavine, koji su tražili vraćanje ove teritorije, održani su u Sarajevu i Zagrebu. Srpski zahtjevi za proširenjem koridora nisu u Daytonu ni prihvaćeni, ni odbijeni; umjesto toga, dogovoren je da ovo pitanje bude prepušteno obavezujućoj međunarodnoj arbitraži. Tokom tri sedmice pregovora u Daytonu, međutim, koncentracija na pitanja teritorije i posebna pažnja koju su Srbi posvećivali očuvanju strateški održivog koridora, ostavljali su snažan dojam da su pregovarači razmišljali u kategorijama potencijalno zasebnih državica, a ne o pukoj administrativnoj podjeli unutar jedne jedinstvene države. Slične sumnje o budućnosti Bosne kao ujedinjene zemlje, otvorene su i ustavnim rješenjem Dejtonskog sporazuma. Dva entiteta, svaki s vlastitim parlamentom, vladom, policijskim snagama i vojskom, imala bi većinu funkcija države na svojoj teritoriji. Centralni ili zajednički organi vlade za cijelu Bosnu, koje su činili Parlament, Vijeće ministara i tročlano Predsjedništvo bavili bi se samo kratkim spiskom specifičnih pitanja. Ostavljajući po strani praktična pitanja kao što je kontrola zračnog prometa, jedina važna pitanja s tog spiska bila su monetarna politika, vanjska politika, vanjskotrgovinska politika, carine i imigracija. Sva druga područja politike ili prava, uključujući politike vezane za medije i obrazovanje (koje su bile suštinski bitne za bilo kakvu dugoročnu mogućnost pomirenja i reintegracije) prepuštena su zasebnim entitetima. A procedure zacrtane mehanizmom centralne vlasti bi olakšale političarima u jednom ili drugom entitetu da sasvim blokiraju njeno funkcioniranje: moglo se tretirati da Gornji dom državnog Parlamenta nema kvorum ako delegati bilo koje od strana napuste sjednicu, a svaka odluka Predsjedništva mogla je biti onemogućena ako bi je srpski predstavnik, uz podršku srpskog parlamenta, proglašio "štetnom po vitalni interes" Republike Srpske.

Provođenje odredbi vezanih za ljudska prava u Dejtonskom sporazumu uveliko su ovisile o dobroj volji vlasti dva entiteta. Komisija za ljudska prava je trebala biti uspostavljena ali bi njena jedina ovlast bila provođenje istraga i objavljivanje izvještaja. Dom za ljudska prava bi presuđivao u slučajevima kršenja prava, ali je mogao tek pozvati vlasti dva entiteta da njegove presude provedu. Međunarodne policijske snage bi imale čisto savjetodavnu ulogu jer bi pomagale policijskim snagama dva entiteta da poboljšaju tehnike, dok same ne bi imale nikakvu ovlast da sprječe kršenja ili hapse. A visoki predstavnik zadužen za provođenje civilnih aspekata mirovnog sporazuma (mjesto na koje je kasnije imenovan pregovarač u ime EU, Carl Bildt) također ne bi imao stvarne ovlasti da provede odluke mimo ovlaštenja da daje savjete, prati i koordinira. Komisija za izbjeglice bi se bavila samo povratom imovine ranijim vlasnicima ili donosila odluku o kompenzaciji umjesto imovine za one koji odluče da se ne vrate u svoj prijeratni dom. Pošto bi kompenzacija bila obračunata po jedinstvenoj skali bez (prema dokumentima koji su izdati u Daytonu) uzimanja u obzir bilo kakve štete, činilo se izvjesnim da će mnoge izbjeglice, čije su kuće bile uništene, to shvatiti kao pozitivan poticaj da se ne vrate u svoj dom. Za one koji su pokušavali da se vrate, najvažniji faktor bi bio povjerenje u lokalne policijske snage i lokalnu vlast: tu je Dejtonski sporazum ponudio samo jednu stvarnu garanciju - osobama optuženim od Međunarodnog suda za ratne zločine ne bi bilo dozvoljeno da zauzmu javnu dužnost. Međutim, intenzivni rad koji je obavio Tribunal, na osnovu ograničenog budžeta do kraja 1995. godine rezultirao je optužbom protiv samo 52 pojedinca te nije izgledalo vjerovatno da bi ta mjera znatnije uticala na ukupni karakter lokalne uprave u Republici Srpskoj (ili na teritoriji takozvane Herceg-Bosne). Do sredine decembra, kad su prvi kontingenti američkih snaga počeli pristizati, u Bosni su žestoke borbe, činilo se, bile okončane. Stvarni problemi, tokom one jedne godine u kojoj je predsjednik Clinton obećao da će tu zadržati svoje vojnike, odnosili su se na sigurnost svakodnevnog života po perifernim ulicama istočnobosanskih gradova, a to su bili problemi s kojima se zapadne trupe s tenkovima i teškom artiljerijom nisu mogle nositi.

Zamor od rata na svim stranama (pogotovo kod vojnika bosanskih Srba, koji su bili blizu suočavanju s porazom) bio je jedan od faktora koji je mogao promovirati trajan mir. Izvjestan kontinuirani osjećaj temeljnog povijesnog identiteta Bosne mogao je biti drugi faktor. Ali, naspram tih psiholoških faktora stajale su političke i pravne realnosti Dejtonskog sporazuma, koje su bile snažno usmjerene u pravcu *de facto* podjele, što bi vremenom dovelo do odvajanja Republike Srpske - odvajanja koje bi, ako bi ga Federacija osporila, ponovo dovelo do rata. To je bio čudan ishod sukoba koji je bio blizu - s rapidnim raspadom srpskih snaga u sjeverozapadnoj Bosni u septembru i oktobru 1995. godine - razrješenja direktnim vojnim sredstvima. Još čudnija je bila činjenica da su Amerikanci bili ti koji su zaustavili taj vojni proces i nametnuli kvazipodjelu, oni koji su prethodne tri godine proveli kritizirajući evropske vlade što teže diplomatskim rješenjima koja su se temeljila na vrlo sličnim principima. Na koncu, činilo se da je američka politika podlegla lažnoj analizi koja je toliko trovala evropsku politiku od samog početka rata - analizi koja je kao korijene sukoba vidjela "drevne etničke mržnje" te, stoga, bila sklonija nekoj vrsti etničke podjele kao rješenju. Uporni u svom nerazumijevanju prošlosti Bosne, zapadni državnici - kako evropski, tako i američki - pomagali su da se Bosni zajamči mnogo teža i neizvjesnija budućnost.

Pojmovnik

aga - izvorno značenje: gospodar ili zapovjednik turske plaćene vojske; uobičajeno značenje u Bosni: zemljoposjednik, vlastelin čiju su zemlju obrađivali kmetovi; niži plemić (niži u rangu od bega)

agaluk - uobičajeno značenje u Bosni: posjed agin (na kojem su vladali tradicionalni feudalni zakoni u odnosima između vlastele i kmetova); posebno značenje: državni teritorij kojim upravlja aga

ahdnama - povelja kojom je sultan odobravao određene povlastice

ajan - prvak, velikaš, ugledan čovjek; izabrani lokalni dužnosnik ili poglavar

aspra - osmanlijska novčana jedinica, novčić koji je prvobitno sadržavao tri grama srebra, ali je poslije više puta devalvirao (oko sredine 16. stoljeća bilo je u njemu već manje od dva grama srebra, a od početka 17. stoljeća manje od jednog grama)

beg - vlastelin ili zemljoposjednik (viši u rangu od age)

beglerbeg - zapovjednik pokrajine, administrator velike oblasti; titula paše od tri tuga (v. *tug*); veliki vezir ili namjesnik sultanova u Bosni

begluk - begova imovina, zemlja; administrativna jedinica kojom upravlja beg

bezistan - natkrivena tržnica na kojoj se prodaje *bez* (tanko platneno tkanje prošarano svilenim nitima; platno uopće) i druge vrste tekstila

bogumil - u srednjem vijeku dualistički heretik u Bugarskoj

bosančica - pismo koje se koristilo u srednjovjekovnoj a i osmanlijskoj Bosni, izvedeno iz cirilice

četnik - tradicionalni srpski naziv za gerilskog borca, primijenjen na vojne snage Draže Mihailovića u Drugom svjetskom ratu; taj je naziv isto tako uobičajen za srpske paravojne jedinice u ratu u Hrvatskoj i Bosni od 1992. godine do danas (posebno za srpske paravojne jedinice Vojislava Šešelja)

čiftluk - privatni posjed uzet u zakup od spahijske

defter - popis poreznih obaveznika u Osmanlijskom carstvu

devširma - danak u dječacima, skupljanje kršćanske muške djece koja su se preobraćala na islam i obučavala za janjičare i carske službenike

dqed - poglavar Crkve bosanske

džizja - glavarina koju su plaćali nemuslimani

ejalet - provincija Osmanlijskog carstva (najveća upravna jedinica koja je po svojoj veličini odgovarala jednoj ili više suvremenih država)

gost - stepen u hijerarhiji Crkve bosanske

Grenzer (grenger) - austrougarski graničar ili krajšnik, stanovnik Vojne krajine u Hrvatskoj

groš (Groschen) - najmanja austrijska novčana jedinica

hamam - tursko javno kupatilo

harač - porez ili namet koji su plaćali nemuslimani (prvobitno porez na zemlju, ali se poslije stopio s *džizjom* u neku vrstu glavarine)

has - veliki feudalni posjed u Osmanlijskom carstvu

hiža - samostanska zgrada Crkve bosanske

hodža - islamski duhovnik, vjeroučitelj, vjerski obrazovana osoba

janjičar - osmanlijski vojnik, prvobitno regrutiran kao sultanov rob preko institucije *devširme*, ali od sredine 17. stoljeća regrutirali su se za tu svrhu obični muslimani

kadija (kadi) - sudac i poglavatar kadiluka

kadiluk - teritorijalna jedinica kojom upravlja *kadija*

kadizadeler - članovi ultraortodoksne muslimanske sekte u 17. stoljeću

kajmakam - vojno-građanski načelnik grada ili oblasti

kanuni raya - tradicionalni osmanlijski zakonik koji je propisivao kako treba da se vlada *raja*

kapetan - prvobitno, u Bosni, vojni administrator u pograničnoj zoni; poslije administrator *kapetanije*, teritorijalne jedinice, koji je imao široka ovlaštenja i čija je funkcija bila nasljedna

kapetanija - teritorijalna jedinica pod upravom *kapetana*

Karavlah - ("Crni Vlah") Rom rumunskog porijekla u Bosni

katar - u srednjem vijeku dualistički heretik u Francuskoj, pataren; naziv se odnosio kadikad i na bogumile

kaza - vidi *kadiluk*

kristian - u osmanlijskim dokumentima naziv koji se koristio za običnog pripadnika Crkve bosanske

krstjanin - pripadnik Crkve bosanske koji je obitavao u samostanu, *hizi*

mahala - manja gradska četvrt

manihejac - pristaša maniheizma, pagansko-kršćanske sekte, koju je osnovao Perzijanac Manes (Mani, Manichaeus) u 3. stoljeću; poslije se ta riječ koristila i kao opći naziv za dualističke heretike u kršćanstvu

martoloz - naziv kojim su Osmanlije nazivali kršćane (Vlahe ili Srbe) koji su služili kao vojnici u pograničnim gradovima i bavili se pljačkom

MBO - "Muslimanska bosanska organizacija", osnivač Adil Zulfikarpašić

medresa - muslimanska srednja vjerska škola

mekteb - muslimanska osnovna škola

Morlak - ime kojim su (često u pogrdnom smislu) nazivali stanovnike Dalmatinske zagore, podjednako pripadnike katoličke i pravoslavne vjere

muselim - visoki osmanlijski službenik

paša - počasna titula koja se dodjeljivala visokim vojnim i civilnim dostojanstvenicima u Osmanlijskom carstvu

pašaluk - teritorij kojim upravlja *paša*

pataren - naziv kojim su se služili Dubrovčani i Talijani govoreći o pripadnicima Crkve bosanske (u Italiji su ga primjenjivali i na talijanske katare)

potur - obični islamizirani slavenski seljak u Bosni (vjerovatno potiče od turske riječi "potur" koja znači vrstu nabranih hlača kakve su nosili seljaci)

raja - prvobitno, neosmanlijski pokoren narod (muslimani i kršćani); od 19. stoljeća obično se taj naziv odnosio samo na nemuslimanske podanike

reisul-ulema - poglavatar muslimanske vjerske zajednice

sandžak - prvobitno vojni okrug, a zatim upravno-teritorijalna jedinica u Osmanlijskom carstvu

sandžak-beg - naziv za upravnika ili vladara sandžaka, podoblasti unutar vilajeta, tj. jedne od provincija Osmanlijskog carstva

SDA - "Stranka demokratske akcije", osnovana u Sarajevu u maju 1990; prva nacionalna stranka Bošnjaka nakon 1945; jedan od osnivača i čelnik Alija Izetbegović

SDS - "Srpska demokratska stranka", osnovana najprije u Kninu, a zatim i u Bosni u julu 1990; jedan od čelnika Radovan Karadžić, pod nadzorom Slobodana Miloševića u Beogradu

spahija - posjednik timara, spahiluka koji je dužan kao konjanik da ide na vojnu; velerosposjednik, vlastelin

starac - stepen u hijerarhiji Crkve bosanske

strojnik - stepen u hijerarhiji Crkve bosanske

šerijat - zakon, islamski propisi i zakoni utemeljeni na Kurantu, muslimanski vjerski propisi

tekija - dervišana; nastamba gdje borave derviši i obavljaju vjerske obrede

timar - feudalno dobro, posjed, spahiluk

timariot - vlasnik timara

tug - konjski rep na stijegu paše kao znak dostojanstva, posebno u ratu

ulema - teolozi, bogoslovi i pravnici

vakuf - muslimanska fondacija koja služi za opće dobro i dobrobit, u vjerske i humanitarne svrhe

vezir - najviša titula u hijerarhiji u Osmanlijskom carstvu; upravnik vilajeta

vilajet - provincija Osmanlijskog carstva (ovaj je naziv službeno zamijenio prijašnji *ejalet* 1864. godine)

Vlah - potomak romaniziranih stanovnika Balkana prije dolaska Slavena; Osmanlije su nazivali Vlasima sve kršćane

vojnuk - kršćanski (srpski ili vlaški) vojnik i pljačkaš